

174785

THE KÁVYA PRAKĀŚA,
OR
TREATISE ON SANSKRITA RHETORIC,
BY
MAMMATA BHATTA,
WITH
EXPLANATORY AND ILLUSTRATIVE NOTES.

BY
PUNDIT MAHESĀ CHANDRA NYĀYARATNA, C.I.E.

Principal Calcutta Sanskrit College.

EDITED BY HIS PUPIL,

SYĀMA CHARAN KAVIRATNA.

SECOND EDITION.

Calcutta :

P. M. SOOR & CO.,

CROWN PRESS, 2, GOBAGAN STREET.

1886.

1973

W. L. FRANK	
174785	
808	MANIP
21.3.95	SSy

CALCUTTA :

Printed by P. M. Soot & Co.,
Crown Press, No. 2, Gombagan Street.

काव्यप्रकाशः ।

अलङ्कारसन्दर्भः ।

मम्मटभट्ट-विरचितः ।

कलिकाता-संस्कृतविद्यालयाध्यक्ष-

श्रीमहेशचन्द्रन्यायरत्न-

सङ्कलित-तात्पर्यविवरणान्वितः ।

तस्य ज्ञानेण

श्रीश्यामाचरण कविरत्नेन

संशोधितः

(द्वितीयं संस्करणम् ।)

कलिकाता-राजधान्याम्

पि, एम्, शूर कोम्पानिना गोयावागान प्रीट्स २ संस्करण-

भवने काउन्सिले मुद्रितः ।

प्रकाशः १८०८ । खः १८८६ ।

विज्ञापनम् ।

काव्यप्रकाशोऽयमलङ्कारशास्त्रेष्वेकतमो निबन्धः । यस्मिन् खल्ववगते काव्यस्य निर्माणे स्वरूपदोषगुणालङ्कारादीनां भवधारणे च शक्तिरुन्निधति, तदलङ्कारशास्त्रम् । यथा च व्याकरणम् भाषायां व्युत्पत्त्यै अपेक्ष्यते, तथा अलङ्कारशास्त्रमपि काव्ये नैपुण्यायेति (१) एतदप्यवश्यमध्येतव्यश्रेण्या-मन्तर्भावमर्हति ।

यस्तु, अलङ्कारशास्त्रमङ्गीलतया नोपदेशार्हमित्यर्वाचीनानां भ्रमः, तत् केचन नवीना अलङ्कारनिबन्धकत एव मूलम्, ते हि काव्यमात्रनिरूपणाय प्रवृत्तेऽप्यलङ्कारशास्त्रे, प्रसङ्गात् सविस्तरं शृङ्गाररसमपि निर्णिन्युः, उदाजङ्गम-
प्रायशः शृङ्गारविषयकाण्येव काव्यानीति । वामनदण्डि-

(१) न केवलमलङ्कारशास्त्रं विना काव्ये नैपुण्यमेव न भवति, अपितु वाक्य-
दोषादोषदृष्टिरपि न जायते । यो हि अलङ्कारशास्त्रं न जानाति, केवलं
व्याकरणादिकमेव जानाति, स कथं जानीयात् 'चिन्तारत्नमिव व्युतोऽसि
करतः' इति 'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव सङ्घार्णवः' इति शीमयोः । तस्येऽपि
उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदे पूर्वं दुष्टं न परमिति ? एवं जवनकाञ्चीकर्णावतंसः
पट्टयोरविशिष्टेऽपि यौनरक्ते पूर्वं दुष्टं परमदुष्टमिति ? यथाच पूर्णयोर्दुष्टं
न परमोः, तथा क्रमेण ३३० दृष्टे ३३१ दृष्टे च प्रकाशकता प्रतिपादितम् ।

प्रभृतीनां नूतनानामालङ्कारिकाणां नैतादृशी रीतिः । तर्हि
अलङ्कारनिबन्धेषु शृङ्गाररसादयो न निरूपिताः, नापि
चातीवाक्कीलानि उदाहरणानि प्रदर्शितानि । वस्तुतः प्रायः
संस्कृतकवीनामेव महान् दोषः, यत् सर्वत्रैव शृङ्गाररसमेव
व्यवहर्तुमीहन्ते स्म, किमधिकम्, मङ्गलमाचरन्तोऽपि देव-
विषयकमपि शृङ्गाररसमवर्णयन् (२); आनयं चाप्रासङ्गिकेष्वपि
विषयेषु (अन्ततः दृष्टान्तविधयापि) शृङ्गाररसम् (३) ।

अलङ्कारशास्त्रं कदा केन प्रथममाविष्कृतमिति निर्णेतुं
न शक्यमस्माभिः । परन्तु, प्रसिद्धेषु सर्वेष्वेव अलङ्कारनिबन्धेषु
कालिदासकृतेरुद्धरणात् कालिदासादुत्तरकालमेवास्य बाळ-
ल्येन चर्चाऽजनीति सम्भाव्यते ।

संक्षिप्तस्मिन् दोषगुणादीनामपि निरूपणीयत्वेऽस्थाल-
ङ्कारनाम्नैव व्यपदेशस्य बीजं वयं तत्त्वतो न विद्मः । परन्तु,
अलङ्कियतेऽनेनेतिकरणव्युत्पत्तिनिष्पन्नो यमकोपमादिवोधको
मायमलङ्कारशब्दः, किन्तु, अलङ्कतिरलङ्कार इति भावव्युत्पन्नो
दोषापगमगुणालङ्कारसम्बलनकृतसौन्दर्यपरः, तत्प्रतिपादक-
त्वादेव अस्थालङ्कारनाम्ना व्यपदेश इत्युद्भावयामः । अत्र
साधकश्च वामनसन्दर्भमुदाहरामः, “काव्यं ग्राह्यमल-

(२) यथा, ‘वक्त्राणि पञ्च कुचयोः प्रतिविम्बितानि दृष्ट्वा दधाननसमा-
गमसंभ्रमेण । भूयोऽपि यैलपरिवर्त्तभवेन गाङ्गालिङ्गितो गिरिजया गिरियः
पुमात्’ इति, ‘आनापनोदनविनोदनते गिरीशे.....’ इत्यादि च (सुखदने) ।

(३) यथा, ‘चकोर्य एव चतुराचन्द्रिकापानकर्म्मणि ।

विनाऽपत्तीर्न निपुणाः सुदृशो रत्नमणि’ इति ।

ङ्कारात् । १ । । सौन्दर्यमलङ्कारः । २ । . अलङ्कृतिः
अलङ्कारः । करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दो यमकोपमादिषु
वर्तते । स दोषगुणालङ्कारज्ञानादानाभ्याम् । ३ । स खलु
अलङ्कारो दोषज्ञानात् गुणालङ्कारयोरादानाच्च सम्पाद्यः
कवेः” इति ।

अलङ्कारनिबन्धाश्च बहवो विद्यन्ते, तेषु अस्मदवलोकितानां
शौद्धोदनिस्तूत्र - वाभटालङ्कार - वामनस्तूत्रवृत्ति-दण्डिस्त-
काव्यादर्श - भोजदेवस्तसरस्वतीकण्ठाभरण - मङ्गिमभट्टस्त-
व्यक्तिविवेकाभिनवगुप्तस्तालोचनग्रन्थानाम् (४) अधस्तनः,
पीयूषवर्षस्तचन्द्रालोकाप्यदीक्षितस्तचित्तमीमांसा - तत्कृत-
कुवलयानन्द - विश्वनाथस्तसाहित्यदर्पण - गोविन्दठक्कुरस्त-
काव्यप्रदीप - जगन्नाथस्तसरसगङ्गाधर-केशवमिश्रस्ततालङ्कार-
शेखर-प्रभाकरस्ततालङ्काररहस्यानाम्भुर्जस्तनोऽयं काव्यप्रकाशः ।

सर्वेषामेवालङ्कारशास्त्राणां काव्यमेव प्रतिपाद्यमिति
तदुपयोगितया सर्वत्रैव कुवलयानन्दं विहाय, ततालङ्कार-
एव निरूपितः) दोषगुणालङ्काराः (५) निरूपिताः, रसा-
दयस्तु क्वचित् निरूपिताः क्वचिच्च न । तथाहि वाभटालङ्का-

(४) व्यक्तिविवेकालोचनग्रन्थौ अत्र खण्डितावेव स्तराणि न तावदेषतो दृष्टौ ।
भट्टलोक्त्यादीनां निबन्धा नास्माभिरधिगता इति नात्र तेषामुल्लेखः कृतः ।
दण्डिपादवच्च अधिनेधकाव्यभावप्रतिपादकाः, रसतरङ्गिणीप्रभृतयश्च रसादि-
प्रतिपादकाः, नैते अलङ्कारनाम्ना व्यपदेश्यहन्तीति न तेऽप्यलोक्येति विचारः ।

५. (५) रीतिरपि सर्वत्र निरूपिता, किन्तु क्वचित् सातन्त्र्येण, क्वचित् गुणा-
लङ्कारयोरनुरिति तस्याः न स्वातन्त्र्येणोल्लेखः कृतः ।

रादौ रसो निरूपितः, वामनवृत्त्यादौ न । वामनवृत्तौ काव्य-
समयशब्दशुद्धी(६)निरूपिते अन्यत्र न । वाभटालङ्कारे काव्य-
करणप्रणाली लिखिता, नान्यत्र । चन्द्रालोके काव्यधर्मा-
लक्षणं (७)निरूपि नान्यत्र । काव्यप्रकाशादौ अभिधालक्षणा-
व्यञ्जनारूपाः शब्दवृत्तयः (८)निरूपिताः, न वाभटालङ्कारादौ ।
साहित्यदर्पणे दृश्यकाव्यं नाटकादि न्यरूपि, नान्यत्र कुत्रचित् ।
एवमन्यदपि ज्ञेयम् । दोषगुणालङ्काराश्च सर्व एव न
सर्वत्र समानाः, वामनभोजादिमते अलङ्कारदोषाः स्वतन्त्राः
सन्ति, विधेयाविमर्षादिनामानः केचन दोषाः स्वतन्त्रा न सन्ति,
मम्मटादिमते तद्वैपरीत्यम् । दण्डिमते दोषा दशैव, भोज-
मते पदवाक्यवाक्यार्थगताः दोषाः प्रत्येकं षोडश, अन्यमते
चान्यसङ्ख्याकाः । गुणाः वामनादिमते शब्दगता अर्थगताश्च
प्रत्येकं दश, भोजमते चतुर्विंशतिः, एवं दोषाभावरूपा

(६) 'नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेण' इत्यादिनिर्दिष्टः काव्यसमयः । स च
मम्मटादिमते अनर्गलतत्त्वदोषाभावादौ पर्यवस्यति । 'रूपावित्येकशेषो नेष्टः'
इत्यादिवैयाकरणसिद्धान्तः शब्दशुद्धिः । सा च व्याकरणशास्त्रविषयतया
मम्मटादिभिरूपेक्षिता ।

(७) 'अल्लालरा विचित्रार्थख्यातिरक्षरसंज्ञतिः ।

उषाकान्तेनानुगतः शूरः शौरिरयं पुनः' इत्यादिरूपम् ।

अक्षरसंज्ञतिर्नाम लक्षणन्तु वामनादिमते व्यासरूपे कथं गुणे अोजसि अन्-
र्भूतम् । मम्मटमते वैचित्त्यमात्रं तत् न स्वतन्त्राभिधानार्हम् ।

(८) शब्दवृत्तानां विचारोऽतिप्राचीनेषु वामनवाभटदण्डभोजदेवादि-
निबन्धेषु न दृश्यते । तेषामप्रस्तनैरेव एष विचारः प्रार्थितः ।

वशेषिकनामानो बहवः । मन्मटादिमते न शब्दार्थगताः किन्तु रसगतास्त्रय एव ते । दण्डिभोजादिमते प्रहेलिका-
दयः अलङ्काराः न वक्रोक्त्यादयः, वामनमन्मटादिमते तु
तद्वैपरीत्यम् ।

एवं काव्यलक्षणोऽपि परस्परं मतद्वैधं विद्यते, गुणा-
लङ्कारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्यमिति वामनमतम् । अदोषावि-
त्यधिकविशेषणयुक्तौ तौ इति मन्मटमतम् । एवमेव प्रभा-
करमतम् । निर्दोषं गुणालङ्काररसवत् वाक्यं काव्यमिति भोज-
मतम् । गुणालङ्काररीतिरसोपेतः साधुशब्दार्थसन्दर्भः काव्य-
मिति वामटमतम् । निर्दोषं गुणालङ्कारलक्षणरीतिवृत्ति-
मत् वाक्यं काव्यमिति पौधूषवर्षमतम् । रसादिमहाक्यं
काव्यमिति शौडोदनिमतम् । एवमेव विश्वनाथादिमतम् ।
दूटार्थोपेता पदावली काव्यमिति दण्डिममतम् । “रमणीया-
र्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्” इति जगन्नाथमतम् । ध्वन्या-
लोकं वाक्यं काव्यमिति महिमभट्टमतम् । रसालङ्कारयुक्तं
सुखविशेषसाधनं वा काव्यमिति केशवमिश्रमतम् । एव-
मन्यमतेऽप्यन्यविधम् (८) ।

✓(८) ‘काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारयुक्तयोः शब्दार्थयोरुच्यते’ इति वामन-
वृत्तिः । ‘निर्दोषं गुणवत्काव्यलङ्कारैरलङ्कृतं रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं
प्रीतिञ्च विन्दति’ इति सरस्वतीकव्याभरणम् । ‘साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालङ्कार-
भूषितं सुदरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये’ इति वामटालङ्कारः । ‘निर्दोषं
लक्षणवती सरीतिर्गुणभूषिता । सलङ्काररसाद्येकवर्षिका काव्यनामभाक्’ इति
चन्द्रालोकः । ‘काव्यं रसादिवत् वाक्यं न्यूनं सुखविशेषकम्’ इति पौडोदनि-

अलङ्कारनिबन्धानां रचनाप्रणाल्योऽपि विविधाः। वामन-
सूत्रादौ दोषगुणालङ्काराः क्रमेण निरूपिताः। काव्या-
दर्शादौ तु प्रथमं गुणः ततोऽलङ्कारः ततश्च दोष इति,
(किन्तु सर्वत्रैव प्रथमं काव्यलक्षणमभ्यधायि)। वामनेन
दर्शनस्यास्त्वरीत्या सूत्राणि प्रणीय (१०), तेषां उत्तिर-
कारि, उदाहृतस्त्रान्यकृतं काव्यम्। वाभट्टदण्डप्रभृतिभिः
पद्येनैव लक्षणमुदाहरणं लक्षणसमन्वयविचारादिकञ्च सर्वं
प्रादर्शितं (११)। एषैव पीयूषवर्षादीनां रीतिः। भोजदेवा-
दिभिः लक्षणादिकं पदेन, विचारादिकं गद्येनाकारि।
मम्मटादिभिर्वक्तव्यविषयः कारिकया संक्षेपेण प्रदर्श्य, वृत्त्या
विस्तारितः, उदाहारि च अन्यप्रणीतमेव काव्यम्। जगन्नाथा-
दिभिस्तु उदाहरणादन्यत् सर्वं गद्येनालेखि, व्यरचि
च पद्येन सर्वमेव नूतनमुदाहरणम् (१२)। इत्येवं बह्व्यो

सूत्रम्। 'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' इति काव्यादर्शः। 'आदि-
पदेन अलङ्कारपरिच्छिन्नः, तथाच तदुभयान्यतरवत्' सुखविशेषसाधनत्वं वा
लक्षणम्' इति अलङ्कारशेखरः।

(१०) सूत्रं वामनकृतमन्यकृतं वेति वामनवृत्तितो न ज्ञायते, किन्तु "यत्तु
वामनेन उक्तम् 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति" इति साहित्यदर्पणादिदर्शनात्
वामनकृतं सूत्रमिति व्यवहियते। 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति हि सूत्रम्।

(११) 'प्रसादवत् प्रसिद्धार्थम् (लक्ष्यम्) इन्दोरिन्दोवरद्वयति। लक्ष्यं लक्ष्मीं
तनोतीति (उदाहरणम्) प्रतीतिसुभगं वचः (समन्वयः)' इति दण्डो।

(१२) 'निर्मात्र इतनमुदाहरणात्तत्त्वं काव्यं मयाऽत्र निश्चितं न परस्मि
किञ्चित्। किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गर्भः कस्तूरिकाजननशक्तिभृता
सूत्रेण' इति रसगङ्गाधरः।

विभिन्नरूपत्वेऽप्यलङ्कारनिबन्धानां मुख्यफलांशे प्रायस्तत्त्वैव
यस्य-कस्यचिदेव हि निबन्धस्य पाठात् स्थूलतः काव्यतत्त्वाव-
गतिर्भवत्येवेति ।

प्राचीनतराणां वामनवाभट्टदण्डिभोजदेवादीनां निबन्धाः
अतीव प्रसन्नाः प्रायो विचारविहीनाश्च, स्थूलतः प्रकृतविषय-
प्रतिपादनार्थमेव हि ते प्रवृत्ताः—इति तदंशे तेषां निर्वि-
वाद एवोत्कर्षः । युक्त्या स्तोत्रिसुपपादयतां सूक्ष्माश्च विषय-
माविष्कुर्वतां पुनर्मन्मथोदीनां कठिना अपि निबन्धाः प्रति-
पादांशे नितराम् उत्कर्षमाश्रयन्ते ।

प्राचीनेषु अलङ्कारनिबन्धेषु (अस्मदव लोकिनेषु) वामन-
वृत्तिरेव उत्कृष्टा, तस्यां हि कापि कापि स्तोत्री. समीचीना
युक्तिरङ्गाविता, (शब्दशुद्धिं विना) अप्रासङ्गिकविषयो
नावर्णि, नापि च शृङ्गाररसः, यदनुषङ्गात् अस्त्रीलतादोषस्य
सम्भवः, अतएव नास्ति तत्रास्त्रीलता-दोषः, नापि चेयं वृत्ति-
रतीव विस्तृता । प्रसिद्धेषु तावदलङ्कारनिबन्धेषु बालानां
प्रथमपाठोद्योगिनी एषैवेति मन्यामहे ।

नवीनेषु निबन्धेषु रसगङ्गाधर एव प्रधानम् । अत्र हि
नैकोऽपि विषयः (प्रायः) निर्युक्तिक उक्तः, प्रत्युत सर्वएव ते
अतीव सूक्ष्माशुसन्धानेन निर्णीताः, (नवीनत्वेऽपि) नातीवा-
स्त्रीलतादोषः, नापि च रचनायाः काठिन्यं, (यच्च कापि
कापि काठिन्यं दृश्यते, तत् प्रतिपादविषयाणां दोषः, न
ग्रन्थकर्तुः) । यानि नवीनानि उदाहरणानि प्रणीतानि,

तानि अतीवमनोहराणि (तत्तच्च अस्यावलोकने प्रसङ्गा-
दभिनवकाव्यावगतिरपि भवति) । इत्येवमस्य बहवो गुणाः
विद्यन्ते, केवलमेको दोषः, यदनेकत्र नैयायिकसमयानु-
सारितर्केण दूषणभूषणादिकरणमिति (१३) । तथाप्यल-
ङ्कारशास्त्रे व्युत्पत्तिमूनामेतदध्ययनमतीवावश्यकमित्यङ्गीकुर्मः ।

काव्यप्रकाशोऽपि नापल्लष्टः, अत्र हि अस्मीत्यर्थः कोऽपि
(दर्पण इव) न प्रतिपादितः, (केवलमुदाहरणान्येव कानि-
चिदस्मीत्यभिप्रेति), नापि च लक्षणायाः अलङ्काराणाञ्च (दर्पण
इव) निरर्थकमचमत्कारिणः बहवः भेदाः प्रदर्शिताः, वामन-
वामटाद्यनालोचिता व्यञ्जना वृत्तिः व्यङ्ग्यार्थश्च सोपपत्ति
सर्वित्तरश्च न्यरूपि । दोषाश्च वामनदण्डिवाभटभोजदेवादि-
कृताननेकान् निबन्धानपेक्ष्य अत्र समीचीनतया निरूपिताः,
वामनोक्तदशगुणानां स्वाभिमतगुणदोषाभावयोरन्तर्भावाय
सुष्ठु युक्तिकौशलं प्रादर्शितम् । प्रायशः उत्कृष्टा एवालङ्कारा
निरूपिताः, अनेकत्र लिपेः सारवत्तापि विद्यते । इत्येवमत्र
यथा बहवो गुणा विद्यन्ते, तथैव दोषा अपि केचन ।
तथाहि काव्यानुपयोगी, सङ्केतः कुत्र गृह्यते ? गौर्वाहीक
इत्यत्र कुत्र लक्षणा इत्यादेर्विचारः, अनुप्रासोपमादीनल-
ङ्कारान् अनिरूप्यैव तद्वटितध्वनिप्रभेदप्रदर्शनम्, यो हि अनु-
प्रासोपमादिकं न जानाति, स कथं तन्मूलकं ध्वनिप्रभेदम्

(१३) 'अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासङ्गः, प्रत्येकपदार्थं
वा २' इत्यादि । एतच्च नालङ्कारशास्त्रीयविचारादस्ति, यदुक्तं 'कठोर-
ताकिं कालौपैरलङ्कारपरिष्क्रिया । वासीकुठारकुहालैर्नासाभरणरञ्जनम्' इति ।

अवबुध्येत, अन्योदाहरणसम्भवेऽपि शृङ्गारोदाहरणप्रदर्शनेन
निरर्थमस्त्रीलीकरणम्, तथा उपमालङ्कारस्य (वैयाकरण-
रीत्या) क्यच्क्यङादिभेदेन अचमत्कारितया विभजनम् ।
सन्त्वेवैवमादयो दोषाः बह्वनिबन्धसाधारणाः, किन्त्वयमेको
महान् दोषः, यत् कुस्यचित्कस्यचिदंशस्य (१४) अभिप्रायो
दुरधिगम इति, यं कृतधियोऽपि कृतिनस्तत्त्वतोऽधिगन्तुं
नार्हन्ति । किमधिकम् एकेन यदंशस्य (१५) योऽभि-
प्रायोऽवाधारि, अन्येन तदंशस्यैव तद्विपरीत इति ।
अत एवास्य बह्व्रष्टीकाः विद्यन्ते । (सम्भावयामः) काव्य-
प्रकाशस्य पण्डितसमाजे समादरणीयतायां काठिन्यमप्येको
हेतुः, प्रायो हि पण्डिताः समीचीनविषयमपि प्रसादगुण-
वन्तं सन्दर्भं नाद्रियन्ते, निःसारमपि दुर्वाधमेव बद्ध मन्यन्ते ।
आस्तां तावत् काठिन्यं, तथाप्येषोऽप्यवश्यं पाठ्यो ग्रन्थः,
साहित्यदर्पणाद्यपेक्षया सारयुक्तयोत्कृष्टेत्यवश्यमङ्गीकुर्म्भः ।
काव्यप्रकाशस्य द्वैवंशो कारिका एत्तिथेति, 'भरत-
मुनिप्रणीता कारिका यां अलङ्कारसूत्रनान्ना व्यवह्रियते,
मम्मटप्रणीता तु एत्तिः, सैव काव्यप्रकाशनामभाक्' इति
वङ्गीयानां प्रवादः । एनमेव प्रवादमवलम्ब्य काव्यप्रकाशा-
दर्श-नामटीकाकृता महेश्वरेणालेखि, 'सुकुमारान् राज-
कुमारान् स्वादुप्रवृत्तिद्वारा गच्छने तर्कादिशास्त्रे प्रवर्त्तयितुम्

(१४) 'अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च' (१२ पृष्ठे) इत्यादेः ।

(१५) श्लेषविचारदेः (२०६ पृष्ठे) ।

अग्निपुराणादिभ्य उद्धृत्य काव्यरसास्वादकारणमलङ्कार-
शास्त्रं भरतमुनिः कारिकाभिः सञ्क्षिप्य प्रणिनाय ।.....
मम्मटस्तु ताः कारिकाः सोदाहरणं व्याख्यातुं कारिका-
ग्रन्थादिभूतां नियतिशतनियमरहितामिति आदिकारिकां
व्याख्यातुमुपन्यस्यति ग्रन्थारम्भे इति' इति ।

अविचारविजृम्भित एवायं प्रवादः, यदि कारिकाकृदेव
भरतमुनिः स्यात् तदा चतुर्थोऽङ्गमे [३१ पृष्ठे] कारिकया
उक्तस्यार्थस्य प्रमाणतया 'उक्तं हि भरतेन' इत्यादिना
भरतोक्तिरुद्धृता न स्यात् । कः खल्वनुमन्तस्तदुक्तावेव तदुक्तिं
प्रमाणतया उपन्यस्यति । अपि च नाट्यसूत्रकृदेव (१६)
भरतः प्रसङ्गात् रसादिविषयकाण्यपि सूत्राण्येव प्रणिनाय,
नखलङ्कारसूत्राण्यपि । अत एव नाट्याचार्यतयैव तस्य
प्रसिद्धिः (१७) । अलङ्कारसूत्रतया प्रसिद्धं हयमेवाधिगत-
मस्माभिः, एकं शौडोदनिस्तम्, अपरं वामनस्तम् (१८) ।
किन्तु शौडोदनिस्तुक्तकाव्यलक्षणद्विलक्षणं काव्यलक्षण-

(१६) 'यं नाट्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा कृतवान्, यत्सम्बद्धमभिनयं
भरतस्यकार' इतिदशरूपम् १ पृ० ।

(१७) '..... भरतमयादिकृतिनं नाट्याचार्यं नमस्कृत्य' इति नाट्य-
प्रकाशः ।

(१८) 'अलङ्कारविद्यायाः सूत्रकारो भगवान् शौडोदनिः काव्यस्य
स्वरूपमाह काव्यं रसादिषु वाक्यम्' इति अलङ्कारशेखरः । '..... काव्या-
लङ्कारैर्विधायां स्वर्णं वृत्तिर्विधीयते' इति वामनसूत्रवृत्तिः ।

माविष्कुर्वन् वामनसूत्रम् [१८१ पृष्ठे] दूषयन् मम्मटो
नानयोः प्रामाण्यमङ्गीचकार ।

ततश्च 'वृत्तिछन्दममट एव कारिकामपि प्रणिनाय' इति
पाश्चात्यानां प्रवाद एव साधीयान् । कारिकया अनुक्ताया
अपि वृत्त्युपदर्शितमालोपमायाः दृष्टान्ततामुद्भावयन्ती
'माला तु पूर्ववत्' [२४६ पृष्ठे] इति कारिकैवास्य प्रवादस्य
प्रामाण्यं व्यवस्थापयति, एषा हि 'पूर्ववत्' इत्यनेन मालो-
पमायाः पूर्वोक्ततां व्यनक्ति, न च मालोपमा कारिकया पूर्व-
मुक्ता, किन्तु वृत्त्यैवेति । अत्रानुकूलानि च बहूनि ग्रन्थ-
दृष्टिखनानि सन्ति । तथाहि "यत्तु येनास्यभ्युदितेन.....
इत्यत्र समासोक्तिरनुग्राहिकेति मम्मटभट्टैरुक्तम्, तत्र विचार्य-
न्ते, अत्र विशेषणसाध्यमहिम्ना प्रतीयमानः कापुरुष-
वृत्तान्तः किं प्रस्तुतः, आहोस्विदप्रस्तुतः ? आद्ये समासोक्ते-
विषय एव नास्ति, 'परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः'
इति समासोक्तेर्लक्षणम् तैरेवोक्तत्वात्" इति रसगङ्गाधरः ।
"प्रथमं कारणं विवक्षुः सावतरणिकां (१८) कारिकामाह,
'अस्य कारणमाह शक्तिर्निपुणता...' इति" इति निदर्शनम्
(२०) । 'दुरितग्रान्तये ग्रन्थकृत् संसृति, नियतिकृतेति'

(१८) अत्रतरणिका तु वृत्तिरूपा, तथाच येनैव वृत्तिरकारि तेनैव कारि-
केत्यायाति, वृत्तिकृत् मम्मटः ।

(२०) अत्रत्ये निदर्शनग्रन्थे ग्रन्थकृतो नामानुक्तेखात् कोऽसौ निदर्शनकृत् ? इति
वचनं तत्रतो न जानीमः, हलसाहेवस्तु वासवदत्ताविज्ञापने (१६ पृष्ठे) परिहृताः
किंप्रदन्त्यनुत्तारिणः असौ व्यकारिणश्च' इति कथयन् अनुपदक्षेप 'निदर्शनं

इति काव्यप्रदीपव्याख्यानावसरे ‘ग्रन्थकृत् मम्मटः’ इति उद्धृतः । ‘तच्च तददोषो शब्दार्थौ.....’ इति प्रकाश-
कारेण (२१) उक्तम् इति रसप्रदीपः ।

सत्यं मम्मट एव कारिकाकृत्, किन्तु नासौ सर्वा अभि-
नवाः कारिकाश्चकार, कचिदविकलां कचिच्च अंशतो विकलां
कृत्वा अन्यकृतिमपि (तत्तत्कृतिनां नामान्यनुक्लिष्यैव), स्व-
कृतावन्तर्भावयामास, तथाहि रसतरङ्गिण्यां भानुदेवदत्तं
‘शृङ्गारहास्य.....’ इति भरतसूत्रं ‘रतिर्हासश्च.....’ इति
च तत्पूर्वं, वामनवृत्तिस्थं ‘कर्णावतंसादिपदे.....’ इति
श्लोकश्च अविकलमेव [यथाक्रमं ४० पृष्ठे, ४४ पृष्ठे,
१५४ पृष्ठे] स्वकृतेः कारिकायाः अन्तश्चिह्नेप, तथा
‘प्रयान्ति रसरूपताम्’ इत्यन्त्यमंशं ‘समाख्यातास्तु नामतः’
इत्यन्यथाकृत्य व्यभिचारिभावविभाजकानि ‘निर्व्वेदग्लानि
.....’ इत्यादीनि भानुदेवदत्तानि भरतसूत्राण्यपि [४५
पृष्ठे] जग्राहेति ।

‘शितिकण्ठकृतम्’ इति कथमवष्टल्य लिखेति वर्यं न जानीमः । निदर्शनकारो
हि स्वनामानुक्लिष्य ‘प्रणम्य सारदां काव्यप्रकाशो बोधसिन्धये । पदार्थविवृति-
द्वारा शितिकण्ठस्य दर्शयते’ इति प्रतिज्ञाय शितिकण्ठस्य (शिवस्य) आगम-
प्रसिद्धान् षट्त्रिंशत्तरूपान् पदार्थान् प्रदर्श्य काव्यप्रकाशं व्याचख्यौ ।
प्रथमोक्ताससमाप्तौ च ‘इति श्रीकाव्यप्रकाशे शितिकण्ठविबोधने काव्योद्देश्यदर्शनं
प्रथमम्’ इति लिखेत् । अन्तेऽपि च स्वनाम नोक्लिषेत् । कथं वा हलसाहेबोक्ति-
भावादेव व्याकरणमवजानन्तः प्रतिज्ञाश्लोकस्य—‘शितिकण्ठस्य’ इत्यत्र
पठोविभक्तिः कर्त्तरि निश्चितेति स्वीकुर्वन् ।

‘(११) पृष्ठे प्रकाशरूपत्वे सर्वेषामैकमन्त्रेण न तत्प्रामाण्याय वतामहे ।

• मम्मटेन वामनप्रदर्शितां एव शब्दार्थगुणा अलङ्कार-
दोषाश्च उद्धृत्य दूषिताः । काव्यस्य स्वरूपं कारणं च यामनोक्त-
प्रतिकृतिरूपमेव (२२) प्रदर्शितमिति (सम्भावयामः) मम्मटस्य
काव्यप्रकाशनिर्माणाथमवलम्बनीयेषु निबन्धेषु एकतमो
वामननिबन्ध इति ।

काव्यप्रकाशस्य उल्लासाभिधेयाः दश विभागाः । तत्र
प्रथमे विभागे क्रमेण काव्यस्य फलं कारणं स्वरूपम् उत्तम-
मध्यमाधमरूप-त्रिविधप्रभेदश्च न्यरूपि । द्वितीये शब्दार्थ-
विभागः, आर्थीव्यञ्जना, वाचकशब्दः, मतभेदेन सङ्केतितार्थः,
लक्षणा, लक्षणाश्रया व्यञ्जना, अभिधाश्रया च सा । तृतीये
अर्थस्य व्यञ्जकता । चतुर्थे ध्वनिकाव्यप्रभेदाः, रसभावादयः ।
पञ्चमे मध्यमकाव्यप्रभेदाः व्यञ्जनावृत्तिसंस्थापनयुक्तिश्च ।
षष्ठे अधमकाव्यप्रभेदयोः स्वरूपम् । सप्तमे दोषाः, कुत्रचित्
तेषामदोषता च । अष्टमे गुणालङ्कारयोर्लक्षणम्, तयो
गुणाः, वामनोक्तदशगुणानाञ्च स्वोक्तेष्वन्तर्भावः । नवमे

(२२) तददोषो शब्दार्थौ सगुणाविति स्वरूपाभिधायिका, 'काव्यं पाह्य-
मलङ्कारात् । स दोषगुणालङ्कारज्ञानादानाभ्याम्' इति वामनसूत्रद्वयमनुवदति ।
तथा शक्तिनिपुण्यतेति कारणाभिधायिका कारिका, 'लोको विद्या प्रकीर्णश्च
काव्याङ्गानि । लोको लोकवृत्तम् । लोकः स्थावरजङ्गमात्मा तस्य वर्त्तनं
वृत्तिरिति' इत्यारभ्य, 'कवित्वबीजं प्रतिभानम् । कवित्वस्य बीजं प्रतिभानं
जम्बान्तरागतसंस्कारः, यस्मात् विना काव्यं निष्पद्यते, निष्पन्नं वा हासाय-
तनं स्यात्' इत्यन्तं वामनसम्दर्भमनुवदति । बाभटस्तु 'प्रतिभा कारणं तस्य
व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् । भ्रष्टोत्पत्तिरुदभ्यासः एवं काव्यव्यवस्थितिः' इति
ग्राह्य ।

रीतयः, शब्दालङ्काराश्च । दशमे अर्थालङ्काराः वामनोक्ताना-
मलङ्कारदोषाणां स्वोक्तेष्वन्तर्भावश्च न्यरूपि ।

काव्यप्रकाशकृतो मम्मटस्येतिवृत्तं न किमप्यासादित-
मस्माभिः, केवलं निदर्शनग्रन्थात् (२३) एतदवगम्यते, यत्
शैवोऽयमासीदिति (२४) । मम्मटः कं देशं जन्मना अल-
ङ्कारेति निर्णयप्रवृत्ताः, कदाचित् 'कश्मीरदेशीयः' इति
सम्भावयामः, यदस्य मम्मटेतिनाम देशान्तरासुलभस्य
काश्मीरेतिहासराजतरङ्गिणी-सप्तमतरङ्ग-१०४१ श्लोकाद्युल्लि-
खितधम्मटेत्यादिनाम्नः सादृश्यमनुभवति । कदाचित्तु
मिथिलातिप्रसिद्धेन भट्टेत्युपनाम्ना 'मैथिलः' इति । किन्तु
तत्त्वतः किमपि निर्णेतुं न शक्नुमः । एवं कदा अनेन
काव्यप्रकाशो निरमायीत्यपि दुर्निरूप्यम् ।

कश्चित् रत्नावलीनाटिकासमयावधारणपरम् अध्यापक-
वरस्य होरेस् हिम्यान् उड्डलसन् साहेबस्य सिद्धान्तं संस्मरन्
काव्यप्रकाशे रत्नावलीमुद्धृतामालोक्य खृष्टीयात् १११३ परि-
मिताद्वात् उत्तरकालमेव सन्दर्भो मम्मटेन निरमायीति
निरधारयत् । अध्यापकवर उड्डलसन् साहेबो हि कङ्कण-
क्षते राजतरङ्गिणीनामनि काश्मीरेतिहासनिबन्धे, धर्षणपतेः

(२३) 'इति शिवागमप्रसिद्धा भङ्गविंशतिलदीक्षाक्षपितसकलमलपटलः
प्रकटितसत्स्वरूपविदानन्दवनः सजानककुलको मम्मटनामा दैधिकवरः' इति ।

(२४) वस्तुतः मम्मटः शैव एवेति निश्चयो नास्ति । निदर्शनकृता तु अत्र
शैवागमप्रदर्शनार्थमेव मम्मटस्य शैवत्वमारोप्य, इति शिवागमप्रसिद्धेत्यादि
विशेषणं दत्तमिति सम्भावयामः ।

‘सोऽशेषदेशभाषास्तः सर्वभाषास्तु सत्कविः ।

कृत्स्नविद्यानिधिः प्राप ख्यातिं देशान्तरेष्वपि ॥

(७म ६११ श्लोकः) ।

इतिविशेषणं पश्यन्नेव (सम्भावयामः) रत्नावलीप्रस्ताव-
नायां, श्रीहर्षो निपुणः कविरितिलोकस्थितस्य श्रीहर्षपदस्य
त्रिया (श्रीयुक्तः) हर्षः (हर्षनामा) इति व्युत्पत्तिं मनसि कल्प-
यन् काश्मीराधिपतेर्हर्षस्यैव कृती रत्नावलीति समादधे (२५)
निश्चिकाय च काश्मीरेतिहासदर्शनेन, ख० १११३ संख्यकाब्दे
हर्षः काश्मीरराजसिंहासनमारोहेति ।

परन्तु राजतरङ्गिण्यां सविस्तरं वर्णितेऽपि हर्षदेवचरिते
रत्नावल्या अनुसृष्टात्, श्रीहर्षेति समुदितपदस्यैव (न तु
हर्षेत्येतावन्मात्रस्य) रत्नावलीकृत्नामतया ग्रन्थकृद्भिः (२६)
उक्तत्वाच्च, न केवलं साधारणविशेषणमवलम्ब्य रत्नावली
हर्षकृतिरित्यङ्गीकर्त्तुमुत्तुङ्गमहे ।

वस्तुतः काश्मीराधिपतेर्हर्षदेवस्य पूर्वमपि रत्नावली आसीद्-

(२५) IN HIS HINDU THEATRE.

(२६) ‘श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्’ इति काव्यप्रकाश्यां व्याख्यान-
सूत्रे, ‘श्रीहर्षो राजा धावकेन रत्नावलीं नाटिकां तस्मान्ना कृत्वा बल्लभ-
नम्’ इति प्रकाशादर्थं मञ्जेश्वरः । ‘धावकः कविः । स हि श्रीहर्षनाम्ना
रत्नावलीं कृत्वा बल्लभ-नम्’ इति उद्देशात् नामेश्वरः । ‘श्रीहर्षस्य
राज्ञो नाम्ना रत्नावलीनाटिकां कृत्वा धावकाख्यकविर्बल्लभ-नम्’ इति
प्रसिद्धम्’ इति प्रकाशप्रभायां वैद्यनाथः । तथा ‘धावकनामा कविः स्वकृतां
रत्नावलीं नाम नाटिकां विजयीय श्रीहर्षनाम्नो ऋपात् बल्लभ-नम्’ प्रायेति उपा-
टनम्’ इति प्रकाशतिलके जयरामः ।

इत्यनुपदमेव प्रतिपादयिष्यते, ततः कथं स तां निबन्ध ?
मालवाधिपतिर्भोजो हि सरस्वतीकण्ठाभरणे (२७) बङ्गशो
रत्नावलीम् दधार । भोजदेवश्च ३-दिनोत्तर-७-मासाधिक-
५५-मितवर्षाण्येव (२८) राज्यम् प्रत्यपालयत् । यदा च हर्ष-
देवपितामहोऽनन्तदेवः काश्लीरं प्रतिपालयामास, तदैव
भोजो मालवम् (२९) । अनन्तदेवश्च खृ० १०६५ मितान्दस्या-
भ्यन्तरे राजा आसीदिति (३०) भोजदेवस्यापि स एव राज्य-
काल इति निर्णयते । इममेव किञ्चिन्नूनाधिकं भोजदेव-
राज्यकालतया सर्व एव (इंलण्डीयानिंलण्डीयाः) इतिहास-
वेत्तारो मेनिरे (३१) । उइल्सन्साहेवेन दशकुमार-

(२७) मालवाधिपतेर्भोजदेवस्य कृतिः सरस्वतीकण्ठाभरणमिति उइल्सन्-
साहेवोऽपि मेने, नाथ्यत्र कस्यापि वैमल्यं दृश्यते । लिखितञ्च ग्रन्थलङ्घितस्यैव ।

(२८) 'पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्त मासा दिनत्रयम् ।

भोजराजेन भोजव्यम् सगौड़ं दक्षिणापथम्' इति भोजप्रबन्धः ।
एवमेव भोजचरितादयः, ततश्च नावांशे भोजप्रबन्धस्याप्रामाण्यशङ्का काव्या ।

(२९) 'मालवाधिपतिर्भोजः प्रहितैः रत्नसञ्चयैः ।

अकारयत् येन कुण्डयोजनं कटकोत्तरे ॥'

इति अनन्तदेवेतिष्टतत्रणनावसरे कल्लणराजतरङ्गिणीसप्तमतरङ्गस्य १९०
श्लोकः ।

(३०) अनन्तदेवो हि अनन्तरं प्रतिपादयिष्यमाणान् हर्षदेवराज्यकालान्
खृ० १०८१-मिताब्दात् २६-मितवर्षपूर्व्यं काश्लीरन्वपतिरासीदिति । एतञ्च
क० २१० त० ७ त० पाठात् किंवा ७ तरङ्गस्य १३५ मितश्लोकावधि-२३५ मित-
श्लोकपर्यन्तादेशं ७२४ मितश्लोकाञ्चावगम्यते ।

(३१) See Asiatic Society's Journal of 1863, Vol. xxxii, Page 91.

चरितविज्ञापने, '१०००-मितवर्षाभ्यन्तर एव भोजराज्यकालः'
इति जनश्रुतिमवलम्ब्य दृष्ट्या चार्थस्य समयोऽवधारि ।
ततश्च उद्भूतसन्साहेबनिर्णीतात् ऋषदेवस्य राज्यधिकार-
समयात् १११३ मितवर्षात् पूर्वमेव राज्यमधिकुर्व्यता भोज-
देवेन इततया रत्नावली (ऋषदेवात्) प्राचीनेति प्रतिभाति ।

अपिच धनिकापरनामा धनञ्जयो दशरूपनिबन्धे
बहुशो रत्नावलीसुदाजहार । धनञ्जयश्च सुञ्जनृपतेः सभ्य
आसीत् (३२) । सुञ्जश्च भोजदेवस्य पूर्वं मालवराजसिंहा-
सनमलङ्घकार (३३) । अतएव इतिहासवेत्तारः खृ० १०३०-
मिताब्दाभ्यन्तर एव सुञ्जस्य राज्यकाल इति निर्णय-
श्रुतुः (३४) । ततश्च सुञ्जराजराज्यकाले ऋषदेवस्य जन्मापि
नासीत् किन्तु तत्कालीरत्नावली आसीदित्यतीव कौतुकम् ।

यदिच 'अर्धवर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' इत्येव काव्य-

(३२) 'विष्णोः सुतेनापि पुनश्च येन विदग्धनोरागनिबन्धहेतुः ।

आविष्कृतं सुञ्जमहोदधौठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत्' इति दशरूप-
येषां यः ।

(३३) भोजप्रबन्धभोजचरितादिषु एवमेव लिखितमस्ति ; इतिहासनिदा-
मयेतत् सम्मतम् । उद्भूतसन्साहेबस्यापि नात्र विप्रतिपत्तिः । सरस्वती-
कल्याणरथहतात् 'सौलव्याम्बुनिधे बुधमित्र्य पुण्यभाकारधर्मद्वय
जीमन्मुञ्ज किमिच्छन् जनसुपश्रुतं दद्या नाहंसि' इति श्लोकादपि अवधार्यते,
यत् भोजदेवात् पूर्वं सुञ्ज आसीदिति ।

(३४) एतच्च हिन्दुनाटकाभिधानपदै सम्मर्भे भवभूतिसमयावधारणवेलायाम्
उद्भूतसन्साहेबोक्त्यापि संवदति ।

प्रकाशपाठः (३५) स्यात्, तस्य च 'श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना
रत्नावलीं कृत्वा धावकाख्यः कविर्बहुधनं लेभे' इत्येवार्थः स्यात्,
एवं मालविकाग्निमित्रप्रस्तावनायां, 'प्रथितयशसां धावक-
सौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्त्तमानकवेः कालि-
दासस्य कृतौ किञ्चित्तो बद्धमानः' इत्येव पाठः (३६) स्यात्,
तदुक्त एव च धावकः रत्नावलीकारः स्यात् । तदा हर्षदेवो
दूरे आसां, कालिदासविक्रमादित्यादेरपि पूर्वं (समकालं
वा) रत्नावली निरमायीत्यसंशयं यत्तुमुत्सहामहे ।

कथञ्च अध्यापकवरेण उद्धृत्सन्साहेवेन कश्चीरेति-

(३५) 'काव्यप्रकाशनिदर्शने श्रीहर्षादेर्वाणादीनामिव धनम्' इति पाठः ।
वासवदत्ताविज्ञापने श्रीमता हलसाहेवेन एनमेव पाठं सूलीकृत्य युक्त्यन्तर-
प्रदर्शनेन 'रत्नावली बाणकृता' इति निरधारि । यस्तुतस्तत्प्रदर्शिता युक्तयः
संशयमेवोत्थापयितुं क्षमन्ते, न तु निरणयमिति । एषा हि तस्य बलवती युक्तिः,
यत् रत्नावलीस्यः 'द्वीपात्' इति श्लोकः बाणकृते हर्षचरितेऽप्यस्तीति
उभयोरेक एव कथयितेति । अत्रेदं मूलः, अविशेषेण स्ववक्तव्यमर्थं प्रतिपाद-
यन्त्या अन्यकृतेरपि स्वकृतावन्तर्भावनम् संस्कृतकाव्यकृतानामनुमतम् । दृष्टो
हि विभिन्नकविचरितयोरपि शिवपुराणकुमारसम्भवयोः 'तदिच्छामि
विभो.....' इत्यादिश्लोकः एकरूप एवेति एवमन्यत्रापि । कथञ्च हलसाहेवेन
स्त्रोक्तिं समर्थयितुं 'अहो प्रभावो बाणदेव्या यन्मातङ्गदिवाकरः । श्रीहर्षस्या-
भवत् सभ्यः सभो बाणमयूरयोः' इति सार्ङ्गधरपद्यतिस्थश्लोकात् 'बाणः
श्रीहर्षस्यान्यतमः सभ्य आसीत्' इति निर्णीतम् तदपि न जानीमः, यद्यन्तु
उक्तश्लोकात् बाणमयूरयोस्तुल्यः (नतु सहितः) मातङ्गदिवाकरः श्रीहर्षस्य
सभ्योऽभवदित्येवावगच्छामः ।

(३६) 'अत्रत्यसंस्कृतविद्यालयस्य हस्तलिखितपुस्तकद्वये 'धावकः' इत्यत्र
'भासकः' इति पाठोऽस्ति ।

‘सप्तदर्शनात्, ‘१११३-मिताब्दे ऋषदेवो कश्मीरराजसिंहा-
सनमाहरोह’ इति निरधारि, तदपि वयं न जानीमः ।
वयन्तु कङ्कणक्षत-कश्मीरेतिहास-राजतरङ्गिण्यनुसारेण
‘ऋषदेवो ख० १०८१-मिताब्दादुत्तरं १०८७-मिताब्दाच्च
पूर्वं कश्मीरराज्यमधिचकार’ इत्येव निरूपयामः । तथाहि
कङ्कणनामा कविः १०३०-मितशकाब्दे ११४८ मिते ख्रिष्टाब्दे
२४-चतुर्विंशे लौकिकेऽब्दे (३७), राजतरङ्गिणीमारभमाणः
२५ पञ्चविंशलौकिकाब्दीयमपि (३८) जयसिंहराजवृत्तान्तं
वर्णयन् जयसिंहपतिराज्यकाले (३९) एव तां समापया-
मास । अत्रत्य २४ चतुर्विंशलौकिकाब्दशब्देन, यस्याः १००
शताब्द्याः ६५ पञ्चषष्ठितमाब्दादुत्तरं ७१ एकसप्ततितमाब्दमध्ये
ऋषदेवो कश्मीराधिपत्यमाससाद, तदनन्तर-१०० शताब्द्याः
२४ चतुर्विंशाब्दो ग्राह्यः (४०) । ततश्च ऋषदेवराज्यारम्भकाल-

(३७) ‘लौकिकेऽब्दे चतुर्विंशे शककालस्य सम्मतम् ।

सप्तत्यात्यधिकं जातं सैहकं १०७० परिवत्सराः’ इति रा० त० १ त० ५२
श्लोकः ।

(३८) ‘तावत्वे वाप्तराज्यस्य पञ्चविंशतिवत्सरे’ इति रा० त० ८ त० ३५०५
श्लोकः ।

(३९) ‘सुतः सुखलभूभर्तुः सम्मत्प्रतिमण्डनः ।

नन्दयन् मेदिनीमासो जयसिंहपतिः’ इति रा० त० ८ त० ३५५०
शेषश्लोकः ।

(४०) एतच्च राजतरङ्गिणीदर्शनात् किंवा तस्याः सप्तमतरङ्गस्य १२७ ।
३३३ । २६३ । ४५७ । ५८८ । ६७७ । ७२४ । १०४१ । १२२१ । १२६६-श्लोकानाम्
• एवं अष्टमतरङ्गस्य ३४४ । ६३६ । ६६८ । ८२१ । ८४६ । १०५५ । १११६ । ११५० ।

राजतरङ्गिणीनिर्म्मितिकालयोरन्तरा ५२ द्विपञ्चाशत् वर्षाणि गतानीति सिध्यति, ततश्च इमं राजतरङ्गिणीनिर्म्मित-समयं ५२ द्विपञ्चाशता ज्ञानीकृत्य यः समय आयाति, तस्मात् पूर्वं, यद्यत्तं समयं ५८ अष्टापञ्चाशता ज्ञानीकृत्य समय आयाति, तस्मादनन्तरं इर्षदेवराज्यारम्भकाल इति निर्णयिते, तथैव च यथोक्तसङ्ख्या सम्पत्नीपद्यते इत्यलमत्राधिकावेशेन ।

‘मन्मटेन कदा काव्यप्रकाशो निरमायि ?’ इति प्रश्नस्य उत्तरतया ख० १३३५-मितादब्दात् पूर्वमेव निरमायीत्येता-वन्मात्रमवष्टय्य उच्यते, यतः १३३५-मिताब्दकालीनेन माधवाचार्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहे पातञ्जलदर्शनप्रस्तावे ‘तदुक्तं काव्यप्रकाशे’ इत्यादिना काव्यप्रकाशोऽधारि (४१) इति ।

एवं यदि काव्यप्रकाश-(२८५ पृष्ठ-)-धृत—‘.....भोज-वृपतेस्तन्यागलीलायितम्’ इति श्लोकोक्तभोज एव पूर्वोक्त-मालवाधिपतिरासीदिति स्यात्, तदा पूर्वोक्तात् भोजराज्य-कालात् १०६५-मिताब्दात् परमेव काव्यप्रकाशो निर-मायीत्यपि वक्तुं शक्यते । भोजराजसम्बन्धिनामेषां पद्यानां भोजदेवात् पूर्वमसम्भवादिति ।

आस्तामेतत् प्रकृतमनुसरामः । काव्यप्रकाशस्यास्य गूढाभिप्रायमाकलय्य अत्रत्यभूतपूर्वसंस्कृतविद्यालयध्यक्षेण

१८८५ । २१८६ । २३१० । २७४२ । ३२८० । ३५०५-लोकानाञ्च दर्शनादपि स्फुटं प्रतीयते ।

(१३) १६३५-मिताब्दे माधवाचार्य आसीदित्यत्र सर्वेवाधेयैकमतमस्ति ।

महता श्रुता ६० वि० काठएल्साहेवेन कठिनदरेषु
 केषुचित् केषुचित् स्थानेषु प्रदीपाद्यनुसारेण संक्षेपत-
 सात्पर्यमात्रप्रकाशनपुरःसरं काव्यप्रकाशसुद्रणायाममन्त्रध्वे ।
 तदनुरोधवशंवदेन च मया तथैवाहतीयं, पुस्तकचट्टयम्
 (एकं कलिकातापूर्वमुद्धृतम्, द्वितीयं हस्तलिखितं संस्कृत-
 विद्यालयस्यम्, तृतीयं श्रुतां पूज्यपादानां तारानाथतर्क-
 वाचस्पतीनां हस्तलिखितम्, चतुर्थं कृतिं काशीप्रदेशीयम्)
 अवलोक्यास्य सुद्रणमकारि । तथापि सर्वतः काठिन्या-
 पगममालोच्य विज्ञाय च श्रुतम् ६० वि० काठएल्साहेवं,
 सर्वत्रैव विवरणसहे स्थाने शब्दार्थविवरणसहिताभिप्राय-
 प्रकाशनायाऽहमयते । न जाने किं फलमजनि ।

अस्मिन् च तात्पर्यविवरणाभिधे व्याख्याने क्वचित् पूर्वेषां
 व्याख्यातानां सन्दर्भा अविकला एवोद्भूताः, क्वचिच्च शब्दा-
 न्तरेण तेषामभिप्रायाः अनूदिताः । यत्र च तेषां व्याख्यानं
 नास्मभ्यमरोचत, तत्रैव तेषां अभिप्रायेण व्याख्याऽकारि । प्रायः
 पूर्वेषां व्याख्यानं तर्कशास्त्रीनुसारिण्यैव रीत्या लिखितमिति
 बालानां दुर्बोधम् ; अत्र तु बालानाम् बोधोपयोगिनीं
 कोमलामेव रीतिमवलम्बितुं विशेषो यत्नोऽकारि ।

अस्य तु सदसद्विवेचने संशोधने च अध्येषितैर्मद्गुरुणा-
 मन्यतमैरदेवगुरुभिरप्यनेकभूदेवगुरुभिः श्रीमद्विस्तरानाथ-
 तर्कवाचस्पतिभिराद्योपात्ममलोकि समशोधि च, ततश्च तैः
 सविशेषमनुगृहीतोऽस्मीति ।

एतंश्चातीव दुःखाकरोति, यद् यस्य महात्मनः प्रयत्नात्
इदं सम्पन्नम्, सोऽयं श्रीमान् इ० वि० काउएल्साहेबोऽधुना
अत्र नास्तीति ।

उत्थाहवारि परितोऽर्पयतः प्रयत्नात्
यस्यालमङ्कुरित एष तरुः फलाय ।
सोऽयं चिराय निजदेशनिकासमिच्छन्
हा हन्त ! सम्प्रति जहाविममेव देशम् ॥

श्रीमहेशचन्द्रशर्मा ।

कलिकाता संस्कृतविद्यालयः ।

संवत् १९२३ । शृष्टाब्दः १८६६ ।

निर्देशानुसारि सूचीपत्रम् ।

विषयः
प्रथमस्य उल्लासस्य
काव्यप्रयोजनकारण-
स्वरूपविशेषनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
तत्र प्रथमोक्तासारम्भः	१ १
मङ्गलाचरणम्	१ ३
काव्यस्य प्रयोजनम्	१ १३
” कारणम्	२ १५
” स्वरूपम्	३ १२
उत्तम-(ध्वनि)-काव्यम्	४ ७
मध्यम-(गुणीभूतव्यङ्ग्य)- काव्यम्	५ ५
अधम-(चित्त)काव्यम्	५ ११
प्रथमोक्ताससमाप्तिः	५ २०

विषयः
द्वितीयस्य उल्लासस्य
शब्दार्थनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
तत्र द्वितीयोक्तासारम्भः	६ १
शब्दभेदाः	६ २
अर्थभेदाः	६ ४
तात्पर्यार्थः	६ ६
अर्थव्यञ्जकता	७ १
वाचकशब्दः	८ १
वाच्यार्थनिर्णयः	८ ६
अभिधाविचारः	१० ३
लक्षणा	१० ६
उपादानलक्षणा	११ ५
लक्षण-लक्षणा	११ ६
आक्षेपार्थापत्तिस्थले न लक्षणा	११ १२
लक्षणायां प्रयोजनप्रतीतिः	१२ ७

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
सारोपाध्वन्या	१३	४
साधनसामाना	१३	८
गोष्ठी	१४	२
गुहा	१४	२
गोवाहीक इत्यत्र लक्ष्यार्थ-		
निर्यायः	१४	४
लक्षणायाः बहुधात्वम्	१६	४
गुरुव्यञ्जम्	१६	८
लक्षणायाः त्रैविध्यम्	१६	१८
साक्षात्पर्यवदः	१७	२
लक्षणासूत्रव्यञ्जनाव्यव-		
स्थापनम्	१७	६
अभिधामूला व्यञ्जना	१७	१३
संयोगादिनैकाग्रनियमनम्	२०	६
व्यञ्जकवदः	२१	११
वदस्य व्यञ्जकतापर्ययस्य		
सङ्कारिता	२१	१३
द्वितीयोक्ताससनाभिः	२१	१६

विषयः

तृतीयस्य उक्तासस्य

पर्यायव्यञ्जकतानिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र तृतीयोक्तासारम्भः	२२	१
चार्थी व्यञ्जना	२२	३
पञ्चादोऽत्रैविध्यो व्यञ्जनस्योदा-		
हरणम्	२२	५

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
पर्यायव्यञ्जकतायां वदस्य		
साहाय्यम्	२६	७
तृतीयोक्ताससनाभिः	२६	१२

विषयः

चतुर्थस्य उक्तासस्य

रसीदिनिरूपण-

सहितध्वनिकाव्यप्रभेद-

निरूपणम् ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र चतुर्थोक्तासारम्भः	२७	१
अतिवर्जितवाच्यध्वनिः	२७	४
अर्थान्तरसंक्रामितवाच्य-		
ध्वनिः	२७	५
अत्यन्ततिरस्कृतकृतवाच्य-		
ध्वनिः	२७	५
विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः	२८	१
अलक्ष्यक्रमव्यञ्जध्वनिः	२८	४
विभावास्तुभावव्यभिचारिणः	३०	७
रसस्वरूपम्	३०	१३
रसनिष्पत्तिः भङ्गलो-		
ल्लादिसम्भता	३१	२
„ शीघ्रङ्गुलसम्भता	३१	८
„ भङ्गनायकसम्भता	३३	७
„ अभिनवशृङ्गसम्भता	३५	१
रसविभागः	४०	१८
सम्भोगः	४१	१२

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
रसानासदाङ्गरणानि	४१	५
विप्रलम्भः	४१	१४
स्वाधिभावाः	४४	१४
ध्वनिचारिभावाः	४५	१
शान्तरसः	४५	११
भावः	४६	१
रसाभासभावाभासौ	४७	४
भावस्य शान्तिरुदयः		
सन्धिः घञलता च	४८	२
भावशान्त्यादीनां क्वचित्		
प्राधान्यम्	४९	१०
संलक्ष्यक्रमव्यञ्जध्वनिः	५०	१
मन्दयत्तुत्वध्वनिः	५०	५
मन्दयत्तुत्यालङ्कारध्वने-		
रुदाङ्गरणम्	५०	८
मन्दयत्तुत्यवसुध्वने-		
रुदाङ्गरणम्	५२	३
अर्थयत्तुत्यध्वनिविभागः	५२	६
अर्थयत्तुत्यध्वनिप्रभेदानाम्		
उदाङ्गरणानि	५३	८
मन्दार्थोभययत्तुत्य-		
ध्वनिः	५८	१
मन्दयत्तुत्यार्थयत्तुत्यध्वनीनां		
पदगतत्वम्	५९	६
अर्थयत्तुत्यध्वनीनां प्रबन्ध-		
गतत्वम्	६५	१४

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
रसादेः पदैकदेशरचनावर्णः		
गतत्वम्	६६	१२
रसादेः प्रबन्धगतत्वम्	७३	४
ध्वनेः क्लृप्तमेकसङ्कलनम्	७३	७
ध्वनेः संसृष्टिसङ्करो	७३	८
ध्वनेः संसृष्टिसङ्कराधीना		
संख्या	७४	५
ध्वनेर्भेदसमष्टिः	७५	२
चतुर्थीक्लाससमाप्तिः	७६	१२

विषयः

पञ्चमस्य उक्तासस्यं
गुणीभूतव्यञ्जकाव्यभेद-
प्रदर्शनव्यञ्जनावृत्ति-
संस्थापनसहितध्वनि-
गुणीभूतव्यञ्जकाव्य-
सङ्कीर्णभेदनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र पञ्चमोक्तासारम्भः	७७	१
गुणीभूतव्यञ्जकाव्य-		
प्रभेदाः	७७	२
अगूढव्यञ्जम्	७७	६
अपराक्लृप्तव्यञ्जम्	७८	१०

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वाच्यसिद्धौ व्यङ्ग्यम्	८२	३
अस्फुटव्यङ्ग्यम्	८३	४
सन्दिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	८३	८
तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	८३	१४
काकागिप्पव्यङ्ग्यम्	८३	१८
असुन्दरव्यङ्ग्यम्	८४	५
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवत्		
प्रभेदः	८४	१०
वस्तुव्यङ्ग्यज्ञानकारस्य न गुणी-		
भूतव्यङ्ग्यता	८४	१२
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रयोः		
सङ्करः	८५	३
प्रकारान्तरेण ध्वनेत्ये-		
विषयम्	८६	५
व्यञ्जनावृत्तिसंस्थापनम्	८६	१०
पञ्चमोक्तासंस्थापिः	१०३	४

विषयः

षष्ठस्य उल्लासस्य

अधम-(चित्त)-काव्य-

निर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र षष्ठोक्तासारम्भः	१०३	७
शब्दचित्पर्यचित्तयोः		
संरूपम्	१०३	७

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
शब्दार्थचित्तयोः क्रमेण		
उदाहरणे	१०३	११
शब्दार्थचित्तयोः वस्तु-		
भेदता	१०४	१३
षष्ठोक्तासंस्थापनम्	१०४	१५

विषयः

सप्तमस्य उल्लासस्य

काव्यदोषनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र सप्तमोक्तासारम्भः	१०५	१
दोषलक्षणम्	१०५	२
पददोषविभागः	१०६	२
श्रुतिऋतुता	१०६	१०
च्युतसंस्कारः	१०६	१४
अप्रयुक्तत्वम्	१०७	७
असमर्थत्वम्	१०७	१२
निष्ठतार्थत्वम्	१०८	१
अनुचितार्थता	१०८	५
निरर्थकता	१०८	११
अवाचकता	१०८	१४
अस्वीयता	११०	५
सन्दिग्धता	११०	१०

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अप्रतीतत्वम्	११०	१४	समाप्तापुनराकृता	१३२	८
प्राप्त्यत्वम्	११०	१८	अज्ञानैकवाचकता	१३२	१३
नेवार्थत्वम्	१११	२	अभवन्मतयोगः	१३३	५
क्षिप्तत्वम्	१११	८	अनभिहितवाच्यता	१३४	१
विधेयाविषयः	११२	१	अस्थानस्थपदता	१३७	८
विरुद्धमतिकारिता	११३	१७	अस्थानस्थसमासता	१३७	२०
पददोषाणां केषाञ्चित् वाक्य-			सङ्कीर्णता	१३८	६
पदांशगतत्वम्	११४	१५	गर्भितता	१३८	१३
वाक्यगतपददोषाणासदा-			विरुद्धमतिकारिता	१३८	१८
हरणानि	११५	१	प्रसिद्धितता	१३८	५
यत्तच्छब्दयोः साकाङ्क्षनिरा-			भग्नप्रक्रमता	१३८	११
काङ्क्षताविचारः	११६	१४	उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव-		
पदांशगतदोषाणासदा-			स्थले कथितपदस्य		
हरणानि	१२२	८	गुणता	१४०	१
अप्रयुक्ततादीनामसामर्थ्यरूपत्वेऽपि			अक्रमता	१४२	१८
पृथगुक्तिबीजम्	१२५	१५	अमतपराधता	१४३	१२
वाक्यदोषाः	१२६	१	अर्थदोषाः	१४४	२
प्रतिकूलवर्णता	१२६	११	अपुष्टार्थता	१७३	१५
उपहृतविसर्गता	१२७	७	कष्टार्थता	१४५	१
विसन्धिः	१२७	१०	व्याहृतार्थत्वम्	१४५	१०
सम्भावस्वीकृता	१२८	१३	पुनरुक्तत्वम्	१४६	३
हृतहृत्ता	१२८	१६	उष्णत्वम्	१४६	११
न्यूनपदत्वम्	१३०	६	प्राप्त्यार्थता	१४६	१४
अधिकपदत्वम्	१३१	१	सन्दिग्धार्थता	१४७	१
कथितपदत्वम्	१३१	१३	निर्हेतुता	१४७	७
पतित्वकर्षः	१३२	३	प्रसिद्धिविरोधः	१४७	८

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
प्रसिद्धिबिरोधस्य कविसम्प्रदाय-			कष्टार्थतायाः गुणता	१५६	१४
सिद्धत्वे न दोषः	१४७	१८	कष्टता न दोषो न गुणः	१५८	७
विद्याविरोधः	१४८	३	अप्रयुक्तनिवृत्तार्थयोरे-		
अनवीक्ष्यता	१४८	१	दुष्टता	१५८	१२
सन्निधौऽनिधयः	१४८	८	अस्त्रीलत्वं गुणः	१५८	२
अनिधौ सन्निधयः	१५०	१	सन्निधौलत्वं गुणता	१६०	२
विशेषेऽविशेषः	१५०	६	अप्रतीतता गुणः	१६०	६
अविशेषे विशेषः	१५०	११	प्राप्त्यत्वं गुणः	१६१	१
साक्षात्कृता	१५१	३	न्यूनपदत्वं गुणः	१६१	७
अपदयुक्ता	१५१	८	न्यूनपदत्वं न गुणो न		
सङ्घचरभिन्नता	१५२	१	दोषः	१६१	१२
प्रकाशितनिवृत्तता	१५२	७	अधिकपदत्वं गुणः	१६२	१
विध्ययुक्ता	१५२	८	कञ्चित्पदत्वं गुणः	१६२	११
अनुवादायुक्ता	१५३	४	पतत्रकर्म गुणः	१६३	८
त्यक्तपुनःस्वीकृतत्वम्	१५३	८	समाप्रपुनरास्तत्वं न		
अस्त्रीलार्थता	१५४	१	दोषो न गुणः	१६३	१२
कर्णावर्तसादिपदे न पौन-			अस्याः स्वसमासः गुणः	१६३	१३
रक्तदोषः	१५४	६	गर्भितत्वं गुणः	१६४	१
कर्णावर्तसादन्यस्यले पौन-			रसदोषाः	१६४	८
रक्तदोषः	१५५	८	व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्य-		
विशेषणदानार्थं क्वचित्			त्वम्	१६५	१
पौनरक्त्यम् न दोषः	१५५	१५	रसस्य स्वशब्दवाच्यत्वम्	१६५	११
प्रसिद्धिसङ्गे निर्वृत्तेरदुष्टता	१५६	१	स्थायिनः स्वशब्दवाच्य-		
अनुकरणे सर्वेषामदोषता	१५६	७	त्वम्	१६६	१
दोषाणाम् क्वचिददोषता			अनुभावस्य कष्टकल्पना	१६६	८
गुणता वा	१५६	११	विभावस्य कष्टकल्पना	१६६	१५

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
प्रतिबुद्धविभागादि-		
परिग्रहः	१६७	५
पुनःपुनर्दीप्तिः	१६७	११
अकारणं प्रथमम्	१६७	१२
अकारणं द्वेदः	१६८	२
अङ्गस्यातिविक्षुप्तिः	१६८	४
अङ्गिनोऽनसुसम्मानम्	१६८	५
प्रकृतिविपर्ययः	१६८	७
अनङ्गास्तीर्णमिधानम्	१७०	३
व्यभिचारिणः स्वपदवाच्यत्व-		
सदोषः	१७०	११
विरुद्धरससञ्चारिभाषादीनां		
वाच्यतयोक्तिर्गुणः	१७१	४
विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्व		
निवेशप्रकारः	१७३	४
विरुद्धयोरपि रसयोः		
अविरोधः	१७४	१०
सप्तमोक्ताससमापनम्	१७७	१६

विषयः

अष्टमस्य उक्तासस्य
गुणालङ्कारभेद-
सहितगुणनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र अष्टमोक्ताङ्कारम्भः	१७८	१
गुणलक्षणम्	१७८	२
गुणानां रसधर्मात्म्यम्	१७८	४
अलङ्कारलक्षणम्	१७९	४
गुणालङ्कारयोः प्रभेदः	१८१	७
वामनाद्युक्तगुणालङ्कारलक्षण-		
खण्डनम्	१८२	१
गुणविभागः	१८३	१
माधुर्यगुणलक्षणम्	१८३	३
ओजोगुणलक्षणम्	१८३	८
प्रसादगुणलक्षणम्	१८४	४
वामनाद्युक्तदशषट्-		
गुणास्तीकारः	१८५	२
वामनाद्युक्तदशविधषट्-		
गुणानां लक्षणानि		
यस्मिंश्च यस्यान्तर्भावः		
यस्य चादोषस्वरूपता	१८५	३
वामनाद्युक्तदशविधार्थ-		
गुणानां यस्मिंश्च यस्या-		
न्तर्भावः यस्य च		
अदोषता	१८६	१
माधुर्यगुणस्य व्यञ्जकाः	१८८	८
ओजोगुणस्य व्यञ्जकाः	१८९	७
प्रसादगुणस्य व्यञ्जकाः	१९०	१
रचनायाः कश्चित्		
वैपरीत्यम्	१९०	१

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अष्टमोक्षाससमाप्तिः • १८१	११	

विषयः
नवमस्य उल्लासस्य
रीतिसहितशब्दा-
लङ्कारनिर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र नवमोक्षासमारम्भः १८२	१	
वक्रोक्तिः १८२	१	
अनुप्रासः १८३	७	
वृत्तिः १८४	२	
लैकानुप्रासः १८४	५	
वृत्त्यनुप्रासः १८४	१०	
उपमागरिका रीतिः १८५	१	
परुषा रीतिः १८५	२	
कोमला रीतिः १८५	४	

उपमागरिकाम्भतीनां

यथाक्रमं वंदर्भीगोष्ठो-

पाञ्चालीति नाम १८५

खाटानुप्रासः १८५ ११

यमकम् १८७ ५

श्लेषः शब्दगतः २०१ १०

श्लेषस्य नवमो भेदः २०५ १

श्लेषविचारः २०६ २

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दोषगुणालङ्काराणां शब्दाद्यं- गतत्वे नियामकम् २०७	४	
चित्रालङ्कारः २१३	१२	
खड्गबन्धः २१४	४	
सुरजबन्धः २१५	१	
पद्मबन्धः २१७	१	
सर्वतोभद्रम् २१८	१	
पुनरुक्तवदाभासः २१८	३	
नवमोक्षाससमाप्तिः २२१	७	

विषयः

दशमस्य उल्लासस्य
अलङ्कारदोषनिर्णय-
सहितार्थालङ्कार-
निर्णयः ।

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
तत्र दशमोक्षासारम्भः २२२	१	
उपमा २२२	२	
पूर्णोपमा सुप्रोपमा च २२४	१	
श्रोत्रोपमा २२५	१	
आर्षोपमा २२६	१	
उपमाविचारः २२७	१८	
धर्मलोपे उपमा २३०	४	
उपमानलोपे उपमा २३१	११	

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
इवादिलोपे उपमा	२३२	५	मालानिदर्शना	२५४	७
धर्मोवाद्युभयलोपे उपमा	२३४	१	निदर्शना अन्यरूपा	२५४	८
धर्मोपमानलोपे उपमा	२३५	३	अप्रस्तुतप्रशंसा	२५५	१
उपमेवेवादिलोपे उपमा	२३५	७	अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	२५५	३
धर्मोपमानेवादिलोपे			अतिशयोक्तिः	२६०	१
उपमा	२३६	१	प्रतिवस्तूपमा	२६१	१२
उपमायाः पञ्चविंशति-			दृष्टान्तः	२६३	१
विधत्स्वम्	२३७	१	दीपकम्	२६४	३
मालोपमा	२३७	२	मालादीपकम्	२६५	६
रसनोपमा	२३७	८	तुल्ययोगिता	२६५	१३
अगन्वयः	२३८	५	व्यतिरेकः	२६६	७
उपमेयोपमा	२३८	१२	उपमानस्याधिकत्वे न		
उत्प्रेक्षा	२३८	६	व्यतिरेकः	२६६	८
ससन्देहः	२४१	१	व्यतिरेकस्य भेदाः	२६७	१
रूपकम्	२४३	१	मालाव्यतिरेकः	२६८	१५
समस्तवस्तुविषयरूपकम्	२४३	३	आलोपः	२७०	१
एकदेयविवक्तिरूपकम्	२४५	१	विभावना	२७१	५
साङ्गरूपकम्	२४५	१०	विशेषोक्तिः	२७१	८
निरङ्गरूपकम्	२४६	१	ययासङ्ग्रहम्	२७२	८
मालारूपकम्	२४६	८	अर्थान्तरन्यासः	२७३	१
परम्परितरूपकम्	२४६	१४	विरोधः	२७४	५
रसनारूपकम्	२४७	३	विरोधविभागः	२७५	१
अपञ्जुतिः	२५०	४	स्वभावोक्तिः	२७७	१२
श्लेषः अर्थगतः	२५१	१४	व्याजस्तुतिः	२७८	७
समासोक्तिः	२५२	७	सङ्कोक्तिः	२७८	५
निदर्शना	२५३	५	विनोक्तिः	२८०	१

विषयः	पृष्ठसं.	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठसं.	पङ्क्तौ
परिचरितः	२८०	१०	अधिकम्	३०३	४
भाविकम्	२८१	६	प्रत्यनीकम्	३०४	३
काव्यलिङ्गम्	२८१	१३	मीलितम्	३०५	१
पर्यायोक्तम्	२८३	३	एकावली	३०६	४
उदात्तम्	२८५	१	धारणम्	३०७	६
उदात्तस्य अन्यविधम्	२८५	७	भ्रान्तिमान्	३०८	८
समुच्चयः	२८५	१२	प्रतीपम्	३०८	७
समुच्चयः अन्यविधः	२८७	३	सामान्यम्	३११	८
पर्यायः	२८८	१	विशेषः	३१३	१
पर्यायः अन्यविधः	२८०	३	तद्गुणः	३१४	५
अनुमानम्	२८०	१४	अतद्गुणः	३१५	३
परिकरः	२८१	७	व्याघातः	३१६	४
व्याजोक्तिः	२८२	८	संस्मृतिः	३१६	११
परिसङ्ख्या	२८३	८	अङ्गाङ्गिभावसङ्करः	३१७	११
कारणमाला	२८४	८	सन्देहसङ्करः	३२१	३
अन्योभ्यम्	२८५	५	सन्देहसङ्करस्यल-		
उत्तरम्	२८६	१	निर्णयः	३२२	८
उत्तरस्यान्यस्मिन्नलङ्कारे			एकाग्रयानुप्रवेशसङ्करः	३२४	१०
नान्ताभावसम्भवः	२८६	१०	अलङ्काराणां शब्दार्थगतय-		
कृच्छ्रम्	२८७	८	निबन्धः	३२६	१
सारः	२८८	१०	अलङ्कारदोषाः पृथक् न		
असङ्कतिः	२८८	१५	सन्ति	३२७	१
विरोधादसङ्कतेर्भेदः	२८८	७	अनुप्रासदोषाः, तेषां सङ्कोच-		
समाधिः	३००	४	भाष्य	३२७	३
समम्	३००	८	बन्धकदोषः, तस्य उक्तोऽन्त-		
विषयः	३०१	११	भाष्य	३२८	६

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
उपमादोषाः तेषामुक्तेऽन्त-			अर्थान्तरन्यासदोषः	३३४	६
भाष्य	३२८	८	समासोक्तिदोषः तस्य उक्ते-		
उपमायां क्वचित् लिङ्गवचनादि-			ऽन्तर्भावश्च	३३५	१
भेदस्यादुष्टता	३३०	६	अप्रस्तुतप्रशंसाया दोषः तस्य		
कालादिभेदे उपमाया दुष्टता-			उक्तेऽन्तर्भावश्च	३३५	१७
व्यवस्थापनम्	३३१	५	दशमोक्तासमापनम्	३३६	१२
उपमायामपरो दोषो तथोक्ते-			काव्यप्रकाशसमापनम्	३३६	१४
ऽन्तर्भावश्च	३३३	५			
उत्प्रेक्षादोषः तस्य उक्तेऽन्त-					
भावश्च	३३३	१६			

काव्यप्रकाशस्य वर्णानुसारि निर्घण्टपत्रम् ।

—(१०)—

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अ			अनङ्गस्याभिधानम्	१७०	३
अकारणं छेदः दो०	१६८	२	अनन्ययः अ०	२३८	५
अकारणं प्रथमम् दो०	१६७	१२	अनभिहितवाच्यता दो०	१३४	१
अक्रमता दो०	१४२	१८	अनवीकृतत्वम् दो०	१४८	१
अगूढव्यङ्ग्यम्	१६	१४	अनियमे सनियमः दो०	१५०	१
"	७७	६	अनुकरणे सर्वेषा-		
अङ्गस्यातिविस्तृतिः दो०	१६८	४	सदोषता	१५६	७
अङ्गाङ्गिभावः			अनुचितार्थता दो०	१०८	५
सङ्करः अ०	३०८	६	अनुप्रासः अ०	१८३	७
अङ्गिनोऽननुसन्धानम्			अनुप्रासदोषाः	३२८	६
दो०	१६८	५	अनुभावः	३०	७
अतदुत्पत्तिः	३१५	३	अनुभावस्य कष्टकल्पना		
अतिशयोक्तिः	२६०	१	दो०	१६६	८
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-			अनुमानम् अ०	२८०	१४
ध्वनिः	२७	५	अनुपादायुक्तता दो०	१५३	४
अधमकाव्यम्	५	११	अन्योन्यम् अ०	२८५	५
अधिकम् अ०	३०३	४	अपदयुक्तता दो०	१५१	८
अधिकपदता दो०	१३१	१	अपराङ्गव्यङ्ग्यम्	७८	१०
अधिकपदता कश्चित्			अपङ्कतिः अ०	२५०	४
• युगः	१६२	१	अपुष्टार्थता दो०	१४३	१५
			अप्रतीतत्वम् दो०	११०	१४

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अप्रतीतत्वं कवित्गुणः	१६०	६	अर्थशक्त्यध्वनिप्रभेदानां		
अप्रयुक्ततां दो०	१०७	७	प्रबन्धगतत्वम्	६५	१४
अप्रयुक्तता कवित्			अर्थान्तरन्यासः	अ० २७३	१
न दोषः	२५८	१२	अर्थान्तरन्यासदोषः	३३३	१५
अप्रयुक्ततादीनां पृथ-			अर्थान्तरसंक्रमित-		
गुक्तिबीजम्	१२५	१५	ज्ञाच्यम्	२७	५
अप्रस्तुतप्रशंसा अ०	२५५	१	अर्थान्तरैकपदता दो०	१३२	१३
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	२५५	३	अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यम्	२८	४
अभ्रवन्मत्तयोगः दो०	१३३	५	अलङ्कारदोषाणां सूक्ते-		
अभिधामूला व्यञ्जना	१७	१३	छान्तर्भावः	३२७	२
अभिधात्रिवारः	८	७	अलङ्कारस्वरूपम्	१७८	४
अमत्तपराधेता दो०	१४३	१२	अलङ्काराणां शब्दार्थ-		
अर्थगुणास्वीकारः	१८५	१२	गतत्वे नियामकम्	२०७	४
अर्थविवेकम्	१०३	१२	"	३२६	५
अर्थविवेकस्य बहुभेदता	१०४	१३	अवाचकता दो०	१०८	४
अर्थविवेकोदाहरणम्	१०३	११	अविवक्षितवाच्यम्	२७	४
अर्थदोषाः	१४४	२	अविशेषे विशेषः दो०	१५०	११
अर्थभेदाः	६	४	अश्लोचिता दो०	११०	५
अर्थव्यक्तिः अर्थगुणः	१८७	३	अश्लोचिता कवित्		
अर्थव्यक्तिः शब्दगुणः	१८५	८	गुणः	१५८	२
अर्थव्यञ्जकता	७	१	अश्लोचिता दो०	१५४	१
अर्थव्यञ्जकतायां शब्दस्य			असंज्ञितः दो०	२८८	१५
साहाय्यम्	२६	७	असमर्थता दो०	१०७	१२
अर्थशक्त्यध्वनिविभागः	५२	८	असुन्दरव्यङ्ग्यम्	८४	५
अर्थशक्त्यध्वनिप्रभेदाना-			अस्थानस्थपदता दो०	१२७	८
मुदाहरणानि	५३	८	अस्थानस्थसमासता दो०	१३७	१०

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अस्यानस्यसमासता		
कचित् गुणः	१६३	१३
अस्फुटव्यङ्ग्यम्	८३	४
—		
आ		
आक्षेपः अ०	२७०	१
आक्षेपार्थापत्तिस्थले		
न लक्षणा	११	१२
आर्थी उपमा	२२६	१
आर्थी व्यञ्जना	२२	३
—		
उ		
उत्तमकाव्यम्	४	७
उत्तरम् अ०	२८६	३
उत्तरस्य नान्यस्मिन्		
अन्तर्भावः	२८६	१०
उत्प्रेक्षा अ०	२३६	६
उत्प्रेक्षादोषः	३३४	६
उदात्तम् अ०	२८५	१
" अन्यविधम्	२८५	७
उदारता अर्थगुणः	२८७	२
" शब्दगुणः	२८४	४
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्य-		
स्थले कथितपदस्या-		
दुष्टता	१४०	१
उपमैागरिका रीतिः	१६५	१

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
उपमा अ०	२२२	२
" आर्थी	२२६	१
उपमादोषाः	३२८	१५
उपमादोषौ अपरौ	३३३	५
उपमानस्य आधिक्ये		
न व्यतिरेकः	२२७	३
उपमायां कालादि-		
भेददोषः	३३१	५
उपमायां कालादि-		
भेदस्य कचित्		
अदोषता	३३२	६
उपमायां लिङ्गवचन-		
भेददोषः	३२८	१७
उपमायां लिङ्गवचन-		
भेदस्य अदोषता	३३०	८
उपमायाः पञ्चविंशति-		
विधत्वम्	२३७	१
उपमा औत्ती	२८५	१
उपमेयोपमा अ०	२३८	१२
उपप्लवितसिर्गता दो०	१२७	७
उपादानलक्षणा	११	५
—		
ए		
एकदेशविवर्ति		
रूपकम् अ०	२४५	१
एकावली अ०	३०६	४

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
एकाग्रयानुप्रवेशः		
सङ्करः अ०	१२४	१०

ओ

ओजोगुणः अर्थगतः	१८६	१
" रसगतः	१८३	८
ओजोगुणस्य व्यञ्जकाः	१८८	७
ओजोगुणस्य लक्षणम्	१८३	८

क

कथितपदत्वम् दो०	१३१	१३
कथितपदत्वस्य गुणता	१४०	१
"	२५६	१८
कर्णावर्तसादिपदे न		
पौनरुक्त्यम्	१५४	६
कर्णावर्तसादन्यस्थले		
पौनरुक्त्यदोषः	१५५	८
कटार्थता दो०	१४५	१
कटार्थताया गुणता	१५६	१४
कटार्थता कचित् न		
गुणो न दोषः	१५८	७
काकाजिप्रत्यङ्गम्	८३	१८
कान्तिः अर्थगुणः	१८७	४
" शब्दगुणः	१८५	१०
कारणमाला अ०	२८४	८
काव्यलिङ्गम् अ०	२८१	१३

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
काव्यस्य कारणम्	२	१५
" प्रयोजनम्	१	१३
" स्वरूपम्	३	१२
कोमला रीतिः	१८५	४
क्लिष्टता दो०	१११	८
ख		
खङ्गबन्धः अ०	२१४	४

ग

गर्भितत्वम् दो०	१३८	१३
गर्भितत्वम् कचित्		
गुणः	१६४	१
गुणलक्षणम्	१७८	२
गुणविभागः	१८३	१
गुणानां रसधर्मात्मम्	१७८	४
गुणालङ्कारयोर्भेदः	१८१	७
गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यम्	५	५
गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्य-		
प्रभेदाः	७७	२
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवत्		
प्रभेदः	८४	१०
गूढव्यङ्ग्यम्	१६	८
गोह्री रीतिः	१८५	८
गोणी लक्षणा	१४	२

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
गौर्याङ्गीक इत्यत्र		
लक्ष्यार्थनिर्णयः	१४	४
ग्राम्यत्वम् दो०	११०	१८
ग्राम्यत्वं क्वचित् गुणः	१६१	१
ग्राम्या रीतिः	१८५	५
ग्राम्यार्थता दो०	१४६	१४
च		
चितम् अ०	२१३	१२
चित्काव्यम्	५	११
चित्काव्यस्य बहु-		
भेदता	१२८	१३
च्युतसंस्कारः दो०	१०६	१४
छ		
छेकातुप्रासः	१८४	५
त		
तङ्गुणः अ०	३१४	५
तात्पर्यार्थः	६	६
तत्त्वप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	८३	१४
तत्त्वयोगिता अ०	२६५	१३
व्यक्त-पुनःस्वीकृतता दो०	१५५	८
द		
दीपकम् अ०	२६४	३
दुष्कर्मत्वम् दो०	१४६	११

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दृष्टान्तः अ०	२६३	३
दोषगुणालङ्काराणां		
शब्दार्थगतत्वे		
नियामकम्	२०७	४
दोषलक्षणम्	१०५	२
दोषाणां क्वचित् अदोषता		
गुणता वा	१५६	११
ध		
ध्वनिकाव्यम्	४	७
ध्वनिगुणोभूतव्यङ्ग्योः		
सङ्करः	८५	३
ध्वनेः भेदसमष्टिः	७५	२
„ शुद्धभेदसङ्कलनम्	७३	७
„ संसृष्टिसङ्करौ	७३	८
„ संसृष्ट्याद्यापीना		
सङ्क्रान्ता	७४	५
ध्वनेस्त्वैवियम्	८६	५
न		
निदर्शना अ०	२५३	५
„ अन्यविधा अ०	२५४	८
निरङ्गरूपकम् अ०	२४६	१
निरर्थकत्वम् दो०	१०८	११
निर्वृत्तता दो०	१४७	७ ..

विषयः	पृष्ठस्य पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य पङ्क्तौ
निर्हेतुता क्वचित् न		पर्यायोक्तम् अ०	२८३ ३
दोषः	१५६ १	पाञ्चाली रीतिः	१६५ ८
निर्हेतुतार्थता दो०	१०८ १	पुनःपुनर्दीप्तिः दो०	१६७ ११
निर्हेतुतार्थता क्वचित् न		पुनरुक्तवदाभासः अ०	२१६ ३
दोषः	१५८ १२	पूर्णोपमा अ०	२२४ १
नेयार्थता दो०	१११ २	पौनरुक्त्यम्	१४६ ३
न्यूनपदत्वम् दो०	१७० ६	पौनरुक्त्यम् क्वचित् न	
न्यूनपदत्वं क्वचित् गुणः	१६१ ७	दोषः	१५५ १३
न्यूनपदत्वं क्वचित् न		प्रकाशितविरुद्धता दो०	१५२ ७
गुणो नापि च दोषः	१६१ १२	प्रकृतिविपर्ययः दो०	१६८ ७
		प्रतिकूलवर्णना दो०	१२६ ११
		प्रतिकूलविभाषादिपरि-	
प		ग्रहः दो०	१६७ ५
पतत्रकर्षः	१३२ ३	प्रतिवस्तूपमा अ०	२६१ १२
पतत्रकर्षः क्वचित् गुणः	१६३ ८	प्रतीपम् अ०	३०६ ७
पददोषविभागः	१०६ २	प्रत्यनीकम् अ०	३०४ ३
पददोषाणां क्वचित् वाक्य-		प्रसादगुणः अर्थगतः	१८६ ६
पदांशगताः	११४ १५	„रसगतः	१८४ ४
पदांशगतदोषाणांमुदा-		„शब्दगतः	१८५ ६
हरणानि	१२२ ८	प्रसादगुणस्य व्यञ्जकाः	१६० १
पद्मबन्धः अ०	२१७ १	प्रसिद्धिविरोधः दो०	१४७ ८
परम्परितरूपकम् अ०	२४६ १४	प्रसिद्धिविरोधस्य क्वचिद-	
परिकरः अ०	२६१ ७	दोषता	१४७ १६
परिहृतिः अ०	२८० १०	प्रसिद्धित्वम् दो०	१३६ ५
परिसङ्ख्या अ०	२६३ ८		
परुषा रीतिः	१६५ २		
पर्यायः अ०	२८६ १		

विषयः	पृष्ठसं.	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठसं.	पङ्क्तौ
अ			नीलितम् अ०	१०५	१
अन्नप्रक्रमता दो०	११८	११	सुरजबन्धः अ०	२१५	१
भाषः	४६	१			
भाषस्य सद्वः	४८	२	य		
„यस्यता	४८	२	यतुतत्पदयोः साकाङ्क्ष-		
„यानिः	४८	२	निराकाङ्क्षताविचारः	११८	१४
„यान्यादीनां कवित्			यथासङ्गम् अ०	२७२	१०
प्राधान्यम्	४८	१०	यसकम् अ०	१८७	५
„सन्धिः	४८	२	यसकदोषः	१२८	६
भाषाभाषः	४७	४			
भाषिकम् अ०	२८१	६	र		
आनिमान् अ०	३०८	८	रचनायाः कवित्		
			वैपरीत्यम्	१८०	८
म			रसदोषविभागः	१६४	८
नक्षत्राक्षरणम्	१	३	रसनोपमा अ०	२१७	८
नक्षत्रकाव्यम्	५	५	रसविभागः	४०	१८
नाधुव्यं युयः अर्थगतः	१८७	०१	रसस्य स्वयद्वाच्यता		
„रसगतः	१८३	३	दो०	१६५	११
„यद्गतः	१८५	८	रसानामुदाहरणानि	४१	५
नाधुव्यं युयस्य व्यञ्जकाः	१८८	८	रसादेः पदैकदेशरचना-		
नालादीपकम् अ०	२६५	६	वर्णगतत्वम्	६६	१२
नालानिर्देशना अ०	२५४	८	रसादेः प्रबन्धगतत्वम्	७३	५
नालाकूपकम् अ०	२४६	८	रसाभासः	४७	४
नालाव्यतिरेकः अ०	२६८	१५	रूपकम् अ०	२४३	१
नालापना अ०	२४७	७			

विषयः	पृष्ठसं	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठसं	पङ्क्तौ
ल			वस्तुव्यञ्जालङ्कारस्य		
लक्षणलक्षणा	११	५	न गुणीभूतव्यञ्जिता ८४	१२	
लक्षणा	१०	६	वाक्यदोषाः	१२६	१
लक्षणाभूलव्यञ्जनाव्यय-			वाक्यनिष्ठपददोषाणांमुदा-		
स्थापनम्	१७	६	हरणानि	११५	१
लक्षणायां प्रयोजन-			वाचकशब्दः	८	१
प्रतीतिः	१२	७	वाच्यसिद्धाङ्गव्यङ्ग्यम्	८२	३
लक्षणायाः पङ्क्तिधत्वम्	१६	४	वाच्यार्थनिरणयः	८	६
लक्षणायाश्चैवित्यम्	१६	१८	वामनाद्युक्तगुणालङ्कार-		
लाक्षणिकशब्दः	१७	२	लक्षणखण्डनम्	१८२	१
लाटानुप्रासः अ०	१८५	११	वामनाद्युक्तदशविधशब्दगुणा-		
लुप्तोपमा अ०	२२४	१	स्त्रीकारः	१८५	२
„इवादिलोपे	२३२	५	वामनाद्युक्तदशविधार्थ-		
”उपमानलोपे	२३१	११	गुणास्त्रीकारः	१८६	१
”उपमेयेवादिलोपे	२३५	७	विद्याविरोधः दो०	१४८	३
”धर्म्मलोपे	२३०	४	विधेयाविमर्षः दो०	११२	१
”धर्म्मवादिलोपे	२३४	१	विध्युक्तता दो०	१५२	८
”धर्म्मापमानलोपे	२३५	३	विनोक्तिः अ०	२८०	१
”धर्म्मापमानेवादि-			विप्रलम्भविभागः	४१	१४
लोपे	२३६	१	विभावः	३०	७
			विभावना अ०	२७१	५
व			विभावस्य कष्टकल्पना दो० १६६	१५	
वक्तादीनां वैशिष्ट्ये व्यञ्जनो-			विरुद्धमतिकारिता दो० ११३	१७	
दाहरणानि	२२	५	”	१३८	१८
वक्त्रोक्तिः अ०	१८२	३	विरुद्धयोरपि रसयोः		
			कविद्विरोधः	१७४	१०

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
विरुद्धयोरपि रसयोरैकत्व			व्यभिचारिभावविभागः	४५	१
समावेशप्रकारः	१७३	४	व्याघातः अ०	३१६	४
विरुद्धरससञ्चारिभावादीनां			व्याजस्तुतिः अ०	२७८	७
बाध्यत्वेनोक्तिर्गुणः	१७१	४	व्याजोक्तिः अ०	२८२	८
विरोधः अ०	२७४	५	व्याहृतार्थता दो०	१४५	१०
विरोधविभागः	२७५	१			
विरोधादसङ्गतेर्भेदः	२८८	७			
विवक्षितान्यपरवाच्य-			श		
ध्वनिः	२८	२	शब्दचित्तस्य बह्वचो		
विशेषः अ०	३१२	१४	भेदाः	१०४	१३
विशेषोऽविशेषः दो०	१५०	६	शब्दचित्तस्वरूपम्	१०३	७
विशेषोक्तिः अ०	२७१	८	शब्दचित्तोदाहरणम्	१०४	१
विषयः अ०	३०१	११	शब्दभेदाः	६	२
विसम्बिः दो०	१२७	१०	शब्दशक्त्युत्पत्तिः	५०	५
वृत्तिः	१८४	२	शब्दशक्त्युत्पत्तिस्तु ध्वने-		
वृत्त्युत्पत्तासः अ०	१८४	१०	रुदाहरणम्	५२	३
वैदर्भी रीतिः	१८५	८	शब्दशक्त्युत्पत्तिशक्त्युत्प-		
व्यञ्जकशब्दः	२१	३१	ध्वनीनां पदगतत्वम्	५८	६
व्यञ्जनावृत्तिसंस्थापनम्	८६	१०	शब्दशक्त्युत्पत्तिरुदाहरणम्	५०	८
व्यतिरेकः अ०	२६६	७	शब्दस्य व्यञ्जकतायामर्थस्य		
व्यतिरेकविभागः	२६८	१५	साहाय्यम्	२१	१३
व्यभिचारिणः स्वशब्द-			शब्दाद्यैर्भयशक्त्युत्पत्तिः	५८	१
वाच्यत्वम् दो०	१६५	१	शान्तरसः	४५	११
व्यभिचारिणः स्वशब्द-			युक्ता लक्षणा	१४	२
वाच्यत्वं कश्चित् न दोषः	१७०	११	श्रुतिकटुत्वम् दो०	१०६	१०
व्यभिचारिभावाः	३१	११			

विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
चौती उपमा अ०	२२५	१	समाधिः अ०	१००	४
क्षेपः अर्थगतः अ०	२०१	१०	समाधिः अर्थगुणः	१८८	१
" शब्दगतः अ०	२५१	१४	" शब्दगुणः	१८५	४
क्षेपगुणः अर्थगतः	१८७	५	समाप्तपुनरासता दो०	११२	८
" शब्दगतः	१८५	४	समाप्तपुनरासता क्वचित्		
क्षेपविचारः	२०६	२	न दोषो न गुणः	१६१	१०
क्षेपस्य नवमो भेदः	२०५	१	समासोक्तिः अ०	२५२	७
— स			समासोक्तिदोषः	११५	१
संयोगादिनैकार्थनियमनम्	२०	६	सप्तश्रयः अ०	२८५	१२
संलक्ष्यक्रमव्यञ्जकानिः	५०	१	" अन्यविधः अ०	२८७	१
संस्कृतिः अ०	११६	११	सम्भोगः	४१	२
सङ्करः अ०	११७	११	सर्वतोभङ्गम् अ०	२१८	१
सङ्कीर्णता दो०	११८	६	ससन्देहः अ०	२४१	१
सनियमेऽनियमः दो०	१४८	८	सङ्घपरमिता दो०	१५२	१
सन्दिग्धत्वम् दो०	११०	१०	सङ्कोक्तिः अ०	२७८	५
सन्दिग्धत्वं क्वचित् गुणः	१६०	१	साकाङ्क्षता दो०	१५१	१
सन्दिग्धप्राधान्यव्यञ्जकम्	८१	८	साङ्ख्यरूपकम् अ०	२४५	१०
सन्दिग्धार्थता दो०	१४७	१	साध्यवसाना लक्षणा	११	८
सन्देहसङ्करः	१२१	१	सामान्यम् अ०	१११	८
सन्धावच्छिन्नता	१२८	११	सारः अ०	२८८	१०
समता अर्थगुणः	१८७	६	सारोपा लक्षणा	११	४
" शब्दगुणः	१८५	८	सूत्रम् अ०	२८७	८
समम् अ०	१००	८	सौकुमार्यम् अर्थगुणः	१८७	१
समसावस्तुविषयरूपकम्			" शब्दगुणः	१८५	११
अ०	२४१	१	स्वादिनः सप्तश्रयः अ०		
			दो०	१६६	१

विषयः	पृष्ठसंख्या	पङ्क्तौ	विषयः	पृष्ठसंख्या	पङ्क्तौ
स्वादिभाषाः	४४	१४		४	
आरण्यम्	१०७	६			
अभाषोक्तिः अ०	२७७	१२	इतद्वृत्तता दो०	१२८	१६

—

PREFACE.

—00—

Of all the Hindu treatises on Rhetoric there is none which can be compared for originality and vigour with the Kāvya Prakāśa. Unfortunately its style is so terse that it is not unfrequently very obscure, and hence it is one of those books which lose half their value, if they are printed without a commentary. But in order that a commentary should be useful, it must be easier than the text which it is to explain ;—this is by no means the case with the one which I have seen, the Kāvya Prakāśādarsa of Maheswara.

My friend and teacher, Pandit Maheswara Chandra Nyāyaratna, undertook, at my request, to prepare a commentary suitable for the students of the Sanskrit College ; and I had hoped to have read the sheets with him as they were printed. Before the work, however, was half done, I was obliged from ill-health to leave India ; but he has carried on the printing during my absence ; and I feel confident that his commentary will contain all that can be required to understand the original text.

LONDON,
The 28th June, 1866.

EDW. B. COWELL.

भवानीपुरवास्वयम् श्रीभारतलालपुरोपाध्यायः

सिद्धिपीठम्

१९३२

काव्यप्रकाशः ।

ग्रन्थारम्भे विघ्नविधाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत
पराशरति,—

नियतिकृतनियमरहितां

क्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मिति-

मादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियतियत्या नियतरूपा, सुखदुःखमोहस्वभावा, परमाख्या-
द्युपादान-कर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा, षड्रसा, न च हृद्यैव
तैः, तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम्, एतद्विवक्षणा
तु कविवाङ्मितिः, अतएव जयति, जयत्ययम् न च नमस्कार
आश्रित्यत इति ताम्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ॥

ब्रह्मभिषेयं सप्रयोजनमित्याह

॥ काव्यं यशसेऽर्थकृते (१)

(१) भावकृत्प्रत्ययनिष्पन्नं यत्तत्त्वमिदं । एवं परम् ।

॥

धराधारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यःपरनिवृत्तये

कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

कालिदासादीनामिव ययः, (२) श्रीहर्षादेर्धावकादीना-
मिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादे-
र्मायूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं सम-
नन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं (३) विगलितवेद्यान्तरमानन्दं,
प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्य-
वत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्युगाभावेन रसाङ्गभूत-
व्यापारप्रवणतया (४) विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णना-
निपुणकविकर्मा, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य,
रामादिवत् वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशश्च, यथायोगं
कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ॥
अस्य कारणाभाह,—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकावप्राद्यवेक्षणात् ।

(१) यश इत्यादिकर्माणां करोतीत्यनेनाशयः । धावकः किञ्च
श्रीहर्षश्चपमान्ना रत्नावलीं कृत्वा बहुधनं सम्पदामिति प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिश्च
मयूरकविः कुर्याद्यतकोन कुशाग्रिस्तीर्ण इति ।

✓ (२) रसशब्देनात्र स्याद्विभावलभ्यते तथाच काव्यार्थवचनोपरमेव
सर्वप्रयोजनेषु उत्तमं स्याद्विभावस्य विभावादि सम्बन्धरूपेणास्वादेन
निष्पन्नं अभिव्यञ्जेयज्ञानमूल्यं रसास्वादरूपमानन्दमिति वृत्तिदत्तार्थः ।

✓ (३) रसस्य अङ्गभूतउपायस्वरूपो व्यापारो विभावादिसंयोजन-
व्यञ्जना वा तस्य प्रापकत्वेन तद्विव्याधरसस्यैव प्राधान्यात् ।

प्रथम उक्तासः ।

काव्यशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुक्तं ॥३॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः; यां विना काव्यं
न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावर-
जङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधान-
कोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्या-
नाम्न महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाम्
विमर्शनाद्भुत्प्रतिः, काव्यं कर्तुं विचारयितुश्च ये जानन्ति
तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः
समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुह्वासे
च हेतुर्न तु हेतवः । -

एवमस्य कारणसुक्ता स्वरूपमाह, -

तददोषी (५) शब्दार्थौ

सगुणावनलङ्कृती पुनः कापि ।

दोषगुणालङ्कारा वच्छन्ते, कापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र
सालङ्कारौ कचित्तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः ।
यथा,

यः कोमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैतन्नपा- ७

(५) काव्यत्वविघटकस्य तदालङ्कारादिप्रबलदोषरहितौ, अनलङ्कृती
रत्नादि न लल्लवपटं किन्तु सालङ्काराविति विशेषणं पाह्यति, एतच्च
(अनलङ्कृती) इति नञोऽस्फुटतारूपेण दर्शयतामलङ्कारमिति, रसात्मकमिति ।

लक्षणं रसाभावाद्यात्मककाव्ये व्यपन्नमिति सर्वसंपादकमिदं मतम् ।

७) अनेन पुनः

वादलमेघे मादलवजे शुरुशुरु ।

क्षो चोन्मीक्षितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलौलाविधौ
देवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः (३) रसस्य च प्राधा-
न्यान्मालङ्कारता ।

तद्भेदान् क्रमेणाह—

इदमुत्तममतिशयिनि

व्यङ्गे वाच्याद्ध्वनिर्वधैः कथितः ॥ ४॥

इदमिति काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्य-
व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः, (७) तत-
स्त्वान्मलानुसारिभिरन्यै रपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य
शब्दार्थगुणस्य । यथा,—

निःशेषे च्युतचन्दनं स्नानतटं निर्मृष्टरागोधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

(३) अत्र हि हरोवरइत्याद्यनुप्रासस्य स्फुटस्यापि प्रकतरसप्रति-
कूलवर्षघटितत्वेन नालङ्कारता । विभावनाविशेषोक्ती सत्त्वावपि न स्फुटे
कारणकार्यबोरोकथनस्य आर्थस्यापि तद्वाचकनञादिनाऽनुपात्तत्वात् ।
अतएव अन्वबोरोस्फुटत्वेन एतन्मूलकमन्देइवहरोऽन्वस्फुट इति निर्वि-
वादम् । ननु रसवदलङ्कारोऽस्तु इत्यतश्चाह रसस्येति ।

(७) पठादिभिः वर्णसमुदायरूपैः क्षणिकैः पदैः स्फोटरूपो
नित्यः शब्दो व्यज्यते, तेन च अभिव्यक्त्येन कार्यः प्रतीयते इति तादृशस्य
स्वभावीभूतस्फोटव्यञ्जकस्य वर्णसमुदायरूपस्य पठादिशब्दस्य ध्वनिरिति
संश्लेषेति वैयाकरणनिष्ठाः ।

मिथ्यावादिनि ! इति । बान्धवजनस्याज्ञातपीडागने
 वार्पे ज्ञातुमिती गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥
 अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन
 व्यज्यते ॥

अतादृशि गुणोभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि । यथा,—

धामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमेञ्जरीसनायकरम् ।

पश्यन्त्या भवति सुहृन्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥

अत्र वञ्जुलतागृहे दत्तसङ्केता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणो-
 भूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यन्तवरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम्, अव्यङ्ग्यमिति स्फुट-
 प्रतीयमानार्थरहितम्, अवरमधमं । यथा,—

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरास्त्रच्छटा

मूर्च्छन्मोहमहर्षिर्ष्वविहितस्नानाङ्गिकाऽङ्गाय वः ।

भिन्नादुद्युदुदारदुर्दुरदरीदैर्ध्यादरिद्रुम-

द्रोहोद्रेकमहोर्ध्वमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराङ्गवत्युपसृत्य यहच्छयाऽपि यम् (८) ।

ससम्भ्रमेन्द्रदुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयो

नाम प्रथम उक्तासः ॥ * ॥

॥ द्वितीय उक्तासः ॥

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह,—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

वाच्यादयस्तदर्थः स्युः

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः ।

तात्पर्यार्थोऽपि केचिच्च ॥ ६ ॥

आकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यता-वशाद्व्यङ्ग्यमात्रस्वरूपाणां
पदार्थानां समन्वये (१) तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि
वाक्यार्थः समुच्चयसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् (२) ।
वाच्यएव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः (३) ॥

(१) समन्वये परस्परसंसर्गबोधे ।

(२) अभिहितानां पदार्थानां अन्वयवादिनो नैयायिकाः ।
तेषामयमाशयः, घटं करोतीत्यादौ घटवृत्तिकर्मात्वात्तद्वृत्तिसत्तान् इत्यर्थो
बोध्यते, तत्र च घटवृत्तस्य घटोऽर्थः अन्वयस्य च कर्मात्ता वृत्तिता एव न
कस्यापि इत्यपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात् अन्वयोः, संसर्गविषया
भासते इति ।

(३) अन्वितानामेव अभिधानं शब्दबोध्यत्वं तद्वादिनो जीमांशकाः,
तेषां अत्रे अन्वितघटादावेव घटादिपदानां शक्तिः शब्दबोधे एव आकाङ्क्षा-
दिवशात् वृत्तितादिविशेषरूपमेव भासते इति नापदार्थो वाक्यार्थः ।

। सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां वाञ्छुकत्वमप्रोध्यते ।

तत्र वाच्यस्य यथा,—

माए घोरोवन्नरणं अज्ज ऊ ण त्थिन्ति साहिष्णं तुमए ।

ता भण किं करणिज्जं एममेष ण वासरो ठाए (४) ॥

अत्र खैरविहारार्थिनीति व्यज्यते । लक्ष्यस्य यथा,—

साहेत्ती सहि । सुहसं खणे खणे दूणिआसि मज्झ कए ।

सभावणेहकरणिज्जसरिसुसुं दाव विरइसं तुमए (५) ॥

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शतत्वमाचरितमिति लक्ष्यं,
तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा,—

एष णिच्चल ! णिप्पन्दा भिसिणीपत्तन्नि रेहइ वत्ताप्पा ।

णिप्पलमरगसभाजणपरिठ्ठिआ सइसुत्ति अ (६) ॥

अत्र निष्पन्दत्वनाशस्तत्त्वं, तेन च जनरहितत्वम्, अतः

सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित् कश्चित्प्रत्युच्यते । अथवा,

मिथ्या वदसि न त्वमतोऽभूरिति व्यज्यते ॥

वाचकादीनां कमेणं स्वरूपमाह,—

(४) मातर्गहोपकरणं अद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया ।

तद्वज्र किं करणीयमेवमेव न वासरस्तिष्ठतीति । स० ।

(५) साधयन्ती सहि ! समगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्तुते ।

सङ्गावक्ष्येहकरणेयसदृशकं तावद्विरचितं त्वमेति । स० ।

(६) पश्य निष्पल ! निष्पन्दा विसिनीपत्ते राजते वत्ताप्पा ।

निष्पलमरगतभाजनपरिस्थिता शङ्खमुक्तिरिव इति । स० ।

साक्षात्सङ्केतितं (७) योऽर्थ-

मभिधत्ते स वाचकः ॥ ७ ॥

इहागृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतिरभावात् सङ्केत-
सत्ताव एव शब्दोऽर्थविशेष प्रतिपादयतीति यस्य यन्मात्रव-
धानेन सङ्केतो गृह्यते स वाचकः

सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया (८) प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्ति-
रेव, तथाप्यानग्न्याद्वाभिचाराच्च (९) तत्र सङ्केतः कर्तुं न
युज्यत इति, 'गौः शूकः चलो डित्यः' इत्यादीनां विषयविभागो
प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव सङ्केतः । उपाधिश्च द्विविधः वस्तुधर्मो
वस्तुवृत्त्यया सन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः
साध्यश्च, सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषोधान-
हेतुश्च, तत्राद्यो जातिः, उक्तं हि वाक्यपदीये "नहि गौः स्व-
रूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धान्तु गौः" इति । द्वितीयो

(७) साक्षात्सङ्केतितं अव्यवधानेन गृहीतसङ्केतम् ।

(८) अर्थः दुग्धादिरूपप्रयोजनं तस्मै क्रिया गोरानयनादिरूपा,
तत्कारित्वेन, प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या विषयीभूता इत्यर्थः । इति तत्र सङ्केतो
युक्त इति शेषः ।

(९) सर्वोच्च व्यक्तिषु सङ्केतपङ्कः उत कस्याञ्चित् एकव्यक्तौ ?
आद्ये आनन्त्यदोषः, द्वितीये यस्यां सङ्केतपङ्कः स्वीकृतः तदतिरिक्तायाः
गोव्यक्तौ गौर्गच्छात् भानं न स्यादिति व्यभिचारः । उभयपक्षे च विषयवि-
भक्तिप्राप्तिदोषः, तथाहि यदि गोवृत्त्युक्तशब्दचलशब्दव्यत्ययशब्दानां सर्वेषां
गोव्यक्तिरर्थः स्यात् तदैतेषां शब्दानां एकार्थकतया पञ्चोक्तता स्यादिति भावः ।

‘गुणः, शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते । साध्यः
पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः । डित्यादिशब्दानाम् (१०)
अन्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संज्ञितकर्म स्वरूपं वक्ता यदृच्छया डित्या-
दिष्वर्थेषूपधाधित्वेन सन्निवेश्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छा-
त्मक इति । ‘गौः शुक्लश्चलो डित्य इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां
प्रवृत्तिः’ इति मञ्जभाष्यकारः । परमाण्वादीनान्तु (११)
गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम् । गुणक्रियायदृच्छानां
वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथैकस्य
मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदात् ।

हिमपयःशब्दाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु
यदृशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिस्तत्
शुक्लत्वादि सामान्यं, गुडतण्डुलादिपाकादिष्वेवमेवं पाकत्वादि,
बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्यादिशब्देषु च, प्रतिक्षणं
भिद्यमानेषु डित्याद्यर्थेषु वा डित्यत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां
जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये ।

(१०) डित्यादिशब्दानां प्रथमादिवर्णबुद्ध्या क्रमशः किञ्चित्
किञ्चिदभिव्यक्तं चरमवर्णबुद्ध्या तु निःशेषतो यावत् स्फुटतरमभिव्यक्तं
नानावर्णात्मकध्वनिशब्दवत् वर्णक्रमशून्यं स्फोटारब्धं स्वरूपं यद्वानामिति
शेषः, डित्यादिषु अर्थेषु उपाधित्वेन नामतया वक्ता पाककादिना
यदृच्छया स्नेच्छया सन्निवेश्यते कल्प्यते इति सञ्चिदतार्थः ।

(११) ननु उक्तरीत्या परमाणुत्वस्य प्राणप्रदत्वेन जातितया
परमाण्वादिशब्दानामपि जातिशब्दतया कथं गुणशब्दत्वेन व्यवहार इत्यतः
आह परमाण्वादीनामिति । जातिशब्द एवायं, वैशेषिकनयातुसादेष्टव्यं,
तथा व्यवहारः, स तु भाक्त इति भावः ।

तद्वान् (१२) अपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति पत्रा-
गौरवभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ।

सं मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो

व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ८ ॥

स इति साक्षात्कृतितः, अस्येति शब्दस्य ।

मुख्यार्थवाधे (१३) तद्योगे

रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा

लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ ९ ॥

कर्मणि कुशल इत्यादी (१४) दर्भग्रहाणाद्ययोगात्
गङ्गायां घोष इत्यादौ च गङ्गादीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवात्
मुख्यार्थस्य बाधे, विवेचकत्वादौ सामीप्ये च सम्बन्धे, रूढितः

(१२) व्यक्तिविशेषमनुपादाय तद्वान् सामान्यतो जातिमान् शब्दार्थ
इति न्यायमतम् । गोशब्दप्रवृत्त्यात् सर्वासां गोव्यक्तीनामुपस्थितेरतस्मात्
अत्रादितः व्यावृत्तिदर्शनाच्च अतद्व्यावृत्तिरूपोऽपोहो वाच्य इत्यसौ सौगती
गतिः ।

(१३) मुख्यार्थस्य बाधे तद्रूपेण तात्पर्याविषयत्वे, अथ किंवा,
लक्ष्यते प्रतिपाद्यते, यदिति लुपकरणतृतीयान्तमवयवं क्रियाविशेषणं वा,
तथाच मुख्यार्थबाधादिहेतुत्वसङ्कारेण मुख्यार्थातिरिक्तार्थप्रतिपाद-
नात्मिका या आरोपिता नियततद्विषयविधुराऽपि तद्विषयकतया कल्पिता,
शब्दस्य क्रिया इतिः सा लक्षणा इत्यर्थः । सा च यत्प्रत्ययान्वरूपा
वृत्तान्तरार्थरूपा पदार्थान्तरं वा इत्यन्वदेतत् ।

(१४) कुशं जाति गङ्गातीति कुशः ।

प्रसिद्धेः, तथा गङ्गातटे घोंघ इत्यादेः प्रयोगात् येषां न तथा (१५) प्रतिपत्तिः तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो (१६) लक्षणा ।

स्वसिद्धये (१७) पराक्षेपः,

परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणञ्चे-

त्यक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ १० ॥

कुन्ताः प्रविशन्ति, यष्टयः प्रविशन्ति इत्यादौ कुन्तादिभि-
रात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते,
तदुपादानेनेयं लक्षणा ।

‘गौरमुबन्धः’ इत्यादौ श्रुतिसञ्चोदितमनुबन्धनं कथं मे
स्यादिति (१८) जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते
‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे’ इति न्यायात्

(१५) तथा विशेषतस्तौरगतत्वेन ।

(१६) सान्तरः मुख्यार्थवाधादुपस्थित्या व्याहितः योऽर्थः लक्षणरूपः
तद्विषयः तद्विषयकः व्यापारो वृत्तिः ।

(१७) मुख्यार्थस्यान्वयबोधाय परस्यापि आक्षेपात् उपादानात्
उपादानेति नाम, परार्थनात्मान्वयबोधाय स्वसमर्पणात् स्वार्थपरित्यागेना-
परार्थकत्वनिरूपलक्षणात् लक्षणेति नाम च इति, इत्युभयाभ्यां द्विविधा
लक्षणा शुद्धैव उक्ता न तु वक्ष्यमाणा गौरव्यपि असम्भवादिदिति शेषः ।

(१८) गोशब्दस्य गोत्वजातियक्तत्वेन तस्या अतुल्यत्वनासम्भवादिदिति
शेषः, आक्षिप्यते प्राप्नोते, लक्षणावृत्त्येति शेषः, उच्यते अभिधया बोध्यते,
विशेष्यं व्यक्तिः, विशेषणे जातो ।

-इत्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या, नञ्चत प्रयोजनमक्षि,
न वा कृद्विरियं, व्यक्ताविनाभावित्वात् तु (१६) जात्या
व्यक्तिराक्षिप्यते, यथा क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र
कर्म, प्रविग पिण्डमित्यादौ गृहं भवयेत्यादि च । पीनो
देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते
श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा (२०) तस्य विषयत्वात् ।

गङ्गायां घोष इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गा-
शब्दः स्वार्थमर्पयति इत्यवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा ।
उभयरूपा चेष्टं शुद्धा उपचारेण (२१) अभिश्रितत्वात् ।
अनयोः (२२) लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यं,

(१६) सत्यमाक्षिप्यते जात्या, किन्तु न लक्षणया अपि तु अविना-
भावसम्बन्धेनेत्याह व्यक्तेति । अविनाभावित्वात् व्यक्तिप्रतीतिं विना
तस्याः प्रतीत्यसम्भवात् ।

(२०) यत्र अनुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति सा
श्रुतार्थापत्तिः, यथा द्वारमिति शब्दः पिधेहीति क्रियापदं, इयमेव
पदाध्याहारः । यत्र च टटः श्रुतो वाऽर्थोऽनुपपन्नोऽर्थान्तरं कल्पयति
सा अर्थापत्तिः यथा तत्रैव द्वारमित्यर्थोऽनुपपन्नः पिधेहीति क्रियां
कल्पयति, इयमेव अर्थाध्याहार इति, मतभेदेन उभयम् ।

(२१) उपचारेण सादृश्यसम्बन्धमूलकारोपेण ।

(२२) उपचारामिश्रणं न शब्देत्यत्र प्रयोजकं, किन्तु शक्यार्थ-
लक्ष्यार्थयोः भेदप्रतीतिपर्यवसन्नं औदासीन्यापरपर्यायं ताटस्थमेव तथेति
परमतं निराकरोति, अनयोरिति । उक्तद्विवचनक्षणास्येऽपि लक्षक-
लक्ष्यपरमपक्षार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदप्रतीतिरेव न तु भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्यं
अस्तीति शेषः ।

तद्वादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ (२३) हि प्रतिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः, गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीती गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाङ्गक्षणायाः को भेदः ॥

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ

विषयी विषयस्तथा (२४) ।

आरोपमाणः (२५) आरोपविषयश्च यत्रानपङ्गतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्

सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ११ ॥

विषयिणाऽऽरोपमाणेनान्तःकृते निगोर्णे (२६) अन्यस्मिन्

(२३) तत्त्वप्रतिपत्तौ शक्यलक्ष्ययोगङ्गातीरयोरभेदप्रतीती सत्यामेव प्रतिपादयितुमिष्टस्य प्रयोजनस्य गङ्गागतपावनत्वादेः प्रतीतिः, तीरादौ इति शेषः । सा हि अन्योर्भेदप्रतीती सत्यां, अपत्त्याच्चाभेदप्रतीती नेति भावः । पावनत्वादीनां प्रयोजनज्ञानविषयत्वेन प्रयोजनत्वव्यपदेशः प्रत्यक्षविषयतया विषयस्य प्रत्यक्षत्वव्यपदेश इव ।

(२४) तथा समानविभक्तिकेन शब्देन स्वस्वधर्मप्रकारेण वा लक्षणावित्यर्थः ।

(२५) आरोपमाणो गवादिः, आरोपस्य विषय आश्रयो बाहीकादिः । अनपङ्गतभेदौ भेदो वैधर्म्यं तच्च गोत्वबाहीकत्वादि, प्रकाशितवैधर्म्यावित्यर्थः । सामानाधिकरण्येन समानविभक्तिकपदेन निर्दिश्येते उक्तौ सप्रयोजनमिति शेषः ।

(२६) निगोर्णे स्वशब्दादिनाऽनुक्ते, विषयिणेति करणत्वं अनुक्ते निगरणत्वारोपप्रयुक्तसौपचारिकम् ।

आरोपविषये सति सा साध्यवसाना स्यात् (२७) ॥

भेदाविमौ, च सादृश्यात्मन्वान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमौ आरोपाध्यवसानरूपौ (२८) सादृश्यहेतु भेदौ गौर्वाहीकः
इत्यत्र गौरयमित्यत्र च ।

अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो
लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्व-
मुपयान्ति इति केचित् (२९) । स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन
परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते नतु परार्थोऽभिधीयते (३०)
इत्यन्ये । साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे
(३१) । उक्तञ्चान्यत्र “अभिधेयाविनामृतप्रतीतिर्लक्षणीच्यते ।

(२७) आरोपासाध्यवसानास्थले यदा लक्षणा नाभिप्रेता स्यात्
तदा यथाक्रमं रूपकातिशयोक्ती सम्भवतः ।

(२८) विरुद्धधर्मरूपेण प्रतीतयोरपि सामानाधिकरण्येन सप्रयोजनो
निर्हेय आरोपः, तदन्ययोस्तयानिर्देशोऽध्यवसानम् । एतादृशारोपा-
ध्यवसानस्वरूपभेदयोः शुद्धत्वगौणत्वाभ्यां एतादृशभेदभिन्ने अपि लक्षणे
शुद्धे गौणौ चेति भावः ।

(२९) स्वार्थस्य गोत्वादिजातेः सहचारिणः समानाधिकरणाः,
परार्थो वाहीकादिः, प्रवृत्तिनिमित्तं यत्किंनिमित्तम् । लक्षणया प्रथमं
जाड्याद्युपस्थितिः ततः अभिधेया वाहीकस्य बोधइति भावः ।

(३०) गोत्वशक्तादपि गोषदात् यथा गोर्बोधः तथा जाड्य-
लक्षणादपि तस्मात् जाड्यादिरूपेण वाहीकस्य बोधइति शेषः ।

(३१) साधारणः गोवाहीकीभयगतः गुणो जाड्यादिः, तदा-
श्रयत्वेन तद्रूपेण जाड्यादिगुणविशिष्टे लक्षणेति मतनिष्कर्षः ।

लक्ष्यमाणगुणैर्व्योगाद्गतेरिष्टा तु गौणता” (३२) इति ॥

अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रं नतु नान्तरीयकत्वं, तथात्वे हि मन्त्राः क्रोधन्तीत्यादौ न लक्षणा स्यात्, अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम् (३३) ।

आयुर्धृतम् आयुरेवेदम् (३४) इत्यादौ च सादृश्यात् अन्यत् कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरम् । एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वमारोपाध्यवसाने । अत्र गौण-भेदयोर्भेदेऽपि तादृश्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनम् (३५) । शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण (३६) च कार्यकारित्वादि । क्वचित् तादर्श्यादुपचारः यथा इन्द्रार्थाः स्थूणा इन्द्रः, क्वचित् स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः

(३२) अस्य ‘मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिपक्वे’ इत्यादि । अभिधेयाविनाभूतस्य यच्चसम्बन्धस्य प्रतीतिर्यतः सा, लक्ष्यमाणा उक्तरीत्या लक्ष्यार्थविशेषणतया लान्छनिकबोधविषया ये गुणा जात्यादयः तैर्व्योगात् सम्बन्धात् ।

(३३) अत्र अभिधेयाविनाभूतेत्यत्र, नान्तरीयकत्वं व्याप्तिः, अविनाभावे च व्याप्तिं सत्यां तु, आक्षेपेण अतुमानेन । उक्तं ‘गौरतुवन्ध्यः’ इत्यत्र ।

(३४) अत्र इदंशब्देन पुरोवर्त्तित्वरूपेणैव इतादेरुपस्थितिः, यत्र तु इदमा इतत्वेन उपस्थितिः तत्र सारोप्येव ।

(३५) अत्रेति स्थाने इति शेषः, भेदेऽपि तादृश्यप्रतीतिः पूर्वोक्तरीत्या गोत्ववाहीकत्वादिवैधर्म्यप्रतीतावपि गोवाहीकयोरभेद-प्रतीतिः । सर्वथैव एतादृशभेदप्रतीतिं विनैव, उक्तताभेदप्रतीतिरिति यावत् ।

(३६) अव्यभिचारेण नियमेन ।

पुरुषो राजा, कचिदवयवावयविभावात् यथा अयङ्कृतः
इत्यत्राग्रमात्रावयवे हस्तः, कचित् तात्कर्म्यात् यथा अतच्चा
तच्चा ।

लक्षणा तेन षड्विधा ॥ १२ ॥

आद्यभेदाभ्यां (३७) सह । सा च

व्यङ्गेन रक्षिता रूढौ संहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ।

तच्च गूढमगूढं वा,

तच्चेति व्यङ्ग्यम् । गूढं यथा,

मुखं विकसितस्मितं, वशितवक्त्रिम प्रेक्षितं,

समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

उरो मुकुलितस्तनं, जघनमंसवन्धोद्भुरं,

वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोहमो मोदते ॥

अगूढं यथा,

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।

उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥

अत्रोपदिशतीति (३८) ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥ १३ ॥

(३७) उपादानलक्षणरूपोपाधिभ्याम् । तथाहि लक्षणा प्रथमतो
द्विविधा शुद्धा गौणी च, शुद्धापि पुनश्चतुर्विधा उपादान-लक्षणा-
रूपोपाध्यवसानभेदात्, गौण्यमि सारोपा साध्यवसानेति द्विर्धेति षड्विधा ।

(३८) अत्र 'अनायासेन शिक्षादानम् अभिषेकवत् स्फुटं
प्रतीयते' इति कचित् पाठः ।

अग्रा गूढव्याख्या अगूढव्याख्या च ।

तद्गू-लक्षणात्मिकाः,

शब्द इति सम्बध्यते, तद्गूढाश्रयः ।

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

कुत इत्याह

यस्य प्रतीतिमाधातुं
लक्षणा समुपास्यते ॥१४॥
फले शब्दैकगम्ये च
व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र
नान्यतस्तत्प्रतिपत्तिरपि तु तस्मादेव शब्दात्, न चात्र
व्यञ्जनादहेति अन्यो व्यापारः । तथाहि,

नाभिधा समयाभावात्,

गङ्गायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तदादौ प्रतीयन्ते,
न तत्र गङ्गादिशब्दाः सङ्केतिताः ।

.हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १५ ॥

मुख्यार्थवाधादित्यं हेतुः । तथा च-

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र
व.धो योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मिन्
न च शब्दः स्वलङ्घतिः (३६) ॥१६॥

• (१६) स्वलङ्घनी गतिः सामर्थ्यं यस्य च, प्रच्युतसामर्थ्यः प्रयोजने
इति शेषः ।

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सवाध इति तटं लक्षयति,
तद्वत् यदि तटेऽपि सवाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत्, न च,
तटं मुख्योऽर्थः, नाप्यत्र वाधः, न च, गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य
पावनत्वादौर्लक्षणीयैः सम्बन्धः, नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित्
प्रयोजनम्, नापि (४०) गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपाद-
यितुमसमर्थः ।

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी ।

एवमपि प्रयोजनं चेन्नक्षते तत् प्रयोजनान्तरेण तदपि
प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृत् (४१) अनवस्था भवेत् ।

ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते गङ्गायास्तटे
षोषइत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे
लक्षणा तत्किं व्यञ्जनेनेत्याह,—

प्रयोजनेन (४२) सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥१७॥

कुत इत्याह,—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् (४३) ।

(४०) वस्तुतः प्रयोजनबोधे बाधाद्यपेक्षैव नास्तीत्याह नापीति,
मुख्यार्थबाधादिकं विनेति शेषः । इदञ्च, न च शब्दः स्वस्वप्रतिरित्यस्य
व्याख्यानम् । काचित्सु'धर्मर्षः' इति पाठः, तदा मुख्यार्थबाधादिकमपेक्ष्येति
शेषः ।

(४१) मूलक्षतिकारिणीत्यस्य व्याख्या प्रकृतेति, प्रयोजनान्तेष्वप्यस्य
अपार्थक्यानेन प्रस्तुतस्य पावनत्वादेः तीरादेर्यौ बोधावुदयप्रसङ्ग इतिभावः ।

(४२) प्रयोजनेन प्रयोजनीभूतज्ञानविषयेन पावनत्वादिना ।

(४३) अन्य इति पदं ज्ञानादन्यद्व्यवर्तकम्, एवमन्यदित्यत्रापि ।

अन्तर्वादेर्नीलादिविषयः, फलन्तु प्रकटता संवित्तिर्वा (४४) ।

विशिष्टे लक्षणा नैवं,

व्याख्यातम् ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १८ ॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयः (४५), ते चाभिधा-
तात्पर्य-लक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जन-
ध्वननादियद्वाच्यमवश्यमेवित्यम् ।

एवं लक्षणाग्रहं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । अभिधामूलत्वाच्च, —
अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

ज्ञानस्य विषय इति उटान्तविधवा उक्तं, यथा ज्ञानात् तद्विषयोऽन्यः तथा
कलमपि, फलफलिनोः समसमयसमुत्पादावस्थावादिति भावः ।

(४४) एतयोः प्रत्यक्षविषयफलयोः प्रत्यक्षाजिज्ञत्वं यथा सुञ्जत्तं, तथा
लक्षणाजम्बोधात् तत्फलस्य पावनत्वादिप्रतीतेरन्यत्वमवश्यमेवित्यम् ।
षट्ज्ञानानन्तरं ज्ञातो षट् इति प्रत्ययात् तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानं ज्ञातता-
परनाम्नी प्रकटता जायते इति अवधारमोमांसकमीमांसा । अत्र
ज्ञातता न पदार्थान्तरं किन्तु ज्ञानविषयता सापि च ज्ञानात् न जायते,
इति च षट्ज्ञाने षट्सहं जानामीति प्रत्ययरूपा अव्यवस्थावापार-
पथ्यावा संवित्तिज्ञानात् जायते इति तार्किकतर्कः । ज्ञानं तावत् द्विविधम्
अन्तःकरणवृत्तिरूपं फलरूपञ्चेति, तत्र वृत्तिज्ञानेन विषयस्य अज्ञाने
निवारिते विषयप्रकाशात्मकं संवित्तिनामकं फलज्ञानं जायते इति वेदान्तिक-
विज्ञानः । विषयप्रकाशात्मका एव संवित्तिरिति साङ्ख्यज्ञानमपि सञ्जातम् ।

(४५) प्रतीकत्वे इति शेषः ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्वाप्रेतिरञ्जनम् ॥१६॥

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे (४६) विशेषस्मृतिहेतवः” ॥

-इत्युक्तदिशा, सशङ्खचक्रो हरिः, अशङ्खचक्रो हरिरित्युच्यते ।

रामलक्ष्मणौ इति दाशरथौ । रामार्जुनगतिस्तयोरिति

भार्गवकार्तवीर्ययोः । स्याणुम्भज भवच्छेदे इति हरे ।

सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे । कुपितो मकरध्वज इति

कामे (४७) । देवस्य पुरारातेरिति शम्भौ । मधुना मत्तः

कोकिल इति वसन्ते । पातु वो दयितामुखमिति सांमुख्ये ।

भात्यत्र परमेश्वर इति राजधानीरूपात् देशाद्राजनि ।

चित्रभानुर्विभातीति दिने रवौ, रात्रौ वज्रौ । मित्वभातीति

सुहृदि, (४८) मित्वो भातीति रवौ । इन्द्रयत्नुरित्यादौ (४९)

वेदे इव काव्ये न स्वरो विशेषप्रतीतिरुक्तः । आदिग्रहणात्

(४६) अनवच्छेदे अस्मिन्नर्थे एव एतद्वाक्यस्य तात्पर्यमिति अनिर्णये,
विशेषस्मृतिहेतवः तादृशतात्पर्यनिर्णायकाः ।

(४७) न तु समुद्रे, तस्य कोपासम्भवात् ।

(४८) मधुं वलिङ्गयत्यत्र इति शेषः ।

(४९) इन्द्रः यत्नुरिति यातयिता यस्य इति वज्रमौही आद्यपदो-
दात्तत्वं, तेन च इन्द्रस्य यातनकर्तृत्वं बोध्यते, इन्द्रस्य यत्नुरिति षष्ठी-
समासपक्षे अन्त्यपदोदात्तत्वं, तेन च इन्द्रस्य यातनकर्तृत्वात्पदगतः ।

एहमेतत्त्वणिआ एहमेतेहिं अण्विवत्तेहिं ।

एहमेतावत्ता एहमेतेहिं दिअएहिं (५०) ॥

इत्यादावभिनयादयः (५१) । इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तरा-
भिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत् कचिदर्थ-
न्तरप्रतिपादनं, तत्र नाभिधा, नियमनात्तस्याः, न च, लक्षणा,
मुख्यार्थवाधाद्यभावात्, अपित्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः । यथा

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

बंशोन्मतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य । .

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानास्तुसेकसुभगः सततं करोऽभृत् (५२) ॥

तद्युक्तो वरञ्जकः शब्दः,

तद्युक्तो व्यञ्जनाव्यापारयुक्तः ।

यत्कोऽर्थान्तरयुक् तथा ।

अर्थोऽपि वरञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ २० ॥

तथेति व्यञ्जकः । *

इति श्रीकाव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम

द्वितीय उक्तासः ॥ * ॥

(५०) एतावन्मात्रलक्षणा एतावन्मात्रैरतिपत्तैः ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसेरिति स० ।

(५१) अभिनयः कृत्तादिक्रियाविशेषः ।

• (५२) राजपक्षे भद्र-शिलीमुख-वारण दान-परशब्दाः यथाक्रमं-
• योभन-बाण-निवारक-वितरण-कृत-योधकाः, कृत्तिपक्षे तु भद्रजाति-
• श्ववर-कृत्ति-सदृक-शुण्डादण्डयोधकाः ।

174785

तृतीय उक्तासः ॥

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्,

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः। तेषां वाचक-लाक्षणिक-व्यञ्जकानाम्।

अर्थव्यञ्जकतोच्यते।

कीदृशीत्याह

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां

वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः (१) ॥ २१ ॥

प्रस्तावदेशकालादे-

वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् (२)।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतु-

व्यापारो व्यक्तिरेव (३) सा ॥ २२ ॥

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः (४)। काकुर्ध्वनेर्विकारः। प्रस्तावः
प्रकरणम्। अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मनः। क्रमेणोदाहरणानि,—

(१) वाक्यवाच्याभ्यां सहितः अन्यसन्निधिः वाक्यावाच्यान्व-
सन्निधिः, तत इति न वक्तव्यमम् ।

(२) नवनवोक्तेश्चालिनी प्रज्ञा प्रतिभा चैव भावनेत्युच्यते ।

(३) व्यञ्जतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या व्यक्तिर्व्यञ्जना ।

(४) यं बोधयितुं यत् उच्यते स प्रतिपाद्यः ।

अरविचलं जलकुम्भं वेत्तुं समागदह्नि सखि ! तरितम् ।
 समयेऽसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं (५) ॥
 अत्र चौखरतगोपनं गम्यते ।
 ओसिहं दोष्कं विन्ता अलसत्तणं सणीससिम् ।
 मह मन्दभाङ्गणीए केरं सखि तुहवि अहह ! परिहवइ (६) ॥
 अत्र दूत्यास्तकामुकोपभोगो व्यज्यते ।
 तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाश्चात्तनयां
 वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
 विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
 गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति, नाद्याऽपि कुरुषु ! ॥
 अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति काका
 प्रकाशते (७) । न च वाच्यसिद्धाङ्गमत काकुरिति गुणीभूत-
 व्यङ्ग्यत्वं शङ्करम्, प्रभवात्तेनापि काकोर्विआत्मेः (८) ॥

(५) अतिविपुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि ! तरितम् ।
 अमखेदसखिबानिःश्रावनिःसहं विआम्यामि जगम् इति स० ।

(६) ओसिहं दोष्कं विन्ताऽलसत्तं सनिःश्रितम् ।
 मम मन्त्रभागिन्याः कृते सखि ! त्वामपि अहह ! परिभवति इति स० ।
 तुहवीति पदं तथापीति कृत्वा केचित् व्याकुर्वन्ति । अहह ! इति
 कचिच्चासि ।

(७) अप्रियत्वेन ज्ञानं खेदः, प्रकाशते व्यज्यते ।

(८) पूर्वपक्षयितरवमभिप्रायः पात्वापात्रवैपरीत्येन खेदस्य करणा-
 करणरूपवाक्यार्थस्य अयुक्ततयाऽप्यर्थवसन्नस्य पर्यवसानरूपसिद्धौ व्यङ्ग्यो-
 पस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति काकोर्व्याधिद्वारात्वे तद्द्वारीभूतत्वं
 व्यङ्ग्यत्वापि तच्चात्मेन गुणीभूततया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं सूचयामि ।

तद्वत्ता मङ्ग गण्डत्वलमिलिषं द्रष्टुं न श्येति अलम् ।

एहिं सञ्ज्ञेय अहं ते च कवीला न सा द्रष्टी (८) ॥

अत्र मत्स्योर् कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत्,
चलितायाम् तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं ते !
-इति व्यज्यते ।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी

बुद्धोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।

किञ्चैतस्मिन् सुरतसङ्घदसन्धि ! ते वान्ति वाताः

येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् ।

योऽल्लङ्घ्यमण्यमणा अन्ता मं घरभरन्मि सअलन्मि ।

अणमेत्तं जइ सञ्ज्ञाइ होइ नव होइ वा बीसामो (१०) ॥

अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति तटस्थं (११) प्रति

कथाचित् द्योत्यते ।

विज्ञानिनस्त्वयमभिसन्धिः अत्र काकोर्वाच्यसिद्धाकृतं न व्यङ्ग्यार्थोप-
हारा अपि तु न भजति ? इति प्रश्नमात्रोपस्थापनद्वारेण, तेन हि
वाच्यार्थं पर्यवस्ये सति व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति कुतो शुषीभूतव्यङ्ग्यशङ्का ।
काकोरिति हेतुपञ्चमी, विश्रान्तेः पर्यवसानात् वाच्यार्थस्येति शेषः ।

(८) तदा मम गण्डस्त्वलमिलितां द्रष्टुं नानैषीरन्यत् ।

इदानीं सैवाहं तो च कपोलौ न सा द्रष्टिः इति स० ।

(१०) सुदलनार्द्रमनाः शून्या गृहभारे सकले ।

अणमात्रं यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विश्राम इति स० ।

अणस्यमणा इति पाठे अनन्यमना इति स० ।

(११) तटस्थं सन्ध्याध्यादिभिस्सदासीनमुपमावकम् ।

सुखं समागमिष्यति तुष्कं पिबो अज्ज पहरमेत्तेण ।

एमेअ किन्ति चिट्ठसि ता सच्चि सज्जेसु करणिज्जं. (१२) ॥

अत्रोपपत्तिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न सुकृमिति कयाचित्
निवार्यते ॥

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्वास्मि करोमि सख्यः ।

नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदताऽयं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकासुकस्वयाऽभिसार्यताम्-
इति आश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

गुरुअणपरवस पिअ ! किं

मणामि तुह मन्दभाइणी अहणं ।

अज्ज पवासं वञ्चसि वञ्च

सअं ज्जेअ सुणसि करणिज्जं (१३) ॥

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाऽहं तावत् न भवामि
(१४) तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते । आदि-
ग्रहणाच्चेष्टादेः । तत्र ज्ञेयायाः यथा,—

हारोपान्तनिरन्तरे मयि तथा सौन्दर्यसारश्रिया

प्रोह्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।

(१२) यूयते समागमिष्यति तत्र प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सच्चि । सज्जेसु करणीयमिति स० ॥

(१३) गुरुजन परवस प्रिय ! किं भवामि तव मन्दभागिनी अहणं ।

• अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव आह्वयसि करणीयमिति स० ॥

(१४) भवामि जीवामि ।

आनृतं पुरतः शिरोऽंशुकमधःक्षिप्ते चले खोचने,
वाचसाञ्च निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लेते ॥

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकासुकविषय आकृतविशेषो (१५)
ध्वन्यते । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये (१६) प्राप्तावसरतया च पुनः-
पुनः उदाह्रियते । वक्तादीनां मिथःसंयोगे द्विकादिभेदेन
(१७), अनेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहृत्यम् (१८) ॥

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो

व्यनक्तार्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तत्

शब्दस्य सहकारिता ॥ २३ ॥

शब्देति, न हि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थनिर्णयस्तृतीय उल्लासः ॥ * ॥

(१५) आकृतविशेषः स्वाभिप्रायविशेषः, स चात्र आलिङ्गनादिविषयक एव ।

(१६) ननु एकस्मिन्नपि उभयवैशिष्ट्यसम्भवेन कथं प्रत्येकमुदाहृत-
मित्यत आह निराकाङ्क्षेति, प्रत्येकं किमुदाहरणम् ? इति जिज्ञासानिष्ठतत्तये
इत्यर्थः ।

(१७) अस्य व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । न केवलं एषां प्रत्येकमेव
व्यञ्जकत्वमपि तु मिश्रितयोः द्वयोः मिलितानां वा वङ्गनामपीति भावः ।

(१८) अत्र “द्विकभेदे” वक्तृबोद्धव्यभेदे यथा,—

‘असा एत्य णिमज्जइ एत्य अहं दिव्वहए अवलोएहि ।

मा पडिअ रत्तिअन्विअ ! सज्जाइ सहअओ णिमज्जइहि ॥’

इति कचित् अधिकमस्ति । तत्र,

शुश्रूत निमज्जति अत्ताहं दिवसके अवलोकय ।

मा पडिक रात्तम्भ ! यथायामावयोः निमंज्जसीति स ॥

चतुर्थः उक्तासः ॥

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूप-
मभिधानीयम्, तथापि धर्म्मिणि प्रदर्शिते, (१) धर्म्माणां ज्ञेयो-
पादेयता ज्ञायते इति (२) प्रथमं काव्यभेदान् (३) आह ।

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्वनौ ।

अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ २४ ॥

लक्षणासुलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येव (४) अविवक्षितं वाच्यं
यत्र स, 'ध्वनौ'-इत्यनुवादात् (५), ध्वनिरिति ज्ञेयः ।

(१) प्रदर्शिते प्रकर्षेण सावान्तरप्रभेदं निर्दिष्टे ।

(२) ज्ञायते इति लोकाद्विद्वन्माणां विशेषनिवृत्त्यात् इति शेषः,
तथाहि शृङ्गारध्वनौ श्रुतिकटुत्वं दोषः, साधुर्यं गुणः न तु रौद्रध्वनौ ।
चित्तभेदे तु यमकादिरलङ्कारः, न तु रसध्वन्यादौ ।

(३) काव्यभेदान् उक्तध्वन्यादिरूप-काव्य-तयप्रभेदान्, तत्रापि प्रथमं
ध्वनेः प्रभेदः, ध्वनिर्हि प्रथमतो द्विविधः,—अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्य-
परवाच्यश्चेति, आद्यो लक्षणासूलोऽन्योऽभिधामूलः ।

(४) अन्यत्वान्मवात् इति शेषः ।

• (५) ध्वनावित्यनुवादात् 'यः' इति-यच्छब्दसंज्ञायाः 'तत्र'-इति
तच्छब्दस्य विशेषणतया कथनात् ।

तत्र च वाच्यं कचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परितमितम् (६) ।

यथा,—

त्वाभस्मि वचिमि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति (७) ।

कचिदनुपपद्यमानतया अत्यन्तं तिरस्कृतम् (८) । यथा,

उपकृतं बद्ध नाम, किमुच्यते,

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधदीदृशमेव सदा सखे !

सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ॥

(६) . अनुपयुज्यमानत्वान् यद्रूपेण वाच्यं तद्रूपेण प्रकृतान्वयेऽनभिप्रेतत्वात्, अर्थान्तरे अन्यप्रकारेण वाच्यलक्ष्यसाधारणेऽर्थे, परिणमितं परिणमितमिव, तादृशार्थस्य लक्षकमिति यावत्, यत्र वाच्योऽपि प्रकारान्तरेण लक्ष्य इति तु ससुदितार्थः, यथा काकेभ्यो दधिरक्षतामित्यादौ वाच्योऽपि काकः दध्युपधातकत्वरूपेण लक्ष्यः । इदञ्च उपादानलक्षणास्यैव संभवति ।

(७) संबोध्यसुदृश्यं वक्तव्यविषयं यथेनेनैव विद्धे पुनः 'त्वाभस्मि वचिमि' इति कथनमनुपयुक्तमिति 'त्वाम्' उपदेश्यं त्वाम्, 'अस्मि' आप्तोऽहम्, 'वचिमि' उपदिशामि इति लक्ष्यम्, तेन च हितसाधनत्वं व्यङ्ग्यम् । एवं विद्वत्प्रत्ययेऽपि 'विदुषाम्' इति, आत्ममतेः सार्वकालिकत्वेऽपि 'आत्मीयाम्' इति च यथाक्रमं सर्वथास्वविशारदरूपेण प्रमाणपरतन्त्रपरतया च परिणतं, तेन च अन्यथाचरणे उपपन्नमीयत्वं व्यङ्ग्यम् ।

(८) तिरस्कृतं पूर्वोक्तरीत्यापि प्रकृतान्वयानुपयोगितया इतरार्थमात्र-लक्षकम्, वाच्यमिति शेषः, यथा गङ्गार्थः तीरे । अथञ्च उपादानलक्षणा-तिरिक्तलक्षणास्यैव संभवति ।

एतत् अपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्तिः ।
विवक्षितान्यपरं वाच्यं यत्वापरस्तु (९) सः ।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् (१०) । एष च (११)

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो (१२)

लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥ २५ ॥

अलक्ष्येति न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः, अपितु
रससैः, इत्यसि क्रमः, स तु लाघवान्न लक्ष्यते (१३) । तत्र-

रस-भाव-तदाभास-

भावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसादात्मकारात्

अलङ्कार्यतया स्थितः (१४) ॥ २६ ॥

(९) अपरः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः । एष च अभिधासूत्र-
गूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति भवति ।

(१०) व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यतात्पर्यकम् ।

(११) एष च विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिश्च ।

(१२) न लक्ष्योऽनुभूयमानः क्रमो निष्पत्तिक्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं
यत्र सः ।

(१३) रससैरिति निष्पद्यते इति शेषः, लाघवात् आटिति सम्प्रज्ञात् ।

(१४) तयोः रसभावयोराभासः तदाभासः । अक्रमः अलक्ष्य-
क्रमः, रसादात्मकारात् रसवदादात्मकारात्, स्थित इति, यत्र स्थितः स-
त्यस्य अक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरिति शेषः ।

आदियङ्गणाङ्गावोदय-भावसन्धि-भावशबलत्वानि । प्रधान-
तया यत् स्थितो रसादिस्तत्वालङ्कार्यः, यथोदाहरिष्यते ।
अन्यत् तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्ताङ्गभूतो रसादिस्तत् गुणीभूत-
व्यङ्ग्ये रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितादयोऽलङ्काराः । ते च
गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने (५३०) उदाहरिष्यन्ते । तत्र रसस्वरूप-
माह,—

कारणान्यथ कार्य्याणि

सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके

तानि चेन्नाव्यकाव्ययोः (१५) ॥ २७ ॥

विभावा अनुभावाश्च

कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः

स्थायी भावो रसः स्मृतः (१६) ॥ २८ ॥

१७५७६५

(१५) नाव्यकाव्ययोरिति निबध्यन्ते इति शेषः ।

(१६) कारणमिह द्विविधं जनकं परिपोषकञ्चेति, यमालम्ब्य
रत्यादिराविर्भवति स एव नायकनायिकादिरूप आलम्बनपदाभिधेयो जनकः,
प्रादुर्भूते च तस्मिन् यस्तस्य पुष्टिरूपोद्दीपनकारी चन्द्रोदयादिः स उद्दीपन-
पदव्यपदेश्यः परिपोषक इति । कार्य्यं तु रत्यादिजन्यं कटाक्षादिरूप-
कार्यिकवाचिकमानसिकभेदेन नानैव वक्ष्यते । सहकारीणि रत्यादेरुल्लिखित-
कार्य्यस्य जनने भट्टिति प्रतीतौ वा सहायभूतानि वलागमाणाणि
निर्व्वेदादीनि, स्थायिनः स्थायिभावापरमान्, व्यक्तः आस्ताद्यमानः
विलक्षणप्रतीतिविषय इति यावत्, तत्प्रणाली च तत्भेदेन अतुल्यपदभिव-
क्षुटीभविष्यति ।

उक्तं हि भरतेन 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् (१७) रसनिष्पत्तिः' इति । एतद्विदुष्वते (१८), विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः स्थायी रत्यादिको भावो जनितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीति-योग्यः कृतः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया दृष्ट्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसन्धानात् नर्त्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः (१९) ।

'राम एवायम्, अयमेव रामः' इति, (२०) 'न रामोऽयम्'-

(१७) संयोगात् संबन्धात्, स च मतभेदेन नानाविधो वक्ष्यते ।

(१८) विदुष्वत इत्यस्य 'भट्टलोल्लटप्रभृतयः' इत्यनेनान्वयः ।

(१९) उपचितः परिपुटीकृतः, मुख्यया दृष्ट्या वास्तविकेन सम्बन्धेन, अनुकार्ये नाख्येनाभिनेयनायके, स्थितोऽपीति शेषः, एतच्च नाख्याभिप्रायेण । तद्रूपतानुसन्धानात् रामस्यैव वेशविशेषवाग्विधायिनि नर्त्तके तत्कालं रामत्वाभिमानात्, प्रतीयमानः व्यञ्जनयाऽभिव्यक्तः । तदयं निर्गलितार्थः, यथा असत्यपि सर्पे सर्पतयाऽवलोकितात् दान्तोऽपि भीति-रुदेति, तथा सीताविषयिणी अनुरागरूपा रामरतिरविद्यमानाऽपि नर्त्तके नाख्यनैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना सहृदयहृदये चमत्कारमप्यत्येव रसपदमीमधरोहतीति रतेर्व्यञ्जनयाऽभिव्यक्तिरेव रसनिष्पत्तिरिति ।

(२०) अत्र विषयनियमविषयापरमाप्ती सम्यक्प्रतीतिः, तथाहि एवकारस्यार्थत्वयं, यदुक्तम्,--

‘अयोगमन्ययोगस्तु अत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नं धर्मस्य एवकारस्तिथा मतः’ इति

अयमर्थः, यत्र विशेषणान्वित एवकारस्तत्र विशेषणस्य असम्बन्ध-
रूपमयोगं निषेधति, यथा 'राम एवायम्' इत्यत्र रामस्य विशेषणत्वेन

इत्यौत्तरकालिके वाधे 'रामोऽयम्' इति, (२१) 'रामः स्थावा न वाऽयम्' इति, 'रामसदृशोऽयम्' इति च सम्यङ्-मिथ्या-संशय-सादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्ततरगादिन्यायेन (२२) 'रामोऽयम्'-इतिप्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे (२३)

सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः ।
मनोरथश्रीर्म्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरङ्गता ॥
दैवादृग्भवतया चपलायतनेत्रया विद्युत्तपः ।

अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥—

इत्यादिकाव्यानुसन्धानवलाच्छिद्वाभ्यासनिर्व्वर्त्तितस्वकार्य-
प्रकटनेन च (२४) नटेनैव प्रकाशितैः कारण-कार्य-

तदन्वितैर्नैवकारेण इदमर्थे विधेयौ रामत्वायोगं व्यवच्छिन्दन् अथ
रामत्वं नियमयति, यत् पुनर्व्विधेयगत एवकारस्तत्र विधेयैतरस्मिन्
विशेषणीभूतधर्मसम्बन्धं वारयति, यथा 'अयमेव रामः' इत्यत्र इदम्भिन्ने
रामत्वसम्बन्धं वारयन् अस्मिन् रामत्वं नियमयति, उभयरूपैवेयं प्रतीति-
रवधारणपरतया सम्यक्प्रतीतिः । यत् तु क्रियान्वित एवकारस्तत्र अत्यन्तः
सर्व्वदा योऽयोगस्तस्य निषेधकः, तत्क्रियाश्रये कुतश्चिदपि सम्बन्धबोधकइति
तु फलितार्थः । तथा 'नीलं कमलं भवत्येव' इति, अत्र हि न सकलं कमले
नीलत्वं नियम्यते, नाप्यकमलेऽनीलत्वम्, अपि तु यस्मिन्-तस्मिन्नपि कमले
नीलत्वसम्बन्ध इति प्रसङ्गादुक्तम् ।

(२१) एषा तु अत्यन्तरावतीर्णविपरीतप्रतीतिकतया मिथ्याप्रतीतिः ।

(२२) सुचित्वितेऽन्वे नयनपथवर्त्तिन्येव 'अयोऽयम्' इत्येवं प्रतीतिवद्देति ।

(२३) प्रतिपत्त्या प्रतीत्या, 'नटे' इत्यस्यअपिमेव 'अनुमीयमानोऽपि'

इत्यनेनाशयः ।

(२४) विषया अभ्यासेन (पुनःपुनरनुमीयमानेन) च निर्व्वर्त्तितं
सम्पादितं यत् स्वकार्यस्य अभिनयस्य प्रकटनं प्रकाशनं तेन करणभूतेन ।

सङ्कारिभिः कृतिभैरपि तथाऽनभिमानमानैः (२५) विभावादि-
शब्दश्चपदेश्यैः 'संयोगात्' गम्यगमकभावरूपात् (२६)
अनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यवलाद्रसनयित्वेनान्यानुमीय-
मानविलक्षणः (२७) स्थायित्वेन सम्भाव्यमानो रत्यादिर्भावः,
तत्रासन्नपि (२८) सामाजिकानां वासनया चर्यमाणो (२९)
रस इति श्रीयङ्कुः । •

न ताटस्थेन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभि-
व्यज्यते (३०), अपि तु काव्ये नाव्ये चाभिधातो द्वितीयेन

(२५) कृतिमत्वेनानुपलब्धैः ।

(२६) विभावादिसत्त्वे रतेरवश्यंभाव इत्येवंरूपव्याप्तिनामकसम्बन्धात् ।

(२७) वस्तुनोऽनुमीयमानाया रतेः सौन्दर्यं चमत्कारिता, रस-
नीयत्वेन आस्वादमानत्वेन, अन्यो वङ्गादिरूपो लौकिकोऽनुमीयमानो
विषयः तस्मात् विलक्षणः विभिन्नः ।

(२८) तत्र नटे, असन्नपि वस्तुतोऽविद्यमानोऽपि, स्थायित्वेन
(नटगतत्वेन) सम्भाव्यमानः (चेत्यमानः) इति पूर्वोक्तान्वयः ।

(२९) वासनया भावनया, चर्यमाणः आस्वादमानः । एतन्मत-
स्यायं निष्कर्षः, यथा कुण्डलिकाकुञ्चिते देगेऽसतोऽपि धूमस्याभिसानात्
धूमनियतस्य वङ्गेरनुमानम्, तथा नटेनैव नृनिपुणं 'ममैवेति विभावादर्थः'
इति प्रकाशितैस्तत्वासन्नैरपि विभावादिभिस्तद्वियता इतिरनुमीयमानाऽपि
निजसौन्दर्यवलात् सामाजिकानां आस्वादतया चमत्कारमादधती रसताने-
तीति रतेरनुमितिरेव रसनिष्पत्तिरिति ।

• (३०) ताटस्थेन तटस्थ उदासीनः स च प्रकृते नटः, नायको
रागादिष्वेति द्विविधः, तत्सम्बन्धित्वेन । आत्मगतत्वेन सामाजिकसम्बन्धित्वेन,

(३१) विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण
भाव्यमानः (३२) स्थायी सत्त्वोद्वेकप्रकाशानन्दमय-संविद्-
विश्रान्तिसतत्त्वेन (३३) भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः (३४) ।

न प्रतीयते नानुमीयते, तदानीं रामादीनामभावेन तद्रत्यादेरप्यभावात्
असतः सत्त्वेनातुमानप्रमाणाविषयत्वात्, वस्तुतो-रामगतया नटगतत्वेनातु-
मितयाऽपि रत्या सामाजिकेऽसत्या तच्चमत्कारजननासम्भवाच्च । नोत्पद्यते
न जन्मते, विभावादीनां वास्तविकत्वाभावात् । नाभिव्यज्यते न व्यञ्जनया
उपस्थाप्यते, सिद्धस्यैव तत्त्वसम्भवादिति भावः ।

(३१) द्वितीयेन अन्येन ।

(३२) भाव्यमानः साधारणीक्रियमाणः ।

(३३) सत्त्वगुणस्य उद्वेकेण रजस्तमसी अभिभूयाविभावेण यः
प्रकाशः स एवानन्दात्मिका संवित् ज्ञानं, तस्य विश्रान्तिसंयान्तरसम्पर्क-
राहित्येनावस्थानम्, अस्य च कदभिहितभावतया अवस्थिततादृशसंविदिति
अस्मितार्थः, तत्त्वतत्त्वेन तत्स्वरूपेण ।

(३४) भट्टनायकमतस्यैव सारः, शब्दस्य अभिधाव्यापारवत् काव्य-
नाश्रयोक्तद्विलक्षणं भावकत्वभोजकत्वनामकं व्यापारद्वयमतिरिक्तमस्ति,
तत्वाद्येन व्यापारेण व्यक्तिविशेषसम्बन्धित्वेनासाधारणस्य विभावादेः
स्थायिनश्च व्यक्तिविशेषांशपरिहारेण उपस्थापनरूपं साधारणीकरणम्,
अन्तेन तु विभावादिसङ्कलनेन रतिरास्माद्यते (असत्या अपि रतेरास्मादः
अलौकिकत्वादुपपन्नः) । तथाहि काव्यार्थबोधोत्तरमेव भावकत्वव्यापारेण
विभावादिरूपसीतादयो रामसम्बन्धिनी रतिश्च सीतात्वरामसम्बन्धावप-
चाय सामान्यतः कामिनीत्वरतित्वादिनैवोपस्थाप्यते, भोजकत्वव्यापारेण तु
उक्तरीत्या साधारणीकृतविभावादिसङ्कलनेन सा रतिः सङ्कटयैरास्माद्यते
इति रतेरास्माद् एव रचनिल्लप्तिरिति ।

लोके प्रमदादिभिः स्यान्नुमानेऽभ्यासपाठवताम् (३५)
काव्ये नाव्ये च तैरेव (३६) कारणत्वादिपरिहारेण (३७)
विभावनादिव्यापारवत्त्वात् (३८) अलौकिकविभावादिशब्द-
व्यवहार्यैः (३९) ममेवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, (४०) न
ममेवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते-इतिसम्बन्धविशेष-
स्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैः (४१)

(३५) स्यादिति रतेः अनुमाने अनुमानविषये अभ्यासः पुनः पुन-
रनुशीलनं तेन पाठवं पठता नैष्ठयम्, तद्वताम् ।

(३६) तैरेव प्रमदादिभिरेव, अथ च 'अभिव्यक्तः' इत्यपि मेणान्वयः ।

(३७) कारणत्वादिपरिहारः कारणत्वादिना व्यपदेशपरित्यागः ।

(३८) आदिपदेन अनुभावनव्यभिचारणव्यापारयोर्महणम् ।
वासनात्मतयाऽतिस्फूर्त्तस्वरूपेणावस्थितानां रथादीनां आस्तादयोऽव्यतानयन-
रूपाविभावनं विभावनं, तेषां तु अनुभवविषयीकरणमनुभावनं, कार्य-
विशेषेण अभितो रत्यादीनां सञ्चारणं स्फुटमभिव्यक्तीकरणं व्यभिचारणं त
एव व्यापाराः ।

(३९) लोके हर्षशोकाकारण्येभ्यो हर्षशोकावेव हि जायेते अत्र
पुनः सर्वेभ्य एव तेभ्यः सुखमित्यलौकिकत्वम् ।

(४०) एते विभावादयः, एतदन्तेन सम्बन्धविशेषस्य 'असुकस्यैवैते'-
इत्येवंरूपस्य स्वीकारनियमः । उत्तरार्द्धेन तु तस्य परिहारनियमः ।

(४१) अनध्यवसायात् अनिर्णयात्, साधारण्येन सीतात्वाद-
विशेषांशरहितेन कामिनीत्वादिना प्रतीतैः ज्ञायमानैः । अत्रायमाययः,
लोके हि तिस्रो विधाः, कानिचिदु वस्तूनि सस्येव, कानि च शत्रोरेव,
कानि पुनः शत्रुहितविलक्षणस्य उदासीनापरान्तः तटस्थस्यैव (मित्त-
वस्तुनोऽपि आत्मीयसम्बन्धित्वेन स्वकीयत्वमिति न विभागस्तूना) । तत्र
वदि स्वकीयत्वेन विभावादयः प्रतीयेरन्, तर्हि इतरसामाजिकसन्निधौ

अभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः (४२) स्याथी
रत्यादिको नियतप्रमादगतत्वेन (४३) स्थितोऽपि साधारणो-
पायवलात् (४४) तत्कालविगलितपरिमितप्रमादभाव-
वशोन्मिषितवेद्यान्तरसम्पर्कन्यून्यापरिमितभावेन प्रमाता (४५)

स्वरतिप्रकाशोऽनुचित इति ह्यीरेवोदीयात्, रसास्वादस्तु दूर एवास्मात् ।
यत्तुसम्बन्धित्वेन प्रतीतो च विद्वेषाविर्भावस्यैवावश्यस्यावितया रसास्वाद-
प्रत्यायैव कथम् ? । उदासीनसम्बन्धप्रतीतावपि स्तस्मिन् तदसङ्गावामिसम्बन्ध-
प्रसङ्गेन नितरामेव तदास्वादोऽनुपपन्नः इति सम्बन्धविशेषस्वीकारस्यानिश्चयः
स्वीकर्तव्यः । एवं तत्परिहारनियमनिर्णयोऽपि नास्तीत्यङ्गीकार्यम्, अन्यथा
'नैते कस्यापि' इति सम्बन्धपरिहारनियमनिश्चये 'असम्बन्धिनोऽसत्त्वम्'
इतिनियमेन अलीकत्वयङ्गया भगनकुसुमगन्धोपलब्धये प्रवृत्तिवत् रसास्वाद-
प्रवृत्तिरेव न स्यात्, तस्मात् तदुभयावधारणवैलक्षण्येन सामान्यतः 'कामिनीयम्'
इति कृत्वा कामिनीत्वादिना प्रतीतैरिति ।

(४२) सामाजिकानां संस्काररूपेण सूक्ष्मतया पूर्वमेवावस्थितः,
अधुना तु साधारणोक्तविभागादिभिस्तस्यैवाविर्भावमात्रम् । अत एव येषां
वेदाभ्यासजडानां वैयाकरणादीनाञ्च तादृशसंस्काराभावः, तेषां रसास्वादोऽपि
न भवति ।

(४३) नियतः रसास्वादयित्तया निश्चितो यः प्रमाता सामा-
जिकः, तद्वत्त्वेन तत्सम्बन्धित्वेन ।

(४४) साधारणः व्यक्तिविशेषसम्बन्धित्वेनाप्रतीयमानो य उपायो
विभावादिः ।

(४५) तत्कालं रसास्वादकालं, विगलितोऽप्रतीतो यः परिमितप्रमाद-
भावः 'ममैवैतेऽहमेव रसास्वादयिता' इत्येवंरीत्या अमनुष्यमानो यो
व्यक्तिविशेषसम्बन्धः, तद्वशेन उन्मिषितः प्रादुर्भूतः, एवं वेद्यान्तरस्य लौकिक-
षटादिप्रियस्य सम्पर्केण ज्ञानरूपसम्बन्धेन अन्योऽपरिमितो भावविशेष-
व्यक्तिविशेषो यस्य तेन प्रमाता रसास्वादयिता कर्त्तव्यः ।

सकलसङ्ख्यसंवादभाजा साधारण्येन (४६), आकारे द्रवा-
भिन्नोऽपि (४७), गोचरीकृतः (४८) चर्यमाणतैकप्राणो (४९)
विभावादिजीवितावधिः (५०) पानकरस-न्यायेन चर्यमाणः
(५१) पुर इव परिस्फुरन् सङ्ख्यमिव प्रविशन् सर्व्वीक्रीणमिव
आलिङ्गन् अन्यत् सर्व्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वादमिषानुभाव-
यन् अलौकिकचमत्कारकारी शङ्कारादिको रसः (५२) ।

(४६) सकलानां सङ्ख्ययानां संवादभाजा 'एकत्वं दृष्टव्यान्त्यत्वं
तथा दर्शनं संवादः'-इत्युक्तेः सम्प्रतिशालिना साधारण्येन कामिनीत्वादि-
साधारणधर्मप्रकारेणोपस्थित्या, अथ 'गोचरीकृतः' इत्यनेनात्ययः ।

(४७) ननु विवर्जितविवेचने रसाद्यास्वादस्यैव रसरूपतया कथं
रसस्य आस्वादः आस्वादास्वादायोर्लोके वैलक्षण्यदर्शनादित्यत आह
आकार इति, 'सस्य ज्ञानस्य आकारविशेष एव विषयः न तु ज्ञानादस्यः'
इति हि योगाचारमते यथा वस्तुतो ज्ञानस्वरूपस्य विषयस्य प्रत्ययत्वं, तथा
आनन्दत्वात्सास्वादस्वरूपस्यापि रसस्य आस्वादाद्यत्वमविवक्ष्यमिति भावः ।

(४८) गोचरीकृतः विषयीकृतः ।

(४९) चर्यमाणतश्च आस्वादः, एकः अद्वितीयः प्राण इव स्वरूप-
निष्पत्तिहेतुर्यस्य सः ।

(५०) उक्तस्वरूपविभावादिरेव जीवितस्य जीवनस्य अवधिः पूर्वा-
परलोभा यस्य सः । विभावादिज्ञातमात्रस्याथोति परमार्थः ।

(५१) पानकरसो हि आमिषासरीचयर्कराकर्पूरादिविवर्जित-
वस्तुसंपादितोऽपि सरीचादिरसवैलक्षण्येन तत्समुदायसंवलनसम्पादितेन
अनिर्व्वचनीयेन आस्वादेनास्वाद्यते यथा, तथा, विभावादिवैलक्षण्येन
लोकातोतेन ज्ञेयचित् आस्वादेन चर्यमाणः आस्वाद्यमान इत्यर्थः ।

(५२) एतन्मत्तस्य स्यूत इदं मर्म, रतिकारणादीनामनुभावाद्
असङ्गदनुविता इति संस्काररूपेण सङ्ख्यद्वयसङ्ख्यमचिरोक्ति, अथ कियता

स च न कार्यः विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भवप्रसङ्गात्
 (५३), नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्यासम्भवात् (५४) अपि
 तु विभावादिभिर्व्यञ्जितस्वर्ण्यः । कारकज्ञापकाभ्यामन्यत्
 क इष्टमिति चेत्, न कचिद्विष्टमिति अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न
 दूषणम् । चर्चणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्य्यो-
 ऽप्युच्यताम् (५५), लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थ्यावबोध-
 शालिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्ववसित-
 परिमितेतरयोगिसंवेदन-विलक्षण-लोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर-
 -इति प्रत्येयोऽप्यभिधीयताम् (५६) ।

तद्व्याकृतञ्च न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधान-

कालेन सुनिपुणमनुवितयोः रामादिव्यक्तिविशेषवस्त्वितिकारणविभावादि-
 प्रतिपादकयोरपि काव्यनामयोः पूर्वोक्तभावकत्वव्यापारेण रामसीतादि-
 विशेषांशपरिहारेण रतिकारणसाधारणकामिनीत्वादिना प्रतीतैः विभावा-
 दिभिः सङ्गदयङ्गदयावस्थिता सा रतिर्व्यञ्जनया अभिव्यक्ता सामाजिकानाम्
 आस्त्राद्यतामायातीति एतादृशास्त्राद एव दूषणनिष्पत्तिरिति । पूर्वमते
 असत्या अपि रतेरास्त्रादः, अत्र तु वासनया स्त्रिताया एवेत्यनयोर्भेदः ।

(५३) अवयवादिरूपोपादानकारणाद्यतिरिक्तकारणनाशेऽपि
 कार्य्यनाशस्यावश्यम्भावनियमात्, दण्डनाशेऽपि घटस्थितेरिति शेषः ।

(५४) जातो हि घटादिघ्रायते न तु जायमान एव ज्ञायते ।

(५५) तथाच चर्चणोत्पत्तिमादाय रसस्य उत्पत्तिव्यपदेशः ।

(५६) लौकिकं यत् प्रत्यक्षादि ज्ञानं, यच्च प्रमाणाताटस्थेन
 प्रमाणादासीत्येन (चक्षुरादिलौकिकप्रमाणमपेक्ष्येवेति यावत्), अवबोधः
 ज्ञानं, तद्वतां मितयोगिनां अपक्वयोगिनां (ध्यानजन्यं) ज्ञानं, यदीपि
 च वेद्यान्तरस्य ज्ञेयान्तरस्य लौकिकविषयस्य सम्बन्धेन रहिते स्वरूपपात्र-

त्वात् (५७) । नापि सविकल्पकं चर्चमाणस्यालौकिका-
नन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् (५८) । उभयाभावस्वरूपस्य
चोभयात्मकत्वमपि (५९) पूर्ववत्त्वोक्तोत्तरतामेव गमयति न
तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः ॥

व्याघ्रादयो विभावा भयानकसेव वीराङ्गतरौङ्गाणाम्,
अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चित्ता-
दयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव धीरकरुणभयानकानाम्,—
इति श्रुतगनैकान्तिकत्वात् सूत्रे (६०) मिलित्वा निर्दिष्टाः ॥

यियदलिमलिनाम्बुगर्भमेधं,
मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।

मालविषयकं परमितेतरयोगिनां प्रकयोगिनां संवेदनं ज्ञानं, एतस्मिन्मय-
विषयस्य, अतएव च लोकातोतं यत् स्वात्मकं संवेदनं तस्य विषयः । प्रत्येवो
प्रेयः ।

(५७) ज्ञानमिह द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकमेति नामरूप-
जात्यादिविशेषान्तरं ज्ञानं निर्विकल्पकं, तद्विपरीतं सविकल्पकम् । विभा-
वादिपरामर्शेति विभावादिपरामर्शस्य सविकल्पकतया निर्विकल्पकताजनकत्वात् ।

(५८) स्वात्मकप्रतीतिमालसिद्धत्वात् । अयंभावः, तदानीं ज्ञाना-
न्तराश्रयत्वात्, रसमालविषयिण्यां चर्चयायां नामरूपाद्युल्लेखावशभावाद्
ज्ञतः सविकल्पकत्वमिति ।

(५९) उभयाभावस्वरूपस्य उभयभिन्नस्य । ‘विरुद्धयोरेकतरनिषेधे
अपरस्मिन् पर्यवसानम्’ इतिनियमेन सविकल्पकत्वनिषेधे निर्विकल्पकत्वम्,
निर्विकल्पकत्वनिषेधे च सविकल्पकत्वमावातीति उभयात्मकत्वम् ।

(६०)/सूत्रे पूर्वोक्तभरतसूत्रे (१ । ४० । प०) ।

धरणिरभिनवाङ्गुराङ्कटङ्काः (६१)

प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ! ॥—

इत्यादौ,

परिच्छदितवृणाक्षीन्मानमङ्गं, प्रवृत्तिः

कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।

कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-

मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥—

इत्यादौ,

दूरादुत्सुकमागते विवर्लितं, सम्भाषिणि स्फारितं,

संक्षिप्यत्यक्ष्णं, गृहीतवसने किञ्चाक्षितभ्रूलतम् ।

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वास्याम्बुपूर्णेक्ष्णं

चक्षुर्जातमङ्गो ! प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥—

इत्यादौ च

यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्य-व्रीडा-हर्ष-कोपास्त्रया-

प्रसादानाञ्च व्यभिचारिणां केवलानामेव स्थितिः (६२),

तथापि एतेषामसाधारणत्वमिति अन्यतमद्वयात्तेष्वप्येकत्वे सति न

अनैकान्तिकत्वमिति (६३) ।

तद्विशेषानाह,—

गङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानकाः ।

(६१) अभिनवा नूतनः अङ्गुर एव अङ्गे क्रोडे टङ्का दुर्भेदात्वात्
पाषाणमे दकाक्षं, वस्त्रं सा ।

(६२) अत्र यथाक्रमसक्रोदाहरणत्वे । स्थितिः वाचाद्वेषः ।

(६३) असाधारणत्वं प्राकरणिकरतिनियतावस्थितिकत्वम् । अन्यद्वेषेषु
विभावानुभावव्यभिचारिषु द्वयस्य उल्लिखितमिदं अक्षेपकत्वे प्रत्यावृत्तत्वे ।

बीमत्साङ्गतसंशौ चेत्यष्टौ नाव्ये(६४)रसाः स्मृताः॥२६॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ-सम्भोगो विप्रलम्बश्च । तन्नादयः
परस्परवलोकनालिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदत्वात्
अपरिच्छेद्य एक एव गण्यते । यथा,-

मून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्रायाजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥

तथा,-

त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्दीटिकासंस्पृशि (६५) ।
शब्दोपान्तनिविष्टसंस्मितमुखो नेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥

अपरस्तु अभिलाष-विरहेषां प्रवास-शाप-हेतुक इति पञ्च-
विधः (६६) । क्रमेणोदाहरणम्,—

न अन्यैकान्तिकत्वं न मिलितानां तेषां रसनिष्पत्तिहेतुत्वव्यभिचारः । तदयं
विज्ञानः,— मिलितानामेव रसनिष्पत्तिहेतुत्वं, यत्र तु एक एव निर्दिष्टः,
तत्रापि तेनैवान्यबोद्धव्योराक्षेपेण रसनिष्पत्तिरिति ।

(६४) शान्तस्य रोमाञ्चादिविरहेणानभिनेयत्वात् श्रव्यकाव्यमात्र-
विषयत्वमिति नाद्योऽटावित्युक्तम् इति प्रदीपः । वस्तुत उपलक्षणम् ।

(६५) तस्याः नायिकायाः वीटिका वसनयन्त्रिः ।

(६६) अपरः विप्रलम्बः । अत्र अभिलाषः पूर्वरोगमात्रम् ;
विरहस्तु एकतरङ्गानुरागात्, अनुरागे सत्यपि वा देवप्रतिबन्धात्, शुच-

प्रेमाङ्गीः प्रणयसृष्टः परिचयादुक्तादुराणोदयाः
 तासां मुग्धहृद्यो निसर्गमधुराचेष्टा भवेयुर्नयि ।
 यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणात्
 आशंसपरिकल्पितास्तपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥
 अन्यत्र व्रजतीति का खलु कया, नाप्यस्य तादृक् सुहृद्
 यो मां नेच्छति, नागतश्च हृद् ह्यं ! कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
 इत्यल्पेतरकल्पनाकवक्षितस्मात्ता निशात्तान्तरे
 बाला दृप्तविवर्त्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि ॥

एषा विरहोत्कण्ठिता (६७) ।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना,
 नो जानाति सविभ्रमाङ्गवल्गनावक्रोक्तिसंस्मृचनम् ।
 स्वस्त्रैरञ्जकपोलमूलगलितैः पर्व्वसनेत्नोत्पला
 बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरञ्जुभिः ॥
 प्रस्थानं वलयैः कृतं, प्रियसखैरस्त्रैरञ्जं गतं,
 इतया न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
 यातुं निश्चितचेतसि प्रियमे सर्व्वं समं प्रस्थिताः,
 गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्पार्थः किमु त्यज्यते ॥
 त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्
 आत्मानन्ते चरणप्रतितं यावद्विच्छामि कर्त्तुम् ।

खण्णादिवशाङ्गसंयोगः ; ईर्ष्या मानहेतुमात्रम् ; प्रवासः अतुरक्तयोरपि
 कार्य्यान्तरपथात् विभिन्नदेशस्थितिः, स च भूतमविष्यद्वर्त्तमानवाधारणः ;
 यापः एतावन् कालं तव नाविकासंयोगो नाऽस्त्वित्यादिरूपः विद्वद्वचन्यादि-
 वाग्विधेयः ।

(६७) न त्वाद्यादुराणवती प्रोषितप्रतिका वेति शेषः ।

अखैसावन्मुक्तुं पथितैर्दृष्टिराकुप्यते मे
 कूरसांस्त्रिभुवि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः (६८) ।
 हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्,—
 आकुक्ष्य पाणिमग्न्युचिं मम मूर्ध्नि वेष्ट्या
 मन्त्रान्मसां प्रतिपदं दृषतैः पथित्वे ।
 तारस्वरं प्रथितयत्कमदात्प्रहारं
 हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥

हा मातस्वरिताऽसि कुत ? किमिदं ! हा देवताः ! काशिवः !
 धिक् प्राणान्, पतितोऽग्निः, छतवहसोऽङ्गेषु ! दग्धे हृषी ! ।
 -दूत्यं वर्षरमध्यवृद्धकवणाः पौराङ्गनामां गिरः

चितस्थानपि रोदयन्ति, शतधा कुर्वन्ति भिन्नीरपि (६९) ॥

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
 मनुजपशुभिर्निर्भय्यादैर्भवद्भिर्बदायुधैः ।
 नरकरिपुणा साङ्गं तेषां सभ्रीमकिरीटिनाम्
 अयमहमस्मदोमांसेः करोमि दिशं बलिम् ॥

बुद्धाः संतासमेते विजहितं हरयः ! क्षुण्णशक्नेभकुम्भा
 युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
 सौमित्वे ! तिष्ठ, पात्रं त्वमसि नहि कृपां, मन्वहं मेघनादः,
 किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेष यामि (७०) ॥

(६८) कृतान्तो देवम् । कुबेरशरमेन विरुक्तभास्वस्य बलराजस्य
 प्रियासुहृदस्य मेघरूपकृतं प्रत्युक्तिरियम् ।

(६९) राजपत्न्यां सख्यातायां तत्परिजनोक्तिरियम् ।

• (७०) काव्यांरन्नेषु स्थिरतरः संरन्ध्र उल्लाहः, तत्प्रकृतिको वीरः ।

‘ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुङ्करमुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
 पञ्चाक्षेण प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गुयसा पूर्वजायम् ।
 शष्पैरर्द्धावलीदैः अमविष्टतमुखन्मंशभिः कौर्णवर्त्मा
 पश्योदग्रमुतत्वाद्वियति वज्रतरं लोकमूर्त्यां प्रयाति ॥
 उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथ्वेधभूयांसि मांसा-
 न्यंसस्मिक्पृष्ठपिण्डग्रादप्रवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
 आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कात्
 अङ्कस्यादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमन्ति(७१) ॥

चित्तं ! महानेष वतावतारः,

क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ।

लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः !

काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः(७२) ॥

एषां स्थायिभावानाह,—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।

जुगुप्साविस्मयश्चैव स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः(७३)॥३०॥

स्पष्टम् । व्यभिचारिणो ब्रूते,—

स च त्रिविधः,—युद्धवीरः दानवीरः दयावीरश्चेति । दर्पणकारणते धर्मवीरो-
 ऽपि अधिकोऽस्ति । तत्राद्यस्यैवदसदाहरणम् ।

(७१) अत्र उत्प्रेध-व्यंस-स्मिक्-पिण्ड-रङ्क-करङ्क-स्थपुट-शब्दाः
 यथाक्रमं उत्प्रेध-स्त्वन्व-नितम्ब-जान्मधोभाग-दरिद्र-शवशिरोऽस्थिसन्धि-
 स्थानार्थकाः ।

(७२) इयं किल वाग्वचसि स्थिता वचोवृत्तिः ।

(७३) अत्रोक्तान्यायेन नियतावस्थानं स्थायिनः व्यभिचारिणस्तु
 केनवदुबुद्ध्यायेनानियतावस्थानमित्यनयोर्भेदः ।

निर्व्वेद-ग्लानि-शङ्कास्थास्तथाऽद्यया-मद-श्रमाः ।
 आलस्यञ्चैव दैन्यञ्च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥३१॥
 ब्रीडा चमलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
 गर्वी विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥३२॥
 सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्रता ।
 मतिर्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ ३३ ॥
 त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 त्वयस्त्विंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः (७४) ॥३४॥
 निर्व्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभिचारि-
 त्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम् । तेन,--
 निर्व्वेदस्यायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः (७५) ॥
 यथा

अहौ वा हारे वा, कुसुमशयने वा हृषदि वा,
 मणौ वा लोष्ट्रे वा, वलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
 तृणे वा स्त्रौ णे (७६) वा, मम समदृशो यान्तु द्रियासाः
 कश्चित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

(७४) नामत उद्देशमात्रेण, न तु कल्पयोदाहरणप्रदर्शनादिना,
 तत्तु दृग्गुणक-साहित्यदर्पणतृतीयपरिच्छेदादितोऽवगन्तव्यम् ।

(७५) शान्तस्य अः शब्दमन् अग्नित्वादिदोषजुष्टस्य विषयस्य
 निःसारतादि, उद्दीपनं पुण्यान्मसत्पुरुषसङ्गादि, अनुभावो रोमाञ्चादिः,
 हर्षादुत्थस्य व्यभिचारिणः । जाड्यप्रदीपवारादिनते तु शान्तस्य शमः स्थायी
 भावः ।

(७६) स्त्री च स्त्रीसमूहः ।

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारौ तथाऽञ्चितः (७७) ॥ ३५ ॥
भावः प्रोक्तः,

आदिशब्दान्निगुरुष्टपुत्रादिविषया । कान्तायिषया तु
व्यक्ता ऋत्नारः । उदाहरणम्,—

कण्ठकोणविनिविष्टमीय ! ते कालकूटमपि मे मग्नाक्षतम् ।
अप्युपात्तमञ्चतं भवद्वपुर्भेदवृत्तिरयि, मे न रोचते (७८) ॥

हरत्वं सम्प्रति, हेतुरैष्यतः

शुभं सप्त, पूर्वार्चरितैः क्षतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं

अनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥

एवमन्यदप्युदाहार्यम् (७८ । व्यभिचारी यथा,—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया

मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।

(७७) रतिपदं सकलस्याविभावोपलक्षणम्, देवादिविषयापदं
अप्राप्तरभावस्योपलक्षणं, तेन देवादिविषया सर्वप्रकारा, कान्तादिविषया
तु अप्रुष्टा रतिः, हासादयश्च अप्राप्तरभावस्याः, प्राधान्येन अङ्गितो
अङ्गितो व्यभिचारी च 'भावः' इत्यवगन्तव्यमिति, एवमेव काव्यप्रदीपः ।

(७८) भवद्वपुर्भेदेन सह वृत्तिरवस्थितिर्वैयर्थ्यात् तादृशम्, त्वदन्य-
गामीति जायते । अयं भावः,—आत्वदन्यगामित्वेन कालकूटस्य प्रियत्वं,
अतथाभूतत्वेनाकृतस्य अप्रियत्वमिति ।

(७९) अत्र 'वृत्तिविषया रतिर्विषया'—इत्यादितोऽधिकः पाठः
कश्चिदस्ति, च त्व ङोकाकङ्गिरद्वृत्ततया उपेक्षितः ।

नो वावत्परिबद्धं चाटुशतकैराश्लासयामि प्रियां
आतसावदहं शटेन विधिना निद्रादरिङ्गीकृतः ॥

अत्र विधिं प्रत्यक्षया (८०) ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः (८१) ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च । तत्र रसाभासो यथा,
स्तुमः कं वामाक्षि ! क्षणमपि विना यं न रमसे ?

विलेभे कः प्राणान् रणमप्यमुखे यं हंगयसे ? ।

सुलग्ने को जातः, शशिमुखि ! यमालिङ्गसि वलात् ?

तपःश्रीः कस्यैषा, मदननगरि ! ध्यायसि तु यम् ? (८२) ॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः, 'स्तुमः'-इत्याद्यनुगतं
बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति (८३) । भावाभासो यथा,-

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी

स्वस्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमास्त्रा ।

तत् किं करोमि, कथमत्र तनोमि मैत्रीं,

तत्स्वीकृत्यतिथ्यतिकरे क इहाभ्युपायः ॥

(८०) प्राधान्येन प्रतीयते इति शेषः ।

(८१) अनौचित्यं हि प्रतिषिद्धविषयकत्वादिदृष्टं शानाजिह-
संवेद्यम्, तच्च इहकारे रतेः वक्तृविषयत्वेन उपनायकादिगतत्वेन शुद्धजन-
गतत्वेन तिर्यग्नादिगतत्वादिना च नानैव, एवं वीरादावपि श्रेयम् ।

(८२) पूर्वव्यपदेशार्थकेन दृष्टव्येन नागव्यक्तिविषयकत्वप्रतीतिः ।

(८३) अभिलाषं कस्य, 'स्तुमः' इत्यादिषु अनुगतं सम्बन्धं वक्तुं
व्यापारोपादानं कर्तुं, व्यनक्ति व्यञ्जयति, अभिलाषेण च अभिव्यक्तेन
वक्तृविषया इतिर्भिन्नव्यवहारे इत्यर्थात् विद्वम् ।

अतं चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता (८४) । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।
भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः (८५) शबलता तथा ॥३५॥

क्रमेणोदाहरणम्,—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रक्षेपमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोषाव्यते ? ।
-इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत् सम्प्रमादुं मया
संक्षिष्टा रभसेन, तत्सुखवशात् तन्मयापि तत् विस्मृतम् ॥

अत कोपस्य (८६) ।

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सदृःकोपपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमसूक्ष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत् सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥

अत औत्सुक्यस्य (८७) ।

उत्थितस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः

सत्यङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।

(८४) 'आदौ वाच्यस्त्रियो रागः पश्चात् पुंवस्तद्विज्ञितः' । इति हि
नौचित्यम्, तद्वैपरीत्येन अनुरक्तायामनुरागोऽयुक्त इति । व्यभिचारि-
भावस्य चिन्तायाः प्राधान्येनाविव्यक्तत्वात् भावत्वम् ।

(८५) समकालमेव विषययोरपि तस्य रूपयोरप्लादः सन्धिः ।

(८६) शान्तायेव चमत्कारस्य विन्नामइति शान्तिरिति शेषः ।

(८७) उदय इति शेषः ।

वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्
आनन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्धाम्यतः (८८) ॥
अत्रावेगहर्षयोः (८९) ।

काकार्थ्यं, शशलक्ष्मणः क्व च कुलं ! भूयोऽपि दृश्येत सा !
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतं धियः ? स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा !
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि, कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ! (९०) ॥
अत्र वितर्कौत्सुष्य-मति-स्मरण-शङ्का-दैर्न्य-धृति-चिन्तानां
शबलता (९१) । भावस्थितिस्तु उक्ता च उदाहृता च (९२) ॥

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन (९३) ।
ते भावशान्त्यादयः । अङ्गित्वं राजासुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् ।

(८८) अत्र उत्पिक्त-रभसोत्फालशब्दाः यथाक्रमम् विख्यात-
हर्षोद्वेगपर्यायः ।

(८९) पूर्वोक्तं संरम्भात्मकस्यावेगस्य, उत्तराङ्गे तु हर्षस्य तत्त्वकाङ्क्ष-
मेवास्मादः-इति एतयोर्मिलनरूपः सन्धिः ।

(९०) धास्यति पास्यति ।

(९१) अत्र हि पूर्वपूर्वोपमर्द्देन उत्तरोत्तरं प्रतीयमानं चमत्कार-
भाववृत्तीति तत्त्वस्वरूपा शबलता ।

(९२) ननु भावस्य शान्त्यादिवत् स्थितिरपि पृथक् कथं गीता
इत्यत्र आह भावेति । अयं भावः,—भावस्थितेर्वस्तुतो भावाभिन्नतया पूर्वोप-
दर्शितेन तेनैव तस्य गताद्यत्वमिति ।

(९३) यदा त एवाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते ।

अनुस्त्रानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ ३७ ॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्तिस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः (६४) ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिमूलानुरणनरूप-
व्यङ्ग्यः, उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः । ततः,

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दात् यत्रावभासते ॥ ३८ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः, शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

वस्त्वेवेति अनलङ्कारवस्तुमात्रम् । आद्यो यथा,

उक्तास्य कालकरवालमहास्तुवाहं

देवेन येन जरठोर्जितगर्ज्जितेन ।

निर्ज्वापितः सकल एव रणे रिपूणां

धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः (६५) ॥

अत्र वाक्यस्यासम्बद्धान्याभिधायकत्वं मा प्रसाङ्ग्योदिति (६६)

(६४) चण्डायां वाद्यमानायां प्रधानशब्दप्रतीत्यनन्तरं यः
सोदीयानपरोऽनुरणनानुस्त्रानादिपदाभिधेयः, शब्दविशेषः प्रतीयते, तस्मैव
संलक्ष्यः क्रमो यस्य, तादृशस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यथास्मिति विग्रहः । शब्द-
परिहृत्यसङ्गतसङ्गत्याभ्यां यथाक्रमं शब्दशक्तिमूलत्वार्थशक्तिमूलत्वे इति
प्रदीपयतम् । शब्दव्यङ्ग्यनार्थव्यङ्ग्यनाभ्यामनयोर्भेद इति नष्टेश्वरः ।

(६५) प्राकरणिकवृत्तिपक्षे काकोऽरिकुलसङ्घर्षां कृष्णवर्णौ वा यः
करवाहः स एव, महदस्त्र धारारूपं जलं वहतीति तम् । जठरं कठोरम्
जर्जितं बहवत् गर्जितं सिंहनादो यस्य तेन । धाराजलैः अङ्गनधारा-
कान्तिभिः । अप्राकरणिकेन्द्रपक्षे तु काशकरः वर्षसुकाशस्तपकः ।
वायो नवीनः । गर्जितेनोपलक्षितमित्यर्थः ।

(६६) करवाहसङ्गाद्येतत्तावन्मात्रे वक्तव्ये अस्मत्प्रादेशादिकथनं
प्रकृतानुपयोगि-इति असम्बद्धान्यकत्वप्रसङ्गः । अत्रेदं बोध्यं, यत्र एकस्य

प्राक्करणिकाप्राक्करणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इति
अतोपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

तिग्मरश्चिरप्रतापो विधुरनिशाङ्गद्विभो मधुरलीलः ।

मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् (१७) ॥

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद ! प्रभो !

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि (१८) ॥

अत्रापि विरोधाभासः ।

निरुपादानसम्भारमभिन्नावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाज्ञाध्याय शूलिने (१९) ॥

प्राक्करणिकत्वं तत्रैव विषयः, यत् स उभयोरपि प्राक्करणिकत्वम्
अप्राक्करणिकत्वं वा तत्र श्लेषः ।

(१७) प्रस्तुतपक्षे विधुराणां शत्रूणां निशेव निशा मरणं,
तत्कर्ता ; मतिः वस्तुतत्त्वावधारणक्षमा बुद्धिः, मानं प्रमाणं, ताभ्यां
तत्त्वे यावद्यथैव वृत्तिरनुसरणं यस्य सः । प्रतिपदं प्रतिस्थानं पक्षाग्र्याम्
आत्मीयानामपक्षीरपसरः । अत्र पदभङ्गेन विरोधः, तथा हि तिग्मरश्चिः
सूर्यः अथ च अप्रतापः प्रतापरहितः, विधुरसूत्रः अथ च अनिशान-
कत्, विभः दीप्तिरहितः अथ च विभाति दीप्सते, मधुर्वसन्तः अथ च
अलीलः लीलारहितः, मतिमान् अथ च अतत्त्वे अवस्तुभूते विषये
वर्त्तते, प्रतिपत् प्रथमा तिथिः अथ च अपक्षाग्रणीः पक्षाग्रदीभूता न ।

(१८) प्रस्तुतपक्षे अमितो युद्धात् प्राप्तैरुत्कर्षैरमितोऽपरिच्छिन्नः,
असतामहितः दण्डविधायकत्वेन शत्रुः । अत्र पदभङ्गेन विरोधः, तथा हि
अमितः परिमाणशून्यः अथ च समितः परिमाणसहितः । एवम् अहित
रत्यादावपि बोध्यम् ।

(१९) उपादानम् उपकरणं तूष्णिकादिकं, तस्य सम्भारः सम्पत्तिः

अत्र अतिरेकः । अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन
 अलङ्कारता (१००) । वस्तुभावं यथा,
 पंथिअ ! ण एत्थ सत्तरमत्थि मणं पत्तरत्थले गामे ।
 उच्चपच्चोहरं पेक्खिअ उण अइ वससि ता यस्सु (१०१) ॥
 अत्र यदुपभोगक्षमोऽसि तदाऽऽस्येति ध्यज्यते ।
 शनिरशनिश्च तमुच्चैर्बिभ्रन्ति, कुप्यसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् ।
 यत्र प्रसीदसि पुनः, स भात्युदारोऽनुदारश्च (१०२) ॥
 अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्त्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतः-इति ध्वन्यते
 अर्थशक्तुर्ज्ञवोऽप्यर्थो (१०३) अञ्जुकः सम्भवी स्वतः ॥ ३८ ॥
 प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेः, तेनोन्मितस्य वा ।

समूहो वा, तद्रहितं यथा स्यात्तथा ; चित्रं नानाकारं, कला चन्द्रकला ।
 प्रले चित्रमालेख्यं, कला आलेख्य-क्रियाकौशलम् । अत्र हि चित्रकरेभ्यः
 श्रुतिन उक्तयो व्यज्यते, तच्च चित्रकलादिशब्दसामर्थ्यादेव चित्रकारोप-
 स्थित्वैव भवतीति प्रकृतोदाहरणत्वम् । शिष्यबुद्धिर्गद्याय बहुदाहृतम् ।
 (१००) श्रमणः बौद्धधर्माधी, तस्य तदानीं ब्राह्मण्यभावेऽपि
 पौर्वकालिकब्राह्मण्यमादाय ब्राह्मण्यव्यवहारः ।

(१०१) पथिक ! नात्र सत्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे ।
 उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तद्वस इति स० । सत्तरं शयनार्थ-
 सनादि, पयोधरो मेघः अथ च स्तनः । अत्र पयोधरशब्दमूलो व्यङ्ग्यार्थ-
 बोधः ।

(१०२) शनिः शनिपङ्कः, अशनिर्वज्रम्, उदारो महान्, अनुगतता
 दारा वनिता यस्य इति व्युत्पत्त्या अनुदारः वशीकृतवनिताः ।

(१०३) अपिरयं भिन्नकमेवास्ति, अर्थोऽपि व्यञ्जक इत्यर्थः ।

वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति (१०४) यत् ॥ ४० ॥
वस्त्वलङ्कारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ।

स्वतः-सम्भवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्वहि-
रप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः । कविना प्रतिभामात्रेण बहि-
रसन्नपि निर्मितः, कविनिबद्धेन वा वक्तुं द्विविधोऽपर-
इति त्रिविधः (१०५) । वस्तु वा अलङ्कारो वाऽसाविति षोढा
व्यञ्जकः । तस्य वस्तु वा अलङ्कारो वा व्यञ्ज्य इति द्वादश-
भेदोऽर्थशतशुद्धयो ध्वनिः । क्रमेणोदाहरणम्,

अलसशिरोमणी धुत्तायं अग्निमो पुत्ति ! धनसमिद्धिमयो ।
इच्च भणिएण गाअङ्गी पुप्फुल्लविलोअणा जाअ (१०६) ॥ (१)
अत्र ममैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

धन्यासि, या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रब्धचाटुकथतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण,

सख्यः शयामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥ (२)

अत्र त्वमधन्या अहन्तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः ।

(१०४) व्यनक्ति व्यञ्जयति ।

(१०५) अर्थोहि प्रथमतो द्विधा, स्वतः-सम्भवी, प्रौढोक्तिमात्र-
निष्ठश्च, तत्रापि चरमः कवेः, कविना निबद्धस्य नावकादिरूपवस्तुना
प्रतिभामात्रनिष्पन्नत्वेन द्विधा इति मिश्रित्वा अर्थस्य त्रिविध्यम् ।

(१०६) अलसशिरोमणिधूर्तानामपिनः पुत्ति ! धनसमिद्धिमयः ।
इति भणितेन, गताङ्गी प्रोत्फुल्लविलोचना जातेति च ।

पूर्वाङ्गन्तु सख्यं प्रतिवरां प्रति धात्र्याः प्ररोचनायोक्तिः, उत्तराङ्गन्तु कवेः ।

हृषीकेश-गन्धर्वा-कुम्भकपाटकूट-

संक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः ।

वीरैर्युक्तेषु युधि कोपकषायकान्तिः

कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः (१०७) ॥ (३)

अत्रोपमालङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात् करिष्यते
इति वस्तु ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथा-सङ्कटादरिबधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्द्दशनं युधि रुषा निजाधरम् ॥ (४)

अत्र विरोधालङ्कारेणाधरनिर्द्दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापा-
दिता इति तुल्ययोगिता (१०८), मम क्षत्यापि अन्यस्य क्षतिः

(१०७) यस्य राक्षः करे कृपाणः खड्गः, युधि युद्धे, वीरैः, कोपेन
कषाया क्षतियवरक्ता कान्तिर्यस्य तादृशः काक्ष्या देव्याः कटाक्ष इव
व्यचोक्तिं दृष्टः, कीदृशः?-दर्पेण सदेन अन्यस्य उद्दिष्टस्य गन्धर्वाजस्य (‘‘वस्य
गन्धं समाप्राप्य पलायन्तेऽपरे गजाः ।’’) कुम्भयोर्नक्षत्रस्योः कषाटं
संयोजकत्वात् कषाटमिव मध्यभागः सन्निवृत्तः, तत्र कूटस्य अपभागस्य
संक्रान्त्या प्रवेशेन निघ्नं दृढवज्रं घनं निविडं यत् शोणितं तेन शोणशोचिः
रक्तकान्तिर्यस्य सः ।

(१०८) ओष्ठदंशनेन ओष्ठदंशनव्यथामोचनं विरुद्धम्, विरुद्धञ्च
ओष्ठदंशनव्यथामोचनक्रिययोः कार्यकारणयोरपि समकालत्वमिति, तेन
च स्वाधरदंशनशत्रुव्यापादनयोः ऐककालिकत्वरूपैकधर्मसम्बन्धात्तुल्य-
योगिता, ‘‘ऐकधर्मसम्बन्ध एव तुल्ययोगिता’’ इति प्राचीनमतनेदम् ;
एवमेव नगेशभट्टादयः । प्रदीपकारादयस्तु विरोधपदस्य कार्यकारणयोः
पौर्वापौर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिपरत्वं, ‘‘तुल्यमेककालमेव युनक्ति’’ इति-
व्युत्पत्त्या तुल्ययोगितापदञ्च सन्तुल्यपरमिति व्याचक्षिरे, सृष्टेर्वरेणार्थ-
मेवाभिदधे ।

निवर्त्ततामिति तद्वबुद्धिरत्रेक्ष्यते-इत्युत्प्रेक्षा वा । एषूदाहरणेषु
स्वतः-सम्भवी व्यञ्जकः ।

कौलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंस्पर्धनाभिः

श्रुत्वा कीर्त्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ।

क्षसापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का

दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्त्तयन्ति ॥ (५)

अत्र वस्तुना (१०६) येषामप्यर्थ्याभिगमो नास्ति, तेषामप्येवमादि-
बुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्त्तिरिति वस्तु ध्वन्यते ।

केसेसु वलामोडिष्य तेण समरम्भि जम्भसिरी गहिष्वा ।

जह कन्दराहिं विङ्क रा तस्म दिढं कंठम्भि संठविष्वा (११०) ॥ (६)

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान्
कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा, एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्

तस्याख्यः पलाय्य गुहासु तिष्ठतीति काव्यहेतुरलङ्कारः,

न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं सम्भाव्य तान्

कन्दरा न त्यजन्तीत्यपङ्गतिश्च (१११) ।

(१०६) कविप्रतिभासालनिष्पन्नात् ययसः श्रवणप्रवेशात् विसिनी-
सम्भावयया कर्णे हस्तावर्त्तनरूपेण कविप्रतिभासालनिष्पन्नेन वस्तुना ।
अत्र संग्रयभ्रान्तिमदन्यतरालङ्कारस्य सङ्गावेऽपि तद्विरपेक्षेणैव व्यञ्जकत्व-
मिति यथोक्तोदाहरणत्वम् ।

(११०) केशेषु वलात्कारेण तेन समरे जयश्रीर्गृहीता । यथा
कन्दराभिर्विधुराः तस्य वदं कण्ठे संस्थापिता इति स० । वलामोडिष्य-
यद्वो वलात्कारे देशीति उदाहरणचन्द्रिकादयः । 'वला मोडिष्य'
बलात् सुडित्वा (काकष्य) इत्यपि कश्चित् । विधुराः पल्लवः ।

(१११) कन्दराणां कण्ठस्थापनरूपकविप्रतिभासालनिष्पन्नेन वस्तुना
ध्वन्यते इति शेषः ।

गाढालिङ्गपरहस्यञ्जम्नि द्रष्टुं लङ् समोसरत् ।

भाणंसिणीं भाणो पीलणभीञ्च व्य हिञ्चञ्चाहि (११२) ॥ (७)

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भते इति वस्तु ।

जा ठेरं व हसन्ती कद्रवअणंवरुहवङ्गविणिवेसा ।

दावेदि भुञ्जणमण्डलमणं विञ्च जञ्जद् सा वाणी (११३) ॥ (८)

अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणम् नवं नवं जमत् अजडासन-

स्था (११४) निर्मिमीते इति व्यतिरेकः । एषु कविप्रौढौक्ति-

मात्रनिष्पन्नोऽप्रञ्जकः ।

जे लङ्कागिरिमेखलासु खलिया सभोअखिणोरई-

फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्रत्तणं ।

ते एण्हं मलञ्चानिला विरहिणीणीसाससम्पक्किणे

आप्ता भन्ति सिसुत्तणे वि वट्ठला तारुणपुष्पा विञ्च (११५) ॥ (९)

अत्र निःश्वासैः प्राप्तेष्वर्थ्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति

वस्तुना (११६) वस्तु व्यज्यते ।

(११२) गाढालिङ्गपरभयोद्यते दक्षिते लङ् समुपसरति ।

मनस्त्रिणीनां मानः पीडनभीत इव हृदयादिति स० ।

(११३) या स्थविरमिव हसन्ती कविपदनाम्बुरुहवङ्गविनिवेशा ।

दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति, सा वाणीति स० ।

(११४) जडं जलजम् अथवा जडपदार्थरूपं यदुमङ्गावनं,

तदर्थ्याञ्जनासने तिष्ठति या सा ।

(११५) जे लङ्कागिरिमेखलासु स्थलिता सभोगखिणोरगी-

स्मारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम् । ते इदानीं मलयानिच्छा

विरहिणीनिःश्वाससम्पक्किणो जाता भट्टिति मिश्रत्वेऽपि वट्ठला तारुण्य-

पूर्णा इव इति स० ।

(११६) वस्तुना कविनिबद्धकूर्मसञ्जरीनामनाजिकाप्रौढौक्तिविज्ञेन ।

इहि ! विरद्वज्रण माणस्य मय्य धीरत्तणेण आसासं ।
 प्रेक्षदंसणविसंखलखणम्मि सहस सति तेण ओसुरिचं(११७)॥(१०)
 अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना, प्रियदर्शनस्य
 सौभाग्यबलं धैर्येण सौदं न शक्यते-इत्युत्प्रेक्षा चेति ।
 उल्लोलकरअरअणक्खएहिं तुह लोअणेसु मह दिणं ।
 रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिअे (११८)॥(११)
 अत्र किमिति लोचने कुपिते बहसि ? इति (११८) उत्तरा-
 लङ्कारेण (१२०) न केवलमार्द्रनखक्षतानि गोपयसि यावत्
 तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु ।
 महिलासहस्रभरिण तुह हिअए सुहअ ! सा अमाअत्ती ।
 अणुदिणमणसअम्मा अङ्गं तणुं अवि तणुएइ (१२१)॥(१२)
 अत्र हेललङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तते-
 इति विशेषोक्तिः । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-
 शरीरो व्यञ्जकः । एवं द्वादश भेदाः ।

(११७) सखि विरचर्य मानस्य सम धीरत्वेनाश्वासम् ।

प्रियदर्शनविष्टङ्खलक्षणे सहसति तेनापसृतम् इति स० ।

(११८) आर्द्राईकरजरदनक्षतैस्तव नयनयोर्मम दत्तम् ।

रक्षांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे आक्रान्ते इति स० । प्रतिनायिका-
 संसर्गजनितनखक्षतादिचिह्नयुक्तं नायकं प्रति कुपितनायिकाया इव छक्तिः ।

(११९) इतिप्रओन्नयनादित्यर्थः ।

(१२०) कोपेन पुनरिमे आक्रान्ते-इत्यपङ्गुललङ्कारसहितेन ।

॥(१२१) महिलासहस्रभरिते तव हृदये सभग ! सा अमाअत्ती ।

अनुदिनमनम्यकम्प्या अङ्गं तस्यपि तनयति इति स० ।

शब्दार्थोभयभूरेकः(१२२) ।

यथा,—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।

तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम्(१२३)॥(१३)

अत्रोपमा व्यङ्ग्या ।

भेदा अष्टादशाऽस्य (१२४) तत् ॥ ४१ ॥

अस्येति ध्वनेः । ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादश ?-
इत्यत आह,-

रसादीनामनन्तत्वात् भेद एको हि गण्यते ।

अनन्तत्वादिति, तथाहि, नव रसाः ; तत्र शृङ्गारस्य द्वौ
भेदौ, सम्भोगो विप्रलम्भश्च ; सम्भोगस्यापि परस्परालोकना-
लिङ्गनपरिचुम्बनादि-कुसुमोज्ज्वलकेलिस्वर्यासमयचन्द्रो-
दयषडृतुवर्णनादयो बहवो भेदाः । विप्रलम्भस्याभिलाषादय
उक्ताः ; तथोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्यं ; तत्रापि
नायकयोः (१२५) उत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् ; तत्रापि

(१२२) प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपस्थापकपदानाम् अंशविशेषे परिवृत्ति-
सङ्ख्यासङ्ख्याभ्यां शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वं ज्ञेयम् ।

(१२३) अत्र अतन्द्रचन्द्राभरणेत्यादियदस्य परिवृत्त्यसङ्ख्यात्
समुद्दीपितेत्यादेश तत्सङ्ख्यात् यथोक्तोदाहरणत्वम् ।

(१२४) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्तरिख्यतवाच्यासंबन्धकसमव्यङ्ग्या-
स्तयः ; शब्दशक्तिमूलौ द्वौ, अर्थशक्तिमूला द्वादश, उभयशक्त्युद्भवश्चैक-
इति संबन्धकसमव्यङ्ग्याः पञ्चदश इति मिलित्वा अष्टादश ।

(१२५) नायिका च नायकश्च तयोः ।

देशकालावस्थादिभेदाः, इत्येकस्यैव रसस्थानस्य, का गणना तु अन्येषाम् । असंलक्ष्यक्रमत्वन्तु सामान्यमात्रित्य रसादि-
ध्वनिभेद एक एव गण्यते ।

वाक्ये द्वयः

द्युत्यः-इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ।

पदेऽप्यन्ये (१२६)

अपिशब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव
पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्या भारती भासते (१२७) ।
तत्र पदप्रकाशत्वे क्रमेणोदाहरणानि,-

यस्य मित्वाणि मित्वाणि, शत्रवः शत्रवस्तथा ।

अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च, स जातः स च जीवति ॥ (१)

अत्र द्वितीयमित्वादिशब्दा आश्रयस्त्वनियन्तृगत्वस्नेहपावत्वादि-
संक्रमितवाच्याः (१२८) ।

(१२६) अन्ये सप्रदय भेदाः, एकस्यैव पदस्य परिश्रुतिसङ्ख्यासङ्कल-
योरसंभवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य पदे संभव इति भावः । अत्रेदं बोध्यं,
यत्र एकस्यैव पदस्य प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपस्थितावातुगुण्यं अन्येषान्तु सङ्-
कारितामालं, तत्रैव पदनिवृत्तं, नानापदानां तथारूपत्वे तु वाक्यगतत्व-
मिति ।

(१२७) ननु पदस्य व्यङ्ग्यार्थद्योतकत्वे पदार्थस्यैव चारुतया पदस्यैव
वरं ध्वनित्वमाप्तां ननु काव्यस्य, काव्यात्मकयोर्वीर्यतदर्थयोः चारुत्वा-
धावकत्वचारुत्वयोरभावात्, अत आह एकैति । भारती काव्यार्थस्वरूप-
व्यक्तव्यात्मिका वाणी । तेनार्थं फलितोऽर्थः, यदन्तर्गतेन पदेन द्योत्योऽति-
शयितोऽर्थः चारुतया व्यज्यते तस्यैव ध्वनित्वमिति ।

(१२८) निबन्धन्यत्वं कर्मप्रत्ययेण निःशेषम् आसनीयत्वम् । अतः

खल्विवहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणाम् ।
 हिअअवअस्सवज्जसअा ण ऊ ववसाअा विमुक्कन्ति (१२६) ॥ (२)
 अत्र विमुच्यन्तीति ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्यदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥

अत्र तदादिपदैरनुभवेकगोचरा अर्थोः प्रकाशयन्ते । यथा वा,
 सुग्धे ! सुग्धतयव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते ?
 मानं धत्स्व ! धृतिं वधान ! ऋजुतां दूरे कुरु ! प्रेयसि ।
 सखैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना,
 नीचैः शंस, हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ! ॥ (३)
 अत्र भीताननेति, एतेन हि नीचैः शंसनविधानस्य युक्तता
 गम्यते । भावादीनां पदप्रकाशत्वेऽधिकं न वैचित्यमिति न
 तदुदाक्रियते ।

रुधिरविसर-प्रसाधितकरवाल-करालरुचिर-भुजपरिघः ।

ऋटिति भ्रुकुटिविटङ्कित-ललाटपट्टो विभाति वृषभीमः ॥ (४)

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिदेकान्त-समादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्थन्दं विदधाति सदागमः ? ॥ (५)

कम्पास्थापकारे द्वेषोऽनुकम्पा, सदैवोपकार्योऽयमिति ज्ञानन्तु स्नेह इति
 सचेत्स्वरः । अत्र हि सित्वादिपदं प्रत्येकमेव लक्षणं सत् नायकस्य
 उचितव्यवहारित्वादिकं प्रकाशयतीति यथोक्तोदाहरणत्वम् । त्वामस्मीत्यादौ
 तु व्यङ्गावर्धोपस्थितिः सर्वत्रैव पदैरिति तत्र वाक्यप्रकाशत्वम् ।

(१२६) खल्विवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि, तथापि धीराणाम् ।

कांचित्क्षेपेत्तदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति ।

सायं स्नानमुपासितं, मलयजेनाङ्गं समालेपितम् .

यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रममन्दा गतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम् ॥ (६)

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नाताऽसीति वस्तु अधुना
पदद्योत्यं व्यज्यते ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका,

तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ।

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम्,

निरुच्छासतया (१३०) सुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥ (७)

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोग-
दुःखचिन्तनाह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम् । एवञ्च अशेषचयपद-
द्योत्ये अतिशयोक्ती (१३१) ।

क्षणादाऽसावक्षणादा, वनमवनं, व्यसनमव्यसनम् ।

वत वीर ! तव द्विपतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम् ॥ (८)

हृदयवयस्यवह्नमताः न खलु व्यवसाया विमुह्यन्तीति च । अत्र विमोहेन
विरामो लक्ष्यते, तेन च इष्टकार्यकारित्वं व्यङ्ग्यम् ।

(१३०) निरुच्छासतया निरुद्रप्राणवायुतया 'नास्य प्राणाः ससृ-
क्लामनि, अत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेर्भोगकाले निरुच्छासतम् ।

• (१३१) दुष्कृतसुकृतफलजनकत्वेन दुष्कृतसुकृततादात्म्याभ्यवसिते
वियोगचिन्तने प्रतीयते इति अतिशयोक्ती व्यज्यते ।

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन (१३२) विधि-
रपि त्वामनुवर्त्तते इति सर्वपदद्वयोत्थं वस्तु ।

तत्र वल्लभस्य गोसन्नि आसी अहरो मिलाणकमलदलो ।

इय याववत् सोजण कुणइ वञ्चयं महीसंसुहम् (१३३)॥ (८)

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य सुकुर्मुहुः परिचुष्यनं तथा कृतं,
येन ज्ञानत्वमिति मिलाणादिपदद्वयोत्थं काव्यलिङ्गम् । एषु
स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

राइसु चन्द्रधवलासु ललिअमाप्फालिजण ओ चावं ।

एकच्छत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विअंभत्तो (१३४)॥ (१०)

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चिदपि
तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्विरूपभोगपरैरेव तैर्निशा
अतिवाह्यते इति भुअणरज्जपदद्वयोत्थं वस्तु प्रकाश्यते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्वनङ्गो

दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।

दिशि निपतति यत्र सा च, तत्र

व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥ (११)

(१३२) शब्दशक्तिमूलस्य क्षणदा व्यक्षणेदेत्यादिविरोधस्य अङ्गेन
उपपादकेन, पराङ्मुखे त्वयोत्पाद्यार्थान्तरन्यासेनेत्यर्थः ।

• (१३३) तत्र वल्लभस्य मातरासोदधरो ज्ञानकमलदलम् ।

इति नववधूः क्षुत्वा करोति वदमं महीसम्मुखम् इति सू० ।

गोसयद्वो प्रभाते देशीति नागेशभट्टादयः । अहेश्वरस्तु गोसम्प्रीतिपदं
गोमे इत्यनूद्य गौ । येते अस्मिन्नितिबोणेन प्रभातपरं वञ्चयाच्चकार, प्राकृते
चिह्नानियमात् 'दलो' इत्यस्य उन्मिषन्त्यवदत् ।

(१३४) रात्रिषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाव्य यथासम् ।

एकच्छत्रमिव करोति त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाय इति सू० ।

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति
व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधः ।

॥रिञ्जतो वि उणो संदावकश्चिण्णिण हिञ्णण॥

यथाहरवश्चक्षणेण विसृज्याद् य चक्षुः खे हारो (१३५)॥ (१२)

अत्र विसृज्यातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्प-
मान एवास्ते इति चक्षुःपदद्योत्यं वस्तु ।

सो सुवृक्षामलाङ्गो घन्मिलो कलिलललिच्छिञ्चदेहो ।

तीए खंधाहि वलं गहिञ्च सरो सुरञ्चसंगरे जञ्चद् (१३६)॥ (१३)

अत्र रूपकेण सुवृक्षुर्मुञ्जराकर्षणेन तथा केशपाशः स्तम्भयोः प्राप्तः,
यथा रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति खंधपद-
द्योत्या विभावना (१३७) । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।

एवपुष्पिभामिच्छं कञ्च सुहञ्च ! को तं सि ? भणसु सञ्च ।

का सोहृगसमग्गा पञ्चोसरञ्चणि व्व तुह अञ्ज ? (१३८)॥ (१४)

(१३५) वार्यमाणोऽपि पुनः सम्पापकदर्शितेन हृदयेन ।

कानभरवयस्यत्वेन विसृज्यातिनं चक्षुःस्थानं हार इति स० ।

(१३६) स सुवृक्षामलाङ्गो घन्मिलः कलिलललितनिजदेहः ।

तस्या स्तम्भाङ्गलं गृहीत्वा स्मरः सुरतसङ्गरे जयतीति स० ।

(१३७) विभावनेति प्रकाशयते इति शेषः, अत्रैव रूपकेणेत्यस्यान्वयः ।

अयं भावः, रत्यनिष्पत्तिरूपाभिहावहेत्वभावेऽपि अभिलाषोद्भूतान्
विभावना, रतिनिष्पत्तिश्च खंधपदेनैव द्योतिता, आकर्षणेन हि घन्मिलस्य
स्तम्भप्राप्तेः प्राप्तयो रतिनिष्पत्तिं विनाऽसम्भवादिति ।

• (१३८) नवपूर्णिमाङ्गाङ्गस्य सुभग ! कस्त्वमसि ? भण सत्यम् ।

का सोभाम्यसमग्गा प्रदोवरजनीव तवाद्येति स० ।

अत्र वस्तुना मयीव अन्यस्यामपि प्रथममसुरक्तत्वं न तत इति
 गवेत्यादि-पक्षोसेत्यादिपदद्योत्यं (१३८) वस्तु व्यज्यते ।
 सखि ! गायणिह्वयणसमरन्नि अङ्गपालीसङ्गीए निविड्याए ।
 हारो निवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कङ्कं रमिअं (१४०) ॥ (१५)
 अत्र वस्तुना हारच्छेदादनन्तरम् अन्यदेव रतमवश्यमभूत्,
 तत्कथय कीदृशगति व्यतिरेकः कङ्कंपदगम्यः (१४१) ।
 पविसन्ती धरवारं विवलिअवअणा विलइजण पङ्कं ।
 स्वन्धे घेत्तूण घडं हाहा गट्टो त्ति रुअसि सखि ! किन्ति ? (१४२) ॥
 अत्र हेत्वलङ्कारेण सङ्केतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा यदि तत्र
 गन्तुमिच्छसि, तदा अपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किन्ति-
 पदद्योत्यम् (१४३) । यथा वा,
 विसंखलं तुभं सखि ! दिट्ठिजण कुडेण तरलतरदिट्ठिं ।
 वारप्फंसमिसेण अप्या गुरुओ त्ति पाडिअ विभिओ (१४४) ॥ (१६)

(१३८) अत्रायं विभागः, णवपुस्सिमासिअकखेत्थनेन प्रथम-
 मसुरक्तत्वमिति, पक्षोसरअणीत्थनेन तु न तत इति व्यज्यते ।

(१४०) सखि नवनिधुवनसमरे अङ्गपालीसङ्ख्या निविड्या ।

हारो निवारित एव उच्छ्रियमाणस्ततः कथं रमितमिति स० ।
 निधुवनं सुरतं, अङ्गपाली आलिङ्गनम् । उच्छ्रियमाणः हयोद्धृत्य-
 तयाऽधिको भवन्निति नागेशभट्टादयः ।

(१४१) कङ्कंपदेन जिज्ञासाऽवगम्यते, जिज्ञासा च प्रसिद्धस्य नोद्देतीति
 तद्विलोपैवेयं रतिर्जातेति जिज्ञासया व्यज्यत इति भावः ।

(१४२) प्रविसन्ती गृहहारं विवलितवदना विलोक्य पन्थानम् ।
 स्वन्धे गृहीत्वा घटं हाहा नट इति रोदिषि सखि ! किमिति इति स० ।

(१४३) व्यज्यते इति शेषः, अत्रैव हेत्वलङ्कारेणेत्यस्यान्वयः ।

(१४४) विशदङ्खलं त्वां सखि ! दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदिट्ठिम् । हारच्छे-
 मिधेण आत्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्न इति स० । कुटेन घटेन ।

अत्र नदीकुले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशाक्सरे
पश्चादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धि-
पूर्वम् व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्तितम्,
तत्किमिति नाश्वसिषि ? तत् समीहितसिद्धये व्रज, अहं ते
श्वश्रूनि कटे सर्वम् समर्पयिष्ये इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपक्रुत्या
वस्तु (१४५) ।

जोह्वाद् मङ्गरसेण च विदेसतारुण्यउत्सवमया सा ।
बुड्ढा वि णवोदेव परवह्ण अहह हरह तुह हिअन्नं (१४६) ॥ (१७)
अत्र काव्यलिङ्गेन दृष्ट्वा परबधूँ, त्वम् अस्मान् उष्मिता
अभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेपः परवह्ण-
पदप्रकाशः (१४७) । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-
शरीरः । वाक्यप्रकाशे तु पूर्वमुदाहृतम् । शब्दार्थोभयशतगुणवस्तु
पदप्रकाशो न भवतीति पञ्चविंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ ४२ ॥

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ,—

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले ।

कङ्कालबङ्गले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

(१४५) वारपक्षमिसेनेति पदद्योत्यमिति प्रदीपप्रभा । सखीति पद-
द्योत्यमिति भाष्येऽस्मत्तम् ।

(१४६) ज्योत्स्नया मङ्गरसेन च वितीर्णतारुण्यौत्सवमयाः सा ।

, दृष्ट्वाऽपि नवोदेव परबधूरहह हरति तव हृदयमिति व० ॥

(१४७) परबधूत्वेनैव ते विश्वहरणमिति जेलवङ्कारेण प्राचीनमतविज्ञ-
कालेपाठकारो व्यञ्जते इत्यर्थः ।

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः, प्राणिनां गतिरीदृशी ॥

इति दिवाप्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् (१४८) ।

आदित्योऽयं स्थितो मृदाः ! खेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

वज्रविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात्कथं मृदास्त्यजध्वमविशङ्किताः ? ॥

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्त्तननिष्ठस्य (१४९)

वचनमिति प्रबन्धएव प्रथते । अन्ये तु एकादश भेदा ग्रन्थ-
विस्तरभयान्नोदाहृताः, स्वयन्तु लक्षणतोऽनुसर्त्तव्याः । अपि-
शब्दात् पदवाक्ययोः ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः (१५०) ।

तत्र प्रकृत्या यथा,—

रङ्गकेलिहिंस्रणिमसणकरकिसलचरुहृणअणजुअलस्य ।

रुद्वस्य तर्दअणअणं पव्वईपरिचुंविअं जअइ (१५१) ॥

(१४८) पुरुषस्य मृतसम्बन्धजनस्य, विसर्जनं श्लेशानतोऽपसारणम्,
गृहं प्रति निवर्त्तनमिति फलितोऽर्थः ।

(१४९) जनस्य मृतात्मीयजनस्य, व्यावर्त्तनं श्लेशानपरित्यागात्
निवर्त्तनं, तन्निष्ठं तत्तात्पर्यकम् ।

(१५०) पदानां तिङ्शुबन्तरूपाणां एकदेशेषु प्रकृतिप्रत्ययोपसर्ग-
रूपांशत्वेषु, रचनासु दीर्घसमासादिरूपविन्यासविशेषेषु, वचनेषु अक्षर-
विशेषेषु च, रसादयः असंख्यलक्षणव्यङ्ग्याः सम्प्रवक्ष्यीमः ।

(१५१) रतिकेलिरुतनिवसनाकरकिसलचरुहृणजनयुगलस्य ।

रुद्वस्य तृतीयजननं पार्श्वतोपरिचुम्बितं जयतीति च० ।

प्राकृते समासेन निवसनेत्यस्य ह्रस्वः ।

अत्र जयतीति नतु शोभत इत्यादि (१५२), समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापाररूपेणास्य पिधान-
मिति तदेवोक्तृष्टम् । यथा वा,—

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया,
द्वित्वास्थेव पदानि वासुभवनाद्यावन् यात्युन्ननाः ।
तावत्प्रत्युत पाणिंसंपुटजसन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्नो विचित्रा गतिः ॥

अत्र पदानीति नतु द्वाराणीति (१५३) । तिङ्सुपोर्यथा,—

पथि पथि शुक्कचञ्चूचारुभाऽङ्कुराणां,
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकञ्च ।
नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधम्बा,
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनौ मानचर्चा ॥

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वं, निवृत्तेति निवर्त्तनस्य

(१५२) उक्तमिति शेषः, समाने करकतनयनविधानतुल्ये, स्थगन-
व्यापारे तृतीयनयनविधानक्रियायां, लोकोत्तरेण अर्धौक्तिकेन चुम्बनात्म-
केन, अस्य तृतीयनयनस्य ।* अयमभावः, जयत्यर्थेन उक्तर्वोऽवगम्यते,
तृतीयनयनस्य उक्तर्पञ्च उक्तपिधानवत्तया, पिधानस्योक्तर्पञ्च चुम्बन-
रूपाद्यौक्तिककरणकतया, चुम्बनेन पिधानन्तु रसोत्कर्षादेव भवतीति
जिघात्सरेव रसोत्कर्षप्रतीतेः प्रयोजक इति, 'शोभते' इत्युक्तौ तु उक्तर्षकारण-
विन्नातुद्वयेन वाच्यार्थैव विभ्रान्तिः ; इह तु सङ्ख्येयद्वयेव प्रमाणम् ।

(१५३) उक्तानीति शेषः, एवमप्येऽपि, द्वादिपदसमूहाय पदपद-
पङ्क्तिणा तु द्वारपर्व्यन्तगमनासङ्गिष्णुताप्रतीत्या उक्तगृहातिशयो व्यज्यते ।
अत्र नामप्रकृतिगम्यत्वम् ।

सिद्धत्वं तिङ्गो सुपा च, तत्रापि तत्प्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते ।

यथा वा,

लिखन्मासो भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितः,

निराहाराः सख्यः सततवदितोऽच्छूननयनाः ।

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्चरशुकैः,

तवावस्था चेयं, विवृज कठिने ! मानमधुना ॥

अत्र लिखन्निति न तु लिखतीति ; तथा आसो-इति न तु आसीदिति, अपितु प्रसादपर्यन्तमासो-इति ; भूमिमिति न तु भूमाविति ; न हि बुद्धिपूर्वकमपरं किञ्चिद्विषयतीति तिङ्-सुबुविभक्तीनां व्यङ्ग्यम् (१५४) ।

गामरुहाहम्हि गामे यसामि गच्छरद्विद् गं जाणामि ।

गाच्छरिच्चाणं पङ्कणो हरेमि जा होमि सा होमि (१५५) ॥

अत्र नागरिकाणामिति घष्ठ्याः (१५६) ।

(१५४) अयन्मासः, लिखन्निति-यथा लिखनक्रियाया अप्राधान्याव-गमात् अतात्पर्यविषयत्वेन अबुद्धिपूर्वकत्वम् ध्वनितम्, आसो-इति प्रारब्धा-परिसमाप्तिपर्यन्तबोधकवर्त्तमानतिङ्गोऽवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तताद्यामः, एवं भूमिमिति द्वितीयाविभक्त्याऽधिकरणस्य कर्म्मत्वप्रतीतेः लेखनीय-मपरं कर्म्मन्तरं नास्तीति प्रतीयते, एतेनापि च भोक्तातिशयो व्यङ्ग्यते इति । अत्र तिङ्सुपोः प्रसादे लिखन्नित्यतः प्रत्ययवैशिष्ट्याददर्शनं प्रासङ्गिकम् ।

(१५५) गामरुहा अहं गामे यसामि गच्छरद्विद् गं जाणामि ।

नागरिकाणां पत्नीन् हरेमि या भवामि सा भवामीति च ॥

कस्यै का त्वमक्षदमे इत्यभिहित्वा नागरिकां प्रति यामीत्यादा इत्युक्तिः ।

(१५६) नागरिकानित्यपङ्कणाय नागरिकाणाम्प्रतीतिरुक्तम् ; तेन च

रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत् ।
 -इति कालस्य । एषा हि भग्नमाहेच्छरकार्मुकं दाशरथिं
 प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः (१५७) । वचनस्य यथा,—
 ताणं गुणगङ्गणाणं, ताणं उकंठाणं, तस्य प्रेम्नस्य ।
 ताणं भणित्वाणं, सुन्दर ! एरिसिचं जातमवसाणं ? (१५८) ॥
 अत्र गुणगङ्गणादीनां बहुत्वं, प्रेम्नस्यैकत्वं द्योत्यते (१५९) ।
 पुरुषव्यत्ययस्य यथा,
 रे रे चञ्चललोचनाश्चितरुचे, चेतः ! प्रमुच्य स्थिर-
 प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं वृत्तसि ?
 किं मन्ये विहरिष्यसे ? वत हतां सुश्रान्तराशामिमाम्,
 एषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारां-निधौ (१६०) ॥

सम्बन्धवद्वा तच्छब्दमेव पतिषु चाद्युत्पातिययो द्योत्यते, तेन च तान्
 हरतः खल्वुत्पातियार्थं व्यङ्ग्यम् । अत्र 'नागरिकाणामित्यनादरे वृत्ती
 ता अनादृत्य इत्यर्थः' इति वर्णयन्ति बहवः ।

(१५७) आसीदित्यतीतकालबोधकशब्दाः, सत्क्रोधकवर्जितस्यास्य रम-
 णीयत्वसतीतं न ह वर्त्तमानं भविष्यदुच्येति व्यज्यते, तेन जयादेनं संहरामीति-
 प्रतीत्या भार्गवस्य क्रोधातिशयो व्यङ्ग्यः ।

(१५८) तेन गुणगङ्गणानां तावत्कण्ठानां तस्य प्रेम्नः ।

तासां भणितोनां सुन्दर ! इदं जातमवसानमिति सः ॥

(१५९) बहुत्वं बहुविधत्वम्, एकत्वम् एकविधत्वम् । तथाच गुण-
 गङ्गणादीनां प्रेमहेतूनां बहुविधत्वेऽपि कार्यं प्रेम एकजातीयमेव न कदा-
 चिद्व्यभिचारभावं प्राप्नोति बहुवचनैकवचनाभ्यां व्यज्यते इति प्रदीपः ।

(१६०) स्थिरम् प्रेम यत्, तावद्यम् महिमानम् विषयानास्माद-

अत्र प्रज्ञासः (१६१) । पूर्वनिपातस्य यथा,

येषां दोषलभेव, दुर्बलतया ते सन्नताः ; तैरपि
प्रायः केवलानीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरः ? ।

ये क्षमायुक्त ! पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमाः,
ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्विताः पवित्राः परम् ॥

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते (१६२) । विभक्तिविशेषस्य
यथा,

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति बिधुरैरयोधितव दिवसम् ।

दिवसेन तु नरप ! भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गे तृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति (१६३) ।

भूयोभूयः सविधमगरीरथ्यया पर्यटन्त'

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

जनितसत्त्वार्थं, अन्तराशं अन्तर्विद्यमानाभायां मनोमतमभिहायं, दशा
स्त्री, आशा वा ।

(१६१) अयं भावः, 'त्वं मन्ये विहरिष्यसे' इत्यस्य अहं विहरिष्ये
इति किं त्वं मन्यसे ? इत्यर्थः, अत्र "प्रज्ञासे च मन्योपपदे मन्यतेइत्यन
एकवचनं" इति (११८१०६) सूत्रेण युद्धदण्डोद्योगे उत्तममध्यमयोर्विपर्य-
येण विधानं, तेन च प्रज्ञासोऽभिप्रेयस्त इति ।

(१६२) पराक्रमनयस्त्वत् अल्पाशोऽपि नयपदात् पराक्रमपदस्य
"अभ्यर्हितञ्च" इति (२१२१४) सूत्रवार्तिकेण कृतः पूर्वनिपातः परा-
क्रमस्य प्राधान्यरूपमभ्यर्हितत्वं द्योतयति ।

(१६३) 'अपवर्गे तृतीया' (२१३६ सू०) इति सूत्रेण फलप्राप्ती
द्योत्यायामेव तृतीयाविधानात् । अत्र दिवसमिति द्वितीयाविभक्तिरपि
रिपूणां फलप्राप्तिं सूचयति ।

साक्षात्कामं नवमिव रतिमालती माधवं यत्
गाढोत्कण्ठाललितलुलितैरङ्गकैसाभ्यतीति (१६४) ॥

अत्र अनुकम्पावृत्तेः करूपतद्धितस्य (१६५) ।

परिच्छेदातीतः सकलयचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्त्रिजगुभयपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रभवं सातुपचित्तमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापञ्च कुरुते ॥

अत्र प्रशब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतञ्च गयीभिमुखं मनस्वया,

किमन्यदेवं निहताञ्च नो द्विषः ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्

न यावदायात्युदयाद्विमौलिताम् ।

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य (१६६) ।

(१६४) इतीति, इति यत्, तत् लवङ्गिकया कथितमिति चूर्णकेषा-
न्वयः । भवनवल्लभो भवनोपरिनिर्ज्जनसण्डपः, सौधपूडा वा इति वक्ष्यते,
गृहाच्छादनवक्रदार इति तु नागेशभट्टः । लुबितं खिन्नं कम्पितं वा ।

(१६५) अनुकम्पावृत्तेः अनुकम्पाद्योतकस्य, अङ्गकैरित्यत्र "अनुकम्पायां"
(५।१।७६) इति सूत्रेण विहितान् कप्रत्ययादनुकम्पातिशयो व्यज्यते ।

(१६६) चकारेण मनोगर्वाभिमुखीकरणादिजनयोः प्राक्कारणिकयो-
रेककालत्वस्यैकधर्मासम्भवात् तुल्ययोगितेति प्राचीनमतेनेदम् ।
चेतिनिपातरूपप्रातिपादिकमात्रस्यैव व्यञ्जकत्वं, न तु प्रत्ययसङ्गतस्य
तस्येति षदैकदेशतेति निदर्शनकनिर्दर्शनम् । प्रदीपकारादवस्तु तुल्य-

रामोऽसौ भुजनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्
 अस्मद्भाग्यविप्रैर्ययाद्वयदिपरं (१६७) देवो न जानाति तम् ।
 वन्द्यैष यथांसि गायति मरुद्वयस्यैकवाणाहति-
 श्रेणीभूतविशालतालविबरोऽनीर्यैः स्वरैः सप्तभिः ॥

अत्रासाविति भवनेष्विति गुणैरिति सर्वनाम-प्रातिपदिक-
 वचनानां (१६८) ; न त्वदिति न मदिति अपि तु अस्मदिति
 अस्य सर्वाक्षेपिणः (१६९) ; भाग्यविप्रैर्ययादित्यन्यथा-
 सम्पत्तिमुखेन (१७०), नत्वभावमुखेनाभिधानस्य ।

तरुणिमनि कलयति कलाममुमदनधनुर्भुवोः पठत्यग्रे ।
 अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥
 अत्र इमनिजव्ययीभायकर्मभूताधराणां स्वरूपस्य ; तरुणत्वे-

योगितापदं सप्तम्यपरमिति, चकारस्य पदैकदेशत्वाभावेऽपि क्षेत्रस्य
 तस्याप्रयोगात् पदैकदेशत्वोपचार इति च व्याचक्षुः ।

(१६७) यदिपरं शब्दोऽवधारणार्थे निपातः ।

(१६८) व्यञ्जकत्वमिति शेषः, एवं सर्वत्र । भुजनेषु न तु
 देशेषु भुजने वा ; गुणैः न तु दोषैः गुणेन वेति उभयत्रैव प्रातिपदिक-
 वचनयोर्व्यञ्जकत्वम् ।

(१६९) उक्तमिति शेषः । 'अस्य' बहुवचनान्तास्मद्भट्टित-
 समाधिंशस्य अकृतमाद्यादेशस्याकादित्यस्य, सर्वाक्षेपिणः समस्तरजः-कुलो-
 पस्थापकस्य ।

(१७०) अस्य च 'अभिधानस्य' इत्यपि सेषान्वयः, व्यन्यथा-
 सम्पत्तिः दुर्भाग्यरूपेण परिणमनम्, अभावमुखेन अभाग्यादितिरीत्या ;
 तथाच अस्माकं भाग्यं नास्तीति न, परन्तु येनैव भवद्भावात्तादृशवन्निना
 भाग्येन आजन्तसुखिनी वयं, तदेव अधुना दुःखकलदमस्माकमिति ध्वनितम् ।

इति, धनुषः समीपे-इति, मौली वसतीति त्वादिभिस्तुल्ये एषां वाचकत्वे अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यच्चमत्कारकारी, स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति (१७१) । एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् । वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे (८म उ०) उदाहरिष्यते । अपिशब्दात् (१७२) प्रबन्धेषु नाटकादिषु । एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां (१७३) सह षड्भेदाः ।

भेदास्तदेकपञ्चाशत्,

व्याख्याताः (१७४) ।

तेषां चान्योन्ययोजनम् ॥ ४३ ॥

सङ्क्षरेण त्रिरूपेण संसृष्टा चैकरूपया ।

(१७१) इमनिजा तद्धितेन सुकुमाराक्षरेण तादृशमेव नमं वयः प्रतीयते, 'तद्वत्त्वे' इत्युक्तौ तु त्वप्रत्ययस्य प्रौढाक्षरतया वयसोऽपि प्रौढत्वं प्रतीयते । अनुसदनधनुरिति पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावेन उत्तरपदार्थीभूत-धनुषोऽप्राधान्यं प्रकाशयता तस्मिन्निरेक्षणीकरणसामर्थ्यं भूलतापस्य प्रत्याख्यते ; तथा मौलिमितिकर्मप्रत्ययेन कर्मीभूतसकलललनामौलि-व्यामिश्रचनद्वारा सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते इति ।

(१७२) 'वर्णेष्वपि'-इत्यपिशब्दात् ।

(१७३) पदवाक्यप्रकाशाभ्यामित्यर्थः । पद-वाक्य-पदैकदेश-रचना-वर्ण-प्रबन्ध-प्रकाशतया षड्भेदो रसादिरित्यर्थः ।

(१७४) व्याख्याताः व्याख्यातप्रायाः, तथाहि अविवक्षितवाच्यस्य अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्तरिरस्तुतवाच्यतया द्वौ भेदौ, तौ च पदवाक्ययो-रिति चत्वारः ; विवक्षितान्यपरवाच्येषु असंख्यक्रमव्यङ्गास्य उक्तरीत्या षट् ; संख्यक्रमव्यङ्गास्य तु एकचत्वारिंशत् भेदाः, (यद्व्यक्तिभूजस्य द्वौ भेदौ, तौ च पदवाक्ययोरिति चत्वारः ; अर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादश भेदाः प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धगताः-इति षट्त्रिंशत् ; उभयशक्त्युद्भवस्त्वेक इति एकचत्वारिंशत्) इति मित्रित्वा शुद्धस्य ध्वनेरेकपञ्चाशत् भेदाः ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति, यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता (संशयास्पदत्वेन, अनुग्राह्यानुग्राह्यकतया, एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति) त्रिविधेन सङ्करेण, परस्परनिरपेक्ष-रूपया एकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुणैः (१७५),—

वेदखाब्धिवियञ्चन्द्राः [१०४०४] (१७६),

(१७५) तेषां एकपञ्चाशतो भेदानां, स्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता चतुर्भिर्गुणैः इत्यन्वयः । साक्षात् परस्परया वा यथाकथञ्चित् परस्परसामेक्षः संयोगः संकरः, तद्विज्ञः स संसृष्टिः । संकरस्थले हि कचित् साधक-साधकसामाभावादेकतरानवधारणेन कथं कथं वा इति भवति संशयः, कचिच्च स्तत एवोपादेयतया प्रधानयोरपि एकस्य कथञ्चिदपरातुगुण्य-मात्रेण अङ्गाङ्गिभावापरनामकातुपाह्यातुपाह्यकभावः, कचिन्तु एक-व्यञ्जकव्यङ्ग्यतया एकाग्रयातुप्रवेश इति संकरस्य त्रैविध्यम् । इदमत्रावधेयं, प्रधानव्यङ्ग्ययोः संसृष्टिसंकराभ्यामेव अनेकधात्वाभावेऽपि तथात्वव्यपदेश इति एतद् सर्वं उदाहरणेन स्फुटीभविष्यति ।

(१७६) 'अङ्गस्य वामतो गतिः' इति नियमेन चतुस्तरचतुःशता-धिकाद्युत्तरपरिमिताः (१०४०४) भेदाः सम्पद्यन्ते इत्यर्थः, तथाहि एक-पञ्चाशतो भेदानां एकपञ्चाशता गुणैः एकाधिकवर्गगतोत्तरसङ्ख्यैर्द्वयं (१६०१) भवति, योजनञ्च संसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणैः वयोक्तृसंख्या (१०४०४) सम्पद्यते । एकस्मिन्पि श्लोके एकविधध्वनि-हयसम्भवेन सस्य स्वेन योजनं नासम्भवि ।

अत्र "अत्रावाचीनाः", [गणनेयमयुक्ता, अपिमापिसभेदस्य योजने एकैकभेदस्तादा, तथाहि अर्थात्तरसंक्रमितवाच्यस्य अत्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः स एव अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्याधीनरसंक्रमितवाच्येन योज-नायाम्, एवमन्यत्रापि, तस्मात्

'एको राशिर्हिधा स्याद्य एकमेकाधिकं तुम् ।

समाह्वेनावभो गुणैः, एतत् संकथितं लघु' ॥

—इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशदर्थेन ऋद्धिंशत्या एकपञ्चाशतं गुणैरेव, तत्राव रसपञ्चाग्निभेदिन्यदिति त्रयोदश यतानि ऋद्धिंशत्यधिकानि (१२१६) जावन्ते, योगः चतुःप्रकारः,—इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु भेदाभेदकने-

शुद्धभेदेः सह,—

श्रेष्ठयुगखेन्दरः [१०४५५] ॥ ४४ ॥

तत्र दिङ्मात्रमुदाक्रियते,—

खणपाङ्गणिया देवर ! जायाए सुहस्य । किं पि दे भणिया ।
रुचइ पडोहरवखहीघरणि अणुणिज्जउ वराई (१७७) ॥

यवइति पञ्च सहस्राणि चतुरधिकं यतस्तय च (५१०४) संकीर्णभेदाः इत्येव
ज्यायः] इति वदन्ति । अत्रं ग्रन्थः, अतुभवविद्यौ तावत् पुण्यकेसरसे-
विव ध्वनिष्वपि कृदात्तातिशयानतिशयो, तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य
यत्तातिशयस्तत्तात्पर्यनतिरस्तृतावाच्येन तद्व्योजना, यत् त तद्विपरीत्यं,
तत्तात्पर्यनतिरस्तृतावाच्येन योजनमिति व्यपदेशः, एवमन्यत्पाप्युहम् ।
एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौली । नन्वेवं यत्तोभयोस्तुत्यमेव वाच्यं,
तस्य भेदान्तरत्वं स्यादिति, नैवं, अपरकर्मभावस्यातिशयपदेन स्त्रीकारात्,
तत्तोभयभेदसंकरस्त्रीकारात् । एतादृशे चास्याने पदान्त्वमेव महत्
पौरुषमिति सहृदयभावमास्यायालोचनीयमिति" इति प्रदीपप्रभया
सुतरामेव दर्पणमाहित्यमजनि । अत्र "पदैकदेशपदवाक्यमहावाक्याना-
मेकव्यङ्ग्यास्यान्यतरेण्यव्यङ्ग्यतात्पर्यं तेषामेकव्यङ्ग्यानुप्रवेश इत्येतावताऽपि
वक्तुतत्त्वात्" इतिमन्त्रेवराचेपस्तु न केनापि समाहितः ; अत्रेदं बोध्यम्,
'एकव्यङ्ग्यानुप्रवेशः' इत्यत्र व्यङ्ग्यत्वं यथाकथञ्चित् सहकारितामालेपा-
पीति अवश्यमङ्गीकार्यम्, अतएव रामोऽस्त्रीत्यादौ लक्ष्यार्थस्य व्यङ्ग्यतायां
सहकारितामालेपैव रामपदं व्यङ्ग्यमिति वक्ष्यति, एवञ्च वाक्यव्यङ्ग्येऽपि
तदैकदेशपदादेः सहकारितारूपेण व्यङ्ग्यतया यत् वाक्यतदैकदेशपदयो-
र्हयोदेव व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यमिति, तत्रैव तत्पदरूपैकव्यङ्ग्यानुप्रवेशः सम्भवतीति,
अत्र "एतादृशे चास्याने पदान्त्वमेव महत् पौरुषमिति" इति प्रदीपोक्तं
मा विस्मरि इत्यलम् ॥

(१७७) खणपाङ्गणिका देवर ! जायया सुभग ! किमपि ते भणितम् ।

*रोदिति गृहपथादुभावनवर्गीकृतोऽनुप्रवेशः वराकीति सं ॥

अथे चतुर्थे, पाङ्गणिका निमन्त्रणेन समागता । पडोहरवयो
गृहपथादुभागे देशीति वक्ष्यः ।

अत्रानुनयः किमुप्रभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः, किमप्यनु-
रणनन्यायेनोपभोगे एव व्यङ्ग्ये व्यञ्जकः ? इति संदेहः (१७८)।

स्निग्धस्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लहलाका घनाः,
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु, दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि, सर्वं सहे,
वैदेही तु कथं भविष्यति, हहा हा देवि ! धीरा भव ॥

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति च अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः
संखटिः (१७९) । ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन (१८०), रामपदलक्षणैक-
व्यञ्जकानुप्रवेशेन च अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः (१८१)
सङ्करः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उक्तासः ॥

(१८८) तथावाच्य व्यङ्ग्यसंदेहेनैतन्मूलक एवाविवक्षितवाच्यध्वनि-
विशक्तितान्यपरवाच्यध्वन्योः संदेहसंकरः ।

(१७९) अमन्ते वियति कान्त्या इव इव्यसंयोगविशेषस्य लेपनस्य
असम्भवात्, अचेतने तु मेघे चित्तवृत्तिविशेषस्य लेपनस्य सौहृदस्यासम्भ-
वाच्च लेपनं व्यापने, सौहृदञ्च केकाद्यनुबन्धित्वेऽत्यन्ततिरस्कृतम् । अत्र च
लक्ष्यार्थयोरातिशय्ये व्यङ्ग्ये, तयोश्च परस्परं निरपेक्षतयाऽवस्थानात्
संखटिः, तन्मूलकैव ध्वन्योरपि संखटिः ।

(१८०) ताभ्यां अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिभ्यां सह अर्थान्तरसंक्रमित-
वाच्यध्वनेरनुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्कर इत्यन्वयः, तथाहि राम-
पदस्य सकलदुःखपाततया प्रसिद्धरूपोऽर्थो लक्ष्यः, तेन च रामस्य स्थाव-
धीदृशं व्यङ्ग्यं, तदानीं तस्य स्थावधीरणं तु लिप्तपदसुहृत्पदव्यङ्ग्ययोः
मेघस्याकाशव्यापनकेकाद्यनुबन्धित्वातिशययोरुद्दीपकयोः प्रयोज्यमेवेति तयो-
रनुग्राहकत्वं, स्थावधीरणस्य तु अनुग्राह्यत्वमिति व्यङ्ग्याभ्यां व्यङ्ग्यस्य उक्त-
रूपसङ्करमूलक एव ध्वनिभ्यां ध्वनेस्तद्व्यपदेशः ।

(१८१) उक्तरूपेण स्थावधीरणस्यैव विप्रलम्भस्यापि कथञ्चित् राम-
पदव्यङ्ग्यत्वात्, वाक्यव्यङ्ग्यस्य विप्रलम्भस्य तदेकदेशरामपदव्यङ्ग्यत्वानुपायाद्वा
व्यङ्ग्ययोः स्थावधीरणविप्रलम्भरसयोः रामपदरूपैकव्यङ्ग्यकानुप्रवेशरूपः
संकरोऽस्तीति तन्मूलको ध्वन्योरपि तथा व्यपदेशः ।

॥ पञ्चम उक्तासः ॥

एव ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह,—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धाङ्गमस्फुटम् ।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्रमसुन्दरम् ॥ १ ॥

व्यङ्ग्यमेवं (१) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः।

कामिनीकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति, अगूढं स्फुटतया
वाच्यप्रायमानमिति गुणीभूतमेव । अगूढं यथा,—

यस्यासुहृत्कृततिरस्त्रतिरेत्य तप्त-

सूचिव्यध्व्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।

काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्त्रि,

जीवन् संप्रति भवामि किमावहामि ! (२) ॥

अत्र जीवन्तित्यर्यान्तरसंक्रमितवाच्यस्य (३) ।

उन्निद्रकोकनदरेणुं पिशङ्गिताङ्गाः

गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।

(१) एवं एतेन कारणेन ।

(२) वृहत्सलाहपेणास्थितस्याङ्गुनस्याक्षेपेऽतिरिचम् । यथा कृता
तिरस्त्रतिः पराभवो यस्य सः । शरणागतस्य रिपोः तप्तलोहशलाकया
कर्षणेनो देशाचारसिद्ध इत्युदाहरणवन्निद्रादयः सर्व्वे ।

• (३) व्यङ्ग्यं अगूढमित्यन्वयः । एवं परतः । अत्र जीवनं अभिमत-
कार्यासमत्वेनाप्रयत्नजीवनं अक्षयति, तेन च मरणमेव त्रयः इति व्यङ्ग्य-
मवहदयैरपि गम्यन्ति ।

एतच्चकारो च, रवेर्नवबन्धुजीव-

पुष्पच्छदाभसुदयाचसचुम्बि विम्बम् ॥

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य (४) ।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः, यस्मिन् भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्विरताङ्गतः ।

दिव्यैरिन्द्रजितं लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः,

केनाप्यत्र सगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥

अत्र 'केनाप्यत्र'-इत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र'-
इति युक्तः पाठः (५) । [१]

'अपरस्य' रसादेर्वाच्यस्य वा, (वाक्यार्थीभूतस्य) अङ्गं
रसादि अनुरणनरूपं वा (६) । यथा,

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युजघनस्पर्शी नीवीविश्रंसनः करः ॥

(४) अत्र चुम्बतिर्लक्षसंयोगरूपे सङ्ख्यार्थे सवाचः सन् संयोगत्वेन
सामान्येन उदयाचससङ्ख्ये विम्बसंयोगं कथयन् प्रभातं वाच्यवत् प्रकाशयति ।
संयोगत्वसामान्यरूपेणापि वल्लभसंयोगरूपसङ्ख्यार्थस्यान्यत्राप्रवेशात् अत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

(५) अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु, चतुर्थवाक्ये नायको
राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते, स च 'केनापि' इत्युपादानेन वाक्यायमानतया-
ऽगूढः कृतः, तस्याप्यत्रेति पाठे गूढतया ध्वनितमव्याङ्गतमेवेति प्रदीपः ।

(६) वाक्यार्थीभूतस्य वाक्यतात्पर्यविवदतया प्रधानस्य, निष्कर्ष-
भावस्य अङ्गत्वाभावात् रसपदं स्याद्विभावपरम् । अत्र यथासंख्यान्यस्तु
प्रमाणानुव्यतया उपेक्ष्यः, उदात्तालङ्कारोदाहरणे "नालं वीरो रसः,
तच्छेहाकृत्वात्" इति वदता पन्थकतैव रसादेर्वाक्याङ्गत्वायाः स्वीकृतत्वेन
तस्यात्मानन्तर्भावे पुष्पकप्रभेदत्वापत्तिः ।

अत्र शृङ्गारः कथ्यते ।

कैलासालयभाललोचनद्वया निर्बर्तिताग्रक-

व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ।

सर्वावन्धसच्चक्षुषेव सुहृदं रुद्धा यया नेत्रयोः

कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते (७) ॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः, स्फाराश्रयाऽम्बोधयः,

तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि ! तथ्यं नमः ।

अप्युच्चैर्ध्वेण सुज्जर्मुज्जः स्तुतिमिति प्रसौमि यावद्भुवः,

तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो, वाचस्ततो मुद्रिताः ॥

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

वन्दीकृत्य नृप ! द्विषां च्छगदृशसाः पश्यतां प्रेयसाम्,

क्षिप्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।

अस्माकं सुकृतैर्दिशो निपतितोऽस्यौचित्यवारां-निधे !

विध्वंसा विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे (८) ॥

अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ (९) प्रथमद्वितीयार्ध-
द्योत्यौ ।

अविरलकरवालकन्यनेर्भुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुज्जः ।

दृश्ये तव वैरिणां मदः, स गतः स्त्रापि तवेक्षणे क्षणात् ॥

अत्र भावस्य भावप्रथमः (१०) ।

(७) प्रवृत्तिपरे भगवति भवे भवान्या मानभङ्गेन नेत्रावच्छन्नागवर्धनमिदम् ।

(८) प्रेयसामिति क्षणादरे षष्ठी । लान्ति गच्छन्ति ।

(९) प्रथमार्धे शृङ्गारोऽनुरक्तविषयवस्तुवा, द्वितीयांशे तु रतिरूपो भावः ।

यत्तु विषयवस्तुया आभासः ।

(१०) वैरिणो गन्तव्यो भावस्तस्य प्रथमः राजविषयकरतिभावेऽङ्गम् ।

साकं शरङ्गकटशा मधुपानलीलां
कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।
अन्याभिधायि तव नाम विभो ! गृहीतम्
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥

अत्र तासोदयः ।

असोढा तत्कालोत्सदसहभावस्य तपसः,
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।
प्रसोदं वो दिश्यात्कपटवटवेशापनयने
त्वरशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः ।

पश्येत्कश्चित्, चल चपल रे ! का त्वराऽहं कुमारी,
हस्तालम्बं वितर, हहहा, व्युत्क्रमः, कासि यासि ।
इत्थं पृथ्वीपरिवृद्ध ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥

अत्र शङ्कासूयादृतिस्मृतिश्चमदैव्यविवेक्षौत्सुक्यानां श्वलता ।

एते च रसवदायलङ्काराः (११) । यद्यपि भावोदय-
भावसन्धि-भावश्वलत्वानि मालङ्कारतयोक्तानि (१२), तथापि
कश्चित् (१३) ब्रूयादित्येवमुक्तम् । यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयः,
यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संवृष्टिर्जा

(११) एते गुणीभूता रसादयः, गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेवः,
रसाभासभावाभासौ कर्ज्जलि, भावशान्तादिः समाहित इति ।

(१२) व्यक्तिविवेकलङ्घिः ।

(१३) ध्वनिकारः ।

नास्ति, तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति कश्चित्
केनचिद्व्यवहारः (१४) ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकस्रगटणान्वितधिया,
वचो वै देहीति प्रतिपदमुदञ्चु प्रलपितम् ।

छतालङ्का भर्तुर्वद न परिपाटीषु घटना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवस्तुता न त्वधिगता (१५) ॥

अत्र शब्दशक्तिस्रलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोप-
मेयभावो वाचप्राकृतां नीतः (१६) ।

आगत्य संप्रति वियोगविसंश्रुलाङ्गीम्

अम्भोजिनीं कश्चिदपि क्षपितत्रियामः ।

एतां प्रसादयति पञ्च शनैः प्रभाते

तन्वङ्गि ! पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥

(१४) प्राधान्यञ्च अतिशयितचमत्कृतिसमत्तया ; तथाच अङ्गीभूतरसा-
दीनां चमत्कृत्यातिशये शुष्णीभूतव्यङ्ग्यत्वं, अङ्गिनक्षयात्वे ध्वनित्यमिति ।

(१५) कनकविषये स्रगटण्यही, देहीतिवचः, भर्तुः पाठकस्य परि-
पाटीषु सेवारचनासु का घटना आयासः अलं अत्यर्थं न कृता, तद्वद,
कुशलं वस्तु धनं वस्तु तस्य भावसत्ता, अथच कुशलवो सुतो यस्या सा सीता ।

(१६) शब्दशक्तिस्रङ्गिना पादपतयोत्था उपमा वाच्याया रामत्वप्राप्तेः
उपकारकतयैव कवेरभिप्रेतेत्यङ्गत्वम् । 'रामत्वम् व्याप्तम्' इत्यनेनैव वाच्या-
र्थसिद्धिरिति नास्याः वाच्यसिद्धाङ्गत्वम्, उपमाया वाच्यत्वाभावाच्चातोपमा
अलङ्कारः । 'वाच्यतां नीतः' इति पाठे तु 'पादपतयोत्थापि रामेण
सहोपमा 'मयाप्तं रामत्वम्' इत्यनेन वाच्यतां नीता, तदङ्गञ्च, शब्दशक्ति-
नूतानुरणनरूपे द्वितीयोऽर्थः'-इति प्रदीपानुरणमेव साधीयः ।

अत्र नायकवृत्तान्तोऽयं शक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरवि-
कमलिनीवृत्तान्तोऽध्यारोपणेनैव स्थितः (१७) ॥ [२]

वाच्यसिद्धाङ्गं यथा,—

अभिमसरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणञ्च जलदभुजगजं प्रसज्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥
अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिरुक्तं (१८) ।
यथा वा,—

गच्छाम्यच्युत ! दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते ?
किं त्वेवं विजनस्योर्हतजनः सम्भावयत्यन्यथा ।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितव्यावस्थानखेदालसाम्
आस्थित्यन् पुलकोत्कराश्रिततनुर्गोपीं हरिः पातु यः ॥

(१७) दर्शितोदाहरणे विनैवानुनयं अपगतमाना नायिका सख्या उपा-
लभ्यते, तथाहि सहस्ररश्मिरिति वस्तुनायिकावत्त्वं ध्वन्यते, कश्चिदपीति उप-
नायिकागृह एवेति निश्चयाभावः, तत्रापि यासत्यमेव नाधिकमिति, तथापि
अयं पादपतनेनानुनयति, ईदृशो हि कामिनोर्व्यवहारः, त्वं पुनर्वस्तुकालं
परनायिकावत्ते विनैवानुनयं प्रसज्याऽसीत्युपालम्भः । एवञ्च नायकनायिका-
वृत्तान्तकथनमेवाभिप्रेतम्, स च वृत्तान्तो व्यङ्ग्यमानः वाच्ये रविकमलिनी-
वृत्तान्तेऽभिज्ञतया च आरोप्यमाणः तस्य प्रकृतार्थतां सम्पादयन् तदुत्कर्षसाधने
इत्यङ्गतयैवास्ते । यत् स्वत एव सिद्धरूपस्य वाच्यस्य व्यङ्ग्येभोक्तृवाधानमालं-
तत्त्वार्थं प्रभेदः, यत् पुनर्व्यङ्ग्यं विना वाच्यमेवात्मानं न लभते, तत्
वाच्यसिद्धाङ्गत्वमिति व्यङ्ग्यवापेक्षनिरपेक्षसिद्धिभ्यामनयोर्भेदः । अयमेव
समासोक्तिरलङ्कारः ।

(१८) जलद एव भुजग इति रूपं वाच्यं तावत् न सिध्यति, यावत् विष-
मित्यनेन जलवाचकेन हालाहलं न व्यङ्ग्यते इति । निरुतायेत्वं ज्ञेयादौ न
दोषः ।

अत्र अच्युतादिपदव्यङ्ग्यम् आमन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य (१६) ।
एतच्चैकत्र एकवक्तृगतत्वेन, अपरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयो-
र्भेदः । [३]

अस्फुटं यथा,—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरता ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥

अत्रादृष्टो यथा न भवसि, वियोगभयञ्च यथा नोत्पद्यते,
तथा कुर्या इति क्लिष्टम् । [४]

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा,—

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवास्तुराशिः ।

उमासुखे दिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

अत्र परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं, किंवा विलोचन-
व्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः । [५]

तुल्यप्राधान्यं यथा,—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्तथा मितम्, अन्यथा दुर्मनायते ॥

अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रत्नसां क्षणात्
क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । [६]

काक्काक्षिप्तं यथा,—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्,

दुःशासनस्य रुधिरं न पिवास्युरस्तः ।

• (१६) अच्युत ! सङ्घटनाविकासक्षिप्रापि अस्त्वलितधैर्यं, यतो नोप-
भोगाय यतश्चे, दर्शनेन न हृष्टिः किन्तु उपभोगेन, उपभोगे सति दुर्जन-
क्षणा अन्यथावस्थानापि न दुःखायेति व्यङ्ग्यम्, सिद्धिर्दिति शेषः ।

संचूर्णयामि गद्या न सुयोधनोरु,

सन्धिं करोतु भवतां वृपतिः पणो न ॥

अत्र मथ्याम्यैवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन
स्थितम् (२०) । [७]

असुन्दरं यथा,—

वागीरकुडंगुड्डीगसउणिकोलाहलं सुगन्तीए ।

घरकम्मवावडाए वड्डए सीअन्ति अङ्गाइ* (२१) ॥

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिन्नतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्
सीदन्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम् ॥ [८]

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

यथायोगमिति

‘व्यञ्जन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा ।

भ्रवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् (२२) ॥’

(२०) कौरवकुलनिधननिहितप्रतिज्ञस्य भीमस्य न मथ्यामीत्याद्युक्तिरेव
वाधिता, अतो न मथ्यामीति काकुः न मथ्यामीति नेत्येवं मथननिषेधनिषेधेन
मथनावधारणात्मकं व्यङ्ग्यं कृतेनैव उपस्थापयन् मथननिषेधस्य वाक्यार्थभूतस्य
प्रतीतिसमकालमेव तं व्यङ्ग्यार्थं प्रत्याययति, काकुं विना वाक्यार्थस्य
वाधितत्वेन अप्रतीतेः । काकान्निप्तं व्यङ्ग्यं वाक्यार्थस्य सिद्धिरूपस्य
वाधिसमाकरोति, वाच्यसिद्धाङ्गे तु पदार्थस्य सिद्धिरिति ।

(२१) वागीरकुडोडुगिगसउणिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ।

गृहकर्म्मव्यापृताया बध्वाः सीदन्यङ्गानीति स० ॥

(२२) ध्वन्यङ्गता वाच्यवस्तुपेक्षयाऽलङ्कारत्वेनैवातिशयावितया ध्वनि-
त्वनिर्विहङ्गता, काव्यवृत्तेः काव्यव्यवहारस्य, तदाश्रयात्* अलङ्कारसामेल-
त्वात् । अयं भावः, वाच्यात् वस्तुनोऽलङ्कारस्य चादत्तनियमेन अगूढ-

-इति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण यत्कालङ्कारो व्यज्यते,
न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् (२३) ।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्कारैः ।

सालङ्कारैरिति तैरेवालङ्कारैः (२४), अलङ्कारयुक्तैश्च तैः ।
तदुक्तं ध्वनिज्ञता,—

‘स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।

सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते वङ्गभा इति ॥’

त्वादिना व्यङ्ग्यत्वाधीनचारुत्वापनयेऽपि अलङ्कारत्वज्ञता चारुताऽव्याकृतैवेति
सर्वत्रैव वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्थले ध्वनित्वम् ।

(२३) स्वतःसम्भवि-कविप्रौढोक्तिसिद्ध-कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्ध-वस्तु-
व्यङ्ग्यालङ्काराणां पदवाक्यप्रबन्धगतत्वेन तिरूपतया वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्य
नवविधत्वमिति ध्वनिभेदसंख्यैकपञ्चाशतो नवमूनेन अष्टानां भेदानां प्रत्येकं
हासत्वारिण्यविधत्वमिति निमित्ता गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य षट्त्रिंशदधिकत्वित्यत-
भेदाः (२३६) श्रुताः । (महेश्वरस्तु वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्रभेदान् विचारन्
‘सप्ताधिकषट्शतरूपम् [४०७]’ इति बभ्राम्) । एवमस्य संसृष्टिसंकराभ्यां
चतुरयोर्व्यधिकपञ्चाशताधिकैकपञ्चाशत्सङ्क्षोत्तरवत्संख्येभेदाः (४५।१५८४)
संकीर्णाः, श्रुतैः सह विंशत्यधिकनवशतोत्तरैकपञ्चाशत्सङ्क्षोत्तरवत्संख्ये-
भेदाः (४५।१८२०), गुणनप्रकारस्तु ध्वनिस्यलीयोक्तदिशाऽवशेषः ।

(२४) तैरेव गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदैरेव, अलङ्कारैः रसवदादिपदाभिधेयैः ।
अत्र च सालङ्कारैरिति भिन्नार्थकयोरेकद्वयपदयोरेकशेषः, एतन्न (अलङ्कार-
पदस्य भावप्राधान्येन निर्दिष्टसालङ्कारत्वार्थकतया) सालङ्कारपदस्य अल-
ङ्कारोऽर्थः, अपरत्वं तु अलङ्कारवञ्चितोऽर्थः । सर्वत्रैव काव्येऽलङ्कारसङ्ज्ञाव-
नियमेन अलङ्कारासंकीर्णो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योऽन्योन्ययोग एव दुर्लभ-
द्वययोगाप्रसक्तरे रसवदाद्यलङ्कारस्यैव एव स्वभिन्नालङ्कारान्तराभावसम्भवेन
तत्सम्भवं इति प्रदर्शनार्थमित्युक्तम् । वस्तुतः गुणीभूतव्यङ्ग्येन अलङ्कारेण

अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्काशातिभयसौ ॥३॥

‘एवम्’ अनेन प्रकारेण, अवाप्तरभेदगणनेन, अतिप्रभूततरा गणना, तथाहि शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यं, का गणना तु सर्वेषाम् ।

सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्वयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य तिरूपत्वात्, तथाहि किञ्चिद्वाच्यतां सङ्गते, किञ्चित्त्वन्वया, तत्र वाच्यता-सहमविचित्वं विचित्वं चेति; अविचित्वं वस्तुमात्रं, विचित्वं तु अलङ्काररूपं (यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यं, तथापि ब्राह्मणश्रमगन्यायेन तथोच्यते) ; रसादिलक्षणस्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः, स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयते, न चाभिधीयते, तत्प्रयोगेऽपि विभावादप्र-प्रयोगे तस्य अप्रतिपक्षेस्तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपक्षेऽप्येवमव्यतिरेकाभ्यां विभावादप्रभिधानद्वारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते, तेनासौ व्यङ्ग्य एव, मुख्यार्थवाधादप्र-भावान्न पुनर्लक्षणीयः ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् [१७ । ६] प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिसूत्रे तु अभिधाय नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य, तेन सङ्कोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् । अर्थशक्तिसूत्रेऽपि, विशेषे (२५) सङ्केतः कर्तुं न युज्यते इति

च ध्वनेरन्योन्ययोग इत्येव परमार्थः । एतैः प्रभेदैरुपनिषद्भसानः पुरा-
तनोऽप्यर्थो नवनवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदप्रदर्शनमिति प्रदीपः ।

(२५) विशेषे वक्ष्यितगवादिव्यक्तौ, आगत्यादिदोषात् न तत्र शक्तिः ।

सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात्
परस्परसंसर्गो यत्नापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभि-
हितान्वयवादे का वार्त्ता व्यष्ट्यस्याभिधेयतायाम् (२६) ।

येऽप्याहुः (२७),—

‘शब्ददृष्ट्याभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अनग्रथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं हयात्मिकाम् ।

अर्थापत्त्याऽवबुध्यते सखन्धन्त्रिप्रमाणकम्’ (२८) ॥

(२६) ‘सामान्यरूपाणां’ सामान्यतो गोत्वादिना सर्वेषां गवादिव्यक्तीनां,
‘यत्नं’ मते, ‘विशेषरूपः’ दृष्टित्वात्तुल्यत्वादिविशेषात्मकः, ‘अपदार्थः’
अभिधेयाऽनुपस्थितः, ‘वाक्यार्थः’ तात्पर्यवन्त्या वाक्यप्रतिपाद्यः । अपदा-
र्थोऽपीत्यपिमिदंक्रमे, वाक्यार्थोऽपि अपदार्थ इत्यन्वयः । अयमभावः,
यस्मते वाक्यार्थबोधविषयीकृतमपि संसर्गं शक्योपस्थापनपरिणीयशक्तिर-
भिधा नावभासयतीति तदर्थं तात्पर्यदृष्टिरवलम्ब्यते, तस्मते वाक्यार्थबोधो-
त्तरकाखीनायां व्यष्ट्योपस्थितौ नैवाभिधायाः प्रभाव इति किञ्च वक्तव्यम् ।

(२७) येऽपि अन्विताभिधानवादिनः आहुरित्यन्वयः ।

(२८) ‘शब्दः’ देवदत्त, गामानयेत्यादि वाक्यं, ‘दृष्टौ’ उत्तममध्यमौ
प्रयोज्यप्रयोजकौ, ‘अभिधेयः’ गवानयनादिरूपः । ‘श्रोतुः’ मध्यमदृष्टस्य,
‘प्रतिपन्नत्वं’ वाक्यार्थाभिज्ञत्वं, ‘चेष्टया’ तस्य गवानयनात्तुल्यव्यापारेण
(हेतुना), ‘अनुमानेन’ ‘श्रुतादेव गामानयेति वाक्यात् मध्यमदृष्टः, गवा-
नयनं स्वकर्तव्यतया उत्तमदृष्टात्तुल्यतया’-इति जानाति’-इति रीत्याऽनु-
मित्या ‘बोधेत्’ इत्यपिमेवात्वयः । ‘हयात्मिकां’ वाचकत्वं वाच्यत्वञ्चेति
द्विविधां, ‘यक्तिं’ वक्ष्यतापरनामकं वाक्यवाक्यार्थयोः सम्बन्धः, ‘अनग्रथानुपपत्त्या’
‘गामानयेत्यादिवाक्यश्रवणात् गवानयनाद्यर्थज्ञानं एतद्वाक्येनैतदर्थस्य वाच्य-
वाचकसम्बन्धं विना अनुपपन्नम्’-इत्यनुपपत्त्या (हेतुभूतया), ‘अर्थापत्त्या’
प्रमाणेन बोधेदित्यन्वयः । अनन्तरञ्च ‘त्रिप्रमाणकं’ उक्तरीत्या प्रत्यक्षात्

-इति प्रतिपादितदिशा 'देवदत्त! गामानय' इत्याद्यु-
क्तमट्टवाक्यप्रयोगाल्लेशात् देशान्तरं साक्षादिमन्तमर्थं मध्यम-
वृद्धे नयति सति, 'अनेनास्माद्वाक्यादेर्विधोऽर्थः प्रतिपन्नः'-
इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या
वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धमवधार्य बालसात्र व्युत्पद्यते ;
परतः 'चैत्र ! गामानय, देवदत्त ! अश्वमानय, देवदत्त ! गां
नय' इत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारय-
तीति (२८) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्य-
मेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानां अन्वितैः
पदार्थैरन्वितानामेव संज्ञेतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था
वाक्यार्थः, नतु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् (३०) । यद्यपि याक्यान्तर-

मानावापत्तिरूपप्रमाणत्वाधिगतं, 'सम्बन्धं' सङ्केतं 'अवबुध्यते' आवापो-
द्वापाभ्यां गोशब्दस्य गौरिवार्थः, अस्मिन्निधत्तेः कर्मत्वमिति रीत्या विशेषतो पद-
पदार्थनिष्ठतया निष्पीयेत, सर्वत्र बालकः कर्त्ता । एतत् सर्वं वृत्तौ स्पष्टम् ।

(२९) आवापोद्वापाभ्यां विशेषे सङ्केतं दर्शयति परत इति, 'चैत्र ! गामा-
नय' इति आवापः, देवदत्तेत्यादिकस्तु उद्वापः । अवयवमिषम्भिः, गोपदसत्त्वे
एव गवार्थप्रतीतिः, तदसत्त्वे च तदप्रतीतिरिति गोपदस्यैव गौरर्थः,
एवमन्यत्रापि ।

(३०) 'अन्वितागमेव' अन्वितेषु पदार्थेषु । 'विशिष्टाः' अन्विताः ।
'पदार्थाः' पदशब्दाः । 'वाक्यार्थः' वाक्यप्रतिपाद्यः । 'वैशिष्ट्यं' सम्बन्धः, स
च पदशब्दयोऽपि तात्पर्यवृत्त्या वाक्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः । अन्त्यां निष्कर्षः,
सङ्केतपक्षो हि उक्तरीत्या व्यवहारादेव प्रचसतो भवति (आकरणादीनाम-
न्येषां सङ्केतपादकाणां शब्दबोधसामेलतया प्राचस्याभावात्), व्यवहारस्य
मध्यमवृद्धस्य गवामवनप्रवृत्त्यादिरूपः सर्वदेव उत्तमवृद्धोक्त-गामानयेति-
वाक्यव्यवहारादेव भवति, न कदापि गोपदमालम्ब्यवात्, वाक्यस्थितानाम्

प्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानितीति
निर्णीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणाग्निरः पदार्थः सङ्केत-
गोचरः, तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रति-
पद्यते, व्यतिसङ्गानां पदार्थानां तथाभूतत्वात्(३१)-इत्यग्नित्वा-
भिधानवादिनः । तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः
सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसङ्केतितत्वादृ
अवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते, तत्र दूरे अर्थान्तरभूतस्य

पदानामर्थाः (गामान्येत्यादौ आनयनेन, गां रणेत्यादौ रणनेत्येवं रीत्या)
नियतमेवापरपदार्थान्विताः, अतो व्यवहारभूतकः सङ्केतपक्षोऽन्वितगवा-
दित्वेव भवतीति तदुत्तरभाविनोऽपि व्याकरणादिभ्यः शक्तिपक्षाद्यैवान्वित-
पदार्थविषयका इति नान्यबोधार्थं तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्येति ।

(३१) अयं सारः, गामान्येत्यादौ यदेव आनयपदं, तदेव अन्वमानय-
इत्यादावपीति-(पूर्वज्ञातस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा)-प्रत्यभिज्ञावर्णेनोभयत्रैकमेव
आनय-पदमिति निर्णीयते, एवञ्च आनय-पदस्य गवान्वितत्वं अन्वान्वितत्वं
वा नार्थः, किन्तु उभयसाधारण्याय सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितानयनत्वेन
अपरपदार्थान्वितानयनमेवार्थः इत्येव वाच्यं, तथा च गामान्येत्यादौ गवा-
न्वयरूपान्वयविशेषबोधनाय तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्येत्याशङ्क्य, यथा न्यायसते
गोत्वेन सामान्यतः शक्तिपक्षेऽपि आकाङ्क्षादिवशात् गोविशेषस्य बोधः,
तथा सामान्यतोऽपरपदार्थान्वितत्वेन शक्तिपक्षेऽपि आकाङ्क्षादिवशात्,
समभिव्याहृत-गामितिपदार्थान्वयवशाच्च गवान्वितत्वरूपविशेषान्वयस्य बोधः,
गामितिपदार्थेन अन्वितानयपदार्थस्यैव गवान्वितानयनरूपत्वादिति परि-
हरति यद्यपीति । 'वाक्यान्तरप्रयुज्यमानानि' 'गामानय' इति वाक्यभिज्ञे 'अन्व-
मानय' इति वाक्ये उक्तानि, 'सामान्यावच्छादितः' गोत्वेन एकत्वगव इव, अपर-
पदार्थान्वितानयनत्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण गृहीतसङ्केतः सर्व एव आनयना-
र्थः, 'व्यतिसङ्गानां' परस्परसम्प्रितानां, 'तथाभूतत्वात्' विशेषरूपत्वात् ।

निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्चर्चा (३२) । अनन्वितो (३३)ऽर्थो
ऽभिहितान्वये, . पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधाने,
अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एव-इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

यदप्युच्यते, 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते'-
इति (३४) । तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा ? शब्दस्य
प्रकाशकत्वान्न कारकत्वम् ; ज्ञापकत्वन्तु ज्ञातस्य कथं ?
ज्ञातत्वं च सङ्केतेनैव, स चान्वितमात्रे, एवञ्च निमित्तस्य
नियतत्वं यावन्न निश्चितं, तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव

(३२) 'सामान्यविशेषरूपः' 'सामान्येन' अपरपदार्थान्विता-
नयनत्वादिसाधारणधर्म्येण, 'विशेषरूपः' वस्तुगत्या गवानयनादिरूपोऽर्थः ।
'यत्' मते 'अतिविशेषभूतः' गवानयनत्वादिना गवानयनादिरूपः पदार्थः
'असङ्केतितत्वादशाच्य एव' 'वाक्याद्यान्तर्गतः' सामान्येत्यादिवाक्यार्थमध्य-
निविष्टः प्रतिपद्यते इत्यन्वयः । 'वर्ण' अतुल्यत्वं, वाच्यत्वमेति शेषः ।
अयं भावः, वस्तुत्वेन वस्तुपदवाच्योऽपि षटो यथा षटत्वेन तदवाच्यः, तथा
अपरपदार्थान्वितानयनत्वेन (अभिहितान्वयवादे कोऽनेनानयनत्वेन) आनय-
पदवाच्यमपि गवानयनं गवानयनत्वेन तदवाच्यमेवेत्यसङ्केतिते तस्मिन् वाक्य-
गम्ये प्राथमिकबोधविषयीकृतेऽपि न अभिधा व्यापार इति नितरामेव
अनन्तरभाविनि व्यङ्ग्यबोधेऽभिधाविरामः ।

(३३) उभयमतसारमनूय दोषसदुच्चाटयति अनन्वित इति अनन्तरोक्त-
भाषार्थेन व्याख्यातप्रायमेतत् ।

(३४) यस्मिन् सति ज्ञाते वा यावान् अर्थो जायते ज्ञायते वा
तावत्येव तस्मिन् तस्य (यथाक्रमं कारकत्वरूपो ज्ञापकत्वरूपो वा)
निमित्तभाव इतिन्यायेन शब्दत्रयस्यानन्तरं यावानर्थः (वाच्यो वा व्यङ्ग्यो वा)
प्रतीयते तत्र सर्वत्रैव उपस्थितत्वात् शब्द एव निमित्तमिति किमनेन
विचारादुत्तरेण इति पूर्वपक्षः ।

कथम् ? इति 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इति अविचारिताभिधानम् (३५) ।

ये (३६) त्वभिदधति, 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः' इति, 'यत्परः' शब्दः स शब्दार्थः' इति च विधिरेवात्र वाच्य इति । तेऽप्यतात्पर्यव्याप्तात्पर्यवाचो युक्तेर्देवानां प्रियाः (३७) । तथाहि (३८) 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्याय

(३५) 'प्रकाशकत्वात्' अर्थबोधकत्वात्, 'न कारकत्वं' नार्थजनकत्वं, 'सङ्केतेन' शक्तिरूपसङ्केतवत्तया, 'नियतनिमित्तत्वं' अव्यभिचारित-निमित्तभावः, 'नैमित्तिकस्य प्रतीतिः' इदमेतद्विनिमित्तकमिति ज्ञानम् । अयं सिद्धान्तसारः, व्यङ्ग्योपस्थितौ शब्दस्य तापकत्वरूपं निमित्तत्वमस्माकमपि सम्मतं, तत्र नास्माकं विवादः, परन्तु व्यङ्ग्यनाया अस्वीकारे तत्र सम्भवति, शब्दस्य अर्थनिमित्तत्वं हि व्यापारसाधेयमेव नियतम्, यथा वाच्यार्थ-लक्ष्यार्थयोरभिधातृत्वयोः व्यापारौ, तथा इहापि कोऽपि व्यापारोऽवश्य-मङ्गीकार्यः, अन्यथा हि शब्दस्य निमित्तत्वानिश्चयेन नैमित्तिको व्यङ्ग्यार्थः-इत्येव भवदभिसतोऽपि न सिद्ध्यति, यदि तु व्यापारं विनाऽपि शब्दस्य निमित्तत्वं स्यात् तदा अभिधातृत्वयोः अपि दत्तजकाङ्क्षी स्यातामित्य-स्माभिरुच्यते, -इत्यभिप्रायमकुट्टाभिधानं अविचारविवृन्धितमेव ।

(३६) यथा सुनिष्ठेन संज्ञितेन एकेनैव वेगरूपव्यापारेण रिपोर्वर्त्म-च्छेदमस्मिन्नेदप्राणप्रयाणानि विधत्ते, तथा क्वचिप्रयुक्त एक एव शब्द एकेनैव अभिधाव्यापारेण पदार्थोपस्थित्यवबोधव्यङ्ग्यप्रतीतीः जनयतीति वाच्य एव व्यङ्ग्यार्थः, अपिच यत्र यदर्थं यस्य शब्दस्य तात्पर्यं, तत्र स एव तच्छब्दार्थ इत्यर्थेन 'यत्परः' इति नियमेन निःशेषत्वादौ अन्तिकमननविधि-ज्ञातृपर्यवश्यतया वाच्य एवेति निश्चीयते, -इति मतस्य तापयति ये त्वेति ।

(३७) 'तात्पर्यवाचः' यत्परः-इति शीमांशकनियमोक्तेः । देवानां प्रियाः पशवः ।

(३८) 'यत्परः' इति नियमस्येत्यमर्थो शीमांशकैर्निर्दिष्टादि, वाक्या-

उपदिश्यते' इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिर्वर्त्तकस्वक्रियाभिसम्बन्धात्साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति (३६), ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते (४०), यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे, 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र लोहितोष्णीषत्वमात्रं (४१) विधेयं; हवनस्यान्यतः (४२) सिद्धे, 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ

निर्वर्त्तिपदार्थेनैव स्थितेषु सिद्धरूपाणां प्राप्ततया विधानमनर्थकमिति साध्यरूपस्यैव विधेयत्वं, यस्य च विधेयत्वं तत्रैव तद्वाक्यस्य तात्पर्यं, यस्मिं च तात्पर्यं स एव वाक्यार्थः, तदर्थबोधनायैव तद्वाक्यं प्रयुक्तं, तदर्थस्य प्रमाणान्तराप्राप्ततया तदर्थेव तद्वाक्यस्यानवगतार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यनिर्व्विहः । एतदेव, प्रथमतः, 'तथा हि, इत्यादिना 'उपात्तस्यैव शब्दस्यार्थं तात्पर्यम् न तु प्रतीतमात्रं' इत्यन्तेन दर्शयति ।

(३६) 'भूतं' सिद्धं कारकादि, 'भव्यं' साध्यं क्रियारूपं, 'सञ्ज्ञारणे' सञ्ज्ञोच्चारणे, 'कारकपदार्थाः' गामानयेत्यादौ गामित्यादयः, 'क्रियापदार्थेन' आनयादिपदार्थेन, 'अन्वीयमानाः' सम्बन्धाः, 'प्रधानक्रियाया' आनयनादिरूपाया, 'निर्व्वर्त्तिका', सम्पादयित्वा, वा 'स्य' गोः 'क्रिया' चलनरूपा, तस्या 'अभिसम्बन्धात्' आश्रयत्वात् 'साध्यायमानतां' 'प्राप्नुवन्ति' साध्या इव भवन्ति । यथा पूर्व्वसप्तमस्यापि षट्स्य रक्ततादशायां 'रक्तो षटो जातः' इति व्यञ्जहारः, तथा सिद्धरूपाणामपि कारकानां साध्यक्रियासम्बन्धात् साध्यरूपत्वं भाक्तमिति भावः ।

(४०) 'ततश्च' उपदेशस्य भव्यार्थकत्वादेव । यथा तृष्णाव्यतभस्कराशौ अग्निरदग्धमेव तृणं दहति न भस्म, तथा साध्याव्यतसिद्धेषु साध्यमेव विधीयते न सिद्धमिति ।

(४१) 'प्रमाणान्तरात्' 'सोष्णीषा विनीतवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति वाक्यात् । 'लोहितोष्णीषत्वमात्रं' उष्णीषस्य लौहित्यमात्रमून

(४२) 'अन्यतः' 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति वाक्यात् ।

रूपप्रादेः करणत्वमात्रं विधेयं । कचिदुभयविधिः, कचिच्चि-
विधिरपि, यथा 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ एकविधिर्द्विविधिस्त्रि-
विधिर्या (४३) । ततश्च 'यदेव विधेयन्मात्रेव तात्पर्यम्, इति
उपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे, एवं हि 'पूर्वो
धावति' इत्यादौ अपरादर्थेऽपि कचित्तात्पर्यं स्यात् (४४) ।

यत्तु (४५) 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः'-इत्यत्र
'एतन्नृहे न भोक्तव्यम्'-इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थः-
इत्युच्यते, तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः, न चाख्यात-
वाक्ययोर्द्वयोः अङ्गाङ्गिभाव इति विषमलक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्य-

(४३) रक्तगुण-पटभाव-वयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा
असिद्धाविति शेषः ।

(४४) उपात्तस्य उद्भूतिस्य, अर्थे इत्युपस्थितेऽर्थे, प्रतीतमात्रे
तत्कालं येन केनापि ज्ञायमाने, पूर्वत्वं हि नियतमेवापरसामेकमिति
पूर्वत्वज्ञानकालज्ञायमानः पक्षिसार्थः कदाचित् तात्पर्यविषयः सन्
पूर्वशब्दवाच्यतां भजेत ।

(४५) यदि हि उपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यं स्यात्, तदा 'विषं भक्षय'
इति 'मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इति च व्याख्यातान्तक्रियाद्वयषटितलेन
वाक्यद्वयस्य एकस्मिन् एतन्नृहे न भोक्तव्यमित्यर्थे तात्पर्यं न स्यात् ! अस्य
अर्थस्य 'विषं भक्षय' इति वाक्यार्थत्वाभावादिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्वर्यं,
मा चास्येति चकारेणानन्यप्रयोजनकेनाङ्गयोरेकवाक्यत्वमेव लभ्यते, एक-
वाक्यत्वव्याख्यातक्रियाद्वयान्वितयोर्यथानुतार्थे निरपेक्षयोरनयोर्भेदोऽस्त्विति,
नापि च विषमलक्षणं सुहृदुपदेशयोन्यमिति विषं भक्षयेति वाक्यं स्यात् सवाधं
सत् विषमलक्षणादपि दुष्टमेतन्नृहे भोजनमित्यर्थं लक्ष्यत्वं 'मा चास्ये' इति
वाक्यस्य हेतुत्वेनाङ्गतामापन्नं सत् परस्परमेकवाक्यत्वं भजते इति एक-
वाक्यान्यर्थसिद्धयर्थे एव तात्पर्यमिति नियमस्य न व्यभिचारः ।

त्वेन अङ्गता कल्पनीयेति 'विषमक्षणादपि दृष्टमेतद्गृहे भोजन-
मिति सर्वथा मास्य गृहे भुङ्क्ष्याः' इति उपात्तशब्दार्थे
एव तात्पर्यम् ।

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते, तावति
शब्दस्याभिधैव व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः',
'ब्राह्मण ! कन्यका ते गर्भिणी' इत्यादौ र्घषयोकादीनामपि न
वाच्यत्वम् ? कस्याञ्च लक्षणा ? लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतरा-
भिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः, किमिति च श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-
प्रकरण-स्थान-समाख्यानं पूर्वपूर्ववलीयस्त्वम् ? (४६)-इत्य-

(४६) भगवता जैमिनिता "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" (१।१।१४) इति सूत्रेण यथाक्रमसूक्तानां द्वयोर्ब-
ल्यता वा एकत्वं उपनिपाते परपरस्य विषयत्वाद्यौपस्यापक्षतया दुर्बलत्वम-
भिधत्ता पूर्वपूर्वस्य श्रुत्यादेः प्राबल्यं निरुणाति ; यदि शब्दश्रुतेरनन्तरो-
पस्थितान् सर्वानेव प्रत्ययान् प्रति अभिधैव व्यापारः स्यात्, तदा श्रुत्यु-
पस्थितार्थस्यैव लिङ्गाद्यनुष्ठेहीतार्थानामप्यभिधैवतया सर्वेषां समकाल-
मर्थोपस्थापकत्वप्रसङ्गा अर्थविप्रकर्षाभिधानं श्रुतेरनुचितं स्यात् ।
सूक्तार्थस्य सीसांवाभाष्यादौ प्रदीपे च विशेषतः सोदाहरणं प्रदर्शितोऽपि-
प्रकृतानुपयोगितयोपेक्षितः, श्रुत्यादयस्तु

"श्रुतिर्हितीया, लक्षता च लिङ्गं"

, वाक्यं पदान्येव त्वं संहरताम् ।

सा प्रक्रिया वा कथमित्यपेक्षा

स्थानं क्रमो, योगबलं समाख्या" ॥

इति सामान्यतो ज्ञेयाः । अतैकसुदाहराणि, "सुदाचन सरीरवि-
नेन् चाकवि" इत्यादिकायाः क्वचः विविचोक्तानां श्रुतिरिव प्रवर्तते,-
"ऐन्द्रा गार्हपत्यसुपतिष्ठते" इति, तत्र सन्देहः, किं ऐन्द्रो ऐन्द्रस्यम्विनी ।

विज्ञाताभिधानवावदेऽपि विधेरपि (४७) सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् ।

किञ्च, 'कुर्वन् इति पदयोर्वैपरीत्ये, काव्यान्तर्वर्तिनि कथं दुष्टत्वम् ? न ह्यत्रासभ्योऽर्थः पदार्थान्तरैरन्वितः,— इत्यनभिधेय एवेति एवमादि अपरित्याज्यं स्यात् (४८) ।

यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते, तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् ! न चानुपपन्नं, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात्, वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण

इतीन्द्रप्रकाशसामर्थ्यात् सिद्धात् गार्हपत्यपदस्येन्द्रपरत्वं प्रकृत्या इन्द्रोपस्थापनएव विनियोगः, किंवा गार्हपत्यमिति द्वितीयाख्यया श्रुत्या ऐन्द्रोपदस्य गौणार्थत्वेन गार्हपत्याम्नुपस्थापनएव विनियोगः ? इति सन्देहे श्रुत्या सामर्थ्यं बाध्यते इति सिद्धान्तः, तथाहि द्वितीया हि कारकविभक्तिः कामपि क्रियामपेक्षन्ती 'उपस्थापय' इति क्रिययाऽश्रिता सती प्रथमत एवाभिधेया अम्नुपस्थापने इमांश्च विनियोजयति, नैवं सामर्थ्यम्, 'कदाचन क्षरीरसि' इति मन्त्रः इन्द्रप्रकाशक इति प्रथमं ज्ञानं, ततः इन्द्रप्रकाशकमन्त्रस्य वाच्यत्वं विनियोगः सम्भवतीत्यनुपपत्तिज्ञानं, ततश्च इन्द्रोपस्थापने एव विनियोग इति रीत्या सामर्थ्येन कल्पनीयमिति विवक्ष्यः । तस्मात् श्रुतेः प्रवक्तव्या तदाहश्रुत्येन सामर्थ्यं गीयमाने इन्द्रपदं ऐश्वर्यवत्परतया गार्हपत्यतात्पर्यकमिति कल्पनीयम् ।

(४७) विधेस्तदन्तिकगमनस्य ।

(४८) अयं निर्गन्धितार्थः, 'इति कुर्वन्' इत्युक्ती स्त्रीगुणाङ्गवाचक-विशुद्ध-पदस्येन 'विष्' इत्यनेन व्यञ्जनया स्त्रीगुणाङ्गोपस्थित्याऽस्त्रीकत्वदोष इति नैवमुच्यते, तच्च 'स्मृति एवार्थोऽभिधेयः' इत्यविज्ञाताभिधानमते व्यञ्जनाया अस्त्रीकारेण सम्भवति, तादृशार्थस्य केनाप्यन्यतत्वेनाभिधेयत्वादिति ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयेण तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् कचिदेष
कस्यचिदेव औचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था (४८) ।

इयं, गतं सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

-इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां
काव्यागुणत्वं (५०) ? ।

अपिच वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तुन् प्रति एकरूप
एवेति नियतोऽसौ, न हि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः
कचिदन्यथा भवति, प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रति-
पत्तादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते; तथा च,
'गतोऽस्तमर्कः' — इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसर-इति,
अभिसरणसुपक्रमतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्म-
करणान्विवर्त्तामहे इति, सान्ध्यो विधिरूपक्रम्यतामिति, दूरं
मा गाः—इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना
न भवतीति, विक्रेयवस्तूनि संक्रियन्तामिति, नागतोऽद्य
प्रेयानित्यादिरनवधिर्यङ्ग्योऽर्थः तत् तत् प्रतिभाति ।

(४८) असाधुत्वादयोहि सर्वदैव हेया इति नित्यदोषाः, कष्टत्वादयस्तु
शङ्काराद्यभिव्यक्तिप्रतिबुद्धतया तत्रैव हेया अपि रौद्रादौ व्यङ्ग्यागुणतया-
उपाहेया एवेत्यनित्यदोषाः, इत्यर्थं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे प्रातिबुद्ध्यानुबुद्ध्या-
भ्यामेव नित्यानित्यदोषविभागः, स च व्यङ्ग्याया असत्त्वे नोपपन्नः,
वाच्यवाचकभावे हि कष्टत्वादीनामौदासीन्येन सर्वत्रैव दुष्टत्वमुद्धृत्य वा
अन्यतरत्वं नियतमेव स्यात् ।

(५०) व्यङ्ग्याङ्गीकारे कपालिपदेन जुगुप्सा व्यज्यते इति तत्रैव
उपयोगः ।

वाक्यव्यङ्ग्ययोः (५१) (निःशेषेत्वादौ निषेधविध्यामना,

“मात्यर्थसुत्यार्थं विचार्य कार्यम्

आर्याः समर्थ्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम्

उत स्मरस्मरेविलासिनीनाम् ॥”

-इत्यादौ संशय-शान्तश्चङ्कार्थन्यतरगतनिश्चयरूपेण (५२),

“कथमवनिप, दर्पो यन्निशातासिधारा-

दलनगलितस्रग्भ्यां विद्विषां स्वीकृता श्रीः ।

ननु तव निहृतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवमपगताङ्गैर्लुभा कीर्त्तिरेभिः ॥”

-इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा) स्वरूपस्य, (पूर्वपञ्चाङ्गावेन प्रतीतेः) कालस्य, (शब्दाश्रयत्वेन, शब्द-तदेकदेश-तदर्थ-वर्ण-संघटनाश्रयत्वेन च) आश्रयस्य, (शब्दानुशासनज्ञानेन, प्रकरणादिसहाय-प्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन च अवगम इति) निमित्तस्य, (नोद्धृमात्र-विदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्र-चमत्-कृत्योश्च (५३) करणात्) कार्यस्य, (‘गतोऽसमर्कः’ इत्यादौ प्रदर्शितनयेन) संख्यायाः,

(५१) वाक्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपस्य ‘भेदेऽपि’ इत्याद्यपिनेषान्वयः, एवं कालसेत्वादावपि ।

(५२) संशयो वाच्यः, शान्ते श्चङ्कारिणि वा यत्कारि तदुचित एव भूधराणमिति स्मरस्मरेविलासिनीनामिति वा निश्चयो व्यङ्ग्यः ।

(५३) वाच्येन सर्वनोद्धृताधारणी प्रतीतिरेव कैवला, व्यङ्गेन संवृद्धानामेव प्रतीतिचमत्कृतिचेति ।

(“कस्य व वा जोह रोसो दहूण पिआए सव्वणं अहरं ।”

सभंमर-पचमांग्धाइणि, वारिअवामे, सहसु एण्हिं(५४)॥”
-इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन) विषयस्य च भेदेऽपि
यद्येकत्वं, तत्कुचिदपि (नीलानीलादौ) भेदो न स्यात् ! उक्तं हि,
‘अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विषयधर्माध्यासः कारण-
भेदश्च’ इति । वाचकानामर्थ्यापेक्षा, व्यञ्जकानाम् न तद-
पेक्षत्वमिति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम् ।

किञ्च ‘वाणीरकुडंरु’ इत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाचं
स्वरूप एव यत्र विश्राम्यति (५५), तत्र गुणीभूतव्यङ्गे
अतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य
व्यापारस्य विषयताम् अवलम्बताम् ? इति ।

ननु ‘रामोऽस्मि सर्वं सहे’ इति, ‘रामेण प्रियजीवितेन तु
कृतं प्रेम्णः प्रिये ! नोचितम्’ इति, ‘रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः
प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्’ इत्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते,
विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, तदवगमश्च शब्दावसः, प्रकरणादि-
सव्यपेक्षेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम ? (५६) ।

(५४) कस्य वा न भवति रोसो दहूण प्रियायाः सङ्गणमपरम् ।

सभंमरपचमांग्धाइणि, वारितशामे, सहसुदानोमिति स० ।

(५५) विश्राम्यति चारत्वेन तात्पर्यविषयीभवन् आस्तादौ भवति,
अयमभिधेयः, यत्र गुणीभूतव्यङ्गे वाच्यस्य प्राधान्येन तात्पर्यविषयत्वं,
तत्र व्यङ्ग्यार्थेऽभिधातात्पर्यवत्त्वोद्भवोरव्यभिचारेण कथमस्योपस्थितिरिति
तदपेक्षया व्यञ्जना लोकायां ।

(५६) अयं पूर्वपक्षः, व्यङ्ग्यत्वेन लक्ष्यस्य अनियतत्वम् (असंलक्षकम-
त्वादिनेवाथान्तरसंक्रमितव्याख्यादिना) काव्यस्य विशेषव्यवहारहेतुः,

उच्यते, लक्षणीयस्यार्थस्य मानात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवत्
नियतत्वमेव, न खलु मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो (५७) लक्षयितुं
शक्यते, प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषयशेन नियतसम्बन्धः,
अनियतसम्बन्धः, सम्बद्धसम्बन्धश्च दोष्यते । न च,

“अन्ता एव णिमज्झइ एव अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पडिअ, रत्तिअंधअ सेज्जाए मइ गुमज्झहिस्सि(५८)॥”

-इत्यादौ विवक्षितान्यपरयाच्चेन ध्वनौ मुख्यार्थबाधः,
तत्कथमत्र लक्षणा ? लक्षणायामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यम्
इति [१७] प्रतिपादितम् । यथा च समयसव्यपेक्षा अभिधा,
तथा मुख्यार्थबाधादित्यसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा ; अत
एव अभिधापुच्छभूता सेत्याहुः (५९) ।

नच लक्षणात्मकमेव ध्वननं, तदनुगमेन(६०)तस्य दर्शनात् ;

प्रकरणाद्यधीनयज्जन्त्यप्रतीतिविषयत्वञ्चासीति उभयत्रैव लक्षणैव व्यापारो-
ऽस्तु । लक्ष्यार्थस्य अनियतत्वं उच्यते दाहणत्ववे स्यात्, तथा हि यथाक्रमं
दुःखवृत्तिणात्वेन प्रसिद्धे, निष्कचये, खरादिहृत्तरि चार्थे एकस्यैव रास-
पदस्य लक्षणा । ।

(५७) अनियतः सामीप्यसादृश्यादिप्रसिद्धसम्बन्धान्यः ‘कादाचित्को
वा सम्बन्धो यस्य सः, नहि यदाकदाचित् गङ्गामनुसरन्ती गौरनुसरण-
सम्बन्धेन गङ्गापदलक्षणा भवति ।

(५८) अमूरत्नं निषोदति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।

मा पडिअ, रालाअ, शय्यायासावयोर्निषत्सुसीति स० ।

“निषदो णुमज्झ” इति क्रमदीप्तरः ।

• (५९) सस्रवः संज्ञेतः, समयविशेषः सख्यार्थे संज्ञेतः, यतः
संज्ञेतापेक्षा, अतः अभिधानुविधाविनीत्यर्थः ।

(६०) तदनुगमेन लक्षणात्मकस्यैव लक्षणापसाङ्गात्वेन ।

नच, तदनुगतमेव, अभिधावलम्बनेनापि तस्य भावः,
न चोभयानुसार्यैव, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः,
नच, शब्दानुसार्यैव, अशब्दात्मक-नेत्रलिभागावलोकनादि-
गतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरिति अभिधातात्पर्यलक्षणालम्बकव्यापार-
तयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपेक्षणीय एव ।

तत्र 'अप्ता एव' इत्यादौ नियतसम्बन्धः (६१), 'कस्य व ण
शोऽ रोसो' इत्यादौ अनियतसम्बन्धः,

“विपरीधर ए लक्ष्मी वत्सं ददूणा नाचिकमलदम् ।

हरिणो दाक्षिणाणक्षयं रसाजला भक्ति ढक्केइ (६२) ॥”

-इत्यादौ सम्बद्धसम्बन्धः । अत्र हि हरिपदेन दाक्षिणा-
नयनस्य सूक्ष्मात्मकता व्यज्यते, तन्निमीलनेन सूक्ष्मात्मकः, तेन
पद्मस्य संकोचः, ततो ब्रह्मणः स्थगनं, तत्र सति गोप्याङ्गस्य
अदर्शनेन अनिर्यन्त्रणं (६३) निधुवनविलसितमिति ।

‘अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यार्थः, वाक्यमेव
च वाचकम्’ इति येऽप्याहुः, तैरप्यपि द्वापथ्यपतितैः पदपदार्थ-

(६१) यथानिबदनरूपे व्यक्तेरतदनिबदनरूपस्य वाच्यस्य विरोधसम्बन्धो-
ऽस्ति, स च प्रसिद्धतया क्लृप्त इति नियतत्वम् । उत्तरोदाहरणे तु नायकेन
अङ्गते ‘भ्रमरेणास्या आस्य’ दध’ नतृपपतिना’ इति व्यङ्ग्यार्थे वाक्यार्थस्य
न कोऽपि प्रसिद्धसम्बन्धोऽस्तीति कोऽपि सम्बन्धः कल्पनीय इति अनियतत्वम् ।

(६२) विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं ददा नाभिकमलस्यम् ।

हरेर्दक्षिणनयनं रसाजला भट्टिति स्थगयतीति ष. ॥

(६३) अनिर्यन्त्रणं अप्रतिबन्धम् । अत्र,

‘चन्द्रसूक्ष्मात्मके विष्णोः चक्षुषी नामदक्षिणे’ ।

इति पौराणिकी गाथाऽनुसर्जय्या ।

कोपना कर्तव्येवेति तत्पक्षोऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विधादि-
व्यङ्ग्य एव (६४) ।

ननु वाचपादसम्बन्धं तावन्न प्रतीयते, यतः-कुतश्चित्
यस्य-कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात्, एवञ्च सम्बन्धात् व्यङ्ग्य-
व्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धे अवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन नियत-
धर्म्मनिष्ठत्वेन च तिरूपास्त्रिष्ठास्त्रिङ्गिज्ञानमनुमानं यत्, तद्रूपः
पर्यवस्यति (६५), । तथाहि

“भम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मांरिओ देण ।
गोसाणदेकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण (६६)॥”

(६४) क्रियाकारकभावसुररीकृत्य जायमाना धोः अखण्डा, तदन्या
अखण्डा । ‘अविद्यापथप्रतितैः’ संसारदशायामाविष्टकव्यवहारावस्थिभिः ।
अयं भावः, क्रियाकारकभावोहि धर्म्मधर्म्माभावमपुस्तृप्त्य न सम्भवति,
धर्म्मधर्म्माभावस्य संसारस्य मिथ्यात्वेन न सम्भवति, नापि ब्रह्मणः,
निर्धर्म्मात्, अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिसङ्हा-
वाक्यमखण्डमेव अखण्डं ब्रह्म बोधयतीति वैदान्तिकमतानुसारेण व्यङ्ग्योऽपि
वाक्यगम्ये वाक्यस्यैव यत्किरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, संसारदशायां
वैदान्तिकैरपि क्रियाकारकभावस्वीकारेण नैवं सम्भवति ।

(६५) सम्बन्धादिति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावान्वयि, ‘अप्रतिबन्धे’ अनियतसम्बन्धे
व्याप्तिसम्बन्धरहिते इति यावत्, ‘व्याप्तत्वेन’ (वाच्यार्थस्य) व्यङ्ग्यार्थव्याप्तिसत्तया,
‘नियतधर्म्मनिष्ठत्वेन’ (व्याप्त्योऽपि स्वाक्यार्थो न स्वानाश्रये व्यङ्ग्यं
प्रतिपादयतीति) व्यङ्ग्यार्थान्वयान्नितत्वेन च हेतुना । ततोऽनान्वयस्य
पर्यवस्यतीत्यपि नोपाश्रयः । ‘तिरूपात्’ पणञ्च-सपञ्चसच-विपणासच-
लण्य-रूपत्ववतः, ‘तद्रूपः’ (तेन अनुमानेन दृश्यते इति व्युत्पत्त्या) अनु-
मेवानुमापकभावो विधेयः, अतः ‘व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः’ इति अद्वैत्यपदमूलात् ।

(६६) भम धम्मिअ, विज्ञातः स वा अद्य मारितस्तेन ।

‘गोदानदीकच्छकुडङ्गवासिणा हरिसिंहेनेति स० ॥

अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे
सिंहोपलब्धेरभ्रमणं मनुमापयति,—यत् यत् भीरुभ्रमणं तत्तत्
भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धि-
रिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः (६७) । अत्रोच्यते भीरुरपि गुरोः
प्रभोर्वा निदेशेन, प्रियानुरागेण, अन्येन चैवंभूतेन हेतुना
सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः, शुभो विभ्यदपि
वीरत्वेन सिंहात् विभेतीति विरुद्धोऽपि (६८) । गोदावरी-
तीरे सिंहसङ्कावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु
वचनात्, न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिबन्धात् (६९)
इत्यसिद्धञ्च । तत् कथमेवंविधात् हेतोः साध्यसिद्धिः ? । तथा,
'निःशेषच्युत'-इत्यादी गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीनि
उपात्तानि, तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति, अतश्चात्रैव
स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानि इति
अनैकान्तिकानि ।

व्यक्तिवादिना (७०) च अधमपदसङ्ख्यानामेवा व्यञ्जकत्वम्

(६७) भीरुभ्रमणव्यापकस्य भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिरूपस्य विरुद्धा
सिंहोपलब्धिः, तथाच विरुद्धया सिंहोपलब्ध्या भयकारणनिवृत्त्युपलब्धौ
निवृत्तायां तद्व्याप्यमपि भ्रमणं निवृत्तिमेतीति ।

• (६८) अयं सिद्धान्तः, भीरुरवीरस्य वीरस्य वा अभ्रमणमनुमितं ?
आद्योऽनैकान्तः, अन्ये विरोधः, स्यादियङ्गया अपौरुषेयत्वयङ्गया वा
शुभो विभ्यतोऽपि वीरस्य मृगवादिङ्गुलहस्ततया वीररसोचितस्य सिंहवति
देशे भ्रमणस्यैव सम्भवात् ।

(६९) 'अप्रतिबन्धात्' (पुंसलीलाकृत्येन) अर्थेन सम्बन्धनियमाभावात् ।

(७०) ननु अस्तिकमनसस्य व्यञ्जनरूपा व्यक्तिरेव कथमिति अत आह,
व्यक्तीति, 'एषां' चन्दनच्यवनादीनाम् । अधमपदसङ्ख्यानामेवा हेतुत्वमेवास्तु

उक्तं; नच, अत्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपक्षमिति कथमनुमानम् ? ।
एवंविधादर्थोदेवंविधोऽर्थः, उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशते इति-
व्यक्तिवादिनः पुनस्तत् अदूषणम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्ण-
भेदनिर्णयो नाम पञ्चम उल्लासः ।

षष्ठ उल्लासः ॥

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥२॥

न तु शब्दचित्तेऽर्थस्याचित्रत्वम् ; अर्थचित्ते वा शब्दस्य । तथा
चोक्तम्,

“रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति यनिताननम् ॥

रूपकादिमलङ्कारं वाच्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङाञ्च व्युत्पत्तिं वाचां वाष्कन्यलङ्कृतिम् ॥

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं ह्यन्तु नः ॥”(१)इति ।

इति पूर्वपक्षं मनसि निधाय, नायकस्य अधमत्वानिश्चयेन सन्दिग्धाविद्वि-
दोष इति परिहरति नचेति, व्यङ्ग्यरूपव्यक्तिपक्षे तु नैते दोषाः सम्भवन्ति,
व्यङ्ग्यत्वात् व्याप्तादेरनपेक्षत्वादित्याह एवंविधेति ‘उपपत्तिः, व्याप्तादि’,
तत्त्वानैकान्तादि ।

(१) ‘शुद्ध’ काव्यार्थप्रतीत्युत्तरवर्तिनं, शब्दव्यवधानम् शब्दालङ्कारेण

शब्दचित्तं यथा,—

प्रथममरणं व्यायसावन्ततः कमकप्रभः,
तदनु विरहोत्ताम्यन्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदासुखे
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥
अर्थचित्तं यथा,—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पञ्चलहृशामलकाः खलाश्च ।
मीमाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति (२) ॥

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया पर्यवसानम्,
तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तं ।

अत्र च शब्दार्थालङ्कारभेदाद्वहो भेदाः, ते च अलङ्कार-
निर्णये निर्णेष्यन्ते ॥

इति काव्यप्रकाशे षष्ठः पञ्चासः ॥

वित्ते आकटेऽर्थप्रतीत्यन्तरं हि रूपकाद्यनुध्वानमिति । ‘व्युत्पत्तिः’
विशेषेण अतुष्टावादिरूपेण सन्निवेशः । ‘सौमन्त्रं’ शोभनशब्दस्य काव्यस्य
शोभनत्वम् । अभिधेयोऽर्थः । नः ध्वनिकाराणाम् ।

(२) ‘अलीकं’ ललाटं मिथ्या च । ‘कालता’ क्षणरूपता भयानकत्वेन
वसन्नरूपता च । ‘कुटिलता’ वक्रता कापक्षं च । अत्र दीपकमलङ्कारः ।

सप्तम उक्तासः ।

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह,—

मुख्यार्थवृत्तिर्दोषो रसञ्च मुख्यस्तदाथयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वापि(१)सः॥२॥

वृत्तिरपकर्षः (२) । 'शब्दाद्याः'—इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने ।

(१) 'मुख्यार्थवृत्तिः' मुख्यस्य प्राधान्येन उद्देश्यस्य, अर्थस्य प्रयोजनस्य वृत्तिर्यस्यात्, सः । रसः (रसनीयः) रसभावादिः, तदानीयात् (आश्रय आश्रयणमपेक्षणं, रसेनोपकारकतयाऽपेक्षणात्) वाच्यः (यद्-बोध्योऽर्थः) मुख्य इत्यन्वयः । उभौ रसावाच्यौ । स दोषः ।

(२) अपकर्ष उद्देश्यप्रतीतिविघातः, उद्देश्याच्च प्रतीतिः रसवति अनपेक्षितरसविषया, नीरसे तु अर्थविषयाऽपि चमत्कारिणीत्युभयरूपा अविवक्षिता प्रतीतिः, दुष्टेषु हि क्वचित् रसस्यार्थस्य वा प्रतीतिरेव न, क्वचित् विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचित् रसस्य नोत्कर्षः, क्वचिदर्धप्रतीतिर्जातापि न चमत्कारिणी; तत्कारणञ्च तत्तत्स्थले स स दोष एव, तत्र रसदोषाणां साक्षात् विघातकत्वम्, अर्थदोषाणां क्वचित् साक्षात्, क्वचिच्च परस्परया, शब्ददोषाणान्तु परस्परयैव । तत्रापि असमर्थत्वादौ अर्थोपस्थितिरेव न, निवृत्तार्थत्वादौ उपस्थितिनिवन्धः, व्युत्तिसंस्कृत्यादौ वाक्यार्थबोधाभ्रवः, क्लिष्टत्वादौ तद्विलम्बः, निरर्थकत्वादौ सङ्कटयवैमुख्यव्यपत्तापादनेन व्याघातः, विरुद्धमतिकृत्यादौ तु विपरीतार्थोपस्थापनेन व्याघातः । विघातकत्वञ्च कदाचित् ज्ञातस्य यथा व्याहृतत्वादेः, कदाचित्स्वरूपगत एव, यथा निवृत्तार्थत्वादेः । तेनेदं दोषसामान्यलक्षणं,—उद्देश्यप्रतीतिविघ तस्यो दोष इति । स चायं द्विविधः,—नित्यवानित्यस्य, सर्वदैव ज्ञेयो नित्यः, यथा

विशेषलक्षणमाह,—

दुष्टं पदं (३) श्रुतिकटु,
 च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
 निहृतार्थमनुचितार्थं,
 निरर्थकमवाचकं विधाऽश्लीलम् ॥ २ ॥
 सन्दिग्धमप्रतीतम्,
 ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
 अविमृष्टविधेयांशं
 विरुद्धमतिकृतसमासगतमेव ॥ ३ ॥

श्रुतिकटु परुषवर्णरूपं दुष्टं । यथा,—
 'अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
 आलिङ्गितः स तन्वङ्गा कार्तार्थं लभते कदा ॥
 अत्र कार्तार्थमिति (४) ।
 च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनं । यथा,—
 एतन्मन्दविपक्षतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
 प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्यार्थक्षमं लक्ष्यते ।

च्युतसंस्कारादिः, तदन्यस्त्वनित्यः ; यथा शृङ्गारादौ ज्ञेयमपि श्रुतिकटु
 रौद्रादौ उपादेयमेवेति ।

(१) दुष्टपदमिति विधेयं सर्वत्रान्वयि, श्रुतिकटुपदाद्यन्यतमत्वं
 पददोषसामान्यलक्षणमपि पददोषसामान्यलक्षणात्वेन दोषविशेषलक्षणमेवेति न
 प्रतिज्ञाहानिः ।

(४) निरर्थं प्रयुक्तो दुःश्रवः शब्दः ओष्ठविरक्तिमापाहयति । यस्य का-
 दर्थं प्रयुक्तस्तु न दुष्टइति बोध्यम् ।

तत्पक्षीपतिपुत्ति, कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनायते कुचयुगं पत्राहतं मा ज्ञयाः (५) ॥
अत्र 'अनुनायते' इति, 'सर्पिषो नायते' इत्यादौ आशिष्येव
नायतेरात्मनेपदं विहितम्, "आशिषि नायः" (१।३।
२१ सू० वा०) इति ; अत्र तु याचनमर्थः । (तस्माद् अनुनायति
स्तनयुगमिति पठनीयम्) ।

अप्रयुक्तं तथा आम्नातमपि कविभिर्नीदृतं । यथा,-
यथाऽयन्दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राज्ञसोऽथवा ॥
अत्र दैवतशब्दे "दैवतानि पुंसि वा" (अ० को० १ व०)
इति पुंसि आम्नातोऽपि न केनचित्प्रयुज्यते (६) ।
असमर्थं यत्तदर्थं पद्यते न च तत्राऽस्य शक्तिः (७) । यथा,-
तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति सादरम् ॥
अत्र हन्तीति गमनार्थम् ।

(५) स्तनयोरनाहतत्वे तदाकृतमनसः पुत्तिन्दस्य प्रहारपाटवं न भव-
तीति, अनयोः कतरः कुम्भ इति संशयेन, तत्पाटव्येन कुम्भस्य प्रहाराद्योन्यत्व-
पुञ्जा वा न प्रहरिष्यतीति कुम्भाभयं स्यादिति भावः । याचनस्य च
'मा ज्ञयाः' इत्यन्तो वाक्यार्थः कर्म ।

(६) अत्र तादृशकविसमयलङ्घने प्रयोजनानुसन्धानव्यपतया प्रतीति-
विधातः । यस्यकादिप्रयोजनकत्वे तु नायं दोषः ।

(७) तदर्थेऽभिधायकशक्तिविधुरस्यापि तदर्थतया पाठोऽन्यसङ्कारेण
तदर्थबोधनाय, अतएव गतौ शक्तिभूत्योऽपि हन्तेः पदादिपदसङ्कारेण
पञ्चतोत्यादौ निरुद्धलक्षणया गतिं यति, (निरुद्धलक्षणासम्पादकस्य पदादि-

निहतार्थं यदुभयार्थम् अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं । यथा,-

यावत्कारसार्द्धपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

सुग्धा साध्वसतरला विष्णोश्च परिचुम्बिता सहसा ॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोष्णवलीकृतत्वरूपोऽर्थो

(८) व्यवधीयते । अनुचितार्थं यथा,-

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते,

प्रयत्नतः सत्तिभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनः ।

रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् (९) ।

निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदं । यथा,-

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते, मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति, युष्मात्प्रसादेन ॥

अत्र हिशब्दः । अवाचकं यथा,-

अबन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां ।

भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षंशून्येन जनस्य जन्तुना,

न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥

पदसङ्गकार एव, तेन न केवलात् हन्तेर्गतिबोधः) अतएव च अवाचकात्

अस्य भेदः, अवाचकं हि विवक्षितार्थं कुत्रापि न यति । नित्यदोषोऽयमिति ।

(८) उष्णवलीकृतत्वरूपः ईषदारक्तीकृतत्वस्वरूपः ।

(९) विवक्षितार्थापकर्षव्यञ्जकत्वमनुचितार्थत्वमिति विरुद्धसंज्ञितत्वाद्भेदः ।

अत्र जन्तुपदमदातर्क्यर्थे (१०) विवक्षितं, तत्र च नाभिधायकं ।
यथा वा,

हा धिक् सा किल तामसी ! शशिसुखीं दृष्ट्वा मया यत्र सा !
तद्विच्छेदरक्षाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः, कुशले सदैव विधुरो धाता, न चेत् तत्कथं
तादृश्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थे (११) अयाचकं ।
यच्च उपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतं, यथा,-

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यगालतकाभाप्रसरकिशलयो मञ्जुमञ्जीरभङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः (१२) ॥
अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति (१३) ।

त्रिषेति व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात् । यथा,-
साधनं सुमहत् यस्य यन्वान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सचेतारालितां भ्रूयम् ॥[१]

(१०) पूर्वार्द्धे व्यापद्विधातकृतया दाहत्वसक्तमिति द्वितीये तद्वैपरीत्य-
प्रदर्शकं जन्तुपदमदातरि प्रयुक्तमिति प्रदीपः ।

(११) 'तामसी'-इत्यनेन लब्धस्य तमोमयत्वस्य वैपरीत्येन, दिनपदेन
प्रकाशमयत्वम् व्यञ्ज्यमेव बोधनीयम् ।

(१२) "नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताडनयान्वितम् ।" इति,
"प्रमुह्योर्ङ्गीकृतः पादो दण्डपादोऽभिधीयते" इति च वन्टिकादृतम् ।

(१३) दधातिधारणे शक्तिरूपसामर्थ्यसत्त्वेऽपि उपसर्गेण करणत्वव्यञ्जने-
न निवर्तितत्वेन विदधातिधारणेऽर्थेऽवाचकः न त्वसमर्थ इति ।

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदृष्टाधरः
 कश्चित्केसरद्रुघितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
 सुगन्धा कुङ्कुलिताननेन दधती वायुं स्थिता तत्र सा
 भ्रान्त्या धूर्त्ततयाऽथ वा नतिष्ठते तेनानिश्चं चुम्बिता ॥ [२]
 हृदुपवनविभिन्दो मत्प्रियाया विनाशात्
 घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
 रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेम्बलाः
 सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष वर्चः ॥ [३]

एषु साधन-वायु-विनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः (१४) ।
 सन्दिग्धं यथा,-

आलिङ्गितस्तम्भवान् संपराये जयन्प्रिया ।
 व्याशीः परम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥
 अत्र 'वन्द्यां' किं वृत्ततमहिलायां, किं वा नमस्यामिति
 सन्देहः । अप्रतीतं यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धं । यथा,-
 सम्यक्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः ।
 विधीयमानमप्येतन्म भवेत्कर्म्मबन्धनम् ॥
 अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः (१५) ।
 ग्राम्यं यत्केवले लोके स्थितं । यथा,-
 राकाविभावरीकान्त-संक्रान्तदुःप्रति ते सुखम् ।
 तपनीयशिलाशोभा कटिस्थ हरते मनः ॥

(१४) अश्लीलार्थोपस्थिता श्रोतव्यैस्तुल्यं दूषणबीजं । येषां पुनः
 शिष्यलिङ्गभगिनीवृक्षागुहादिशब्दानां विवक्षितार्थस्य प्रविद्धतयाऽश्लीलार्थो
 नोपपिद्यते, न तेषु दुष्टत्वम् ।

(१५) वासना चाल संसारनिदानभूतो मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषः ।

अत्र कटिरिति (१६) ।

नेयार्थं (“निरूढा लक्षणाः काचित्त्वामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते साम्प्रतं (१७) काचित्त्वाच्चिन्नैव स्वशक्तितः ॥ ” - इति)

यन्निषिद्धं लाक्षणिकं, । यथा, -

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।

करोति ते मुखं तन्वि, चपेटापातनातिथिम् ॥

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते ।

‘अथ’ (१८) ‘समासगतमेव’ ‘दुष्टम्’ इति सम्बन्धः । अन्यत् केवलं, समासगतञ्च । क्लिष्टं यत्तार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता । यथा, -

अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुन्नमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल, तव चेष्टितम् ॥

अत्र अत्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुन्नमेन भासिभिः

कुमुदैरित्यर्थः ।

(१६) सामाजिकैर्निर्मितस्वाद्विक्रमेव प्रयुज्यते न तु कटिरिति साम्यत्वं ।

साम्यशब्दश्रवणादङ्कुरैर्दग्धोन्नयनात् ओतवैसृष्ट्यं दूषणशीलम् ।

(१७) प्रयोजनेनेति शेषः । इदिप्रयोजनविशेषयोरभावेऽपि अपर-
विधरचनाया असामर्थ्यनिबन्धनं लक्षणाश्रयणमिति ससुदायार्थः, तथाहि
असोदाहरणे न इदिः, नापि च कविसमयविह्वनिर्जितत्वलक्षकपदससुदायै-
परित्यागेन चपेटापातनपदोक्तौ प्रयोजनविशेषः ।

(१८) ‘अथ भवेत् क्लिष्टम्’ इति कारिकाशं व्यापटे, - अथेति । क्लिष्टा-
दित्याशां विवक्षितविशिष्टार्थप्रतिपत्तिव्याघातो दूषकतामीजम्, केवलपदस्य
विशिष्टार्थ एव न सम्भवतीति नासमासे एतेषां सम्भवः ।

अविच्छेदः प्राधान्येन अनिर्दिष्टो(१६)विधेयांशो यत्र तत् । यथा,

सूक्ष्मीमुहस्रस्तस्माद्विरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-

धौतेशाङ्गप्रप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोक्तासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिर्दुर्घोदधुराणाम्

दोषां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ? ॥

अत्र मियग्रामहिमत्वं (२०) नानुवादं, अपि तु विधेयम् ।

यथा वा,—

स्त्रसां नितम्बादवरोधयन्ती पुनःपुनः केशरपुष्पकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥

अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्षितं । (मौर्वीद्वितीयामिति युक्तः

पाठः) । यथा वा,—

वपुर्विरूपाक्षमलज्जजन्मता

दिग्भरत्वेन निवेदितं वसु ।

(१६) प्राधान्यञ्च विधिप्रतीतियोग्यता, सा च कुत्रास्ति कुत्र वा नेत्यस्य विवदन्तुमवश्यं प्रमाणं, केवलमुदाहरणैरेतत्प्रदर्शितं,—विधेयस्य, समासान्तर्गतत्वेन, इतरविशेषणतयोपस्थितौ, (एकस्मिन् वाक्ये) ‘अनुवादमनुक्त्वा न विधेयसुदीरयेत्’ इति नियमविपरीतनिर्द्देशे, उद्देश्यगत-विशेषणान्तरमहिम्ना विधानात् पूर्वमेव सिद्धौ, यच्छब्दसामिध्येन प्रसिद्धार्थ एव नियमितशक्तिकेन तदादिर्पदेन निर्द्देशे च विधेयतामवगम इति । एतच्च वाक्यदोषोदाहरणेषु सुस्पष्टम् ।

(२०) मिथ्यामहिमत्वं ‘महिमा मिथ्या’ इतिरीक्षा महिम्नो मिथ्यात्वम्, अनुवादम् उद्देश्यं, प्राप्तस्य चर्मान्तरप्राप्ते कथनसुद्देशः ; विधेयं साध्यम्, अप्राप्तस्य प्राप्ते कथनं विधानम् । उद्देश्यविधेययोः पृथग्विद्देश्य एवोद्देश्यविधेयभावप्रतीतिः ।

वरेषु यद्वाल्लगाच्चि, जग्यते

तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ? ॥

अत्रालक्षिता अनिरिति बाध्यम् । यथा वा,

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-

संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

या सर्वदैव भवता, तदुदन्तचिन्ता

तान्तिं तनोति तव सम्प्रति, धिग्धिगस्थान् ॥

अत्र न मुक्तेति निषेधो विधेयः ; (यथा,

नवजलधरः समृद्धोऽयं, न ह्यनिशाचरः ;

सुरधनुरिदं दूराकण्ठं, न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारः, न बाणपरम्परा ;

कनकनिःपन्नस्त्रिगन्धा विद्युत्, प्रिया न ममोर्वशी ॥

इत्यत्र) नत्वमुक्ततानुवादेनान्यत् अत्र किञ्चिद्विहितं । (यथा,

जुगोपात्मानमवस्थो भेजे धर्ममनातुरः ।

अष्टधुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूम् ॥

इत्यत्र अत्रस्तत्वादनुवादेनात्मनो गोपनादि) ।

विरुद्धमतिकृतं यथा,--

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमित्वमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥ ,

अत्र कार्यं विना मित्वमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्वमिति

प्रतीतिः । यथा वा,

चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् (२१) । यथा वा,
 न त्वत्सं यदि नाम भूतकर्णसन्तानशान्तात्मनः
 तेन व्यावृजता धनुर्भगवतो देवाङ्गवानीपतेः ।
 तत्पुत्रस्तु मदान्वतारकवधाद्विशस्य दत्तोत्सवः
 स्कन्दः, स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ? ॥
 अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।
 यथा वा,-

गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।
 सविधे निरहङ्कारः प्रायादूवः सोऽम्बिकारमणः ॥
 अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति (२२) ।
 श्रुतिकटु समासगतं (२३) यथा,
 • सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।
 वर्हिनिर्झादनार्क्षोऽयं कालश्च समुपागतः ॥
 एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।
 वाक्येऽपि दोषाः (२४) सन्त्येते, पदस्यांशेऽपि केचन ॥४॥

(२१) रोगविशेषोऽङ्गचन्द्रदानं वा प्रतीयते ।

*(२२) अम्बिकापदस्य गौरीव साताऽप्यर्थः, एतं रमणपदस्य प्रीतिकर
 इवासम्भोऽप्यर्थोऽस्तीति ।

(२३) क्लृप्तत्वादीनां समासगतत्वनियमनादन्वेषामनियम उक्तप्राय
 इति सूचयन् अस्मासगतसङ्ख्या समासगतमाह श्रुतीति ।

(२४) विगिहैकार्थतात्पर्यकपदसङ्गो वाक्यम्, तदपेक्षदोषत्वमेव
 वाक्यदोषत्वम्, तदपेक्षत्वञ्च केषाञ्चित् क्वाक्यभावात् केषाञ्चित् स्वीकर्षाय,

केचन, न पुनः सर्वे । क्रमेणोदाहरणम्,—
सोऽथैष्ट वेदास्त्रिदशानयष्ट पितृनताप्रीत्यममंसा बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्गर्भरंस्त नीतौ सन्धलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ (श्रुति०)

स रातु वो दुश्प्रवनो भावुकानां परम्पराम् ।

अनेङ्गकतादैश्च द्रष्टु दोषैरसंमतान् ॥ (अप्र०)

अत दुश्प्रवन इन्द्रः, अनेङ्गको मूकवधिरः (२५) ।

सायकसहायवाहो, मकरध्वजनियमितस्तमाधिपते ।

अजराचिभास्वरसो भातितरामवनिप, श्लोकः ॥ (निह०)

अत सायकादयः शब्दाः खङ्गाब्धि-भू-चन्द्र-यशः-पर्यायाः
शरादर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितः

यशो गायत्येते दिशि-दिशि च नग्नास्तव विभो ।

शरज्ज्योत्स्नागौरस्कटविकटसर्वाङ्गसुभगा

तथापि त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥

तथाहि ये केवला वाक्यदोषाः येऽपि च विधेयापि सणादयो वाक्यगतास्तो
वाक्य एव सम्भवन्तीत्यात्मनाभायै वाक्यमपेक्षन्ते ; ये पुनः श्रुतिकट्टादयः
पददोषा अपि वाक्यघटकादद्वयत्वयादिगतत्वेन व्यतिशयदोषतामापद्यन्ते,
ते खोत्कर्षलाभायैव वाक्यसापेक्षा इति । व्युत्संस्कारासमर्थत्वयोः स्वत
एवातिशयदोषयोर्न वाक्यघटकपदद्वयाङ्गितत्वेन कोऽपि विशेषः, निरर्थक-
पदत्वस्य वाक्यघटकत्वमेव नास्तीति नैषां वाक्यदोषत्वम् । एकस्य विवक्षिता-
धीवाचकपदस्य प्रसिद्धार्थमादायापि कथञ्चित् वाक्यार्थबोधोपपत्तिः
सम्भवतीति नावाचकत्वदोषस्य स्वतएवातिशय इति पदद्वयादिगतत्वेनाति-
शयितो वाक्यदोषोऽयम् इति यथाकथञ्चित् विभजनीयम् ।

(२५) “अनेङ्गमूक उद्दिष्टः यठे वाक्यश्रुतिवर्जिते” इति मेदिनी ।

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन् उपस्योक्त्यमानस्य
स्तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः (२६) ।

प्राञ्चन्नाडिषुधामाप्य विषमाश्रः करोत्ययम् ।

निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥

अत्र प्राञ्चन्नाडिषुधामविषमाश्रनिद्रापर्णशब्दाः प्रकटजलद-
गगन-सप्ताश्र-सङ्कीच-दलानामवाचकाः (२७) ।

शृपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ ॥

अतोपसर्पणप्रहरणमोहनशब्दा व्रीडादायित्वादक्षीलाः ।

तेऽन्यैर्वीरान् समश्रन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते ।

दूतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्त्तनम् ॥

अत्र धान्तोत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

पितृवसतिमहं व्रजामि तां, सह परिवारजनेन, यत् मे ।

भवति सपदि पावकान्वये (२८) हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥

अत्र पिंढगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतौ
अमङ्गलार्थत्वम् ।

(२६) अत्र कुविन्दः लब्धक्षितिकः, पटयसि पटूकरोषि (प्रख्यापयसि)।
गम्नाः स्तुतिपाठकाः इति विवक्षितार्थः । अन्यार्थस्तु कुविन्दः तन्तुवायः ।
पटयसि पटं (वस्त्रं) करोषि, गुणयौगं तन्तुसमूहम् । अभितः सव्यापसव्य-
तरीचालनेन ।

(२७) अञ्चन्नाडिशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वे न तेन सञ्च प्रशब्दस्यान्वयायोगः,
विष्णुपदपदस्यैव गगनवाचकत्वं न तु हरिपदविष्णुधामादीनाम्, एकृति-
पञ्चाशानामपि विषमाश्रतया न सप्ताश्र एव विषमाश्रपदवाच्य इति ।

(२८) पावकान्वये पयित्वंशे, अत्र वज्रसम्बन्धे इति व्युत्पत्तेः ।

सुरालयोक्तासपरः प्राप्तपञ्चासकम्पनः ।

• मार्मणप्रवणो भास्वङ्गतिरेष विलोक्यते ॥

अत्र किं सुरादिशब्दा देव-सेना-शर-विभूत्यर्थाः, किं वा मदिरादयर्थाः ? इति सन्देहः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।

दृढभूमिः प्रियप्राप्तो यत्नः स फलितः प्रभो । (२९) ॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दाः योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वात्
अप्रतीताः ।

तास्त्वलभृतगल्लोऽयं भक्तं जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥

अत्र गल्लादयः शब्दा ग्राम्याः ।

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता, नेत्रयुद्धं वेदय साम्प्रतम् ॥

अत्रास्वररत्नपादैः क्षततमाः अचला (भूः) कृता, नेत्रद्वन्द्वं
बोधयेति नेयार्थता (३०) ।

(२९) अधिमात्रसप्तसप्तकः (उक्तः) उपायः अज्ञादिर्यस्य, तथा-
भूतस्य ; दृढा व्युत्थानसंस्काराद्यैरनभिभूता भूमिः चित्तैकाग्रतारूपविषयो
यस्य सः । अत्र “उपायाः अज्ञादयः ऋदुमध्याधिमात्राः, संवेगो वैराग्यं,
तस्य ऋदुमध्यतीव्रता” इति पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां वाचस्पत्युक्तं “तीव्र-
संवेगानामासन्नः” इति सूत्रञ्चानुसन्धेयम् ।

(३०) अत्र वस्त्र-वैदूर्य-चरण-सत्वरजःपरा-निष्कम्पा-युद्ध-वेदयेति-पदैः
स्ववस्त्रवस्त्रादिवचनत्वसम्बन्धेन यथाक्रमं अस्वर-रत्न-पाद-तसोऽचला-द्वन्द्व-
बोधयेति पदानि लक्ष्यन्ते । तेषु क्रमेण व्याकाश-मणि-(दूर्य)-किरण-
अव्यक्ता-पृथिवी-युगल-उन्मीलितेष्वर्था उपस्थाप्यन्ते इति ज्ञेयम् । अपरे स

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाच्याः ।

रज्यत्यूर्ध्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे
क्लिष्टत्वम् ।

न्यकारो ह्ययमेव मे, यदरयस्तवाप्यसौ तापसः,

सोऽप्यत्रैव निवृन्ति राक्षसकुलं ! जीवत्यहो रावणः ।

धिक्ष् धिक्ष् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा,

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्टनदृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्रायमेव न्यकार इति वाच्यम्, उच्छूनत्वमात्रञ्च अनु-
वादः, न दृथात्वविशेषितम् (३१) । अत्र च शब्दरचना
विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य । यथा वा,

अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं दृशो-

र्ज्वोररालान्तविलासि वेल्लनम् ।

विसारि रोमाञ्चितकञ्चुकं तनो-

सनोति योऽसौ सुभगे, तवागतः ॥

वस्त्रादिपदैरेव स्वाभाव्यवस्त्रादिवाचकास्त्रादिपदवाच्यत्वसम्बन्धेन आकाशा-
दय एव लक्ष्यन्ते इति वदन्ति । उभयसंज्ञेऽपि ईदृशलक्षणाङ्गीकारे कृदि-
प्रयोजनविशेषयोरभावाच्चेयार्थता ।

(३१) अयं भावः, 'किमेभिः' इत्यनेन दृथात्वविधाने नीलपटस्य
नीलत्वविधिवत् दृथोच्छूनस्य दृथात्वविधानमसङ्गतं स्यात् ; वैफल्यविधाने
च दृथोच्छूनस्य वैफल्यम् अचिन्त्येन सिद्धमेवेति तद्विधानमनर्थकमिति
दृथात्वविशेषणसत्त्वे विधेयत्वमतीतिव्याघात इतीत्यस्य विधेयत्वविमर्षदोषः ।

अत्र योऽसावितिपदद्वयमनुवादप्रमात्रप्रतीतिकृत् ।

[तथाहि, (३२) प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो

यच्छब्दोपादानं नापेक्षते ; क्रमेणोदाहरणम्,—

कातर्यं केवला नीतिः, शौर्यं श्लापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ (प्रक्रा०)

द्वयं गतं सम्प्रति शोभनीयताम्

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ (प्रसि०)

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांग्रुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहस्रैव दग्धा

धूमान्धितेन दहनेन, न वीक्षिताऽसि ! ॥ (अनु०)

यच्छब्दस्तु उत्तरवाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यानु-

गतस्य यच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते, यथा,

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।

उदप्रता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥

(३२) 'यत्तदर्थयोर्निर्त्योऽभिसम्बन्धः' इति नियमेन पूर्वनिर्दिष्टोद्देश्य-
वाक्यगतो यच्छब्दो नियतमेव विधेयवाक्यगतं तच्छब्दं तच्छब्दसमागमार्थं वा
अदःशब्दादिकस्येक्षते । अत्र च विधेयवाक्ये तच्छब्दो गोपातः, यच्च 'सौ' इति उक्तः,
सोऽपि यच्छब्दसाक्षिध्यात् यदर्थविशेषणतया प्रसिद्धानर्थमभिदधत्
उद्देश्यवाक्येणान्तर्भवति न तु विधेयवाक्ये,—इति विधेयवाक्यस्यासंपूर्णतया
उद्देश्यविधेयभावागमस्य इति । इममेवार्थं यत्तदर्थयोः साक्षाद्भूतत्वप्रति-
पादनपूर्वकं प्रदर्शयति तथाहीत्यादिना । 'तथाभूतमेव तच्छब्देन परान्वश्यते'
इत्यन्तेन ।

प्रागुपाक्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः,
यथा, अत्रैव श्लोके आद्वयपादयोर्थत्यासे । द्वयोः पादाने तु
निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात्कचित् द्वयमपि
गम्यते । यथा,-

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि, तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्यगतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अत्र य उत्पत्यगते तं प्रतीति । एवञ्च] तच्छब्दानुपा-
दानेऽत्र (३३) साकाङ्क्षत्वम् । नच, असाविति तच्छब्दार्थमाह,
असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः, प्रतीतौ वा,
करवालकरालदोः सहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमहः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥
अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् । अथ,

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश, निखिलं भवद्गुः ।
आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्पक्षे नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥
-इतीदं शब्दवददः शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इति । उच्यते,
तर्ह्यत्रैव वाक्यान्तरे उपादानमर्हति न तत्रैव, यच्छब्दस्य हि
निकटे स्थितः प्रसिद्धिं पराव्यति ।

यथा,-

यत्तद्रूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताऽर्क्षैस्तदानेन नूनं तदपि चारितम् ॥

इत्यत्र तच्छब्दः । ननु कथं,

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वसूक्तं,

धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भद्रं धेहि, देव, प्रसीद ।

यद्वयदूपापं प्रतिजहि जगन्नाथ, नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं यितर भगवन्, भूयसे मङ्गलाय ॥

अत्र 'यद्वयदू' इत्युक्ता 'तन्मे' इत्युक्तम् (३४) । उच्यते, 'यद्वयदू'-

इति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्व्वीयकं वस्तु आक्षिप्तं, तथा-

भूतमेव तच्छब्देन पराश्रय्यते (३५) । यथा वा,-

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं

मात्रा ? स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।

मित्यैतन्मम चिन्तितं हितयमप्यार्यानुजोऽसौ, गुरु-

र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्वा कृतम् ॥

(३४) यदि यच्छब्दस्य नियतमेव तच्छब्दवाकाङ्क्षता, तदा कथमत्र लोके निराकाङ्क्षतानिष्ठाः, अत्र हि एकेन तत्पदेन एकस्य यत्पदस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि द्वितीयस्य वाकाङ्क्षसम्भवेति पूर्व्वपक्षः ।

(३५) पूर्व्वोपस्थितार्थपरामर्शकेन तत्पदेन पूर्व्वोक्तानां सर्व्वेषामेवाविशेषेण परामर्शसम्भवादत्यन्तेन तत्पदेन एकेनापि यत्पदद्वयोक्तं ज्ञाताज्ञातरूपं सर्व्व-प्रकारमेव पापरूपं वस्तु पराश्रयता यद्यत्पदद्वयमेव निराकाङ्क्षीक्रियते-इति भावः । प्रदीपकतस्तु यद्यदिति न पदद्वयं किन्तु "नित्यवीक्षणोः" (८।१।४) इति सूत्रेण वीक्षयां यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः, तथाचादेशिना यत्पदेन तत्पदेन च हाभ्याश्चोक्तेनैव रूपेण पापपरामर्शः, आदेशस्तु साकल्येन .सम्बन्धपरताप्राप्तकः, एकत्वेन तेन तदुपपत्तौ न तच्छब्देऽपि तदपेक्षा-इत्याहुः ।

अत्रार्थस्येति तातस्येति च वाच्यं, न त्वनयोः समासे
गुणीभावः कार्यः । एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

विरुद्धमतिक्रमं यथा,-

अतस्तस्मा रक्तभुवः शिवालिकितमूर्त्तयः ।

विप्रश्नपद्येनादय शिरते ते गतासुखाः (३६) ॥

अत्र तस्मादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते कृता
इति विरुद्धा प्रतीतिः (३७) ।

पदैकदेशे यथासम्भवं क्रमेणोदाहरणम्,-

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्

परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्गनायाः ।

इति यदि शतकृत्यस्तत्त्वमालोचयाम-

सदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥

अत्र 'त्वात्' इति । यथा वा,-

तन्नच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्ग लब्धैः बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिबान्धः ॥

अत्र, 'स्यै' 'स्यै' इति कटु (३८) ।

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां

सम्पादयित्वा शिशुरैर्विभर्ति ।

वलाङ्ककच्छेदविभक्तरागाम्

अकालसन्ध्यामिव घातुमत्ताम् ॥

(३६) विरुद्धपक्षे गता असतः प्राणाः स्नानि इन्द्रियाणि च येषां ते ।

(३७) असतपरार्थत्वे विरुद्धोऽप्यर्थो विवक्षितः, प्रकाशितविरुद्धत्वेऽर्थस्य
व्यञ्जकत्वम्, अत्र तु यद्व्यस्येति आभ्यासस्य भेद इति प्रदीपः ।

(३८) एकत्र पदे बहुनां वचनानां कटुत्वे पददोषत्वं, तेन हि पदस्यैव
कटुत्वप्रतीतिः, एकस्य वर्षस्य तथात्वे च पदैकदेशदोषत्वम् ।

अत्र मन्ताशब्दः क्षीयार्थे निहतार्थः ।

आदावञ्जनपुञ्जलितवपुषां श्वासानिलोक्तासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दृशाम् ।
सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भक्षीनामिव पानकर्म्म (३६) कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥

अत्र 'दृशाम्' इति बहुवचनं निरर्थकं, कुरङ्गेक्षणाया एकस्या
एवोपादानात् । नच, 'अलसवलित'-इत्यादिवत् (४०)
व्यापारभेदाद्वक्तृत्वं; व्यापाराणामनुपात्तत्वात्, न च,
व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्त्तते । अतैव, 'कुरुते'-इत्यात्मनेपद-
मप्यनर्थकम्, प्रधानक्रियाफलस्य कर्त्तृसम्बन्धे कर्त्तृभिप्राय-
क्रियाफलाभावात् (४१) ।

(३६) धारायाः तैल्लघानं यस्तं पङ्केन क्षिप्त्वाऽग्नौ घन्ताय पयसि
निक्षिप्यते इति, एतदेव पानकर्म्मोक्त्युच्यते इति नागेयभट्टाः ।

(४०) "अलसवलितः प्रोसाद्विह्वलैर्कुर्मकुलीकृतैः

क्षणमतिस्वर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः ।

हृदयनिहितं भावाकृतं वसद्भिरिवेक्ष्यैः

कथय सज्जतो कोऽयं सङ्घे, त्वयाद्य पिबोक्तये" इत्यलेवेत्यर्थः ।

(४१) 'प्रधानस्य'स्यस्यस्य 'क्रियाफलस्य' (प्रकृते) सकलविशेषजनविजय-
रूपस्य, "कर्त्तरि" कुरङ्गेक्षणात्कथये 'असम्बन्धे' अविद्यामानत्वे । नतु 'दीनं
त्वासनुगायते' इत्यलेव श्रुतसंस्कृतिरेवात्र दोष आसामिति चेत् । न,
वैषम्यात्, तथाहि, "आशिशि नायः" (२।१।५५) इति सूत्रेण आशिशि
आत्मनेपदं नियमयता तद्विधे याचनाद्यर्थे विवक्षिते आत्मनेपदं व्यवहियते
इति याचनार्थे प्रयुक्तं आत्मनेपदं श्रुतसंस्कृतमस्तु, प्रकृते तु एकत्वादिसंख्या-
विशेषाविवक्षायां क्रियाफलस्य पराभिप्रेतत्वाद्यविवक्षायास्तु प्रयुक्तं बहुवचनं

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी, कान्तिकेयो विजेयः,

शस्त्रव्यसः सदनमुद्धिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतत्, किमु हतवता रेणुकाकण्ठवाधाम्

बहुस्यर्द्धस्य परशुना लज्जते चन्द्रहासः (४२) ॥

अत्र 'विजेयः'—इति हत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः (४३) ॥

अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।

परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥ (ब्रीडा०)

अत्र पेलवशब्दः ।

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्ध-

स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।

आत्मनेपदं च न व्युत्पद्यते, “बहुषु बहुवचनम्” (१।४।२१) इत्यनेन
“स्फुरितजितः कर्त्तृभिर्ग्रासे क्रियाफले” (१।१।७२) इत्यनेन च सूत्रेण यथाक्रमं
बहुषु बहुवचनं कर्त्तृभिर्ग्रासे क्रियाफले विवक्ष्यते आत्मनेपदञ्च नियमयता
एकत्वादिविवक्षायां बहुवचनं, पराभिप्रेतक्रियाफलविषयायासात्मनेपदञ्च
व्यवच्छिद्यते, न तु तत्तद्विवक्षास्थलेऽपि तस्य तस्य व्यवच्छेदः, परन्तु तत्तदधी-
विषयायां तेषां प्रयोगो निरर्थक इति यथोक्तमेव सम्यक् । एवमेव प्रदीपः ।

(४२) हन्तकारः षोडश्यासात्मिका भिन्ना,-

‘पाशप्रमाणा भिन्ना स्यादमन्त्रा, तश्चतुष्टयम् ।

खपं, बहुयुग्मं प्राञ्जलहन्तकारं द्विजोत्तमाः’ ॥ इति मार्कण्डेयात् ।

पुरा किल परशुरामः कार्त्तिकं विजितवान्, कश्यपाय पृथिवीं दत्वा
शस्त्रेण ससृजस्तत्कार्यं तदाभोगे उभास, परशुणा रेणुकानाम्नी-
लमातरं जघान चेति पौराणिकी गाथा ।

(४३) अर्हार्थे विहितेन यत्प्रत्ययेनातीतकाष्ठोपस्थापनासम्भवं ।

यत्प्रत्ययसात्मगतत्वेनात्र पदैकदेशदोषोऽयम् । ‘विदधदभिषवः’ इत्यादौ तु
धातुपसर्गयोः सम्बन्धात् सम्बन्धोऽयं दोषस्तदुभयगतत्वात् पददोषः ।

सौजन्यमान्यजनिरुर्जितमूर्जितानां

• सोऽयं दृश्योः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥ (जुगु०)

अत्र पूयशब्दः ।

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः ।

कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥ (अम०)

अत्र प्रेतशब्दः ।

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्वध्यतामिह ॥

अत्र किं पूर्व्यं साधुः उत साधुषु चरतीति सन्देहः (४४) ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामण्येः ।

सुदुर्लभं वचोवागैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥ (नेपा०)

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । अत्र अलु न केवलं पूर्वपदं, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्त्तनं न क्षमते । जल-
ध्यादावुत्तरपदमेव, वडवानलादौ पूर्वपदमेव ।

यद्यप्यसमर्थत्वस्यैवाप्रयुक्तत्वादयः केचन भेदाः, तथाप्यन्यैः
अलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति, भेदप्रदर्शनेनोदाहर्त्तव्या
इति च विभज्योक्ताः (४५) ॥

(४४) अत्र चरभागो “भूतपूर्व्ये चरट्” (५।१।५३) इति चरट्प्रत्ययः
किंवा “चरेट्” (१।२।१६) इति टान्तरभाटः ? इति सन्देहात्
उक्तार्थसन्देहः ।

(४५) सामान्यतो विवक्षितार्थप्रतीतिषामर्थ्यविरह एवावामर्थ्यपदेनोच्यतां,
स च अत्र प्रयुक्तत्वावश्यकत्वनिवृत्तार्थत्वसाधारण इति किञ्चित् सख्यप्रभेदकारणेनेति
पूर्वपक्षवित्वा, प्राचीनप्रणाल्यालम्बनेन, शिष्याणां प्रभेदप्रदर्शनद्वारां
उदाहरणरूपनाहरोधेन च एवं कृतमिति विद्वान्भवति वक्ष्यतीति ।

प्रतिकूलवर्णमुपहत-

लुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिककथितपदम्

पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥

अर्द्धान्तरैकवाचकम्

अभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्थपदसमाप्तं

सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिदत्तम् ॥ ६ ॥

भग्नप्रक्रमसक्रमम्

अमतपरार्थं च वाक्यमेव तथा (४६) ।

रसामुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते (८ प०), तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णं ।

यथा शृङ्गारे,-

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठकूलकण्ठि, माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठान्तिमुद्धर ॥

रौद्रे यथा,-

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्त्रिन् ऋदाः पूरिताः,

क्षत्तादेव तथाविधः पदिभवसातस्य केशग्रहः ।

ताम्येवाहितशस्त्रवस्त्ररगुरुण्यस्त्राणि भासन्ति मे,

यद्गामेण क्षतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥

(४६) इदमन्वयधेयम्, क्लृप्तमिव प्रतिकूलवर्णत्वादीनामपि
केवाङ्मिव समासगतत्वेन पददोषत्वं सम्भवतीति प्रदीपः ।

अत्र हि विकटवर्णात्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम् । (यथा,-
 प्रागप्राप्तनिष्ठुम्भशान्भवधनुर्बैधाविधाविर्भवत्-
 क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजसन्भापविष्टः क्षणात् ।
 उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशियिल्लस्वत्कण्ठपीठातिथि-
 र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते (४७) ॥
 यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ।)
 उपहत उतं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो (४८) यत्र तत् । यथा,-
 धीरो विनीतो निपुणो वराकारो वृपोऽत्र सः ।
 यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः (४९) ॥
 विसन्धिः सन्धेर्वैकृत्यं,-विस्लेषः (५०) [१] अस्तीक्ष्णत्वं [२]

(४७) निष्ठुम्भो नमनं । हरेण स्वपरशोरिकः खण्डः परशुरामाव
 दत्त इति चन्द्रिका ।

(४८) “अतो रोरञ्जतादमुते” (६ । १ । १११ पा०) इति छल्लेण
 उत्त्वप्राप्तिः ।

(४९) बुद्धिप्रभावयुक्ताः, (इतच्प्रत्ययः) । पूर्वार्द्धे उपहृतविसर्गत्वं,
 उत्तरार्द्धे तु लुप्तविसर्गत्वमिति । उपहृतविसर्गाणां लुप्तविसर्गाणाञ्च बहूनां
 मिलने एव दोषः ।

(५०) विस्लेषः अभावः । सन्ध्याभावः पुनर्द्विविधः, ‘वाक्ये तु सा विवक्षाभये-
 क्षते’ इत्यनुसारेण ऐच्छिकः, आनुशासनिकश्चेति, तत्त्वान्वयोऽपि प्रत्यक्षहेतुको
 ऽविज्ञिहेतुकश्चेति द्विविधः, ततोदाहृतपूर्वज्ञोक्तस्य पूर्वार्द्धे ‘तानि
 इन्दोः’ इत्यलंकिको सन्ध्याभावः । उत्तरार्द्धे तु “इदुदेत् द्विवचनं प्रत्यक्षम्” (१ ।
 १ । ११ पा०) इत्यनेन द्विवचनस्य प्रत्यक्षसंज्ञकस्य “भुतः प्रत्यक्षा अपि”
 (६ । १ । १२५ पा०) इति छल्लेण प्रकृतिवद्भावविधानात् प्रत्यक्षहेतुकः
 आनुशासनिकः सन्ध्याभावः । उत्तरज्ञोक्ते तु “लोपः शाकल्यस्य” (८ ।
 १ । १९) इति छल्लेण विहितस्यापि लोपस्य “आनुषः” (६ । १ ।

कष्टत्वञ्च [३] । आदयं यथा,-

राजन् विभान्ति भवतश्चरितानि तानि,
इन्दोर्दुर्गतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः ॥

यथा वा,-

तत उदित उदारहारहारि-दुर्गतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।
निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वत सुक्तामणिवच्चकास्थनर्घः ॥ [१]
संहितां तं करोमीति स्वेच्छया सखादपि दोषः । प्रगृह्यादि-
हेतुकत्वे तु असंख्यत् ।

वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।

. अयमुत्पतते पत्नी ततोऽलैव रुचिङ्गुर (५१) ॥ [२]

अत्र सन्भावश्चीलता ।

उर्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्धवस्थितिः ।

नातर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥ [३]

इतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं (५२) [१], अप्राप्तगुरुभावान्तलक्ष [२],
रसानुगुणञ्च [३] वृत्तं यत्र, तत् इतवृत्तं । क्रमेणोदाहरणम्,-

८७ पा०) इत्यनेन विहितं गुणं प्रति 'पूर्वलासिद्धम्' (८ । २ । १) इत्य-
नेनासिद्धिविधानादसिद्धिहेतुकः स्वप्नेरभावः ।

(५१) नायकाभिहितं सङ्केतस्थानं बोधयन्त्या द्रव्या इव सङ्गतिः ।

'लण्डा'-इति जुगुप्साव्यञ्जनः । 'चिङ्गु'-इति व्रीडाव्यञ्जनः ।

(५२) 'लक्षणं' शुर्वादिनिवामकम्, अपिबन्दात् तदनुसरणं संसृज्यते ।

उक्तस्य अन्वयवच्च अन्वोभङ्गात् यतिभङ्गात् स्थानविशेषे गणविशेषबोधाच्च ।
तत्प्राप्तं प्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यान्वे उदाहृते ।

अष्टतमष्टतं कः सन्देहो, मधुन्यपि, नान्यथा,
मधुरमधिकं, चतस्यापि प्रसन्नरसम्फलम् ।
सल्लापि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु, यदिहान्यत् स्वादु स्यात्प्रियारदनच्छदात् ॥

अत्र 'यदिहान्यत् स्वादु स्यात्'-इत्यन्यथम् (५३) । यथा वा,
जो परिहरिचं तीरङ् मङ्गमि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।
अह णवर जस्स दोसो पडिवच्छेहिं पि पडिवस्सो (५४) ॥ [१]
अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

विकसितसहकारभारहारि-
परिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।
नवकिसलयचारुचामरश्री-
र्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥

अत्र हारिशब्दः । (हारि-प्रसुदितसौरभेति पाठो युक्तः ।)
यथा वा,-

धन्यासा गुणरत्नरोहणभवो धन्या नृदन्यैव सो,
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव, विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।

(५३) अत्र हि हरिणीच्छन्दसि 'वदतु यदिहा' इति वठाक्षर-
स्थाने उचिताऽपि यतिर्भङ्गा, वठाक्षरस्य 'हा'-इत्यस्य परपदसन्धानापे-
क्षत्वात् । "न स अ र स खा नः वङ् वेदैर्हयैर्हरिणी मता" इति हरिणी-
लक्षणम् ।

(५४) यः परिहृत्तुं तीर्यते मनागपि न सुन्दरत्वगुणेन ।

अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपक्ष इति स ॥

इतरशब्दो केवलवाची, अपिरेवार्थः । अत्र आख्यायां द्वितीयस्य
'हरिच' इत्यन्तगुणोः सगणस्य, तृतीयस्य च 'तीरङ्' इत्यादिगुरोर्भगणस्य
अव्ययवधानादनुव्यत्यन्तानुभविकम् ।

श्रीमत्कान्तिलुषां द्विषां करतलात्, स्त्रीणां नितम्बस्यलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति शूद्रमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥ .

अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते (५५) । [२]
हा वृष ! हा बुध ! हा कविवन्धो ! विप्रसहस्रसमान्त्रय, देव ।
सुगधविदग्धसभान्तररत्न, कासि गतः, क वयश्च तवैते ॥ [३]

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्तम् (५६) । न्यूनपदं यथा,-

तथाभूतां दृष्ट्वा वृषसहसि पाञ्चालतनयां,

वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतम् ,

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

अत्र, अस्माभिरिति, 'खिन्ने'-इत्यस्मात् पूर्वम् 'इत्यम्'
इति (५७) च ।

(५५) प्रथमे पुष्पितापादत्तं, "अयुजि नयुग-रेफतो यकारो युजि तु
नजौ जरगाश्च पुष्पितापा" इति तल्लक्षणम् । उत्तरे तु यादृक्कविप्रौढितं
वृत्तं, "स्त्र्योश्चैर्यदि सः सजौ सततनाः यादृक्कविप्रौढितम्" इति
तल्लक्षणम् । अत्र "तथा पादान्तगोऽपि वा" इति गुरुत्वनियामक-
लक्षणात्तुष्टरयोऽपि बन्धयैथिल्यात् गुरुकार्यधरणात्मनेन दोषः, 'वस्त्राण्यपि'
इति पाठे तु बन्धदार्ढ्येन गुरुभावप्राप्तिरिति न दोषः । तथाच पादान्त-
लघोर्युक्तत्वे बन्धदार्ढ्यमेव हेतुः ।

(५६) कश्चे पुष्पितापादीनां, शङ्करादीं पृष्ठीकगंधरादीनां, वीरे
शिखीरिणीमन्त्राकान्तादीनां, हास्ये च दोषकादेः आतुगुण्यमिति भावः ।

(५७) येन विना वाक्यत्वज्ञानिः क्रियाकारकाद्यन्वयवक्ष्यस्य तस्य
पदस्य, तत् पदञ्च यत्पदमाकाङ्क्षति, तस्य च अकक्षने एव न्यूनपदत्वं,
यद्योदाहरणे, 'अस्माभिः'-इति कारकपदस्य, 'खिन्ने'-इति कारकपदेन
आकाङ्क्षितस्य 'इत्यम्' इति पदस्य च अन्वयविधानम् । एतदतिरिक्तपदान-
विधानं वाक्यान्विधानस्य विषयः । उभयत्रैव प्रकरणादिती विवक्षितार्थप्रतीति-
र्भवति । साकाङ्क्षस्ये तु नैवमिति भेदः ।

अधिकपदं यथा,-

स्फटिकास्ततिनिर्भलः प्रकामं
प्रतिसंक्रान्तमिशातश्चतस्रः ।
अविद्वत्समन्वितोक्तियुक्तः
प्रतिमञ्जुसमयोदयः स कोऽपि (५८) ॥

अत्र, आस्ततिशब्दः । यथा वा,-

दूदमनुचितमक्रमश्च पुंसां,
यदिह जरास्त्रपि मान्मया विकाराः ।
यदपि च न ज्ञातं नितम्बिनीनां
क्षमपतनावधि जीवितं रतं वा ॥

अत्र ज्ञातमिति ज्ञातं (५८), प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति ।
(तथाच, यदपि च न कुरङ्गलोचनानामिति पाठे निराकाङ्क्षैव
प्रतीतिः ।) कथितपदं यथा,-

अधि-करतलतल्पं कल्पितस्वापलीलां-
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।

(५८) प्रतिमञ्जुसमयोदयः (परामयोः) उदयः प्रारम्भो यस्मात्,
सः । पूर्वं जेनाचपरामुतानामपि ततः परामवारम्भ इत्यर्थः, स च
उदयपदादेव अभ्यत इति नोदयपदव्यर्थता ।

(५९) 'ज्ञातं' अधिकं ज्ञातं व्यर्थं वा, पूर्वार्द्धे पुंसां धम्मिणां विकाररूप-
धर्मस्युपनिषत्तत्त्वम्; उत्तरार्द्धे तु जीवितरतयोर्धर्मयोः क्षमपतनावधित्वा-
करण्येति प्रक्रमभङ्गः । एवं 'यदपि च' इति सत्तत्त्वयार्थकेन चकारेण
'सत्तत्त्वमन्यत् किमपि, 'न ज्ञातम्' इत्यनेनान्येतुमाकाङ्क्षितमस्तीति ।

सुतनु, कथय कस्य व्यञ्जयत्वञ्चसैव

स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् (६०) ॥

अत्र लीलेति । पतत्रैकधं यथा,-

कस्कः कुत्र न ह्युर्वरायितहुरी घोरो हरेच्छूकरः,

कस्कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहिच्छेदविलासबद्धवसतिः पद्माननो वर्त्तते ॥

समाप्तपुनराक्तं (६१) यथा,-

केङ्कारः स्मरकार्मुकस्य, सुरतक्रीडापिकीनां रवः,

भङ्गारो रतिमञ्जरीमधुलिङ्गां, लीलाचकोरीध्वनिः ।

तन्वयाः कञ्जुलिकापसारणभुजाक्षेपस्ववल्कलकङ्कण-

काणः प्रेम तनातु वो नववयोलास्याय वेणुस्तनः ॥

द्वितीयार्द्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्द्धं (६२) यथा,-

(६०) वृद्धः स्मरः स्नेहाप्यवशीकृतां त्वां वशीकुर्वन् तं जनमवलोक्य
अवश्यमेव रमणीयवस्त्रेण स्मराज्येऽभिषेक्यतीति भावः ।

(६१) क्रियाकारकान्वयेन समाप्तेऽपि वाक्ये विशेषाभिधित्वां विना
पुनराकृत्यान्वयविपदाभिधानं यत्नः, तत् । तथाहि अस्तोदाहरेणे 'एतादृशः
काणः प्रेम तनातु वः'-इत्यनेन वाक्यसमाप्तावपि श्लोकपूरणाच्च पुनः
काणस्य कर्तुः मनेत्यादिविशेषणाभिधानं, न च तत्र विशेषणदानस्यान्यत्
प्रयोजनमस्ति ।

(६२) द्वितीयार्द्धगतम् 'एकं' वाचकं 'शेषम्' (अवशिष्टम्) यस्य, तादृशं
प्रथमार्द्धं यत्नः, यत्नः प्रथमार्द्धगतं वाक्यं, द्वितीयार्द्धगतेन एकेन
पदेन परिपूर्यते ; तत् अर्द्धान्तरेकवाचकमिति फलितम् । योदाहरेणे
भूः सदर्भा ; तत् (तस्मात्) मन्त्रणचरणपार्तं गन्तव्यमिति प्रथमार्द्धगतं
वाक्यं, द्वितीयार्द्धगतेन तदित्यनेन परिपूर्यते इति ।

मद्वयचरणपातं गम्यतां, भूः सदर्भा,
 . विरचय सिचयान्तं नृभिः, घर्मः कठोरः ।
 तदिति जनकपुत्री लोचनैरशुपूर्णेः ।
 पथि पथिकबधूभिः शिक्षिता वीक्षिता च ॥

अभवन् मतः (इष्टः) योगः (सम्बन्धः) यत्न, तत् (६३) । यथा,-
 येषाम्नास्त्रिदशेभ्यः सन्निवृत्तः पीताः प्रतापोद्गभि-
 र्नीलापानभुवश्च नन्दनतश्चायास्य यैः कल्पिताः ।
 येषां क्लृप्तयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां,
 किन्तु स्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥
 अत्र “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्प्रात्” (११।२२
 जै० सू०) इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देशानामर्थानां परस्परम्
 असमन्वयेन ‘यैः’-इत्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति । (क्षपा-
 चारिभिरिति पाठे युज्यते समन्वयः (६४) । यथा वा,-

(६३) अत्र पदार्थयोरन्वयस्यैवासम्भवः ; विधेयाविमर्शस्ये त्वेव सम्बन्ध-
 सम्भवेऽपि उद्देश्यविधेयभावानवगम इति भेदः ।

(६४) ‘गुणानाम्’ अप्रधानानां, ‘परार्थत्वात्’ प्रधानान्वयापेक्षितत्वात्,
 ‘असम्बन्धः’ परस्परसमन्वयः, ‘समत्वात्’ प्रधानापेक्षितत्वोक्त्यात् । गुणानां परस्पर-
 मनाकाङ्क्षतया न परस्परसमन्वयः, किन्तु प्रधानेनैव गुणानामिति सिद्धान्तः ।
 प्रकृते तु ‘यैः’ इति यदर्थस्य विशेष्यतया क्षपाचारिसम्बन्धो विवक्षितः, स च
 न घटते, निमित्तविभक्तिकत्वात् । यदपि ‘यो गुणवान् तस्य ययः’ इत्यादौ
 यत्तदर्थयोरिव यदर्थयोरपि निमित्तविभक्तिकतया उपस्थितयोरभेदान्वयः
 लोक्रियताम् इति,—येषां प्रतापोद्गभिः पीताः, यैः पानभुवः कल्पिताः, येषां
 क्लृप्तय इति रीत्या सम्बन्धमेव यदर्थानामभेदान्वये इति एकत्र क्षपाचारि-
 पदार्थस्य विशेष्यत्वे सम्बन्धे तस्य विशेष्यताप्रतीतिर्भवतीति । तदपि न,
 यदर्थानाम् उद्देश्यतयाऽप्रधानानां परस्परसमन्वयासम्भवादिति । क्षपाचारिभि-

त्वमेवं सौन्दर्या, स च रुचिरतायाः परिचितः,
 कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजयः ।
 अपि हृन्मं दिष्टस्य तदिति सुभगे, संवदति वाम्,
 अतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया (६५) ॥
 अत, 'यत्'-इत्यत्र तत्-इति, 'तदानीम्'-इत्यत्र यदा-इति
 वचनं नास्ति । (चेत्स्यादिति युक्तः याठः) । यथा वा,-
 संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
 देवाकर्ण्य येन येन सहसा यद्वयत् समासादितम् ।
 कोदण्डेन शराः, शरैररिश्चिरस्तेनापि भूमण्डलं,
 तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥
 अत, आकर्ण्यनक्रियाकर्म्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि (६६),

रिति पाठे तु क्षपाचारिपदार्थस्य तैरिति तत्पदार्थविशेष्यतया प्रतीतेः
 तत्पदोपस्थितानां सर्वेषामेव यदर्थानां विशेष्यतया क्षपाचारिपदार्थस्य
 प्रतीतिः सम्भवति ।

(६५) 'तदिति' तस्मात्, 'वा' युवयोः, 'हृन्मं' मिथुनं, 'दिष्ट्या'
 भाग्येन, 'संवदति' अपि योग्यमेव भवति, 'अतः' पूर्वोक्तात् 'शेषं' अवशिष्टं
 समागमरूपं, 'यत्' यदि 'स्यात्', 'तदानीम्' 'इह' हृन्मे 'गुणितया'
 सौन्दर्यादिना, 'जितम्' उत्प्लष्टतया सफलत्वेन वा वृत्तं, अन्यथा योग्य-
 समागमभावे विफलमेव तदित्यर्थः । अत यत् शेषं, तत् यदा स्यादित्यर्थो
 न भवति, तत्पदयदापदयोरभावादको यत्पदस्य तदानीं-पदेनैवान्वयो-
 ऽभिधीयते, स च न सम्भवति यत्पदेन तदानींपदस्यान्वये आकाङ्क्षाया
 क्षमावादिति ।

(६६) अस्य प्राप्तमित्यनेनान्वयः । अत इह प्रथमाङ्गवाक्याथे
 उत्तराङ्गस्य सम्बन्धो विवक्षितः, स च न सम्पद्यते, तथाहि आकर्ण्यनक्रियायां
 कोदण्डादिप्रातिपदिकाद्यैर्नां प्रत्येकं कर्म्मतयाऽन्ये कोदण्डं शरानिति

वाक्यार्थस्य कर्मत्वे, कोदण्डः शराः-इति प्राप्तम् । न च, यच्छब्दार्थः
तद्विशेषणं वा कोदण्डादि । न च, केन केन ?-इत्यादिपुनः ।

यथा वा, “चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी” (१२४५०)-इत्यादौ
भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यं, छतवतेति परशौ सा प्रतीयते
(६७) । (छतवत इति तु पाठे मतयोगो भवति ।)

द्वितीया स्यात् । अथ कोदण्डादीनां सर्वेषाम् परस्परमनन्वितामपि
एकैव वाक्यार्थविधया कर्मत्वमिति न द्वितीयाप्रसङ्गः, प्रातिपदिकादेव
द्वितीयाविधानेन वाक्यान्तदसम्भवादिति चेत् । न,-

“यो यो वीरः समायातस्त्रांसान् शृणु सङ्गीपते ।

भीष्मो द्रोणो कृपः कर्णः सोमदत्तिर्धनञ्जयः ॥”-इत्यादिवत् परस्पर-
मनन्वितार्थकत्वात्, कोदण्डादिशब्देभ्यः, कोदण्डः शराः इति प्रथमा
स्यात् । यदपि यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थ एव
यच्छब्दार्थ इति यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामप्यन्वयो सध्यते
एवेति । तच्च, एवं सति कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात्,
यच्छब्दस्य साक्षाच्छत्वप्रसङ्गश्च । अथ यदर्थयोः कर्तृकर्मण्यौ विशेषणानि
कोदण्डादीनीति चेत् । न, तथा सति येन कोदण्डेन यत् शराः समासादितं
तदाकर्ण्येति वाक्यार्थपर्यवसानेन ‘पुनर्विशेषाक्षात्ताया अभिवृत्तेः, भिन्न-
विभक्तिगतया यत् शराः समासादितमित्यन्वयासम्भवाच्च । ननु येन यदिति
सासादन्यतोऽवगमेन, केन केन किं किं ?-इति विशेषप्रश्ने सति तदुत्तरतया
कोदण्डेन शरा इत्यादि उक्तमिति चेत् । न, प्रश्नवाचकपदाभावात्, येन ‘येन
यद्-यद् आसादितं तदाकर्ण्येतिप्रतिपत्त्यैव कोदण्डादीनामुक्तत्वादिति ।

(६७) अत्र परशुनिन्दासूत्रेण भार्गवनिन्दायां नैदग्ध्यातिशय इति
तदेवाभिप्रेतमिति न वाच्यं, यथा अङ्गाद्योग्यत्वोपपत्तये परशुस्त्राणिनः
शिशुश्चत्वादीनि विशेषणानि, तथा तदयोग्यत्वप्रतिपादनाय तस्यैव कश्चिद्
धर्मो वक्तुश्चितः, अन्यथा प्रसङ्गभङ्गः स्यादिति, यथोक्तमेव सव्यक् ।

यथा वा,-

चत्वारो वयस्त्वजः, स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः,,

संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः, पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः, प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं,

राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्त्रीतं यशोदुन्दुभिः ॥

अत्र, अध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते ।

यथा वा,-

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः

प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभङ्गः ।

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-

सम्भूताम्भोजशोभां विदधद्भिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥

अत्र, दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवान्याः सम्बन्धिनी तु विवक्षिता (६८) ।

अवस्थं वक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा,-

‘अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टै-

रत्यङ्गुतैरपङ्क्तस्य तथापि’ मास्या ।

कोऽप्येष वीरशिष्टाकाङ्क्षतिरप्रमेय-

माहात्स्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥

अत्र, अपङ्क्तोऽस्त्रीत्यपङ्क्तत्वस्य विधिवान्वयः । ‘तथापि’ इत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः (६९) ।

(६८) ‘सम्बन्धिकानां निजादिपदार्थानां क्रियान्वयिकारकपदार्थे एवान्वयः’ इति नियमेन निजपदार्थस्य दण्डपादे एवान्वयः स्यादिति ।

(६९) तथापीति तच्छब्दार्थः पूर्ववाक्योक्तं ‘विमर्षमपेक्षतै’ इति पृथक्वाक्यसम्मादित्वेन प्रचया विभक्त्यन्तावस्थं वाच्या । अत्र विधेया-
विमर्षोभयवस्तयोर्भावपि नः ।

यथा वा,-

एषोऽहमद्रितनवासुखपद्मजन्मा,
प्रातः सुरासुरमनोरथदूरवर्त्ती ।
स्वप्नेऽनिबद्धवटनाधिगताभिरूप-
लक्ष्मीफलामसुरराजकुतां विधाय ॥

अतः, मनोरथानामपि दूरवर्त्तीत्यर्थो वाच्यः । यथा वा,
त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
कमपराधलवं मम पश्यसि ? त्यजसि मानिनि, दासंजनं यतः ॥
अतः, अपराधस्य लवमपीति वाच्यम् । अस्थानस्यपदं यथा,-

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधौ
उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।
खुजं न काचिद्विजहौ जलाविलां,
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥

अतः, काचिन् विजहाविति वाच्यम् (७०) । यथा वा,-
लग्नः केलिकचग्रहस्यजटालस्येन निद्रान्तरे
सुद्राङ्गः शितिकन्धरेन्दुशंकलेनान्तःकपोलस्यलम् ।
पार्श्वस्था नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्म्भस्मितव्रीडया
प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलातान्मूच्छविः पातु वः ॥
अतः, नखलक्ष्मेत्यतः पूर्व्वं कुटिलातान्मेति वाच्यम् ।
अस्थानस्यसमासं यथा,-

(७०) यथावृत्ते, न काचित् विजहौ, अपि तु सखा एव विजहुरिति

प्रतिष्ठित ।

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
 स्यातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिबालोचितः ।
 प्रोद्गद्गदूरतरप्रसारितकरः कर्षत्नसौ तत्क्षणात्
 फलत्कौरवकोशनिःसरदक्षिन्नेणीकपाणं शयी ॥
 अत्र, कव्यस्योक्तौ समासो न क्षतः ; कवेरुक्तौ तु क्षतः ।
 संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति ।

यथा,-

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बद्धगुणं गृह्याथेमम् ।
 ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनससामोरूपम् ॥
 अत्र, पादगतं बद्धगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं
 कण्ठे गृह्याण, मनससामोरूपं कोपं मुञ्चेति । (एकवाक्यतायाम्
 क्लिष्टमिति भेदः ।)

गर्भितं, यत्र वाक्यस्य (७१) मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति ।
 यथा,-

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सच गङ्गतिः ।
 'वदामि भवतस्त्वत्त्व' न विधेया कदाचन ॥
 अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः । यथा वा,-
 खग्नं रागावताङ्गा रुदद्मिह ययैवासियद्यारिकण्ठे,
 मातङ्गानामपीहोपरि परंपुरषैर्या च दृष्टा प्रतप्ती ।
 तत्प्रतीत्यं न किञ्चिज्ज्ञायति, विदितं तेऽस्तु, तेनास्मि ह्मा
 भत्येभ्यः, श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥

(७१) 'वाक्यस्य' समासत एव वाक्यस्य, वाक्यैकवाक्यताक्रमेण एव वाक्य-
 पक्षस्य वा वाक्यसमुदायस्य । द्विविधस्य अस्य यथाक्रममुदाहरणद्वयम् ।

अत्र, 'विदितं तेऽस्तु' इत्येतत्कृतं (७२), प्रत्युत लक्ष्मीसतोऽप-
सरतीति विरुद्धमतिकृतम् ।

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं, पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।

क्षनितमण्डितादि सरते, मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥”-इति
प्रसिद्धिमतिक्रान्तं, यथा,-

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तक-

प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतामुकारी मुहुः ।

रवः अवगणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः .

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥

अत्र, रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो नतु उक्तविशेषणके सिंहनादे ।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावः (७३) यत् । यथा,-

नाथे निशायाः नियतेर्नियोगात्

अस्तं गते हन्त निशाऽपि याता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं

नातः-परं भद्रतरं समस्ति ॥

अत्र 'गता'-इति प्रक्रान्ते 'याता'-इति प्रकृतेः (७४) । (गता

(७२) 'कृतं' प्रयोजनं विनैव गर्भितं कृतं, निष्प्रयोजनं वा । 'विदितं
तेऽस्तु'-इत्यनेन कार्यशक्तिमहिम्ना, 'उत्तरकालं पतिपरित्यागोत्थमपराधं त्वं
याऽभिदध्या'-इति पूर्वमेव सदा पक्षच्छ्रुततां स्थापितस्वम्' इत्यर्थाभि-
व्यक्तिद्वारा लक्ष्मीः ततोऽपसरतीति व्यज्यते इति भावः ।

(७३) प्रस्तावः उपक्रमः, वेग रूपेणोपक्रमः तेनैवोपसंहार इति
नियमस्य भङ्ग इत्यर्थः, ।

(७४) अत्र हि विभिन्नव्याख्यानां नम-वा-प्रकृतिभ्यामुपस्थित एकोऽप्यर्थो
'भिन्नवदापाततो भातीति । अत्र 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्तु मध्ये

निशाऽपीति तु युक्तम् ।) ननु “नैकं पदं द्विःप्रयोऽयं प्रायेण”-
इत्यन्यत्र (७५), कथितपदं दुष्टमिति चेन्नैवोक्तं; तत्कथमेकस्य
पदस्य द्विःप्रयोगः । उच्यते, उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यव्यतिरिक्तो
विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य (७६), तद्वति विषये प्रत्युत
तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथाहि,

उदेति सविता ताम्रस्तान् एवास्ममेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

अत्र, रक्त एवास्ममेतीति यदि क्रियेत, तदा पदान्तर-
प्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं
स्थगयति । यथा वा,-

न भासते’ इति हरिवाक्यानुसारेण, ज्ञाने शब्दस्यापि भासमङ्गीकुर्वन्तः
केचन-यथानुतमेव यन्वं सङ्गमयन्ति ।

(७५) अत्राल वासनस्तु ।

(७६) प्रतिनिर्द्देश्येति व्यावयवके श्यप्रत्ययः । ‘उद्देश्यः’ वक्तव्यो-
ऽर्थः, ‘प्रतिनिर्द्देश्यः’ पुनरप्यवयववक्तव्यो यत्, तस्याह्यतिरिक्तः; पूर्वा-
परयोरैकव्यवसायं यत् पूर्वाभिर्द्देश्यार्थस्य तेनैव शब्देन तेनैव च
रूपेण पुनर्निर्द्देश्यव्यवसायं तदन्वयः दोष इति फलितोऽर्थः । तस्या-
वयवकत्वञ्च कुत्र भवति कुत्र वा नेत्यत्र विहृदनुभव एव प्रमाणम् । तथापि
किञ्चित् संक्षिप्तोच्यते, वाक्यद्वये यदि एकस्य उद्देश्यत्वं विधेयत्वं वा स्यात्,
यदि वा पूर्वस्मिन् विधेयस्य उद्देश्यस्य वा परस्मिन् उद्देश्यत्वं विधेयत्वं
वा भवेत्, तदा पुनर्निर्द्देश्यव्यवसायकः । यथा ‘उदेति सविता’-इत्यादौ
उभयत्रैव सवितरुद्देश्यत्वं ताम्रत्वस्य विधेयत्वं । ‘कोदण्डेन शराः’ इत्यादौ
पूर्वत्र विधेयस्य शरादेः परस्मिन् वाक्ये उद्देश्यत्वम् । एवं ‘चन्द्रायते
शुक्लरश्मापि हंसः, हंसावते चास्मतेन कान्ता ।’ इत्यादौ पूर्ववाक्ये
उद्देश्यस्य हंसस्य परस्मिन् विधेयतेति । उद्देश्यविधेयान्तरतानामपि
उद्देश्यविधेयत्वम् वाच्यम् ।

यशोऽधिगन्तुं, सुखलिप्सया वा,

मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्त्तितुं वा ।

निवृत्तसुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥

अत्र प्रत्ययस्य । (मुष्यमीहितं वेति युक्तः पाठः ।)

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चाक्ष्य निवेद्याथं तद्विदष्टाः षमुद्ययुः ॥

अत्र सर्वनाम्नः । (अनेन विदष्टा इति तु वाच्यम् ।)

महीभृतः पुत्रवतोऽपि इष्टिस्तस्मिन्पत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा (७७)॥

अत्र पर्यायस्य । (महीभृतोऽपत्यवतोऽपीति युक्तम् ।)

अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूदिति कैचित्
समर्थयन्ते (७८) ।

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रञ्जयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं वृषश्चियः ॥

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । (तदभिभवः कुर्वते निरा-

यतिं । लघुतां भजते निरायतिः, लघुतावान्न पदं वृषश्चियः

इति युक्तम् (७९) ।)

(७७) अत्र पुत्रापत्यवन्दौ पुत्रवन्तोभववाधारणौ । पुत्रा, अस्म
यन्तीति वञ्चत्यविवक्षायां मत्तम् ।

(७८) केचिदित्यस्तरसः, इष्टान्ते प्रदर्शितस्य सामान्यविशेषभावस्य
दाष्टान्तिकेऽपि प्रदर्शयितुमुचितत्वादिति ।

(७९) प्रकृतदोषजिह्वीर्षयैव कल्पितेऽस्मिन् पाठे कन्दोमङ्गो न दोषाय,
निर्दोषवाक्यमात्रसमर्पणपरत्वादस्य । वस्तुतः अत्र, 'अभिभूतिः कुर्वते
निरायतिम् ।' इत्येव पाठः कल्पयितुं योग्यः ।

काञ्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काञ्चिदस्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्गान्तसत्त्वाः । .
भ्रेसुर्वाद्या इवान्याः, प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्ह्यः शशंसुः ॥
अत्र वचनस्य । (काञ्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धौ-
मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निःश्रीका इति, 'कम्पमाना' इत्यत्र कम्प-
मापुरिति च (८०) पठनीयम् ।)

गाहतां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुञ्जस्ताडितम्,
छायावद्भक्तदम्बकं स्रगकुलं रोमन्यमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे,
विश्रान्तिं लभतामिदं शिथिलज्यावन्धमस्त्राङ्गुः ॥
अत्र कारकस्य । (विश्रब्धा रचयन्तु शूकरवरा मुस्ताक्षति-
मित्यदुष्टम् ।)

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मनावभिधावति ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रमसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च (८१) ॥
अत्र क्रमस्य ; 'पादोपसंग्रहणाय' इति पूर्वं दास्यम् । एव-
मन्यत्पाप्यनुसर्तव्यम् । अविद्यमानः क्रमो यत्र (८२) । यथा,-

(८०) अन्यथा आख्यानप्रक्रमभङ्गः स्तादिति प्रसङ्गादुक्तम् ।

(८१) अकलितः अपरिमितः । प्रथमद्वितीयपादाद्यौ वचनार्थं
पादपक्षपधुराकर्षणयोर्हेतु-इति तन्निर्देशक्रमेणैव निर्देशो युक्तः ।

(८२) पदव्यतिरेकपरचनायाः प्रस्तुतार्थस्याप्रत्यावर्तने अक्रमत्वं,

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतः,
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

अत्र 'त्वं'-शब्दानन्तरं चकारो युक्तः । यथा वा,-
शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले, नाथ, दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे, पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खङ्गयष्टिः ।
आन्त्रेयं सर्व्वमा ते विलसति च पुनः, किं मया वृद्धया ते,
प्रोच्येवेत्थं, प्रकोपाच्छयिकरसितया यस्य कीर्त्त्या प्रयातम्(८३)॥
अत्र, इत्थं प्रोच्येवेति न्याय्यम् । तथा, 'लग्नं' रागावृताङ्गा'
(१३८ ४०) इत्यादौ इति श्रीनियोगादिति वाच्यम् ।

'अमतः' प्रकृतविरुद्धः (८४) परार्थो यत्र । यथा,—
राममन्मथशरेण ताडिता दुःसह्येन हृदये निशाचरी ।
गन्धर्वदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥
अत्र, प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

प्रत्यावकत्वेऽप्यनौचित्येऽस्यानस्यपदता, अर्थक्रमस्यानौचित्ये तु दुष्कृत्यम्,
उपक्रमोक्तक्रमस्योपसंहारे भङ्गे प्रक्रमभङ्ग इत्येतेषां भेदः ।

(८५) निस्त्रिंश-दोषाकर-कुट्टिनी-सर्व्वमा-वृद्धा-प्रयातयद्धाः यथाक्रमं
खङ्ग-चन्द्र-श्लेधिका-सर्व्वविख्याता-सहती-प्रकटगमनार्थका अपि यन्त्र-
शक्तिमहिम्ना त्रिंशद्विक-दोषविधान-जारयोजयित्री-कुलटा-ज्वरती-
पञ्चावनरूपानव्यर्थोत्पत्त्यापयन्ति ।

(८६) 'प्रकृतविरुद्धः' प्राकरणिकरथादिप्रतिज्ञूलः, 'परार्थः' रथादिरूपो
व्यङ्ग्यार्थो यत्र तदिति । (परार्थः ननु वाच्यार्थ इति प्रतिज्ञूलविभागादि-
महाभेदः ।) 'त्रेयो शृङ्गारमीमन्तो, तथा वीरभवान्को ।

रौश्राङ्गुतो, तथा हास्यकरणौ वैरिणौ मित्रः' इति ॥

अर्थदोषानाह,-

अर्थोऽपुष्टः कष्टो

वराहतपुनरुक्तदुष्कमग्राभ्याः ॥ ७ ॥

सन्दिग्धो निर्हेतुः

प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमा-

नियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥ ८ ॥

साकाङ्क्षोऽपद्युक्तः

सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्त-

स्वाप्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ९ ॥

‘दुष्टः’ इति सम्बध्यते । क्रमेणोदाहरणम्.-

अतिविततगगनसरणि-प्रसरणपरिसुक्तविश्रमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभ-कमलाकरहासकद्रविर्जयति ॥

अत्र अतिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं

न बाधन्ते इत्युपष्टाः, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा (८५) ।

(८५) अत्र अतिविततत्वमतिविस्तीर्णत्वं बृहदाकारत्वमिति यावत्,
(नतु दीर्घत्वम्) । गगनसञ्चार एव अमहेतुर्न तत्प्रतिविततत्वं सरणित्वञ्च
उपयुज्यते । एवं मरुदुल्लासितेत्यादावपि । अन्येऽं चेत्, अतिविततत्वादि
हेतुगर्भविशेषणतया अरुणविशेषणतया वात्माभिप्रेतम् ? आद्ये अप्रसिद्धिः,
द्वितीये गगनसञ्चारविततत्वम् अन्तरोष्णमिव अतिप्रसिद्धत्वात् प्राप्तमेवेति
तत्कथने पुनरुक्तिदोषः इति । न, प्रसिद्धत्वे पुनरुक्तिरेव पुन-
रुक्तिर्नैव पूर्वप्राप्तिप्रसिद्धापीति भावः । प्रयोजनान्तराभावात्तदर्थविष-
यायामपि तत्प्रदाभिधानेऽधिकपदत्वं, अरुणकथनार्थं प्रसुतात्पयोनिनोऽ-
प्यथेष्टं विवक्षायांनपुष्टार्थत्वमित्यनयोर्भेदः ।

सदा मध्ये यासामियमन्ततनियन्द्सरसा
 सरस्वत्युहामा वहति वज्रमार्गा परिमलम् ।
 प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
 महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः (८६) ॥
 अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमार-विचित्र-मध्यमात्मक-
 त्रिमार्गा (८७) भारती प्रमत्कारं वहति, ताः गम्भीरकाव्य-
 परिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु ; यासामादित्य-
 प्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ता मेषपरिचिताः कथं प्रसन्ना
 भवन्तीति सङ्क्षेपार्थः (८८) ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः,
 प्रकृतिमधुराः सत्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
 मम तु यदि यं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
 नयनविषयं, जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥

(८६) महाकाव्यस्य गम्भीरार्थकतयाऽऽस्फुटार्थत्वस्य द्रष्टव्यमिति समर्थयितुं
 कस्यचिदुक्तिरियम् । प्रस्तुतपक्षे 'रुचयः' अभिप्रायाः, 'प्रसादं' स्फुटतां
 'यान्तु'—इत्यन्वयः । अप्रस्तुतपक्षे 'सरस्वती' नदी, 'परिमलः' सस्वन्धः,
 (परिगतो मत्तो बलां क्रियायामिति व्युत्पत्त्या परिमलं स्रक्त्वं वा
 क्रियाविशेषणं) 'प्रसादः' स्रक्त्वात्प्रसन्नता ।

—(८७) वैदर्भी-गौड़ी-पाञ्चाष्याण्युत्पत्तिवती ।

(८८) आदित्यप्रभाकपो द्वितीयोऽर्थः उपमानं, तेन सह वाच्यार्थस्य
 उपमा व्यङ्ग्या । अत्र हि विवक्षितार्थः शब्दान्तरेणोपनिबध्यमानोऽपि
 क्षेत्रेनैव प्रतीयते ; क्लृप्तत्वादौ शब्दान्तरेण अन्ययान्तरेण वा विवक्षितार्थः
 सुखेनैव प्रतीयते इति भेदः ।

अत्र, इन्दुकलादयो यं प्रति पश्यन्प्रायाः स एव चन्द्रिकात्म
उत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहृतत्वम् (८६) ।

“ह्यतममुमतम्” (४३८०)-इत्यादि, अत्र, ‘अर्जुन अर्जुन-’

इति (८०) ‘भवद्भिः’-इति चोक्ते ‘सभीमकिरीटिनाम्’-इति
किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । यथा वा,—

अस्मन्वालावलीदप्रतिबलजलधेरत्तरौपायमाणे
स्नेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि, गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सन्त्रमेण, व्रज कृप, समरं, सुख शार्दिष्य, यङ्काम्,
ताते चापद्वितीये बहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥

अत्र, चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ।

भूपालरत्न, निर्दैन्यप्रदानप्रसृतोत्सव ।

विश्राणय तुरङ्गं मे, मातङ्गं वा मदालसम् ॥ (दुष्क०)

अत्र, मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः ।

स्वपिति यावदयं निकटे जनः,

स्वर्दिमि-तावदहं, किमपैति ते ।

तदपि साध्वतमाहर कूर्परं

त्वरितवत्सुदृश्य कुञ्चितम् ॥ (या०)

एषोऽविदग्धः ।

(८६) पश्यन्प्रायाः तुच्छप्रायाः ।

‘उत्कर्षार्थं वाऽपकर्षार्थं वा प्राप्यल्लेख विगद्यते ।

तस्माच्च तदन्वये तु व्याहृतोऽर्थस्तदा भवेत्’ इति ॥

(८०) अर्जुनं सम्बोधय वैर्भवद्भिः तेषामित्यनेन किरीटिना अर्जुनचोक्तेः ।

“मादुसर्गसुतचार्य”-(१७५०)-इत्यादि । अत्र, प्रकरणा-
श्रमावे सन्देहः । (यान्तश्चकार्यन्तराभिधाने तु निश्चयः ।)

मृहीतं येनासीः परिभवभवाब्धोक्षितमपि,
प्रभावावृयस्याभून् खलु तथ कश्चिन् विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भवात्,
विमोक्ष्ये शस्त्रं त्वामहमपि, यतः स्वस्ति भवते ॥

अत्र शस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ।

इदन्ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने,
यदेतस्मिन् हेन्मः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
इदं तद्वदुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्यातिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥

अत्र, कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा,-

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यज्यताध्वगाः,
सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्गिरिहेयतान् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कदापि हताशया
चरणनखिनन्यासोद्वेगवाङ्मुरकक्षुकः ॥

पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धो न पुनः अङ्गुरो-
द्गमः ।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुहृदि स्वेरं यान्धां गतोऽस्ममभूद्विदुः ।
तदनु भवतुः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियमहमगान्मुक्ताशङ्का, क नासि शुभप्रदः ॥

अत्रान्वर्त्ताऽपि कीर्त्तिः श्रोतृस्त्रावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोक-
विरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् (११) ।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।

नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च मृणोति च ॥ (वि०वि०)

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्योः समीप्यते ।

षाङ्गुय्यामुदृतिस्तस्य (१२) सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥

एतत् अर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गनमङ्गना ।

बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥

अत्र, केयूरपदे नखक्षतं न विहितमिति, एतत् कामशास्त्रेण ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन

दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।

आसादयन्नभिमतामधुना विवेक-

ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः (१३) ॥

अत्र, विवेकख्यातिस्ततः सम्प्रज्ञातसमाधिः पञ्चादसंप्रज्ञातस्ततो
मुक्तिर्नतु विवेकख्यातौ, एतत् योगशास्त्रेण ।

एवं विद्वान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् ।

(११) एवञ्च लोकविरुद्धस्यापि कविसमयप्रसिद्धिविरोध एव दोषः ।

(१२) सन्निविष्टमहयानासनद्वैधसंश्रवाः षट् षाङ्गुय्यम् ; स्वार्थे ष्यञ् ।

(१३) यमनियमासनप्राणोत्वासप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ
अङ्गानि । 'दुःसाधाया' दुःश्रमायाः 'सिद्धेः' यत्तेर्लक्ष्णोर्वा 'सविधं' निकट-
स्थितं पुरुषमात्रविश्रान्तमनोवृत्तिविशेषरूपसंप्रज्ञातसमाधिम् । 'विवेकख्यातिं'
प्रकतिपुरुषयोर्भेदज्ञानम् ।

प्राप्ताः त्रियः सकलकामदुष्कासतः किम्,

दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम्,

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

अत्र 'ततः किम्'-इति न नवीकृतम् (१४) । (तत्तु यथा,-
यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं, यदि च गौरवमद्विषु किं तबः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः, प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥)

यत्नानुस्मिखिताख्यमेव निखिलं निर्म्माणां मेतद्विधेः,

उत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि व्यङ्ग्यारकोटिः परा ।

याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्सम्पदः,

तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् (१५) ॥

अत्र, छायाभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितेति
सनियमत्वं वाच्यम् (१६) ।

(१४) भङ्गान्तरेण निर्द्देश्यत्वं नवीकृतत्वम् । 'किं ततः' इत्यस्य, किं
तस्मात्-इत्यादिद्वारेण शब्दपरिवर्त्तनेऽपि उत्कर्षान्तराभावात् अनवीकृतत्व-
मिति कथितपदत्वात् भेदः ।

(१५) चिन्तामणेरभासमेव मणीकृतैः पाषाणैः सह चिन्तामणेरनेपथ्ये
चिन्तामणेरपे परं पाषाणत्वमस्तु, तेषाम्बु सन्धित्वमिति सोपहासोक्तिः ।

(१६) सनियमोक्तौ हि कारणान्तरव्यवच्छेदेन पाषाणानां निम्नाति-
शयः प्रतीयते । अर्थविशेषस्य विवक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिपादकपदानभिधाने
न्यूनपदत्वानभिहितवाच्यते दोषो, अतएव तौ शब्दगतौ, अर्थविशेषाविवक्षावान्
अयमिति भेदः ।

वज्रान्मोर्जं सरस्वत्प्रविशसति सह्यः, शोण एवाधरस्ते,
 बाहुः काकुत्स्थबीर्यैः क्षतिकरणपटुर्दक्षिणसो ससुद्रः ।
 बाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव सुखत्वभीक्षणं,
 स्वच्छेऽन्तर्मानवेऽस्मिन् कथमवनिपते, तेऽम्बुपानाभिस्त्राणः ?
 अत्र शोण एवेति नियमो न बाध्यः (८७) ।

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः, सान्द्रैर्मसौर्जैर्जैः,
 मन्त्रं तन्ममथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां त्रियम् ।
 चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके,
 येन द्रुष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वत्सुद्राक्षिताः (८८) ॥
 अत्र ज्योत्स्नीमिति श्यामाविशेषो बाध्यः ।

कञ्जोलवेक्षितदृष्टत्परुषप्रहारैः

रत्नान्यमृनि मकरालयः माऽवमंस्याः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम

याज्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥

(८७) अर्धविशेषाविवक्षायां अधिपपदत्वं विवक्षायां तु अवमिति
 भेदः । प्रस्तुतोत्कर्षापर्यवोरसुषयोगिनि स्वरूपकथने एवावृत्त्यं, अवद्व
 प्रकृतापकर्षे स्वरूपकथनाभावेऽपि च भवतीति भेदः । तथाहि शोण
 एवेति निवृत्तनेऽन्यजसायवानात्कल्पप्रतीतो पिपासानौचित्यातिशया-
 प्रतीक्षाऽपत्त्यर्थः, नेदञ्च स्वरूपकथनम् ।

(८८) विद्वद्वाचमस्त्रिकायां विद्याधरमन्त्रदेवच्छेदकृतिः । श्यामा
 रालिः । चूर्णकैः दक्षिणाभिः । तन्त्रम् औषधं । सुद्राक्षः (अन्धवन्धु-
 दपरम् वसुधूतं चिह्नं) जातो बाहु, ताः । चिन्तोषणीतीं तां
 दिक्षु पश्यतो मम उद्दीपका एते प्रतिबन्धकावन्तेऽतस्तानपहरत इति भावः ।

अत्र, एकेन किं न विहितो भवतः स नामेति सामान्यं
वाच्यम् (१८) ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः, प्रसृत
द्रुह्यन्दाशरयिर्विबद्धचरितो युक्तसाया कन्धया ।
उत्कर्षश्च परस्व, मानयश्चोर्विश्रंसनं चात्मनः,
स्त्रीरत्नञ्च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं ख्यते ? ॥

अत्र, 'स्त्रीरत्नम्' उपेक्षितम्-इत्याकाङ्क्षति । नहि 'परस्व'-
इत्यनेन सम्बन्धो योग्यः (१००) ।

अस्मा शक्रशिखामणिप्रणयिनी, शास्त्राणि चक्षुर्नवं,
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि, पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणाम्बये च, तदहो ! केदृग्वरो लभ्यते,
स्याच्चेदेव न रावणः, क्व तु पुनः सर्व्वत सर्व्वे गुणाः ॥ (अप०)

अत्र, 'स्याच्चेदेव न रावणः' इत्यत एव समाप्यम् (१०१) ।

(१८) यथाश्रुते कौस्तुभमालस्योपकारकत्वेनाभ्यासमाननविषेधस्यैव-
तमः । एकेनेति पाठे तु भेदानवगमाद्दोषः ।

(००) नहि उपादेये स्त्रीरत्नेऽसर्पसम्भवः, किन्तु तदुपेक्षावामिति ।
यद्युच्यते, -परस्वोत्पत्तेरान्वयात् 'परस्वोत्पत्तौ' युज्यत एवेति । तच्च,
'परस्व'-इत्यस्य जनितात्वयतया, 'आत्मनः'-इत्यनेन व्यवहिततया च
पुनरन्वयायोगात् । अत्र 'परस्व'-इति पदं वा 'उपेक्षितम्'-इति वा कन्यया
किमपि पदं कल्पामिति नियमाभावात् विवक्षितप्रतीतिविरक्तो दूषकतावीजम् ।

(१०१) यत् यदभिधानं विवक्षितप्रतीतिविषयकं तादृशेऽनुपयुक्ते स्थाने
तदभिधानम् अपदयुक्तता, यद्योदाहरणे, 'स्याच्चेदेव न रावणः' इत्यन्तरं
'क्व तु पुनः'-इत्याद्यभिधानं समाधाने पर्य्यवस्यत् रावणस्य त्याज्यत्वप्रतीतिं
स्यगतिम् । प्रकाशितविद्वद्देशेनाभिधानं नवा विवक्षितप्रतीतिप्रतिरोधः-
इत्यनवबोधः । केचित्तु अपदयुक्ततानामाऽयं दोष इति वदन्ति ।

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन स्मर्यता,
मदेन नारी, सलिलेन निम्नगा ।
निशा शशाङ्केन, धृतिः समाधिना,
नयेन चालङ्कियते नरेन्द्रता ॥

अतः, श्रुतादिभिरुत्पद्यतेः सहचरितैर्व्यसनस्मर्यतयोर्निष्पद्यो-
र्भिव्यक्तम् (१०२) ।

“लग्नं रागाटताङ्गा” (१३८)-इत्यत्र ‘विदितं तेऽस्तु’
इत्यनेन श्रीशस्त्रादपसरतीति विरुद्धं प्रकाशयते (१०३) ।

प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
नेकेश्वरमपाण्डवं भुवनमद्र निःसोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्र दोःशालिनाम्,

अपैत रिपुकाननातिगुरुरद्र भारो मुवः (१०४) ॥

अतः शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् । यथा वा,-

वाताहारतया जगद्विषधरैराश्रयास्य निःशेषितं,

ने ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्वर्चिभिः ।

(१०२) सहचरितानां हि प्रायशः ऐक्यव्येष सव्येषाम् उपादेशत्वं
हेत्वर्थं वा प्रतीयेत, एतदेव दूषकतावीजम् ।

(१०३) यथा च विरुद्धं प्रकाशयते, तथोक्तं प्राक् (११८४) ।

(१०४) ‘शेषे’ इति क्रियापदम् । शयितोहि बोध्यते, न तु बोधितः
येते । विधेवाविमर्शे विधेयतया विवक्षितस्य विधेयत्वेनानवगमः, अतः तु
विधातुमनुचितस्य विधानमित्यनयोर्भेदः ।

तेऽपि क्रूरचन्द्रचर्मावसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकैः,

दम्भस्य स्फुरितं विदम्भपि जनो जात्यो गुणानीकते (१०५) ॥

अत्र, वाताहारादित्यं व्युत्क्रमेण बाध्यम् ।

अरे रामाहसाभरण, भस्मलन्त्रेणियरण,

स्मरक्रीडाव्रीडाभयमन, विरहिप्राणदमन ।

सरोहंसोत्तंस, प्रचलदल, नीलोत्पल, सखे,

सखेदोऽहं, मोहं ह्वय, कथय, केन्दुवदना ? ॥

अत्र, 'विरहिप्राणदमन'-इति नानुवादम् ।

“लग्नं रागादृताद्या” (१३८५०) इत्यादि । अत्र, ‘विदितुं तेऽस्तु’-इत्युपसंहृतोऽपि ‘तेन’-इत्यादिना पुनरुपात्तः (१०६) ।

(१०५) ‘दम्भस्य’ प्रकृते कापञ्चस्य परापकाराद्यवत्फलामिदम्भान-
पूर्वकधर्माचरणरूपस्य ‘स्फुरितं’ दीप्तिं प्रचलद्रूपतां । ‘गुणान्’
धार्मिकत्वादीन् ‘दृष्टे’ प्रार्थयते, सम्भावयति वा, अर्थात् जनेषु । सर्व एव
दुरभिसन्धिपूर्वकमेव धर्मा कर्म अनुतिष्ठन्ति, न तु धर्मबुद्ध्या, इत्यवार्त्तिकता
एव सर्वे इति वस्तुव्यपादतात्पर्यार्थः, एष एवार्थः पादत्रयेण समञ्जितः ।
एवञ्च जगत्त्रिभिः येषां वाताहारः स्रोतः, तान् पश्चिदम् अभ्युत्थिकाव्रत-
मङ्गीकृतं, तान् क्षयं नेतुं चर्मवसनं गृहीतमितिरीत्या असदभिसन्धिपूर्वक-
धर्माचरणमेव विधातुञ्चितं, न तु तस्य, ‘वाताहारतया’ इतिरीत्या
अनुवादो युक्तः । यथाश्रुतद्वयवृत्तसारिणस्तु जगच्चर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं
वायुभक्षणञ्च यद्योत्तरं तीव्रमिति तत्पुनरेव विधिर्मुक्तः न तु अन्यथेति,
एतदेव व्युत्क्रमविधानमित्याहुः ।

(१०६) क्रियाकारकान्वयेन निराकाङ्क्षतया समाप्तेऽपि व्याक्ये पुनः
कारकान्तराभिधानं त्यक्तपुनःस्वीकृतत्वं, यद्योदाहरणे, न किञ्चिद्व्यवतीत्यन्तेन
कर्मकारकेण विदिक्रियाया अन्वये समाप्तेऽपि पुनः ‘अन्त्येभ्यः’ इत्यादिना
कर्मकारकाभिधानम् । समाप्तेपुनरास्तत्वे तु पूर्वोक्तस्यैव कारकस्य विशेषण-
दानमिति भेदः ।

हन्तुमेव प्रहस्यस्य सख्यस्य विवरैषिणः ।

यथाऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥

अत्र, पुंश्रृङ्खलस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको दोषः प्रदर्शितः, तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति, तथापि
तेषां तत्राप्रकृतत्वात्प्रकाशनं न कृतम् ॥

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मातिः (१०७) ।

सन्निधानादिबोधार्थम् ;

अवतंसादीनि कर्णादिप्राभरणान्येवोच्यन्ते, तत्र कर्णादिशब्दाः
कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये, यथा,-

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः अवणकुण्डलम् ॥

अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।

आयद्युर्ध्वङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥

अत्र, कर्ण-अवण-शिरः-शब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थीः (१०८) ।

विदीर्णाभिमुखारातिकराले सङ्गरान्तरे ।

धनुर्ज्याकिणचिक्केन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥

अत्र, धनुःशब्द आकृष्टत्वावगतये । (अन्यत्र तु,

प्राबन्धनिस्पन्दभुजेन यस्य विनिश्चसद्वक्त्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केखरेणोषितमा प्रसादात् ॥

(१०७) ध्वनिः शब्दः । निर्मातिः प्रयोगः ।

(१०८) तथा च प्रतीत्या अवतंसादेः स्वरूपतो न ज्ञेयता, किन्तु
अस्याः कर्णादिस्थित्या इति अवगम्यते, तदवगमे च वर्णनीयाया उक्तार्थः ।

-इत्यत्र, कैवल्यो जगदशब्दः ।)

• • प्राणेश्वरपरिष्कृतिविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्नानद्वयम् (१०६) ॥

अत्र, मुक्तानाम् अन्यत्राभिहितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

सौन्दर्यसम्पत्, तादृश्यं यस्यासौ, ते च विभ्रमाः ।

षट्पदान् पुष्पमालेव, कान् नाकर्षति सा सखे ॥

अत्र, उत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः, निरुपपदो (११०) हि मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

न खलु, कर्णावतंसादिवत् जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

जगाद् मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ।

-इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिरिद्वौ,

“गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं कचित्प्रयोगः कार्यः”-

इति न युक्तम् (१११) । युक्तत्वे वा,

चरणत्व-परित्यागरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेष न स्थिरते (११२) ॥

-इत्युदाहार्यम् ।

(१०६) हारो मुक्ताहाराविति विश्वः । हार एव जगद्वयस्य हारः ।

(११०) निरुपपदः विशेषणरहितः ।

(१११) सिद्धाविति हेतौ सप्तमी, अत्र ‘न युक्तम्’-इत्यनेनान्वयः । ‘गतार्थस्य’पदान्तरेणोक्तार्थस्य । अयं निष्कार्थः, जगादेति क्रियया उक्तार्थस्यापि ‘वाचम्’ इत्यस्य नानर्थक्यं, ‘मधुरां’ इत्यादिविशेषणदानार्थं तदुपादानादिति वासनसतम् । मधुरं विशदाक्षरं जगादेति रीत्या क्रियाविशेषणतया विवक्षितार्थप्रतीतिरसम्भवात् ‘वाचम्’-इत्यनर्थकमेवेति प्रकाशयन्नसतम् ।

(११२) अत्र चरणत्वादीति विशेषणं न क्रियाविशेषणार्थमिति उत्तरदेशसंयोगादुक्तपादविहरणार्थमेव व्रजधातुना उक्तार्थवर्गापि

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता-

यथा,-

चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते, पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमासुखन्तु प्रतिपद्य लोका द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ।
अत्र, रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं
लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते'-इति हेतुं नापेक्षते ।

ऽनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभतीनां दोषाणाम् । यथा,-

स्रगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पथ्यैष च गवित्याश्च सुत्वामानं यजेति च (११३) ॥

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्

दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ ॥११॥

वक्तृ-प्रतिप्राय-व्यङ्ग्य-वाच्य-प्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि
क्वचिन्नगुणः (११४), क्वचिन्न दोषो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ
वक्त्रि प्रतिपाद्ये च, रीद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कटुत्वं गुणः ।
क्रमेणोदाहरणम्,-

'पादाभ्याम्'-इत्यस्य नानर्थक्यम्, 'उल्लविवेषणदानर्थसंपात्तत्वादिति ।
तथाचायं सिद्धान्तः, यत् यदुपादानं विना (विवेषणदानावच्छेदेन)
विषयितप्रतीतिविधातस्तत्रैव गतार्थस्यपि तस्योपादानं युक्तं, नान्येति ।

(११३) अद्राक्षमिति श्रुतिकटु, (गौरिति वक्त्रे) गविति अक्ष-
संस्कृति, सुत्वामानमिति अप्रयुक्तम् ।

(११४) गुणः प्रकृतोक्तवत् ।

दीधीवेवीट्समः कश्चिद्गुणद्वयोरभाजनम् ।
 क्षिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्वयस्य सन्निहिते न ते (११५) ॥
 यद्वा त्वामहमङ्गाद्यं शब्दविद्वापिशारदम् ।
 उपाध्यायं तदास्त्राधिं समस्याक्षय्यं सम्पदम् ॥
 अन्तर्प्रोतवृद्धत्वापावनलकक्रूरकृष्णत्वाङ्गण-
 प्रायप्रेक्षितभूरिभूषण-रवैरावोपयम्यम्बरम् ।
 पीतच्छर्दितरक्तकर्हमघनप्राग्भारधोरोल्लसद्-
 व्यालोलसनभारभैरववपुर्दयोद्धतं धावति (११६) ॥
 वाचप्रवशाद्वयया,-

मातङ्गाः, किमु वलितैः, किमफलैराङ्गध्वरैर्जम्बुकाः,
 सारङ्गाः, मणिषाः, मदं व्रजत किं, शून्येषु शूरा न के ।
 कोपाटोप---समुद्रटोत्कट---सटा---कोटेरिभारेः पुनः
 सिन्धुध्वानिनि ऊङ्कते स्फुरति यत् तन्नर्जितं गर्जितम् ॥

(११५) “दीधीवेवीटाम्” (१११।६) इति, “कश्चित् च” (१११।५)
 इति सूत्रेण च तद्विधेयः ।

(११६) ‘अन्तः’ अन्तर्द्वि Entrail इति नाम्ना प्रसिद्धः,
 ‘प्रोतानि’ पथितानि वृद्धानि ‘कपाद्यानि’ शिरसः कर्पराः (खुडी
 Skull इति भाषा), ‘नलकानि’ देहान्तर्वर्तीणि गवी Tube नाम्ना
 प्रसिद्धानि च यानि, तान्येव क्रूरं कणलि, शब्दयानि कङ्कणानि,
 ‘तदाद्याधि’ तल्लङ्घनानि ‘प्रेक्षितानि’ चक्षितानि यानि भूरीणि भूषणानि
 तेषां रवैः । पूर्वं ‘पीतं’ पश्चात् ‘छर्दितं’ वान्तं रक्तमेव कर्हमस्येव
 ‘घनः’ व्याप्तः, किंवा तस्य ‘घनः’ काठिन् (जमाट् Congeal इति
 भाषा०) यत्, एवंभूतः ‘प्राग्भारः’ अग्रभागो बयोः, तो । अतएव धोरं
 विभक्तम् ‘ऊङ्कयन्ती’ प्रकाशमानो ‘व्यालोलो’ चञ्चलो च यो जनो तावेक
 भारः सुखश्लु, तेन ‘भैरव’ ‘भोवणं’ बहुवर्णाः वा । अत्र बोधको रयः ।

अत्र, सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः । प्रकरणवशाद् यथा,-
 रक्ताशोक, क्षयोदरी क तु गता त्यक्ताऽसुरतां जनम् ?
 नो दृष्टेति सुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
 उत्कण्ठा-घटमान-घटपद्-घटा-संघट्ट-दृष्ट-च्छद्-
 स्तत्पादाद्वृत्तिमन्तरेण भवतः पुष्पोन्नमोऽयं कुतः ? ॥

अत्र, शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ।

क्वचिन्मीरसे न गुणो न दोषः । यथा,-

शीर्णप्राणाङ्गिपादान् दृष्टिभिरपघनैर्धर्षरात्र्यक्तघोषान्
 दोर्षाघ्रातानघौघैः, पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
 घर्माशोक्तस्य वोऽन्तर्द्विगुण-घन-दृष्ट्या-निम्न-निर्विघ्न-दृष्टे-
 र्दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु दृष्टयः शीघ्रमंहोविघातम् (११७) ॥

अप्रयुक्तनिवृत्तार्थौ शेषादावदुष्टौ । यथा,-

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
 यशोदृत्त भुजङ्गहारबलयोगङ्गाश्च योऽधारवत् ।
 यस्याङ्गः यशिमच्छिरोरुह इति स्तुत्यञ्च नामामराः,
 पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्रां सर्वदोमाधवः (११८) ॥

(११७) 'दृष्टिभिः' जुगुप्सास्पदैः । 'अपघनैः' क्षयैः कथाद्वयवैदप-
 बलितानि, 'घटयति' नूतनावयतैः संवध्नाति, 'उल्लाघयन्' नीरोगीकुर्वन्,
 'वोऽन्तः' हृदये द्विगुणा 'घना' निविड्वा अभीष्टदा वा 'दृष्ट्या' कथा,
 तथा 'निम्ना' तदायत्ता, 'निर्विघ्ना' विघ्नविनाशिनो 'दृष्टिः' व्यसयायो
 यस्य । 'दृष्टयः' स्मरणाः, 'अंहो' इरितम् । शब्दचित्तेऽस्मिन् काव्ये
 संतोऽपि भक्तिभावस्य न प्राधान्यमिति नीरसत्वव्यपदेशः ।

(११८) साधवपक्षे, 'अभवेन' अजन्मना । 'अनः' शकटं । स्वस्य
 'बलिजित्कायः' 'स्त्रीकृतः' मोहिनीरूपतां प्रापितः । 'उदृत्तभुजङ्गस्य'

अतः माधवपक्षे यशिमदम्बकक्षयशब्दौ अप्रयुक्तनिवृत्तार्थौ ।

... अस्त्रीलं कुचिद्रुणः । यथा, सुरतारम्भगोद्याम्,

(“द्युर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु”-इतिकामशास्त्रस्थितौ
करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्प्यन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते (११६) ॥ (व्री०)

शमकथासु-

उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे (१२०) ।

क्षोदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरक्षमेः कस्य जायते ॥ (जु०)

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणाम्,

मन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सम्यत्थाः (१२१) ॥

काव्यवर्षस्य हन्ता । ‘रवानां’ शब्दानां (नाम्नां) लघो यत् सः, नाम-
रूपात्मकजनतो ब्रह्मणि लय इति वेदान्तविदुमतम् । ‘अङ्गं’ गोवर्द्धनं,
‘गां’ पृथिवी । यशिनं मय्यातीति व्युत्पत्त्या यशिमयो राज्ञोः विरोधर इति
‘अम्बकानां’ यादवानां लयस्य निवासस्य कर्त्तव्यर्थः । शिवपक्षे ‘बलिजित्-
कायः’ विष्णुशरीरं, ‘पुरा’ लिपुटाक्षुरवधकाले, ‘अस्त्रीलः’ वाणरूपतां
प्रापितः । ‘अम्बकलयः’ अम्बकाक्षुरस्य नाश इत्यर्थः । सर्वदा उमाधवः
इति पदविभागः ।

(१२६) प्रस्तुतपक्षे पुंसो ध्वजः केतुः । साधनं सेना ।

(१२०) उत्तानः वैपरीक्षेन स्थितः । उच्छूनः शोथवान् ।

(१२१) प्रकृतपक्षे, ‘प्रशमात्’ शान्त्यवस्थनात् । ‘रक्ता’ अक्षुरक्ता
प्रकृतेः साधिता वशीकृता च भूयः । ‘क्षतविग्रहाः’ ‘क्षतो’ निवृत्तो
‘विग्रहः’ बुद्धवच्छो वेनाम् । ‘अस्थाः’ निश्चिन्ता इत्यर्थः । अथ च

पत्र, भाव्यमङ्गलसूचकम् । सन्दिग्धमपि वाच्यमहिम्ना
कचिन्वियतार्थप्रतीतिकृत्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः ।

यथा,-

पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् (१२२) ॥

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञे सति अप्रतीतं गुणः । यथा,-

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ,

आजोद्रेकाद्विघटितमनोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्,

तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥

स्वयं वा परामर्थे । यथा,-

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा (१२३)

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्भूग्यमाणाः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥

‘प्रथमाव’ नाशात्, इधरेण मण्डितसुरः क्षतशरीराच्च स्वर्गस्था भगवन्
इत्यर्थो व्यञ्जते ।

(१२२) कविपक्षे पृथुकानां वाक्कानामार्त्तस्वरस्य पात्रं, भुवि उषिताः
शयिता भूषिताः, विलसत्कानां रेणुभिरित्यर्थः । राजपक्षे पृथूनि कार्त्त-
स्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि वल्ल, करेणुः हस्तौ हस्तिपात्रको वा अर्थः ।

(१२३) षडधिका दश बोद्धव्यं वा नाड्यः इडा-गिर्यणादवस्थायां
चक्रं मणिपूराख्यं (हृदयस्थितं) तन्मध्ये स्थित आत्मा आरूपं वक्षः ।

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्भो गुणः । यथा,-

फुल्लकरं कलमकूरणिहं वज्रिणि

जे सिन्धुवारविडवा मङ्ग वल्लहा दि ।

जे गालिदख मङ्गिरीदण्डियो सरिच्छाः,

दे किंन सुव्वविषयइल्लपक्खणपुञ्जाः (१२४) ॥

अत्र, कलम-कूर-मङ्गिरी-दण्ड-शब्दा ग्राम्भा अपि विदूषकोक्तौ ।

न्यूनपदं क्वचिद्गुणः । यथा,-

गाढालिङ्गन-यामनौकल-कुच-प्रोद्धूत-रोमोद्गमा .

सान्द्र-स्नेह-रसातिरेक-विगलच्छीमन्वितम्बास्वरा ।

मा मा मानद, माति मामलमिति चामाच्छरोल्लापिनी,

सुप्ता किं नु! मृता नु किं! मनसि किं लीना ! विलीना नु किम् ! ॥

क्वचित् न गुणो न दोषः । यथा,-

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहितः ! दीर्घं न सा कुप्यति,

स्वर्गायोत्पतिता भवेत् सद्यः पुनर्भावाद्भ्रमस्या मनः ।

तां कर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनौ,

सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्व्याप्तेति कोऽयं विधिः ॥

अत्र, 'पिहितः'-इत्यतोऽनन्तरं, नैतद्व्यतः-इति, एतैर्न्यूनैः पदैः

विशेषविधेरकरणात् गुणः, उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं

वाधते इति न दोषः (१२५) ।

(१२४) पुष्पोत्करं कलमभक्तनिभं वज्रिणि जे सिन्धुवारविडवा मङ्ग वल्लहात्ते ।

जे गालितख मङ्गिरीदण्डः सहसाः, ते किञ्च सुव्वविषयिक्खणपुञ्जाः ॥

-इति च । कलमः शाब्दिभान्यं, कूरं भक्तमिति देयी । निषकिञ्च'सङ्गिणा ।

(१२५) 'उत्तरा' 'दीर्घं' न सा कुप्यति' इत्यादिद्वया परा, 'प्रतिपत्तिः' ज्ञानं,

अधिकपदं कचिद्गुणः । यथा,-

यद् वक्ष्यनाहितमतिर्वैकुण्ठाटुगर्भं

कार्त्तिकान्मुखः 'खलजनः कृतकं ब्रवीति ।

तत्प्राधवो न, न विदन्ति, विदन्ति किन्तु,

कर्तुं दृष्ट्या प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥

अतः, 'विदन्ति'-इति द्वितीयम् अभ्ययीगव्यवच्छेदपरम् (१२६)।

यथा वा,

वद वद ! जितः स शत्रुः ? न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति ।

चित्तं चित्तम् ! अरोदीद् हा हेति परं षते पुत्ते ॥

-इत्येवमादौ कर्षभयादियुक्ते वक्तारि (१२७) ।

कथितपदं कचिद्गुणः (लाटानुप्रासे, अर्थान्तरसंक्रमितवाचे,

विहितस्यानुवादत्वे च) । क्रमेणोदाहरणम्,-

सितकरकररुचिरविभा

विभाकराकार, धरणिधर, कीर्त्तिः ।

यौवकमला, कमला (१२८)

सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥ (ला०)

‘पूर्वा’ ‘तिष्ठेत् कोपवशात् !’ इत्यादिरूपां प्रथमा । अयं भावः,
नैवदत्तादेरनुपादानेऽपि निषेधेऽनुभूतस्य ‘दीर्घं न सा कुप्यति’ इत्यादेरुक्तं
निषेधो वाच्यवत् प्रतीयते, अतस्तदनुपादानं न दोषाय ।

(१२६) साधन एव विदन्ति नान्ये इत्यर्थपरम् ।

(१२७) “विश्वे च विवादे च तथा दैव्येऽवधारणे ।

प्रसादने तथा कर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यते ॥” इति ।

(१२८) पराक्रमवल्लीः वल्लीचेत्यर्थः ।

तालां जायन्ति गुणाः,
जाला दे सहिष्णुहिं घेयन्ति ।
रङ्गकिरणागुग्महिष्णाङ्गं होन्ति'
कमलाङ्गं कमलाङ्गं (१२६) ॥ (अ०)
जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं,
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते,
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ (वि०) .

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद्गुणः । यथा, उदाहृते [१२७४०] “प्राग-
प्राप्त”-इत्यादौ (१३०) । समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्म गुणो न दोषः,
यत् न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तर-
मेव क्रियते । यथाऽत्रैव “प्रागप्राप्त”-इत्यादौ (१३१) ।
अपदस्यसमासः क्वचिद्गुणः । यथा, उदाहृते [१५८]
“रक्ताशोक”-इत्यादौ (१३२) ।

(१२६) तदा जायन्ते गुणाः, यदा ते सङ्घटयैर्गुणान्ते ।
रङ्गकिरणागुग्महिष्णाङ्गानि भवन्ति कमलानि कमलानीति सं० ॥
द्वितीयकमलपदं विकाशसौरभसौम्यव्योदिसत्कमलपरम् ।
(१२७) अत्र हि चतुर्थे पादे क्रोधीभावात् मङ्गलमेव पदं युक्तम् ।
(१२८) अत्र दूषकतावीजं हि जनिताम्बुस्य पुनरन्वये निराकाङ्क्षता,
या च वाक्यान्तरकरणे न भवति, तत्र जनिताम्बुस्य केनाप्यनन्वयात् ;
विशेषप्रदाने तु तेन विशेषण्येन पुनरन्वये, जनिताम्बुस्य विशेष्यस्य नाकाङ्क्षेति ।
(१२९) अत्र हि शङ्कारे दीर्घसमासस्यानौचित्यमित्यपदस्योऽपि समासं
उद्दीपकं प्रति कोपसत्कर्षयन् विप्रसन्नमेव गुणातीति गुणः ।

गर्भितं तथैव । यथा,-

होमि अपहृत्पिपरिहो

णिरङ्कुसो अह विवेकरहिषो वि ।

सिविगो वि तुमन्नि पुणो

पत्तिहि भन्ति' णं पञ्चमरामि (१३१) ॥

अतः, 'पत्तिहि'-इति मध्ये, इदमर्थवोत्पादनाय । एवमन्यदपि
लक्ष्याल्लक्ष्यम् (१३४) ॥

व्यभिचारिरसस्यायिभावानां (१३५) शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥१२॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः-पुनः ।

अकाण्डे प्रथनच्छेदौ (१३६), अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥१३॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानं, प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे (१३७) दोषाः स्युरीदृशाः ॥१४॥

(१३१) भवास्यपहृत्पिपरिहो निरङ्कुशोऽयं विवेकरहितोऽपि ।

स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतोहि भन्ति' न प्रक्षरामोति सं० ॥ अपहृत्पिता
अतिमान्ना रेखा मर्यादा येन सः । 'निरङ्कुशः' यथेच्छाचारी ।

(१३४) 'लक्ष्यत्' अदोषत्वादि, 'लक्ष्यात्' उदाहरणात्, 'लक्ष्यम्'
निर्लक्ष्यम् ।

(१३५) सिद्धान्ते रसस्य आस्वादकस्य सामाजिकनिष्ठतया
अवस्थिततया च रसयन्त्रेणान्न आस्वादमानो विभावादिप्रत्यक्षितः स्वाविभाव
उच्यते, रसादिशब्दस्य तत्त्वेन यन्त्रोः, केवलस्य स्वायिभावस्य अशब्दवाच्यतायां
तृतीयो दोषः, रसादिप्रदानां केवलरसादानेन यन्त्रोः इति ज्ञानोदः ।

(१३६) प्रथनच्छेदौ रसस्यैव ।

(१३७) 'रसे' रसते-इति व्युत्पत्त्या आस्वादमाने रसभावादौ ।

स्वयन्दोषादानं व्यभिचारिणो (१३८) यथा,
 . . सत्रीङ्ग दयितानने, सकाङ्क्षा मातङ्गचर्माङ्गरे,
 सत्तासा भुजगे, सविश्वयरसा चन्द्रेऽक्षतस्यन्दिनि ।
 सेर्षा जङ्गुसुतावलोकनविधौ, दीना कपालोदरे,
 पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥
 अत्र व्रीडादीनाम् ।
 (व्यानमा दयितानने, मुकुलिता मातङ्गचर्माङ्गरे,
 सोत्कम्पा भुजगे, निमेषरहिता चन्द्रेऽक्षतस्यन्दिनि ।
 मीलदूम्नः सुरसिन्धुदर्शनविधौ, शाना कपालोदरे
 -इत्यादि तु युक्तम्) ।

रसस्य स्वयन्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् ।
 क्रमेणोदाहरणम्,-
 तामनङ्गजयमङ्गलत्रियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।
 नेत्रयोः क्षतवतोऽस्य गोचरे काऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥
 आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-
 व्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।
 पश्यैष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्त्तमानः
 शृङ्गारसौमनि तरङ्गितमातनोति ॥

(१३८) अत्रेदं दूषणशीलम्-सति सङ्गमे, विभावादिनाऽभिव्यक्तानेव
 समत्कारास्वादयोक्तव्यः, वाच्यत्वे तु अगूढत्वापक्षेष्टबोरपक्षे इति ।
 एतच्च यत् यस्य विभावादिना स्फुटतरं नाभिव्यक्तिसङ्गमः, तत्र तस्य
 वाच्यत्वमपि न तयोरेवमिति स्वपक्षोक्तिर्न दोष इति [१७१] वक्ष्यति ।
 एवं रसादीनामाकाशत्वं एव दोषो नित्यतराङ्गतयाऽनाकाशत्वेऽपीति ।
 एवं परत्वापि आकाशाभावे दूषणशीलम् बोध्यम् ।

स्यायिनो यथा,

संप्रहारे प्रहरणैः प्रचाराणां परस्परम् ।

ठणत्कारैः श्रुतिगतैश्चाहसस्य कोऽप्यभूत् ॥

अत्रोत्थाहस्य ।

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-

दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

लीलाशिरोऽंशुकनिवेशविशेषकृप्ति-

व्यक्तसगोन्धतिरभून्मयनावनौ सा ॥

अत्र, उद्दीपनालम्बनरूपाः ऋङ्गारयोग्या विभावा अनुभाव-
पर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना (१३६) ।

परिहरति रतिं, मतिं लुनीते,

स्खलति भ्रमं, परिवर्त्तते च भ्रयः ।

इति यत विषमा दशाऽस्य देहं

प्रतिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥

अत्र, रतिपरिहारादीनामनुभावानरं कल्याणादावपि सम्भवात्
कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

(१३६) अनुभावं पर्यवसाययन्ति प्रकरणाद्यनुसन्धानसापेक्षतया
विश्लेषेण, अगमयन्ति ये ते । अयं भावः, तादृश-चन्द्र-नादिकयोरप्यङ्गोक्तनेऽपि
तस्य यूनोररविकल्पे, रतेरनुदयस्यापि सम्भवेन प्रचनं तस्य रविकल्पमनु-
सन्धेयं, ततो रत्नानुभावप्रतीतिरिति विश्लेषः । प्रदीपकतस्तु 'अनुभावपर्य-
वसायिनः' इति पाठं सम्भवाना 'अनुभावप्रतीत्या आकांक्षापर्यवसायिनः'
इत्यर्थमाहुः ।

प्रसादे वर्त्तस्व, प्रकटय सुहं, सम्यज दर्श,
प्रिये ! प्रुव्यन्थङ्गान्यस्तमिव ते सिष्यतु वचः ।
निदानं सौख्यानां क्षणमभिसुखं, स्थापय सुखं
न सुखे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥

अत्र, शृङ्गारे प्रतिशूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो
विभावसात्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी (१४०) उपात्तः ।
शिङ्ग-रमण्यन्नि लोचनपङ्क्ति पङ्क्तिं गुरुक्षणाभ्यन्नि ।
सकलपरिहारक्षिप्त्वा वनगमयं एव इच्छति वृद्ध (१४१) ॥
अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । (इत्यन्ता-
द्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं (१४२) चेत्, न दोषः ॥
ह्रीः पुनः-पुनर्यथा (१४३), कुमारसम्भवे रतिविलापे ।
अकाण्डे प्रथमं यथा, वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीर-

(१४०) शृङ्गारे उपात्तत्वेन अस्य अस्यायितया व्यभिचारित्वम् । तेन
विभावादिना प्रतिशूलरसस्याप्यप्रसिद्धा विरोधेन प्रकृतरसाभेदादप्रसङ्गः ।

(१४१) निभतरमणे लोचनपङ्क्तिं पतिते गुरुजनमध्ये ।

सकलपरिहारक्षुब्धत्वा वनगमनमेवेत्यति वधूरिति सं० ॥

(१४२) निबध्यते इति शेषः । तयात्वे हि शृङ्गारे एव पर्यवसानं न
तु शान्ते इति न दोषः । अत्र, गुरुजनसङ्घिषौ निभतरमण्यदर्शने प्रकाश-
यत्तया वैराग्यस्यापि सम्भवात् न निभतेत्यादिपदादेव शृङ्गारप्रतीतिः ।

(१४३) पुनः पुनर्दीर्घोपितशान्तरा अपिच्छित्वा दोषनं अपिच्छेन
वक्तव्यः प्रकाशनं । तत्तु, अङ्गरादीनामेव दूषणं नत्वङ्गिन इति चेत् ।
कुमारसम्भवे, “अथ, मोक्षपरायणा सती”-इत्यादिना दोषितोऽपि कश्चनः
“अथ सा पुनरेव” इत्यादिना पुनर्दीपितः । एकस्मिन् पुनः पुनराकादे
वैरक्ष्यमिति दूषणं योजम् ।

संक्षये प्रवृत्ते, भातुमत्वा सह दुर्योधनस्य ऋक्षारवर्णनम् (१४४) ।

अकाण्डे छेदो यथा, वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के 'कङ्कण-
मोचनाय गच्छामि'-इति राघवस्योक्तौ (१४५) ।

अङ्गस्य अप्रधानस्य अतिविस्तरेण वर्णनं (१४६), यथा,
हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । अङ्गिनोऽनघसन्धानं (१४७) यथा,
रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्तृतिः ।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीर-रौद्र-
ऋक्षार-शान्त-रसप्रधाना धीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रशान्ताः,
उत्तमाधम-मध्यमाश्च (१४८) ; तत्र रति-हास-शोकाद्भुतानि
अदिव्योत्तमप्रकृतिवत् दिव्येष्वपि (१४९), किन्तु रतिः

(१४४) तदानीं कङ्कणवीरादिरसप्रवणमेव मनो न ऋक्षारास्तादे
प्रवर्तेत, इति दोषः ।

(१४५) तदङ्क्तिर्हि परशुरामभयात् व्याजेन निर्गमं प्रतिपादयन्ती
रामस्यावीरत्वे पर्यवस्यतीति नायके रामे वीररघो नास्माद्येत ! इति दोषः ।
कङ्कणमोचनं विवाहदयनदिनोत्सवभेदः । सुद्वितवीरचरितेषु सर्वेषु
कङ्कणमोचनाय गच्छामीति पाठो नास्ति ।

(१४६) 'अप्रधानस्य' प्रतिपाद्यकादेर्वक्तृषो वर्णने हि तद्वत् एव अप्रकृतो
रसादिः प्राधान्येनास्माद्येत, न तु नायकगतः प्रकृतो रसादिरिति ।

(१४७) 'अङ्गिनः' प्रधानस्य नायकस्य नायिकाया वा, अग्रतुल्यत्वात्
न तद्वतरसात्वादः ।

(१४८) प्रकृतयो नायकादयः । दिव्या देवतैकरूपाः (इन्द्रादयः),
अदिव्या मातृवैकरूपाः (वत्सराजादयः), दिव्यादिव्याः मातृवरूपेणाश्व-
तोषां देवाः (रामादयः) । ते पुनर्धीरोदात्तादिभेदेन प्रत्येकं चतुर्विधा
भूत्वा पुनः (शुषोत्कनापकर्षतत्त्वाच्चैः) उत्तमादिभेदेन प्रत्येकं त्रिधा भूत्वा
नवर्त्तिषद्विधाः सम्पद्यन्ते ।

(१४९) वर्णनीयानीति शेषः ।

सन्मोगश्चकाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया, तद्वर्णनं हि पित्रोः सन्मोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

क्रोधं प्रभो, संहर संहरेति यावन्निरः खं मरुतां चरन्ति ।

तावत्स वक्त्रिर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

-इत्युक्तवत् भ्रूकुप्यादिविकारवर्जितः क्रोधः संहारः फलदः स्वर्ग-
पातालगगनसमुद्रोल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव । अदिव्येषु तु
यावदवदानं (१५०) प्रसिद्धमुचितं वा, तावदेव उपनिवृत्त्यम्,
अधिकन्तु निवध्यमानमसत्यप्रतिभासेन, 'नायकवद् वर्तितव्यं,
न प्रतिनायकवत्'-इत्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु
उभयथापि । एवमुक्तस्य औचित्यस्य, दिव्यादीनामिव, धीरो-
दात्तादीनामप्यन्यथावर्णनं विपर्ययः (१५१) । तत्रभवन् भग-
वन्निवृत्तमेन, न अधमेन ; सुनिप्रभृतौ, न राजादौ ; भट्टार-
केति नोक्तमेन राजादौ (१५२), प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् ।

(१५०) अवदानं हसं कर्म पूर्वं तेनास्तुष्टिमिति बाणुत् ।

(१५१) एवं दिव्यादीनास्तत्तत्सौचित्यस्यान्यथावर्णनमिव धीरोदात्ता-
दीनामप्यौचित्यस्यान्यथावर्णनं विपर्यय इत्यन्वयः ।

(१५२) अत्र प्रतिशुक्तकं विभिन्नः पाठः, तथाहि कश्चित् "भट्टारकेति
राजादौ परमेष्ठरेति च न सुनिप्रभृतौ" इति पाठः, कश्चित्त्वन्वा ।
अवन्तु पाठो प्रदीपतट्टीकादुभयोः, "तत्तत्तुवन् भगवन्निवृत्तमेनैव प्रबोध्य",
नाशमेन ; उक्तमेनापि सुनिप्रभृतावेव, न तु राजादौ ; भट्टारकेति न
राजादावुक्तमेन, किन्तु देवादावेव" इति प्रदीपः । "न राजादाविति,
अधमेन तु राजादावेव न सुनिदेवादाविति केचित्" इति तट्टीका । अदि
'न सुनिप्रभृतौ' इति उक्तिरेव स्यात्, तदा 'केचित्'-इत्युपपन्नं स्यात्,
अत्र तदा प्रदीपेऽपि एतत्त्वमानाचक्षः कोऽपि पाठः, इत्येवमावाक्यपत्त्या
प्रदीपकः ।

एवं देशकालवक्रोक्तात्पादौनां वेपथ्व्यवहारादिकमुचितमेवोप-
निबद्धव्यम् ।

अनङ्गस्य (रसार्तुपकारकस्य) वर्णनं यथा, कर्णूरमञ्जुष्या
नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य बन्धिवर्णितस्य
राज्ञा प्रशंसनम् ।

‘ईदृशाः’-इति नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादि-
वर्णनम् (१५३) । उक्तं हि ध्वनिस्तता,-

‘अनौचित्यादृते नान्यत् रसभङ्गस्य कारणम् ।

अनौचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’-इति (१५४) ॥

ब्रह्मणोऽपि कश्चिददोषा अप्येते,-इत्युच्यन्ते,-

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः क्वचित् ।

यथा,

अनौचित्येन कृतत्वेन, सहभुवा व्यावर्त्तमाना क्रिया,

तैस्त्वैश्वर्यवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्टाग्रे वरमान्तसाध्वसरसा, गौरी नवे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरेण हसताक्षिष्टा, शिवायास्तु वः ॥

अत्र, अनौचित्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिरुक्तः (१५५) ।

(१५३) नायिकापादप्रहारेण नायककोपस्य प्रायशोऽवस्थावाद्
कल्पितवृत्तिरिति शेषः । अयं भावः,-एवंविधा अनौचित्यहेतवः रसदोषा
भवन्तीत्यर्थपदेण कारिकायां ‘ईदृशाः’ इति पदेन एतदुक्तं भवति, अनौ-
चित्यहेतवः सर्वे एव दोषा भवन्ति, परिगणितप्रकारस्तु प्रदर्शनायैव उक्तं इति ।

(१५४) ‘उपनिषत्’ वेदसारभाष्ये, नित्यरससङ्गपञ्चोपस्थापकवेद्भाग-
द्वय रसोपस्थितित्तिविधानमिति कल्पितार्थः ।

(१५५) अनौचित्यस्य नैकोऽपि तादृशोऽसाधारणोऽनुभावोऽदिरिति,

अत एव “दूरादुत्सुकम्” (४० पृ०)-इत्यादौ ग्रीडा-प्रेमादयः-
भावाणां विवक्षितत्वादीनामिव, उत्सुकत्वानुभावस्य संज्ञा-
प्रसरणादिरूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति द्रष्टव्यम् ।

सच्चार्थादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥१५॥

बाध्यस्योक्तिः न, न परं दोषः, यावत्प्रकृतरसपरिपोषकत्वं । यथा,-
काकार्थं, शशलक्षणाः क च कुलम्-(६४ पृ०)-इत्यादौ,
अत्र, वितर्कादिषु उक्तेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति
प्रकृतरसपरिपोषः (१५६) ।

येन उपात्तेन औत्सुक्यमसंशयं प्रतीयेत, येषां च त्वरादयः,
ते नासाधारणाः, शुब्जजनगङ्गनाभवादिनापि तेषां सम्भवात्; इति
औत्सुक्यं क्षपदेनोपादीयते, ग्रीडादीनान्तु असाधारणानुभावसत्त्वात्
अनुभावस्येनैव उपपदानं युक्तम्, अतएव अमरकविर्दूरादुत्सुकमिति श्लोके
औत्सुक्यमेव केवलं क्षपदेनाभिधत्तुं ग्रीडादीन् अनुभावस्येनैव प्रतिपादयति
न । तेनायं सिद्धान्तः, येषां व्यभिचारिणां नासाधारणानुभावादिसम्भवस्त
एव क्षपदेनोपादीयन्ते न त्वस्येऽपीति ।

(१५६) अत्र हि प्रतिषरणं पूर्वभगोक्तानां समाकृष्टकारिणां
वितर्कादीनाम्, उत्तरभागप्रतिपादिताङ्गाच्च शृङ्गाराङ्गसङ्कारिणाम् औत्-
सुक्यादीनां वषोत्तरं बाधकतया चरसोक्तायां विन्वायामेव बाधकत्वं पर्यवस्य-
मिति (विषयजयात् सैनिकोत्कर्षद्वारा रात्र इव) चिन्तोत्कर्षद्वारा शृङ्गारस्यैव
उत्कर्ष इति । स चोत्कर्षः, वितर्कादीनां बाध्यतयोक्तामेव भवतीति शुचत्वं ।
तेषु बाध्यमानैः शान्तस्य प्रतीत्यनुभवात् प्रकृतशृङ्गाररसात्तादविधातो
नास्तीति न दोषत्वमिति ।

(पाण्डुं ज्ञानं वदन्, हृदयं सरसं, तवाशस्य वपुः ।

आवेदयति गितान्तं श्लेष्मिणरोगं सखि, हृदन्तः (१५७) ॥

-इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम् ।

सत्यं मनोरमा रामाः, सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु मन्ताङ्गनापाङ्ग-भङ्गलोलं हि जीवितम् ॥ वि०वि०)

-इत्यत्र, आद्यमर्द्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम् । जीवितादपि अधिक-
मपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभङ्गुरोपमानतया उपात्तं
शान्तमेव पुष्पाति (१५८) ; न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः,

(१५७) 'सरसं' अक्षरसहितं बाहुरागञ्च ।

'श्लेष्मिणं' श्लेष्मणरोगे परदाररतेऽपि च ।

अन्वदेहचिकित्साङ्गैः साध्यरोगे च जायते' इति विचः । अत्र,
'पाण्डुताद्यनुभावोपितस्य रोगस्य कष्टाकृतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भे
समावेशात् अङ्गभावाप्राप्ता दोषत्वाभावः'-इति ध्वनिकृतम् । एतदयुक्तं,
पाण्डुतादीनां ('व्याध्युन्नादाद्यपकारजाद्यप्रसरणादिनिर्विप्रलम्भोऽभि-
नेतव्यः'-इति भरतोक्त्या) रोगस्य विप्रलम्भसाधारणतया विरोधस्यैवासिद्धेः,
इति प्रकाशकृतम् ।

(१५८) मन्ताङ्गनापाङ्गत्वमेव शृङ्गारप्रतीत्या विरोधमायङ्ग्य परिहरति
जीवितादिति, अयं परिहारः, शृङ्गारस्यानुभावाद्यप्रतीत्या न एतन्मात्रेण
शृङ्गारप्रतीतिरिति न विरोधः, प्रसृत उपमानतया उपात्तं तत् सखि प्रसिद्ध-
भङ्गुरत्वं तदातिशयञ्च उपस्थापयत् शान्तमेवोपकरोति, तथाहि, भङ्गुरोप-
माणां प्रसिद्धभङ्गुरत्वेन उपमानतानियमेन, उपमानस्य व्यातिशयनिश्चयेन च
तस्य उपमानतया उपादानादेव प्रसिद्धभङ्गुरत्वतदातिशये उपस्थीयेत इति ।
प्रसिद्धेति प्रसिद्धभङ्गुरञ्च तत् उपमानञ्चेति तस्य भाव इति विष्णुः ।

तदङ्गाप्रतिपक्षोः । न तु, 'विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः,
शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात्, नापि काव्यशोभाकरणम्,
रसान्तरादनुप्रासमात्राद्वा तथाभावात् (१५८) ।

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः, स कार्यो भिन्नसंशयः (१६०) ।

रसान्तरेणान्तरितः, नैरन्तर्येण यो रसः ॥१६॥

वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन
भयानको निवेशयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण
विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यं । यथा नागानन्दे,
शान्तस्य जीमूतवाहनस्य, अशो गीतम् ! अशो वादितम् !
-इत्यङ्गुतमन्तर्निवेश मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । न
परं प्रबन्धे, यावदेकस्मिन्नापि वाक्ये रसान्तरव्यवधिना विरोधो
निवर्त्तते । यथा,-

भूरेणुहिग्धान्, नवपारिजात-

माक्षारजोवासितवाङ्मयः ।

गाढं शिवाभिः, परिरभ्यमाणां,

सुराङ्गनास्त्रिष्टभजान्तरासाः ॥

(१५८) 'भवत्वेनात्र शृङ्गारप्रतीतिः, परन्तु तथा शुङ्गजिह्वाकाष्ठान्धत्वेन
विषमवर्णं च भिन्नरङ्गीकृत्य यान्ते निवेश्यते इति अदोषता । यद्वा काव्य-
शोभानिमित्तमेव तदुपादानमतोऽदोषता'-इति अङ्गिकारसमाधानं दूष-
यति न त्विति । अभावादिति विरोधेनेति शेषः । 'तथाभावात्' काव्य-
शोभविषयात् ।

(१६०) अत्राश्रयसंबन्धवद्भ्यो आश्रयनाधारोभयपरी, तेनाश्रयनैक्येन
विरोधे निष्ठाश्रयनतया निवेशः, आधारैक्येन च विरोधे निष्ठाधारतयेति ।

संयोजितैः प्रथमभां सुरङ्गिः

पद्यैः सगानामुपवीक्ष्यमानान् ।

संबीक्षिताश्चन्दनवारिषेकैः

सुगन्धिभिः कल्पलतादुङ्कैः ॥

विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः

कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानान् ललनाङ्गुलीभि-

र्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन् ॥

अतः, बीभत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः (१६१) ॥

सूर्यमाणो विरुद्धोऽपि, साम्येनाथ विषक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ, तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥१७॥

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरजघनस्यर्षी नीवीविस्मंसनः करः ॥

एतत् भूरिअवसः समरभुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्बधू-
रभिदधौ । अतः पूर्व्यायस्थास्मरणां शृङ्गाराङ्गमपि करुणं

(१६१) भूरेणुदिग्धेत्वादिना कर्माविशेषण्येन बीभत्सः, नवपारिजाते-
त्वादिना कर्तृविशेषण्येन शृङ्गारः, अनयोश्च निर्देशकमेव प्रतीतिः । एवं
भूरेणुदिग्धत्वादेः, नवपारिजातमाङ्गारकोवाचितत्वादेव रसोत्पादकबलकतया
रणोत्पादकप्रतीत्या वीररसः । एवञ्च प्रथमतो बीभत्सः, ततो वीरः, ततश्च
शृङ्गारः, ततः पुनर्वीर इति व्यवधानम् । तेनानन्तर्याभावस्तु बीभत्स-
भृङ्गारयोरविरोधः । वीरश्च आत्मन्यनन्य प्रतिबोद्धा, भृङ्गारश्च तः कर्मा-
ङ्गना इति आत्मन्यनभेदादनयोरप्यविरोधः । “यद्यपि अत्र वीरश्च नैवान्यः,
अन्यो च तद्व्यभिचरित्वाविति न विरोधस्तथाप्येवमविरोधः सम्भवतीति
उदाहृतम्” इति त्रयोपः ।

परिपोषयति (१६२) ।

दन्तैः क्षतानि; करजैश्च विषादितानि;

प्रोक्षितान्साम्प्रतुल्यैः भवतः शरीरे ।

दन्तानि रक्तमनसा ज्वराजबद्धा

जातस्यूहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ (१६३)

अतः, कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि
तथा जिनस्य । यथा वा, परः शृङ्गारी तदवलोकनात् सस्यूहः
तद्वत् एतदृश्यो मुनय इति साम्यविवक्षा (१६४) ।

(१६२) योऽप्यावस्थायां पूर्वोक्तस्यास्मरणस्य करुणोद्दीपकत्वात् ।
शृङ्गाराङ्गशृङ्गा शृङ्गारोऽपि शृतः । शृतस्य तस्य प्राधान्येनास्मादात्मना-
वादविरोधः ।

(१६३) प्रकृत्य बुभुक्षया आपत्त्यं जिघांसने विद्यं स्वशरीरं दक्षवन्
जिनदेवं प्रतीयच्छक्तिः । एकत्र परपरित्यागहर्षात् अपरत्वात्तरागद्वन्द्वं प्रत्यक्षः ।

(१६४) अङ्गयोः साम्यविवक्षया अङ्गिनोरपि रसयोः साम्यं विवक्षित-
मिच्छावति । अत्र हि प्रकरणेन जिनस्य दयावीर्यस्य इव शब्दशक्तियश्चिन्ता
शृङ्गारोऽपि उपस्थीयते, स्वभावोदेव सिंही आसम्भनं, न च विरोधिनोरनयो-
रेकात्म्यमतया प्रतीतिरस्मिन् इति, एवं मुनिभिरित्यनेन मुनिषु शान्त इव
जातस्यूहैरित्यादिना शब्दशक्तियश्चिन्ता शृङ्गारोऽपि प्रतीयते, न चानङ्गोः
एकमेकवाक्यं प्रतीतिरस्मिन् इति विरोधसम्भावना । साम्यविवक्षाकान्तं शृङ्गारस्य
उपमानत्वेन नाविकात्म्यमतया, नायकनिष्ठतया, पूर्वसिद्धतया च प्रतीतिः,
वीरस्य सिंहीरित्यमतया-जिननिष्ठतया च प्रतीतिः, शान्तस्य च मुनिगतत्वेन
तत्प्राचीनत्वेन च प्रतीतिरिति च विरोधः । जिनस्य ईदृशं कर्म
विवक्षयनमिति प्रतीत्यनङ्गोऽपि विषयो दयावीर्यस्य इत्यादिनास्मादङ्गी-
रतः, नापि च शब्दशक्तिविवक्षा इतिरत्नाभिधेयैति चेत् एव प्रधानः ।

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाकुलिगलद्रुतैः सदर्भाः स्वकीः
 पादैः, पातितबावकैरिव, पतद्वाप्यान्वयौताननाः ।
 भीता भर्तृकरावलेखितकरास्त्रज्जुनाम्नोऽधुना
 दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युदग्रहिवाहा इव (१६५) ॥ [१]
 अत्र, चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते, तत्र कथं इव
 ऋक्षारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः (१६६) । (यथा (१६७),
 एहि, गच्छ ; पतोन्तिष्ठ ; वद, मौनं समाचर ।
 एवमाशयप्रत्यक्षैः क्रोडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥
 अत्र, एहीति क्रोडति, गच्छेति क्रोडतीति क्रोडनापेक्षयोः
 आगमनगमनयोर्न विरोधः ।
 क्षिप्तो हस्तावलग्नः, प्रसभमभिहतोऽप्यादहानोऽंशुकान्तं,
 गृह्णन् केशेष्वपास्तस्तरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
 आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साञ्जुनेत्रोत्पलाभिः,
 कामीवाङ्गीपराधः स दहतु दुरितं शाश्वतो वः शराग्निः ॥ [२]
 -इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य कथणोऽङ्गम् (१६८),

(१६५) विवाहाङ्गलालक्षणे प्राचोऽवधूनामेतादृशी अवस्था भवति ।

(१६६) योऽप्यावस्थातः कथं विवाहावस्थातश्च मृत्कारः, इवोरपि
 अगवोर्नृपविषयकरतिभावेऽङ्गता, 'एतादृशो हि अस्मै राक्षः प्रतापः, वेनेवात्
 एतादृशी अवस्था जाता, येन चेकां दुर्गविवाह उल्लेख्यते' इति प्रत्यवात् ।
 एवमेवैकैर्नृपयमोर्नृपयोरिवानयोः (अभावतो विरोधिगोरपि) नात्र
 विरोधः प्रवरति ।

(१६७) प्रभावाङ्गभूतयोर्ध्विरोधिगोरपिविरोधं उक्तानेन दृश्यति वनेति ।

(१६८) कथं योऽङ्गमिति कथं योऽङ्गीपनविभावक लिङ्गरूपकीनैकवच
 लिङ्गरिपुप्रभावातिशयवाचीनत्वात् । यवञ्च लिङ्गरप्रभावातिशयक लिङ्गर-
 रिपुविषयकरतिभावोऽङ्गीपनविभावत्वात् अङ्गिनि लिङ्गरिपुविषयकरति-

तस्य तु शृङ्गारः ; तथापि न कव्ये विभ्रान्तिरिति तस्य
अङ्गत्वेव । अथ वा (१६६), प्राक् यथा कामुक आचरति स्म,
तथा शराग्निरिति शृङ्गारपोषितेन कव्येन मुख्य एवार्थ उपो-
हृत्यते । उक्तं हि,-

‘गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तते ॥’ (१७०) इति ।

प्राक् (४७०) प्रतिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न
विरोधः, नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवति (१७१) इति रसशब्देनात्र
स्थायिभाव उपलब्धते ॥

इति काव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः ॥

भावे कव्योऽङ्गमिति पर्यवस्यति । एवं पूर्वं प्रपद्यी यथा कराकम्बनादिकम्
आकाशीत्, तथेदानीं शराग्निरित्युपमानभावेन, पूर्वोक्तप्रतीति-
रूपकत्वेन च शृङ्गारः कव्यस्याङ्गं सन् परम्परया प्रधानस्य भावस्याङ्गमिति
विरोधिनोरप्यनयोः प्रधानेऽङ्गभावेनाविरोधः । यद्यपि शृङ्गारापेक्षया
कव्योऽङ्गो, तथापि तत्र प्रकर्षपुण्यवसानं नास्ति, तेनापि भावप्रकर्षेणात्
इत्यङ्गमेव तदिति तात्पर्यम् ।

(१६६) ननु यथा केदे औदासीन्येन खड्गनिष्ठाता तत्त्वत्वैद्यम् वा
यित्वा नाङ्गं, तथा कव्यसत्त्वैवैवमपि शृङ्गारो नाङ्गिनि भावेऽङ्गमिति
केवलकव्यस्यैव भावाकृतया तत्र शृङ्गारस्य औदासीन्यादित्याशङ्क्य पक्षान्तरम्
उपलभ्यति अथ वेति । यथा केवलः खड्गोऽत्र केदेऽङ्गं किन्तु निपातितः
स इति निपातविदः केदेऽङ्गभावः, तथा केवलः कव्यो नात्राकृतया
विषयितः, किन्तु शृङ्गारेऽप्योत्कर्षितः स इति तदुत्कर्षविदः शृङ्गारस्याङ्ग-
भावोऽङ्ग इति सिद्धान्तः । अत्राह्वरपक्षेनैतत् प्रतिपादितम्,-यत्, अङ्गिनि
वाचात् परम्परया वा अङ्गत्वमाप्नोते विरोध इति ।

(१७०) ‘गुणः’ अङ्गं, ‘संस्कारः’ उत्कर्षः, ‘तथा’ कृतात्मसंस्कारत्वे ।

(१७१) रसस्य वेद्यान्तरस्यैव नृत्त्यतया रसान्तरस्यैवाप्रवृत्तेः ।

॥ अष्टम उक्तासः ॥

एवं दोषानुक्ता गुणालङ्कारविवेकमाह,-

ये रसस्थान्निनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः (१) ॥१॥

आत्मन एव हि यथा शौर्यादयः, न आकारस्य ; तथा,
रसस्यैव माधुर्यादयो गुणाः, न वर्णानाम् । क्वचित्तु शौर्यादि-
समुपचितस्य आकारमहत्त्वादेर्दर्शनात् 'आकार एवास्य मूरः'-
इत्यादेर्यवहारादन्यत्र अमूरेऽपि वितताकृतित्वमात्रेण 'मूरः'
इति (२), कापि मूरेऽपि स्मृतिलाघवमात्रेण 'अमूरः'-
इति अविश्रान्तप्रतीतयो (३) यथा व्यवहरन्ति, तद्वत् मधुरादि-
व्यञ्जक-सुकुमारादिवर्णानां मधुरादिव्यवहारप्रवृत्तेः अमधुरादि-
रसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि,
मधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादेरमाधुर्यादि रस-

(१) 'अचलस्थितयः' नियतावस्थायाः, नैयत्यञ्च रसेन तद्रूपकारेण च सह
बोध्यम्, तेन रसं विना ये न तिष्ठन्ति, तिरुल्लासप्रदं रसस्यपञ्चर्त्तनीत्यर्थः ।

इदञ्च अक्षयकथनम्, अक्षयन्तु रसोत्कर्षकत्वे सति रसधर्मात्मन्, तत्रात्मे सति
रसनियतस्थितिकत्वं, नियमेन रसोपकारकत्वं वेति त्रितयं बोध्यमिति प्रक्षेपः ।

(२) अत्र व्यवहरन्तीत्यपिमेनात्मनः, एवं परत्वं, माधुर्यादि-इत्यत्रापि ।

(३) न विभ्रान्ता वाचार्थे पञ्चवसन्ता प्रतीतयेषां ते, अमूरदर्शिन इति ।

पर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिवन्ध्या व्यवहरन्ति (४) । अत एव माधुर्यादवो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्ण-
मात्राश्रयाः (५) । यथैषां व्यञ्जकत्वं, तथोदाहरिष्यते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातचित् ।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः (६) ॥ ३ ॥

ये वाचकवाच्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्प्रविनम्
उपकुर्वन्ति, ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽपि
उपकारका हारादय इव, अलङ्काराः ; यत्र तु नास्ति रसः,
तत्प्रोक्तिवैचित्त्यमात्रपर्यवसायिनः । क्वचित्तु सन्तमपि न उप-
कुर्वन्ति ।

(४) अर्थं भावः, - वितताकारस्य सुकुमारवर्णादीनाम्व्यवहारेण
व्यञ्जकत्वप्रतिपत्तये उपचारेण 'अस्य अयमाकार एव न्यूरः, एते वर्णा एव
मधुराः' इत्यादि क्वचित् अभियुक्ता व्यवहरन्ति, तन्मन्त्रोक्तवन्तोऽनभिज्ञा
वितताकारस्यैव न्यूरत्वं, सुकुमारवर्णादीनामेव माधुर्यादि सन्त्यमाना तथैव
व्यवहरन्ति, नैतावता गुणस्य वर्णधर्मत्वविज्ञप्तिरिति ।

(५) अभ्युपगन्तुं यस्या इति शेषः । 'मधुरा रचना' इत्यादिव्यवहाराद्व
अतिशेरेण रचनायामपि तदभ्युपगमप्रसङ्गादिति भावः । तथाच शुक्ल-
रसैकधर्मत्वे लाघवं, वर्णरचनोभयवृत्तित्वे गौरवमिति सूचितम् । एतदर्थ-
मेव 'वर्णमात्राश्रयाः' इत्युक्तम् ।

(६) 'सन्तं' समुदृतयाऽवस्थितम् । एवं परत्वं । अङ्गद्वारेणेति, अनेन रस-
धर्मत्वं निरसम् । इदमपि स्वरूपकथनम्, लक्ष्यवन्तु, रसोपकारकत्वेऽपि तद्व-
ृत्तित्वम्, तथास्यैव रसानिवृत्तावस्थितिकत्वम् अभियमेन रसोपकारकत्वं
वा इति प्रदीपः ।

यथाक्रममुदाहरणानि,-

अपसारय घनसारं, कुब सारं दूर एव, किं कमलैः ।

अलमलमालि, अणालैः, इति वदति दिवानिशं वाया ॥

-इत्यादौ वाचकमुखेन,

मनोरागसीव्रं विषमिव विसर्प्यत्यविरतं,

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः प्रावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं प्वर इव गरीयानित-इतः,

न मां त्रातुं तातः प्रभवति, न चास्मा, न भवती ॥

-इत्यादौ वाचकमुखेन अलङ्कारौ रसमुपकृतः (७) ॥

चित्ते विहट्टदि, य तट्टदि सा गुणेषु,

जेज्जासु लोटदि, विसट्टदि दिम्भुहेसुं ।

धोलन्नि वट्टदि, पवट्टदि कव्ववन्ने,

ध्याणे य तट्टदि चिरं, तरणी तरट्टी (८) ॥

-इत्यादौ वाचकमेव (८),

(७) पूर्वतः, शृङ्गारव्यञ्जक-रेफातुप्रासः यन्मलङ्कारं न शृङ्गारमनुप-
करोति । उत्तरतः तु, 'विषमिव'-इत्युपमायामेव विसर्प्यत्यविरतमिति व्यप्रतीक्षा
विप्रकम्बोत्कर्ष इति प्रदीपः । 'अलङ्कारौ' इत्यादौ चित्तकाव्ये न
कचित् स्फुटो रसः इति नाम तदुदाहृतम् ।

(८) चित्ते विहट्टते, न लुञ्जति सा गुणेषु,

यथासु लुञ्जति विसर्पति दिङ्मुखेषु ।

'वचने वचते, प्रवचते काव्यार्थे,

ध्याने न लुञ्जति चिरं तरणी प्रगल्भा ॥-इति व० ।

विहट्टते चमत्करोति, चित्तातुल्यं कर्म करोतीत्यर्थ इति उद्योतकम्,
विहट्टते लुञ्जति विवेकहीना भवतीति तु वयं । तरट्टी प्रगल्भेति देशीति
संज्ञेश्वरः ।

(८) उपकरोतीति शेषः । न तु रसमिति परेर्वाच्यम् । अलं हि
शृङ्गारो रसः, तत्प्रतिकूलः टवणीतुप्रासोऽलङ्कार इति ।

मित्ते क्षापि गते, सरोरुद्वने वक्षानने ताव्यति,
क्रन्दतुल्य भ्रमरेषु, वीक्ष्य हवितासकं पुरः सारसम् ।
चक्राहेन वियोगिना विसङ्गता नास्वादिता मोक्षिता,
कण्ठे केवलमर्गलेष निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥
-इत्यादौ वाच्यमेव, नतु रसम् । अत्र विसङ्गता न जीवं
रोहं क्षमेति प्रकृतानुगुणोपमा (१०) ।

एष एव (११) च गुणालङ्कारप्रविभागः । एवञ्च (१२)
'समवायवृत्त्या शौर्ष्यादयः, संयोगवृत्त्या तु चारादय इत्यस्तु
गुणालङ्काराणां भेदः, अोजःप्रभतीनामनुप्रासोपमादीनाञ्च
उभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गङ्गुलिकाप्रवाहेष्वैषां

(१०) 'अत्र' एतादृशविप्रकम्भावस्थायां, 'जीवं रोहं' जीवनिरोधाय,
'न क्षमा' नार्पयितुं योग्या । जीवनिरोधनिमित्तं कण्ठे विसङ्गतार्पणमनु-
वितम्-इत्यर्थः ; विप्रकम्भोक्तत्वे हि जीवनिर्गमोपाय एवावच्छस्यते, न तु
तस्मिन्निरोधोपाय इति इयमुपमा 'प्रकृतं' विप्रकम्भं रसमपकर्षयतीति भावः ।

(११) 'एष एव' पूर्वोक्त एव, न अन्यप्रकारः, नापि च विभागभावः ।

(१२) एवञ्च (गुणालङ्कारयोस्तत्तरीत्या प्रविभागसत्ये च) इत्यभिधान-
मसदित्यन्वयः । तदभिधानमिदम्, -लौकिका गुणालङ्काराः सम्बन्धभेदेन
तिष्ठन्तीति तेषां भेदोऽस्तु, काव्ये पुनरलौकिकानां गुणालङ्काराणामेकेनैव
समवायसम्बन्धेनावस्थितिरिति भेदोऽनुपपन्नः । योऽपि च भेदव्यवहारः, स
गङ्गुलिकाप्रवाहव्यायेन, यथा हि, केनर्पि कारणेन पुरोऽनुसरन्तीत्यामपि
गङ्गुलिकां (मेरीं), विनैव निमित्तविचारम्, इतरा अप्यनुगच्छन्ति, अन्ते पतित-
मपि च तामनुपतन्ति, तथा, कश्चन प्राक्तनः केनचिद्व्यभिप्रायेण गुणालङ्कारयो-
र्भेदमुद्दिश्य, तदनुसारेण, विनैव निमित्तविचारं, केचनापुनिकाव्येव
व्यवहरन्तीति । असमवायवृत्तिरत्र अयुत-(अष्टयक)-विद्यात्मकाः, तत्त्वसा-
नियतवृत्ताकाङ्क्षयो वा कश्चन सम्बन्धः, न पुनरैवैविककल्पितः समवाय इति ।

भेदः'-इत्यभिधानमसत् । यदप्युक्तं, 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्तु अलङ्काराः' (१३) -इति ; तदपि न युक्तं, यतः, किं समसैर्गुणैः काव्यव्यवहारः, उत कतिपयैः, यदि समसैः, तत्कथमसमसगुणा गौड़ी पाञ्चाली च रीतिः काव्यस्यात्मा ? (१४) । अथ कतिपयैः, ततः,

'अद्रावत् प्रज्वालत्यग्निरुच्चैः, प्राज्यः प्रोदन्बुधसत्येष धूमः ।'
-इत्यादावोजःप्रभृतिषु (१५) गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः ।
स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥
-इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकौ (१६) ।

(१३) उक्तं वामनेन । 'काव्यशोभा' काव्यव्यवहारनिदानसुत्कर्षः । 'तदतिशयः' तस्या गुणकतयोभाया अतिशयः आधिक्यम् ।

(१४) वामनेन हि, 'रीतिरात्मा काव्यस्य, सा च प्रदसङ्घटनात्मिका त्रिविधा, वैदर्भी गौड़ी पाञ्चाली च ; समस्तगुणा वैदर्भी, प्रसादौजोगुणा गौड़ी ; भाषुर्यप्रसादगुणा तु पाञ्चाली' -इत्युक्तम् । एतस्मिन् गुणान् रसधर्माः, नापि च त्वय एव, किन्तु दय इत्यनुपदं व्यक्तेरभिव्यजति ।

(१५) वामनोक्तौजःप्रसादार्थव्यक्तिषु । एषां अङ्गपं वक्ष्यते ।

(१६) पूर्वार्धे विशेषोक्तिरुत्तरार्धे व्यतिरेकः । 'एकगुणकृत्निकल्पनया येनगुणदार्ढ्यकल्पना विशेषोक्तिः' -इति, 'उपमेवस्य गुणातिरेकत्व' व्यतिरेकः -इति च वामनेनैवोक्तम् । अथमभिवन्धिः, अतः हि काव्यव्यवहारनिदान-शोभाजनका न केऽपि गुणाः सन्ति, येऽपि च वामनमतसिद्धाः प्रसादादयः सन्ति, ते हि रीत्यादिरसव्यञ्जकाः नास्मिन् मृत्तारप्रधाने ज्ञोके काव्यव्यवहार-प्रवर्तनाय प्रभवन्तीति एतादेवाङ्कारौ काव्यव्यवहारं प्रवर्तयत इत्यवश्यं भवताम्नोक्तव्यम्, एवञ्च अस्मिन् अङ्कारद्वये गुणकल्पनातिव्याप्तिः,

माधुर्योजः-प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश (१७) ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह,-

आह्लादकत्वं (१८) माधुर्यं शृङ्गारे'कृतिकारणम् ॥२॥

शृङ्गारे (अर्थात्) सन्भोगे, कृतिर्गलितत्वमिव (१८)

अव्यक्तं (२०) पुनरोजःप्रसादयोरपि ।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् (२१) ।

अत्यन्तकृतिहेतुत्वात् ।

दीपग्रात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥४॥

अव्याप्तिश्च अशङ्कारस्यस्य, आभ्यां गुणकृतयोभावा अनतिशयनादिति ।
पम्यजता अत् काव्यस्वरूपनिरुक्तौ 'सगुणौ'-इति विशेषणं दर्शं, तत् न
वासनाद्युक्तगुणयोगाभिप्रायेण, किन्तु श्लोकरसधर्मगुणानां परस्परया
सम्बन्धतात्पर्येण, रसधर्मो तद्व्यतिरिक्तः । वस्तुतः पम्यजता 'तददोषो सगुणौ'
इत्यनेन काव्यस्य स्वरूपसक्तं न तु लक्षणमिति क्वचित् गुणाभावेऽपि न दोषः ।

(१७) 'ज्ञेयः प्रसादः समता साधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःशान्तिरसमाधयः' ॥

इति वासनाद्युक्ता दय यदेगुणा अर्थगुणाश्च ।

(१८) 'आह्लादकत्वम्' (आर्षं कप्रत्ययात्) आनन्दस्वरूपता इति
प्रदीपः । आह्लादकत्वान्नरत्वादेरेव रसरूपतया आनन्दस्वरूपतायाः
रसविहितः कथन धर्म इति महेन्द्रः । कृतिकारणं आह्लादकत्वं
माधुर्यं, तच्च शृङ्गारे इत्यन्वयः, एवं परत्वं ।

(१९) सामाजिकानुभवसिद्धः सुकुमारचित्तभावस्याविशेषः कृतिः, वा न
मधुररसाह्लादेन (मन्ःकाठिन्याद्यपममे) जायते, न तु साधुर्यमेव च इति ।

(२०) तेन 'अव्यक्तं' (अवस्थादुहेनकरत्वं) माधुर्यम् इति भास्करोक्तं उक्तम् ।

(२१) कथादिति शेषः ।

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः (२२) ।

बीभत्सरोद्वरसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।

वीरात् बीभत्से, ततो रौद्रे सातिशयमोजः (२३) ।

शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः (२४) ॥५॥

व्याप्नोत्यन्यत्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

‘अन्यत्’ इति व्याप्यमिह चित्तम् ।

‘सर्वत्र’ इति सर्वेषु रसेषु, सर्वासु रचनासु च ।

गुणवृत्तग्रा पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥६॥

गुणवृत्त्या उपचारेण (२५), तेषां गुणानाम्, (आकारे शौर्यस्येव) ।

(२२) क्षिप्रव्यापि सामाजिकमनसो द्वेषाद्यात्मकविषयविशेषवसम्पर्केण (सर्वज्ञानात्मकार्किकरणसम्पर्केण ज्वलनमिव) तेजस्त्रावस्याविशेषो विस्तारः ।

(२३) पारिशेष्यात् उक्तेतरेषु हास्याभयानकाङ्क्षतेषु उभयोरेव साधुर्यो-
जसोः स्थितिरिति बोध्यम् । तत्र हास्यादीनां शृङ्गाराङ्गविभावादिप्रभवत्वे
साधुर्यं प्रधानं, वीराद्याङ्गविभावादिप्रभवत्वे तु ओजः प्रधानमिति
उद्योतकम् । एतच्च तत्र तत्र रचनापि तादृशी काव्या । ‘हास्ये सर्वदेव
प्रकटं साधुर्यं, खल्यं ओजः, भयानकेऽङ्गुते च ओजः प्रधानं खल्यं
साधुर्यम्’ इति तु निदर्शनकम् ।

(२४) ओजसि शुष्केन्धनाग्निवत्, साधुर्ये स्वच्छजलवत् इति ।
आम्रवतया रसे, व्यङ्ग्यतया च रचनायामिति च विभागः । येन गुणेन
रसाः बहुसंख्यं चित्तं व्याप्नुवन्ति, स साद इति फलिताऽर्थः । ‘व्याप्नोति
नः’ इति कर्तृत्ववा निर्देशोऽन्यैरुपपत्त्येन कुर्यात्तावन्तरे ।

(२५) ‘उपचारेण’ अत्यङ्ग्यतादिबलमेव कुर्यात्तावन्तरे, सधुरः शब्दः
सधुरोऽर्थ इति व्यवहार इति भावः ।

कुतस्तय एव, न दश ? इत्याह,-

केचिदन्तर्भवन्त्येषु, दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचित्, न ततो दश ॥७॥

बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यः स्तेषः, यश्च आरोहाव-
रोहक्रमरूपः (२६) समाधिः, या च विकटत्वलक्षणा (२७)
उदारता, यश्चोजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः ; तेषामोजसि
अन्तर्भावः (२८) । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्गा (२९) साक्षाद्
उपात्तम् । प्रसादेन अर्थव्यक्तिर्गृहीता (३०) । मार्गाभेदरूपा
समता क्वचिदोषः, तथाहि, “मातङ्गाः किमु बलिताः”-
[१५७ पृ०]-इत्यादौ, सिंहाभिधाने मरुणमार्गत्यागो गुणः ।
कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दुष्टताभिधानात् तन्निराकरणेन अपारुष्यरूपं
सौकुमार्यम्, औज्ज्वल्यरूपा (३१) कान्तिश्च स्वीकृता । एवं
न दश शब्दगुणाः ।

(२६) आरोहो गाढ़ता, अवरोहः शैथिल्यं; तयोः क्रमः वैरस्याजनको
विन्यासः, स च आरोहपूर्वकोऽवरोहः, अवरोहपूर्वको वा आरोहः ।

(२७) विकटत्वं विष्येदात् पदानां न्यत्यायत्वम् ।

(२८) वामनाद्युक्तस्य ओजस इव एषामपि गाढ़वन्त्येन ओजो-
गुणव्यञ्जनवर्णसादृश्येन ओजोगुणेऽन्तर्भावः । एषमन्यत्वापि ।

(२९) ‘भङ्गा’ माधुर्यव्यञ्जनमध्येऽसमासार्थकादृशपदोपादानरूपं
प्रकारात्करं भक्तिः, तथा ।

(३०) अर्थव्यक्तिर्निरूप्यतापनसामर्थ्यम् ।

(३१) कष्टत्वं श्रुतिकटत्वम्, अपारुष्यं श्रुतिमुखावहत्वम्, औज्ज्वल्यं
हासिकादिस्वाधारण्यपदविन्यासवैलक्षण्येन अलौकिकप्रसक्तारथाश्रित्यम् ।

‘पदार्थे वाक्यरचनं, वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिष्यांससमासौ च, साभिप्रायत्वमस्य च (३२) ॥’

-इति या प्रौढिः, ओज इत्युक्तम् (३२) तत् वैचित्र्यमात्रं न गुणः, तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः (३४) । अपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपास्त्रीलग्राभ्याणां निराकरणेन च साभिप्रायत्वरूपमोजः (३५), ‘अर्थवैमल्यात्मा (३६)

(३२) उक्तश्लेषादिनामकान् दयः अर्थगुणानपि दूषयति ‘पदार्थे’ इति । ‘अस्य’ पदस्य विशेषणादेरिति यावत् । उक्तपञ्चप्रकारा प्रौढिरित्यर्थः । तत्वाद्या यथा, चन्द्रे वक्तव्ये अलिखोचनसस्य’ ज्योतिरिति वाक्यरचनं । द्वितीया यथा, कान्तार्थिनी सङ्केतस्थानं गच्छतीति वक्तव्ये ‘अभिसारिका’ इति पदाभिधानम् । तृतीया यथा, परस्’ नापहर्त्तव्यमिति एकस्मिन् वाक्यार्थे वक्तव्ये, पराजं नापहर्त्तव्यं, परवस्त्रापहारो अलुचितः, पराभरणहरणम् इहासत्त्वानिष्टकरमित्यादिना नानावाक्येन प्रतिपादनं व्यासः । चतुर्थी यथा, ‘ते हिमालयमामन्य’ इत्यादिना एकेनैव वाक्येन नानावाक्याधीभूतस्यामन्त्रणस्य उक्तिः समासः । पञ्चमी यथा, ‘कुप्या’ हरस्यापि पिनाकपाणेः’ इत्यादी पिनाकपाणेरिति विशेषणस्य सार्धकत्वम् । सहेचरातुयायिनस्तु ‘साभिप्रायत्वमस्य च’ इति पाठं नाङ्गीकुर्वन्ति, तन्मते बहुव्रीहैव प्रौढिः ।

(३३) ‘इति’ उक्तपञ्चविधा या प्रौढिः ‘ओजः-इत्युक्तं’ (ओजः-इति नान्ना अर्थगुणतया वामनादिभिरुक्तं) ‘तत्’ वैचित्र्यमात्रमित्यन्वयः ।

(३४) अत्र, तत्त्वत्वेऽपि रसाद्यभावे काव्यव्यवहारप्रवृत्तेश्च-इत्यपि हेतुः । अयमभिप्रायः, गुणानामेव काव्यव्यवहारहेतुत्वमङ्गीकुर्वन्तां वामनादीनामेतादृशे ओजसि गुणत्वेनाभिसतेऽसति काव्यव्यवहारो न स्यादिति ।

(३५) एवञ्च साभिप्रायत्वरूपमोजः न केवलं वैचित्र्यमात्रं किन्तु अपुष्टार्थत्वदोषाभावरूपमपीति बोध्यम् ।

(३६) अर्थवैमल्यम् अधिकपदानुपादानेन अर्थवैचित्र्यमात्रपरिपक्वात् वाक्यार्थस्य विशदमतीतिबोध्यत्वम् ।

प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अपारुध्यरूपं (३७) सौकुमार्यम्, अप्राप्त्यत्वरूपा उदारता च स्वीकृता । अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलङ्कारेण रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां (३८) च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपा अर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्वरूपा कान्तिश्च स्वीकृता । क्रमकौटिल्यानुत्पत्त्यलोपपत्तियोगरूपघटनात्मा (३९) श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्मन् । अवैषम्यस्वरूपा (४०) समता दोषाभावमात्रं न पुनर्गुणः, कः खलु

(३७) अपारुध्यं निवृत्तार्थानभिधानं । पक्षेऽप्यर्थे 'वाच्येऽपक्षरूपेण अभिधानं, यथा 'स्मृतः' इति वक्तव्ये 'कीर्तिशेषं गत' इत्युक्तिरिति प्रदीपः ।

(३८) रसस्य प्राधान्ये रसध्वनिना, अप्राधान्ये रसगुणीभूतव्यङ्ग्येन रसवदलङ्कारेणेति विशेषः ।

(३९) क्रमकौटिल्यं अतिक्रमः, तस्य अनुत्पत्त्यत्वं अस्फुटत्वं, इत्योपपत्तिर्युक्तिस्तस्या योग इति, यथा,-

इहैकासनसंस्थिते प्रियतमे पञ्चादुपेत्यादराद्

एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छत्रः ।

ईषद्विकृतकन्धरः सपुलकप्रचोक्तसन्धानसाम्

अलङ्कारलसत्कपोलफलकां धूर्त्तैः परां वृण्वति ॥

-इत्यत्र पिहितनयनामतिक्रम्यान्वाचुस्वनाद् अतिक्रमः, अस्य अस्फुटत्वम्, अनया तदज्ञानात्; तलोपपत्तिः, एवमनया तु न ज्ञातव्यमिति युक्तिरिति प्रदीपतदुद्योतकतः । दर्पण-निदर्शकतस्तु, क्रमः क्रियापरम्परा; कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्; अनुत्पत्त्यत्वं प्रसिद्धिः; उपपत्तिः उपपादकयुक्तिविन्यासः; तेषां योगो मेहनं, स एव रूपं यस्याः सा घटना आत्मा यस्य सः । तथाहि उक्तश्लोके ज्ञान्ता क्रियापरम्परा; पञ्चादुपेत्य नयनपिधानादि विदग्धचेष्टितम्; अयस्यैव लोकाप्रसिद्धिः, एकासनसंस्थिते, पञ्चादुपेत्य, नयने पिधाय, ईषद्विकृतकन्धर इति उपोपादकानि, एवमत्र योग इत्याहुः ।

(४०) उपक्रान्तस्य उपसंहारे परित्यागः (प्रक्रमभङ्गदोषस्वरूपः) वैषम्यम् ।

अनुक्तोऽन्यस्य प्रसावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थस्य अयोनेरन्य-
च्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत्कथं काव्यम् (४१.),
-इत्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गणः ।

तेन नार्थगुणाः वाच्याः,

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये (४२) ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥८॥

के कस्य ? इत्याह,-

मूर्ध्नि वर्गान्तगताः स्पर्शा अटवर्गाः, रणौ लघू,

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥९॥

(४१) अयोनिः केनाप्यनुक्तिस्त्रितपूर्वः, यथा,-

‘सद्योसुशुद्धतमत्तद्धनचिबुकप्रसर्द्धि नारङ्गकम्’ इत्यादि ।

अन्यच्छायायोनिः अन्यैरुक्तिस्त्रितमूलको रचनानैपुण्येन अभिनव
इव प्रतीयमानोऽर्थः, यथा,-

निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि यञ्जयः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विन्दयति करमर्पयितुं कुसुमलावी ॥

अत्र हि नयननीलोत्पलयोः प्रसिद्धाभेवोपमासवलम्बायसर्थ उद्भावितः ।

अयम्भावः, श्लोकशास्त्रकाव्यादिदर्शितजन्यनिपुणताया काव्यहेतुतया अर्थ-
दर्शनाभावे काव्यशरीरमेव न निष्पद्यते इत्यर्थदृष्टेः काव्यशरीरनिष्ठाकृतमेव
न तु गुणत्वमिति ।

(४२) ये च माधुर्यौजःप्रसादाख्या (गुणवत्त्वा) ‘शब्दगुणाः’ ‘प्रोक्ताः’,
‘तेषां’-इत्यन्वयः । ‘शब्दगुणाः’ इत्युक्तिस्तु शब्दात्मनां वर्णादीनां
व्यञ्जकत्वसम्भवाप्रदर्शनाय ।

ठठडवर्जिताः कादयो भान्ताः, शिरसि निजवर्गान्ध-
युक्ताः, तथा रेफणकारौ ऋस्वान्तरिताविति वर्णाः ; समासा-
भावो मध्यमः समासो वेति समासः ; 'तथा' माधुर्य्यवती पदा-
न्तरयोगेन (४३), रचना माधुर्य्यस्य व्यञ्जिका । उदाहरणम्,
अनङ्गरङ्गप्रतिमन्तदङ्गम्भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गाः ।

कुर्वन्ति यूनां सङ्घसा ययैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्तप्रयोः, रेण, तुल्ययोः ।

टादिः, शष्पौ, वृत्तिदैर्घ्यं, गुम्फ उद्धत ओजसि ॥१०॥

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययोः (द्वितीयचतुर्थयोः), रेफेण
अध उपरि उभयत्र वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोः (तेन
तस्यैव) सम्बन्धः, टवर्गो (अर्थात्) णकारवर्जः, शकार-
पकारौ ; दीर्घसमासः ; विकटा सङ्घटना ओजसः (४४) ।
उदाहरणम्, -स्वर्द्धासुद्धृत्तलक्षेत्यादि [११२ पृ०] ।

(४३) पदान्तरयोगः सन्धिः, 'यथा प्रतिभं तदङ्गम्'-इति पदयोः सन्धौ
'न्'-इति अधुरवर्णोत्पत्तिरिति मञ्जेश्वरः । वस्तुतः सन्धिं विनापि पौष्पां-
पर्य्यविशेषेणापि रचना अधुरा भवतीति पदान्तरयोगः पदान्तरेण सम्बन्ध
इत्यर्थः ।

(४४) व्यञ्जिका इति शेषः । द्वितीयचतुर्थयोर्विजातीययोरपि
सम्बन्धः, (तेन तस्येत्यस्य प्रथमेन प्रथमस्य द्वितीयेन द्वितीयस्येत्याद्यर्थं
कल्पयित्वा) विजातीयेन प्रथमादिना विजातीयप्रथमादेरपि योगोऽस्य
व्यञ्जकः, णकारस्य 'ख'बोरेव वर्जनमिति मञ्जेश्वरः । दीर्घसमासोऽपि विकटः
एवास्य व्यञ्जक इत्युद्योतकम् ।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनाद्यप्रत्ययो भवेत् (४५) ।
साधारणः समग्राणां, स प्रसादो गुणो मतः ॥११॥

समग्राणां रसानां सङ्घटनानाञ्च । उदाहरणम्,-

परिष्कानं पीनस्नजघनसङ्गादुभयतः,

तनोर्मध्यस्थान्तःपरिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्रुत्यभुजलताक्षेपबलनैः,

क्षशाङ्ग्याः सन्तापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्राः सङ्घटनादयः, तथापि,

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित् क्वचित् ।

रचना वृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥१२॥

क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्तृौचित्यादेव रचनादयः । यथा,-

मन्यायस्तार्थवान्मः सुतिकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः,

कोणाघातेषु (४६) गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।

क्षणाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः,

केनास्मिन् सिंहनादप्रतिरसितसखो 'दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ ? ॥

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम् (४७), अभिनेयार्थञ्च काव्य-

(४५) तत्राव श्रुतिमात्रेणार्थबोधकाः सर्वे एव (सङ्गमारा वा विकटा वा) इत्यादयः प्रसादगुणस्य व्यञ्जका इत्यर्थास्तुभ्यते ।

(४६) कोणः षादनदण्डः । केचित्,-

'ढकाशतसङ्ख्याणि भेरीशतशतानि च ।

एकदा यत्र वाद्यान्ते कोणाघातः स उच्यते' ॥

-इति पारिभाषिकेषु शब्देषु सत्सप्तोत्तर्यमाहः ।

(४७) प्रसङ्गपत्वात् तथेति शेषः । 'अभिनेयः' अभिनवबोधनीयः,

मिति तत्प्रतिज्ञा उद्धृता रचनादयः, वक्ता चात्र भीमसेनः ।

क्वचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षा वाच्यौचित्यादेव रचनादयः । यथा,-

प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैक्तिकेयोपघात-

त्रासाश्लेषाश्रुतिर्व्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्षमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजाम्

भाङ्गारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥

क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव ते, तथाहि,
आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मङ्गणवर्णादयः, कथायां
रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धृताः, नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासा-
दयः (४८) । एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्त्तव्यम् ॥

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुण-

निर्णयो नाम अष्टम उक्तासः ॥

‘अर्थः’ प्रतिपाद्यो यस्य तत् नाटकादीत्यर्थः । अभिनवस्य चे ‘हि अटिति
अर्थप्रत्यायनमेवोचितं, दीर्घसमासादिना तु न तद्विलम्बः कार्य इति ।

(४८) आख्यायिकायां गद्यस्य प्राधान्यम् गद्ये च विकटवर्ण्येव अभ्य-
हितत्वात् न मङ्गणवर्णादयः, किन्तु विप्रलम्भकरणयोः तस्यामपि न दीर्घ-
समासादि, तयोरतिशौकुमायां । कथायान्तु वर्णनीयस्य सुखप्रतिपत्ते-
रेवोद्देश्यत्वात् न उद्धृता वर्णादयः । नाटकादौ विश्लेदेन अभिनयसौकर्यात्
न दीर्घसमासादय इति प्रदीपः ।

॥ नवम उक्तासः ॥

गुणविवेचने कृतेऽलङ्काराः प्राप्तावसराः, इति संप्रति
शब्दालङ्कारान् आह- (१)
यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते (२) ।
श्लेषेण काका वा, ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥१॥
'तथा' इति श्लेषवक्रोक्तिः, काकुवक्रोक्तिश्च । तत्र पदभङ्गश्लेषेण
यथा,-

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि, कथेतनो
वामानां प्रियमादधाति, हितकृन्नैवावलानां भवान् ? ।
युक्तं किं हितकर्त्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः,
सामर्थ्यं भयतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः (३) ॥

(१) वक्रोक्त्यान्तरन्यासौ यस्य, श्लेषचित्तके ।

पुनरुक्तवदाभासः शब्दालङ्कृतयस्तु षट् ॥

(२) एकेनान्याभिप्रायेणोक्तम् वाक्यम् अन्येन यदि अन्याभिप्रायकतया
कल्याते, तदा वक्रोक्तिः । 'अन्येन' इति स्वयमन्यथाकरणरूपात् अपभ्रुते-
र्ध्वच्छेदः । अत्र च तत्तत्पदानां परिष्ठत्यसङ्गत्वेन, शब्दस्यैव वचत्काराधायक-
त्वेन च शब्दालङ्कारत्वमस्य ।

(३) 'लामार्थि' अभिज्ञोऽसि । 'ततस्' इष्टम् । अत्र नारीणामिति
पदं कामिनीपरतया वज्रा उक्तम्, प्रतिवज्रा त्वं, न नारीणामित्यर्थपरतया
'योजितम्', ततश्चेन शत्रुपरतयोक्तम् वामानामिति पदम् वज्रा नारीपरतया
परिकल्प्य, हितकृदितिपदं, हितकारिपरतया अवलानामिति च नारीपरतया

अभङ्गश्लेषेण यथा,-

.. अहो ! केनेदृशी बुद्धिदीक्षणा तव निर्मिता ? ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्नतु दारुमयी क्वचित् (४) ॥

काका यथा,-

गुरुजनपरतन्त्रतया दूरतरं देशसुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलखलिते नैष्यति सखि, सुरभिसमयेऽसौ (५) ॥

वर्णसाम्यमनुप्रासः,

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसाद्यनुगतः

प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः (६) ।

उक्तम् । प्रतिवक्ता पुनः ते पदे यथाक्रमं हितच्छेत्तृपरतया दुर्लभपरतया च व्याख्याय, दुर्लभाभिप्रायेण 'बलाभावप्रसिद्धात्मनः' इति पदं प्रयुक्तं । वक्ता पुनः तत् पदं बलादुरनायक-(इन्द्र)-परतया योजितम् । अत्र, नारीणामित्यत्र अत्रलानामित्यत्र च सभङ्गः श्लेषः । यद्यपि अत्रैव वामानामित्यादिषु सभङ्गः श्लेषोऽपि सम्भवति, तथापि केवलाभङ्गश्लेषप्रदर्श-
नार्थस्ततोदाहरणम् ।

(४) त्रिगुणा सत्वरजस्तमोगुणात्मिका । अत्र 'दारुणा' क्रूरा, काठेन वा-इत्युभयार्थपक्षेऽपि दारुणेति पदस्य न भङ्गः ।

(५) अत्र नैष्यतीति निषेधाभिप्रायेण, नायिकयोक्तुम्, सख्या त, काका न एष्यति, अपि तु एष्यत्येत्वर्थकतया योज्यते इति प्रदीपः ।

(६) 'रसाद्यनुगतः' प्रकतरसव्यञ्जनवर्णसम्बन्धित्वेन प्रकतरसाद्यनुक्तः । 'प्रकृतः' अनतिव्यवहिततया असत्कृत्याभावकः 'न्यासः' विन्यासः, निषेधनं आह्वयनं । तथा चानतिव्यवहितत्वेन असत्कृत्याभाविका प्रकतरसव्यञ्जन-
सदृशवर्णवृत्तिरनुप्रासः इति फलितम् । अत्रैव वर्णसाम्यपदस्य तात्पर्यम् । यद्वत्स साम्ये तदन्तर्गतवर्णस्य साम्यसम्बन्धितमिति आढातुप्रासवचनम् । प्रकतरसप्रतिज्ञेऽपि अनुप्रासव्यवहारो भाक्त इति ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा (७) ।

छेकाः विदग्धाः । वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः ।

‘गतः’ इति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयोः स्वरूपम् ? इत्याह,-

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः,

अनेकस्य (अर्थात्) व्यञ्जनस्य ‘सकृद्’ (एकवारं) सादृश्यं

छेकानुप्रासः । उदाहरणम्,-

ततोऽर्णपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दध्ने कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डताम् (८) ॥

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

एकस्य, अपिशब्दादनेकस्य व्यञ्जनस्य द्विर्वृत्तत्वे वा सादृश्यम् वृत्त्यनुप्रासः (९) । तत्र (१०),

(७) अनुप्रासो हि द्विविधः वर्णानुप्रासः आम्बानुप्रासश्चेति, निरर्थक-
वर्णानामनुप्रासः प्रथमः, द्वितीयस्तु पदात्मकानां सार्थकवर्णानामनुप्रास-
स्वरूपः । तत्र प्रथमं वर्णानुप्रासं विभजति, छेक इति । छेकगतः छेकानां
प्रचुरप्रयोज्यः, वृत्तिगतः वृत्तान्तनिविष्टः । वृत्तिश्च आधुन्यैदिव्यञ्जन-
सुकुमारादिवर्णगतत्वेन अधुरादिरसोपकारकः शब्दस्य सङ्कटनाशः कथं
व्यापारविशेषः ।

(८) ‘स्पन्द’ ‘मन्द’ इत्यत्र, ‘मण्ड’ ‘पाण्डु’-इत्यत्र चानेकव्यञ्जनस्य साव्यम्

(९) “वस्तुतस्तु छेकानुप्रासमिदं कथ्यम्, अन्यथा एकस्य वृत्तदाहते-
रसंप्रकाशपत्तिः, एवञ्च एकस्यैव वृत्तदशकत्, अनेकस्य तु अशकत् साव्यम् इत्य-
नुप्रास इति सर्वव्यवहारम्” इति ब्रह्मिणः । एकस्य वृत्तस्यास्यैव वस्तुकारणन-
जिति नास्मानुप्रासत्वं अन्यवृत्तदशकतमिति नञानुसृत्यैव संन्यमिति तु वचः ।

(१०) वृत्तानुप्रासवदशकतयोद्विजितं वृत्तिं प्रसङ्गात् विभजति तमेति ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्बर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

‘‘ ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा,

उभत्रापि प्रागुदाहृतम् [१२२ ४० । २ एवं ११ प०] ।

कोमला परैः ॥ ३ ॥

‘परैः’ शेषैः । तामेव केचित् ग्राम्येति वदन्ति । उदाहरणम्,—
अपसारय घनसारं, कुरु चारं दूर एव, किं कमलैः ।

अलमलमालि, अणालैरिति वदति दिवानिशं बाला (११) ॥

केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

‘एताः’ तिस्रो वृत्तयः, वामनादीनां मते वैदर्भीगौडीपाश्चा-
त्याख्या रीतयो मताः ।

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः (१२) ॥४॥

(११) अत्र न केऽपि वर्षा माधुर्यव्यञ्जकाः, वेऽपि च तयो चतु-
रकाराः, ते तु गुरुरकारेण व्यङ्गिता न माधुर्य व्यञ्जयितुमीयाः ।

(१२) शाब्दः सार्थकवर्णगतः । उद्देश्यविधेयभावादिः, कर्तृत्वकर्तृत्वादि-
रूपस्य प्रदार्पणोः सम्बन्धोऽन्वयः, स एवात्र तात्पर्यवद्भेदाभिहितः ;
तस्मात्तत्रैव भेदे (न तु स्वरूपतोऽर्थतः क्रमतश्च भेदेऽपि) । अत्रापि वर्षासाख्य-
मित्युच्यते । तेन विभिन्नान्यवपराणां समानाहुपूर्वार्थानां तद्वत्स्वरूपाणां-
भेदादीनां वर्णानां (वर्णबोद्धां) अन्तिव्यवधानेनावृत्तिः शाब्दाह्वयः,
स च ‘लाटाहुप्रासः’ इत्युच्यते । शाब्दाहुप्रासस्तु प्रचलतो द्विविधः, पदगतो
नामनतश्चेति । तत्राद्योऽपि एकानेकपदगतत्वेन द्विविधः, अन्त्यश्च अन्त्यमात्र-
गतत्वेन, एकमात्रमात्रगतत्वेन विभिन्नमात्रगतत्वेन च, त्रिविधः इति निश्चिता
शाब्दाहुप्रासः पञ्चविधः । एतदेव ‘पदानां चः’ इत्यादिना ‘तदेवं पञ्चधां
मतः’ इत्यनेन दर्शयिष्यते ।

शब्दगतोऽनुप्रासः, शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदात्, लाटजन-
वल्लभत्वाच्च लाटानुप्रासः । एष पदानुप्रास इत्यन्ये ।

पदानां सः,

‘सः’-इति लाटानुप्रासः । उदाहरणम्,-

यस्य न सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितिसस्य ।

यस्य च सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितिसस्य (१३) ॥

पदस्यापि,

अपिशब्देन ‘सः’ इति समुच्चीयते । उदाहरणम्,-

वदनं वरवर्णिन्यासस्याः सत्यं सुधाकरः ।

सुधाकरः क्व तु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥

वृत्तावन्यत्र, तत्र वा ।

नाम्नः स वृत्तप्रवृत्तयोश्च,

एकस्मिन् समासे, भिन्ने वा समासे, समासासमासयोर्वा
‘नाम्नः’ प्रातिपदिकस्य, (न तु पदस्य), सारूप्यम् (१४) ।

(१३) अत्र ‘सविधे दयिता’ इत्यादीनां वचूनां पदानां तात्पर्यमात्र-
भेदेनावृत्तिः । पूर्वार्द्धे दवदहनस्यैव, उत्तरार्द्धे तुहिनदीधितेरेव च विधेयतया
आरोपणं, न तु लक्षणया यथाक्रमं तापकरत्वस्य शीतलत्वस्य च विधेयत्व-
विवर्जितं, तथात्वे भिन्नार्थकत्वापत्त्या लाटानुप्रासो न स्यात् । लाटानुप्रासादौ
उद्देश्याविधेययोर्न परीत्येन निर्णयो न दोषाय ।

(१४) “अत्र ‘समासे’ इत्युपलक्षणम्, पञ्चविधद्वारेण पश्यं । तेन,
“हंसायते चाङ्गतेन कान्ता, कान्तायते स्पर्शसुखेन वायुः”-इत्यादि
संपङ्कः” इति ।” इति, एवं “नाम्नः-इत्युपलक्षणम्,

जित्वा विश्वं भवान्त्रय विहरत्यस्यरोधनैः ।

विहरत्यस्यरोधको रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ इति केचित्” इति च उच्योतकम् ।

उदाहरणम्,-

सितकारकरश्मिरविभा विभाकराकार, धरणिधर, कीर्त्तिः ।

पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः ।

यमकम् (१५);

‘समर-समरसोऽयम्’-इत्यादावेकेषामर्थवत्त्वे अन्येषामनर्थकत्वे

भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुम्,-इति ‘अर्थे सति’ इत्युक्तम् ।

‘सा’-इति सरो रस इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

पादतद्भागवृत्ति तद्गयात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमो द्वितीयादौ [३] द्वितीयस्तृतीयादौ [२], तृतीय-
चतुर्थे [१], प्रथमस्त्रिषु [१], अपीति (१६) सप्त । प्रथमो

(१५) ‘अर्थभिन्नानां’ विभिन्नार्थानां (तेन लाटानुप्रासाद्भेदः) । सा तत्-
क्रमिका । एकेन क्रमेण असमानार्थानां समानवर्णानां (वर्णयोर्वर्गं) आह्वतिः
यमकमिति फलितोऽर्थः ।

‘यमकादौ भवेदेकम् षष्ठयोः रसयोः वयोः ।

ववयोर्धनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः ॥

सविन्दुकाविन्दुकयोः’ इत्युद्योतकम् ।

(१६) ‘द्वितीयादौ’ द्वितीये, तृतीये, चतुर्थे वा । ‘तृतीयादौ’ तृतीये चतुर्थे
वा (न तु प्रथमेऽपि, तस्य ‘प्रथमो द्वितीयादौ’-इत्यनेन गतार्थत्वात्) । त्रिष्वपि
द्वितीये तृतीये चतुर्थेऽपि ।

‘यमकान्तु विधातव्यं न कदाचिदपि लिपात्’ इति नियमात् एकस्य
अपरपदद्वयनतत्वेन भेदो न कृतः इति एकपादस्याभावात्तत्त्वमसंकीर्णं
पादगतं यमकं सप्तपिधमेव । अनेकपादादहस्तिरूपं संकीर्णम् पादगतं
अनन्तरोक्तम् चतुर्विधम् ।

द्वितीये, तृतीयचतुर्थे ; प्रथमचतुर्थे, द्वितीयचतुर्तीये इति द्वे ।
तदेवं पादसं नवभेदम् (१७) । अर्द्धाष्टतिः, श्लोकाष्टतिचेति
द्वे (१८) । द्विधा विभक्ते पादे प्रथमपादादिभागः पूर्व-
वत् (१९) द्वितीयादिपादादिभागेषु, अन्तभागोऽन्तभागेऽपि
विंशतिभेदाः, (श्लोकान्तरे हि नासौ भागाष्टतिः (२०) ।
त्रिष्यण्डे त्रिंशत्, चतुःष्यण्डे चत्वारिंशत् (२१) । प्रथमपादा-
दिगतान्यार्द्धादिभागो द्वितीयपादादिगते आद्यार्द्धादिभागे
'यस्य ते'-इत्याद्यन्वर्थतानुसरणेनानेकभेदम् (२२), -अन्तादिकम्

(१७) यथाक्रमं पादद्वयस्याष्टतिः, पुनश्चतुर्वा च पादद्वयस्याष्टति-
रिति संकीर्णमपि पादगतं यस्मिन् द्विविधमेव । तत्र यथाक्रमं पादद्वयस्य
आद्यज्ञौ अर्द्धाष्टतिः तयोर्वाष्टतिर्वा भवतीति विशेषणानामौ तौ भेदावपहाव
नवभेदमित्युक्तम् ।

(१८) एतेषां विशेषणानामपि प्रदीपादवगमनव्याप्तिः ।

(१९) पूर्ववत् पादाष्टतिरीत्या । प्रथमपादस्य आदिभागोऽन्तभागश्च
यथाक्रमं द्वितीयादिपादानां आदौ अन्ते च भागे आवर्त्यते, एवं द्वितीयस्य
आद्यान्तभागौ तृतीयादीनामाद्यान्तभागवोरप्येति बोध्यम् । इदञ्च
आद्याभागोऽपरस्याद्यएव भागेऽन्तभागोऽन्ते एव भागे इति त्रिजातीयभाग-
ाष्टतिरूपम् बोध्यम् ।

(२०) तेन न प्रत्येकश्लोकादवधिधत्वेन त्रिंशत्पञ्चाष्टतिः ।

*(२१) प्रतिभागस्याष्टतिर्दशविधत्वात् ।

(२२) त्रिजातीयभागाष्टतिमात्रं प्रथमेति । 'अन्वर्थता' श्लोकार्धता ।
प्रथमपादाद्विजातीयभागाष्टतिर्द्वितीयादिपादानामाद्यान्ते च यथाक्रम-
माद्यज्ञौ अन्तादिकम् आद्यान्तिकाश्च यस्मिन्, एवंचोरेकस्य अन्तरेणैव तत्तद्वत् ।
एवं मध्यादिकादपि ऊह्यन् । आद्यादिकादिषु न त्रिजातीयमिति कल-
नोक्तम् ।

आद्यन्तिकम्, तत्समुच्चयः ; मध्यादिकम्, आदिमध्यम्,
अन्तमध्यं, मध्यान्तिकं, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव प्रादे
आद्यादिभागानां मध्यादिभागेषु, अग्निघ्नते च स्थाने आद्यन्ति-
रिति प्रभृततमभेदम् । तदेतत्काव्यान्तर्गडुभृतम् (२३), -
इति नास्व भेदलक्षणम् कृतम् । दिङ्मात्रसुहाप्रियते,
सन्तारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम् ।

सन्तारीभ-रणोमायसतस्व' वृथिवीं जय (२४) ॥ [प्र० त०]
विनाऽवमेनो नयताऽसु-खादिना
विना यमेनोनयता सुखादिना ।
महाजनोऽदीयत मानसादरम्
महाजनोदी यतमानसादरम् (२५) ॥ [प्र० द्वि० एवं त० च०]

(२३) 'अन्तर्गडुभृत' रथास्मादविषम्यतया रथोर्ध्वनिभूतमिव ।

(२४) 'सन्तारीभरणोमाय'-सतीनां नारीणां भरणनाभरणसङ्घपान्
उमां वाति शरीराङ्गद्वयेष प्राप्नोति वसमर्द्धनारीसङ्घपान् । 'आराध्य'
आराधय । 'ततः' आराधनात्, 'सन्तारीभरणः' सन्ता अवसन्ता नरीणां
रथा वत्, ताडयो रणो यस्य सः सन् । 'अमायः' अकपटः ।

(२५) विना अयम् एव नयता असु-खादिना विना यमेन जनकता
सुखादिना । महाजनः अदीयत मानसात् करणं, महाजनोदी यतमान-
सादरम् इति पदपाठः । 'अयं' 'विना' (पक्षिसङ्घः पुरुषः) 'यमेन' 'यतमान-
सादरं' (यतमानानां रक्षितसङ्घयुक्तानां सौदं विषादं राति ददातीति तन्म) वच
स्यात् तथा 'आदं' (वीजं) 'मानसात्' (मानसं चित्तमेव मानसं सानुवरणसात्)
'अदीयत' (अप्यनुयात) । अयं विष्णुः १- 'महाजनः' (सहासा), 'महाज-
नोदी' च (ननु सङ्घपान् अजनि क्षिपति ने दुर्जनानां नोदी तदपराधः) ।
यमेन विष्णुतेन १- 'इतो' 'विना' (अपराधकते) 'नयता' (अपुनं प्रापयता) ।
'असु-खादिना' (मायमयमेव), 'सुखादिना' 'जनयता' न (हीनं दुर्जयता च) ।

स त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बित-तारवम् ।

सर्व्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः ॥

सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बित-तारवम् ।

सर्व्वदारण-मानैषी दवानलसमस्थितः (२६) ॥ [ओ०आ०]

अनन्तमहिमव्याप्तविश्रामं वेधा न वेद् द्याम् ।

या च मातेव भजते प्रणते मानवे द्याम् ॥ [भा०आ०] एवं परतः

यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।

शिवे हितां शिवेहितां स्मरामितां स्मरामि ताम् (२७) ॥ [युग्मम्]

(२६) स त्व आरम्भरतः अवश्यम् अवलम्बित-तारवम् । सर्व्वदा रणम् आनैषीत् आनू अवलम्बित-स्थितः । सत्त्वारम्भरतः अवश्यम् अवलम्बित-तारवम् । सर्व्वदारण-मानैषी दवानलसमस्थितः इति प्रदपाठः । 'स त्व' 'आरं' (अरिसन्भूम्) 'अवलं' (सैन्यमूल्यं), 'विततारवं' (वितृतात्तनादम्), 'अवलम्बित-तारवं' च (अवलम्बितं तारवं तत्सम्बन्धो वनं येन तत्) यथा स्यात् तथा 'सर्व्वदा' 'रणं' 'आनैषीत्' (प्रापयामास) । आरं कीदृशम् ?- 'भरतः' (अतिशयेन) 'अ-वश्यम्' अवशीभूतं अनायत्तं । स किम्भूतः ?- 'अवलं' यथा तथा, 'अ-वान्' (अ-गच्छन्, योद्धृगामी), 'अ-स्थितः' (ए विष्णौ स्थितः, विष्णुपरायणः), 'अवश्यं' (नियतम्) 'सत्त्वारम्भरतः' (सात्त्विककर्म्मभूतवान्-निरतः), 'सर्व्वदारण-मानैषी' (सकलजनहृदयविदारकमानेषुः), 'दवानलसमस्थितः' (दावाग्नितुल्यम्) चेत्यर्थः ।

(२७) यस्यामानतोऽयं जनः 'नयात्ययं' (नीतिविश्लेषं) 'न याति', कुतः ?- 'अयदानतः' (अर्थात् तयैवाष्ट्य शुभावङ्गविधिदानात्) । 'शिवे' (सङ्गृहे) 'हिताम्' (अनुकूलाम्), 'शिवेन' (सङ्गृहेण) 'ईहिताम्' (प्रार्थनीयाम्), 'स्मरेण' (कल्पेण) 'स्मरामिताम्' सात्त्विकबोध्याम् अनभिभूताम् वा । अत्र एकस्मिन्नेव पादे आद्यन्तिकं भागादस्तिबसकम् ।

सर स्वतिप्रसाहं मे, स्थितिं चित्तसरस्वति ।

सरस्वति, कुब चेत कुबचेत-सरस्वति, (२८) ॥

ससार साकन्दर्पेण कन्दर्पेण स सारसा ।

शरन्ववाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरन्ववा (२९) ॥

मधुपराजि-पराजित-मानिनी-

जनमनःसुमनः सुरभिन्त्रियम् ।

अष्टत वारित-वारिजयिभवं

स्फुटित-ताम्ब-तताम्बवनं जगत् (३०) ॥

एवं वैचित्तप्रसङ्गैः स्थितमन्यदुन्नेयम् ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यत् युगपद्भाषणस्युशः ।

(२८) हे 'सरस्वति,' 'मे' (मम) 'स्वतिप्रसादम्' (शोभनातिप्रसङ्गतांशु)
'सर' (प्राप्नुहि) । 'चेत' (शरीरमेव) 'कुबचेत', तत्र हे सरस्वत्याख्यनदी-
रूपे, 'चित्तसरस्वति' (चित्तवस्तु), नद्याः वस्तुस्थिते रौद्रित्वेन मम
चित्तवस्तु 'स्थितिं' कुब-इत्यर्थः । अत्र प्रथमाद्धे आद्यान्तिकमेव केवलं,
उत्तरार्द्धे तु आद्यान्तिकम् अन्तादिकञ्चोभयमिति तेषां वस्तुत्वः ।

(२९) 'नवा' 'शरत्' कन्दर्परूपेण 'दपेण' 'साकं' 'सवार' । किञ्चूता ?-
'स-वारसा' (वारसेन पक्षिविशेषेण प्रज्ञेन वा सहिता), 'शरं' (काण्डं)
'विभ्राणा' (पोषवन्ती, परिपात्रं प्रापवन्तीत्यर्थः), 'नवाना' (नवम् अमः युवकं
वर्द्धमानमेव पक्षि वसां वा), 'न अविभ्राणा' (मीनां पक्षिणां आशः वन्दः,
न तैम सहिता) च । अत्र द्वयोरेकद्वयोराद्यन्तिकम् अन्तादिकञ्चोभयमिति
तत्त्वसङ्गः ।

(३०) 'सुमनः' 'सुभि' 'सुरभिः' वचनकाजः । 'ताम्' तावत् सङ्घ-
रप्रत्ययं । 'तत्र' विवृतम् । अत्रानिमतभागे मध्यमध्य-वचनकसङ्गः ।

प्रिलघ्यन्ति शब्दाः, श्लेषोऽसावक्षरादिभिरुद्यता ॥७॥

‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’ (३१)-इति दर्शने, ‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इति च नये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यत् युगपदुच्चारणेन स्निध्यन्ति (भिन्नं स्वरूपमपङ्गुवते), स श्लेषः । स च, वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां भेदादुद्यता (३२) । क्रमेणोदाहरणम्,-

अलङ्कारः शङ्काकर-नरकपालं, परिजनो

विशीर्णाङ्गो भङ्गी, वसु च वृष एको वञ्चवयाः ।

(३१) ‘सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति’ इतिनियमेन एकेन शब्देनार्थ-द्वयप्रतीत्यसम्भवात् अर्थद्वयप्रतीत्यर्थं (श्लेषस्थले) एकाकारौ द्वौ शब्दौ सः-इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्, तौ च एकेन प्रयत्नेनैकदोषार्थतया पृथक्तया नातु-भूयेते, तथाच एकप्रयत्नोच्चार्यतया भेदेन अतनुभूयमानत्वात् यः श्लेष इव (निष्प्रणमिव), स श्लेषः-इति फलितम् । विभिन्नसमासादीनामुदात्तादिस्वर-भेदनियमात् तदुच्चारणे उच्चारणे श्लेषाभावप्रसङ्गस्तु, ‘काव्ये उदात्तादि-स्वरविशेषमनौढ्य सर्वेष्वेव समासादिष्वेकविधमेवोच्चारणम्’ इत्यङ्गीकारेण निराकृतः । “यत्नानेकस्मिन् अर्थे प्रकरणादिकं युगपदवतरति, तत्र श्लेषः; ... यत्न तु एकतैव, तत्र व्यञ्जना” इति उद्योतकत् । यत्न एकस्मिन् अपि अर्थे न प्रकरणादिनियमसंज्ञापि श्लेषः इति तु वयम् । अत एव “यत्न प्रकरणादिनियमाभावात् हावयथ्यौ वाच्यौ” इत्यनुपदं मन्वन्तदाह अ ।

(३२) विजातीयत्वेऽपि विभिन्नस्वरूपापङ्गवो हि समत्कारातिशयं पुष्पातीति वर्णादीनां मध्ये यस्य वैजात्येऽपि (विभक्तिविशेषयोग-समासादिभिरैकद्वयेषु) श्लिष्टत्वम्, तत्र तच्छ्लेषनान्नैव व्यपदेशः । यथोदाहरणे विधुविधिशब्दयोः उच्चारकारवर्णयोः विजातीययोरपि (सप्तस्मैविभक्तियोगेन औचकुरत्वा-पञ्चतयैकद्वयात्) श्लेषः, स एव समत्कारातिशयजनकतया व्यपदेशः । एवं परत्रापि ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वाभरणगुरोर्,

विधौ वक्त्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥ [ब०]

पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति समभावयोः सदनम् ॥ [प०]

भक्तिप्रभुविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्यर्द्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये ।

लावण्यैकमहानिधी-रसिकतां लक्ष्मीदृशोऽस्त्वती

युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः (३३) ॥ [लि०]

एष वचनश्लेषोऽपि ।

प्रकृत्यादिषट्कानां एकस्य वर्णस्य विजातीयत्वे वर्णश्लेषः, प्रकृत्यादिसंख्यस्य सप्तदायस्य तथात्वे प्रकृत्यादिश्लेषः । विभक्त्यन्तसप्तदायस्य विभिन्नसंख्यस्य पदश्लेषः, तदन्तर्गतायाः केवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा तथात्वे तु यथायथं प्रकृत्यादिश्लेषः । विभक्तिर्हि पिधा सुप्तिङ्प्रत्ययभेदात्, एवञ्च सामान्य-विशेषन्यायेन विभक्तिसंख्ययोः सुप्तिङ्प्रत्यययोः स्तिष्ठत्वे विभक्तिश्लेषः, तदप्यत्र प्रत्ययश्लेषः इति विशेषः ।

(३३) भक्तिप्रभुः भक्तिगुरुः, स च नेत्रपक्षे विलोकनस्य कर्त्ता, तत्पक्षे कर्त्ता । ध्यानालम्बनतां ध्याननिषयतां, नेत्रपक्षे हितप्राप्तये नीते (सर्वा-ङ्गस्य ध्येयत्वेन नेत्रयोरपि ध्येयत्वादिति नञ्शेखरः । 'नेत्रसवस्त्रा ध्यानं परस्परविलोकनप्रतिनिधितया तारामैत्रकापरनाम-चक्षुरागजनकमिति नेत्रमपि स्त्र एव ध्येयमिति तु वयं) । तत्पक्षे हेतुप्राप्तये नीता । एवं तत्पक्षे 'महानिधी' इत्यत्र 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' [६।१। १११ पा०] इति सूत्रेण रकारे परे दीर्घः इति विशेषः । अत्र 'प्रणयिनी'-इत्यादिषु स्त्रीणुंसकलिङ्गयोर्द्विवचनयोश्च श्लेषः, एवञ्च तयोरत्र सङ्करः । महानिधी-इत्यत्र प्रथमैकवचनद्विवचनयोः । कुरुतामित्यत्र आत्मनेपदैक-वचन-परस्मैपदद्विवचनयोश्च लिङ्गश्लेषरहितयोः श्लेषः । एवं 'हरिसङ्गास चावतु' इत्यत्र वचनश्लेषनिरपेक्षयोर्लिङ्गश्लेष इति अन्वयो पृथगुक्तिः ।

महदे सुरसन्धे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

हर वङ्गसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा (३४) ॥ [भा०]

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि जेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यहृदमित्वाणां मित्वाणाञ्च वृपात्मजः (३५) ॥ [प्रह०]

रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलीक-

क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।

प्रमथनिवहमथ्ये जातुचित् त्वत्प्रसादात्

अहसुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे (३६) ॥ [प्रत्य०]

(३४) अत्र 'संस्कृतप्राकृतयोः श्लेषः' इति प्रदीपादायः, 'संस्कृत-महाराष्ट्रोः' इति तु दर्पणादयः । वयन्तु प्राकृतमहाराष्ट्रभाषा-स्त्राण्यामनुसरणाननुसरणदर्शनादुदासीना एवास्म । तत्र संस्कृतपक्षे अहं, सुर-सन्धं मे तम् अत्र समासङ्गम् आगमाहरणे । हर वङ्ग-सरणम् तम् चित्तमोहं अवसरे उमे सहसा इति श्लेः । 'महः' उल्लवः । 'सुरसन्धं' सुरैः सन्धा मिलनं यस्मात् तम्, सुराणां सन्धा सन्धानं यत्ने तत्, सुराणामप्यभिलसनीयमिति वा । 'अव' रण । 'आगमाहरणे' विद्योपार्जने । 'वङ्ग' अनेकं वारंवारं 'सरणं' संसारो यस्मात् तं ।

पक्षान्तरे, मह देह रसं धम्मे तमवसृष्टम् आसं गमागमा हर णे । हरवङ्ग सरणं तं चित्तमोहम् अवसरउ मे सहसा इति श्लेः । अत्र देहि रसम् धम्मे तमवशामागमा गमागमात् हर नः । हरवङ्ग, सरणं त्वं चित्तमोहोऽवसरतु मे सहसा इति व० । 'रसं प्रीतिं' । गमा-गमात् संसारात् । अत्र सहसेति पदादन्यत्र सर्वत्रैव भाषाश्लेषः ।

(३५) 'वक्ष्यति' धारयिष्यति कथयिष्यति च । 'सामर्थ्यहृत्' सामर्थ्यश्लेष्ठा सामर्थ्यकारकश्च यथाक्रममर्थः । अत्र वक्षिष्योः, कृतकितिकरोत्योश्च प्रकृत्योरेव विभिन्नस्वरूपा, न तु प्रत्ययस्थापीति प्रकृतिश्लेषः ।

(३६) क्षणः उल्लवः । सहस्रमित्यनं पदं क्रियाविशेषणम् । अत्र 'नन्दिता' (आनन्दकः) स्यात्, तथा 'नन्दिता' (नन्दनवासात्मकमवापिपक्ष

सर्वस्वं हर सर्वस्व, त्वं भवच्छेदतत्परः ।

ननोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् (३७) ॥ [वि०]

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् (३८) ।

नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम्,-

योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणाक्षमः ।

यतकोटिदतां विभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते (३९) ॥

भावः नन्दिता) स्यादित्यर्थः । एवञ्च 'स्याम्' 'स्यात्' इति उक्तमपुनश्च-
प्रथमपुरुषयोः श्लेषः (तस्य च पृथगतुक्तेः प्रत्ययश्लेषान्ताभावः) । तथा
नन्दितेत्यत्र ढृक्प्रत्यययोः कृत्तद्धितप्रत्यययोश्च श्लेषः ।

(३७) शिवं प्रति भक्तस्य, पुत्रं प्रति दस्योद्योक्तिरियम् । तत्र प्रथम-
पक्षे, 'हर' शिव । 'भवच्छेदतत्परः' संसारनिवर्त्तकः । 'ननोपकार-
साम्मुख्यं' (नीतेरुपकारस्य च साम्मुख्यमाहुर्मुख्यं यस्मात् तत्) 'तनुवर्त्तनं'
(शरीरावस्थितिम्) 'आयासि' (प्राप्नोषि) इति । पक्षान्तरे च 'हर' इति
'भव' इति च क्रियापदम् । 'उपकारसाम्मुख्यं' (प्रत्युपकारकरणं) 'नय'
(अपनय), 'वर्त्तनम्' (जीविकाम्) 'आयासि' (परेषाम् आयास- [क्षेत्र]-
दायकम्) 'तनु' (विस्तारय) इत्यर्थः । अत्र 'हर' इत्यादिपदम् एकत्र
सुबन्तम्, अपरत्र तु तिङन्तमिति विभक्तिश्लेषः । एवम् 'आयासि' 'तनु'-
इत्यादावपि बोध्यम् ।

(३८) पूर्वम् "अक्षरादिभिरदधा" इत्युक्तेः, अत्र, भेदाभावा-
दक्षरादेरिति पाठो भविष्युचितः ।

(३९) 'क्षणाक्षमः' क्षणमात्रेणैव समर्थः । राजपक्षे 'परगोत्राणां' यत्तु-
कुशाणां 'पक्षस्य' सहायस्य । 'यतकोटिदतां' यतकोटिग्रा वज्रतुल्येन अक्षणे
दतां (यति खण्डयति यः तस्य भावस्तदा) खेदकतामिति, 'विबुधेन्द्रः'
पण्डितराज इति, चार्थः । इन्द्रपक्षे 'परगोत्राणां' श्रेष्ठपर्वतानां 'पक्षस्य'
पतञ्जस्य इति 'विबुधेन्द्रः' देवराज इति चार्थः । राजपक्षे यतकोटिदता-

अत्र, प्रकरणादिनियमाभावात् हावप्यर्थो वाच्यो ।

‘ननु (४०) स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां,

मित्यस्य यतकोटोद्घातानिमित्तार्थकत्वेऽस्मिन् अर्थे नायं प्रभेदः, किन्तु पूर्वोक्तावेव प्रत्ययस्यैव प्रकृतिश्लेषो ।

(४०) श्लेषो हि प्रयत्नतो द्विविधः, समङ्कोऽभङ्गश्चेति । तत्राद्यः पृथु-कार्त्तस्वर-पात्रमित्यादौ, अत्र हि पृथु कार्त्तस्वरस्य पात्रमिति, पृथुकानाम् कार्त्तस्वरस्य पात्रमिति च पदभङ्गः । अन्यस्तु योऽप्युक्तपर-गोत्राणांमित्यादौ, अत्र हि उभयस्मिन् पक्षे एकरूपस्यैव पदानि ।

तत्र समङ्गश्लेषो विजातीयशब्दयोः श्लेषत्वेन शब्दश्लेषः, तत्र हि उदात्तानुदात्तस्वरितानामन्यतमः नैक एव स्वरः, किन्तु भिन्नौ द्वौ, न व, स्वरभेदे उच्चारणप्रयत्नस्य ऐक्यम्, अपि तु विभिन्नत्वमेव, विभिन्नप्रयत्नो-च्चारणयोग्यानाञ्च विजातीयत्वमेव नियतम्, तथापि ‘काव्यमार्गे’ स्वरो न गम्यते’-इति नियममाश्रित्य स्वरविशेषमननुसन्धायोच्चारणात् स्मिन्नैव संभवतीति ।

अभङ्गस्तु अर्थश्लेष एव, तत्र स्वराभेदेन उच्चारणप्रयत्नस्यैक्यात् न शब्दानामपि वैजात्यम्, किन्त्वर्थयोरेव । तथा, श्लेषश्च उपमाद्यलङ्कारान्तर-संकीर्ण एव नियतः, उपमाद्यस्य श्लेषासंकीर्णो अपि सम्भवतीति सामान्यविशेषन्यायेन, श्लेषः उपमाद्यलङ्कारान्तरबाधक इति उपमाद्य-लङ्कारान्तराणां प्रतिभायाः (आयायाः आपाततः प्रतीतेः) उत्पत्तौ हेतुः, श्लेषेयैव हि अर्थद्वयस्योपस्थित्या उपमादयः प्रतीयन्ते, तथापि श्लेषो विशेषतया अलङ्कारपदवीमधिकुर्वन् उपमादीन् सम्भाव्यमानानपि प्रति-बध्नातीति तेषां प्रतिभानमात्रं न तु तेषां प्ररोहः-वस्तुतः स्थितिरिति । द्विविधोऽपि श्लेषोऽर्थसामेकतया वस्तुतोऽर्थालङ्कार एवेति कैचिदर्थालङ्कारमध्ये संयुज्यते इति अस्य शब्दालङ्कारत्वकथनं भोषितमिति पूर्वोपपन्नः ।

अस्य पूर्वोपपन्नस्य चान्वयम्, -अभङ्गश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वनिमित्तकः, श्लेष-स्थले उपमादीनां प्रतिभानमेव भवति, श्लेष एव उपमादिबाधकतया अलङ्कारः इत्यपरः, उभयरूपस्यार्थालङ्कार इति चान्व इति ।

तदभावाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणाञ्च शब्दानां बन्धेऽलङ्कारा-
न्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः (४१) शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽपि
अर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः ? ।
उच्यते, -इह (४२) दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो

(४१) अत्र अलङ्कारान्तरस्य प्रतिभाया उत्पत्तिहेतुरिति प्रतीकमासः
कार्यः, 'एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायाश्चैव विभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्वन्धः क्लृप्त इहोच्यते ।

अलङ्कारान्तरगतां प्रतीतिं जनयत् पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम्'

-इत्युक्तेः, 'श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव' इति विभिन्नविभक्तिव-
तया पञ्चकृतेषु (२१११४ प०) निर्दिश्यमानत्वाच्च । एवञ्च सहेचराद्यायारु-
सम्पादितोऽपि वक्तृव्रीहिनाम्भ्यं रोचते ।

(४२) तत्र प्रथमतः पूर्वपक्षप्रथमांशं दूषयितुं दोषगुणालङ्काराणां
शब्दार्थगतत्वे नियामकं दर्शयति इहेति । कथमत्र सिद्धान्तः, -शब्दार्थयोर्बन्धे
यस्मिन् (शब्दे अर्थे वा) सति ये दोषगुणालङ्काराः सन्ति, असति च न
सन्ति, ते तदधीनस्वरूपतया तदीया इति व्यख्याप्यन्ते । एतच्छब्द एव
'शब्दपरिहृत्तिवृत्तावृत्ताभ्यां (तच्छब्दसमुपादाय तच्छब्दसमानार्थकशब्दा-
न्तरोपादानं शब्दपरिहृत्तिः, तत्सहृत्तावृत्ताभ्यां शब्दपरिवर्त्तनेऽपि सम्भा-
षण्यभाभ्याम्) शब्दार्थगतत्वव्यवस्थितिः' इति प्राचां प्रवादः । एवञ्च यथा,
श्रुतिकटुत्वादयो दोषाः, ओज्ज्वाद्यपरनामानो (वासनाद्युक्ताः) गाढत्वादयो
गुणाः, अतुप्रासादयश्चालङ्काराः, तस्मिन् तस्मिन् शब्दे सति सन्ति, असति
न सन्ति चेति शब्दगता इत्युच्यन्ते, यथा च, अप्रुटार्थत्वादयो दोषाः, ओज-
ज्वाद्यपरनामानो (वासनाद्युक्ताः) प्रौढप्रभृतयो गुणाः, उपमादयश्चालङ्काराः
सति तस्मिन् तस्मिन्नर्थे सन्ति, असति च न सन्ति च, तत्तच्छब्दपरिवर्त्तनमपि
सकृन्ते च इत्यर्थगतता इति नियम्यन्ते, तथा उभयश्लेषोद्देशरूपतया
निर्णीतेऽपि 'स्वयञ्च पक्षवा' -इत्यादौ, परार्थे एव प्रथमाङ्गेऽपि तस्मिन्
तस्मिन् शब्दे सति असति च श्लेषस्य सत्त्वमसत्त्वञ्चेति शब्दाधीनस्वरूपत्वा-
विशेषेण शब्दालङ्कारत्वमवश्यं वाच्यम् । न चेतावता सर्वश्लेषस्य निर्विषयत्वं
शङ्काम्, 'ओक्तेन' -इत्यादौ ओक्तादिपदपरिवर्त्तनेनाख्यादिपदोपादानेऽपि
श्लेषस्यानुवृत्तत्वा तच्छब्दार्थश्लेषविषयत्वादिति । अथञ्च सिद्धान्तः, 'इह' -
इत्यादि- 'श्लेषस्य च' -इत्यन्त-प्रतीकप्रतिपाद्यः ।

विभागः, स अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते, तथाहि, कष्टत्वादि-गाढत्वादनुप्रासादयः, व्यर्थत्वादि-प्रौढाद्युपमादयः-स्तद्भावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

स्वयञ्च पञ्चवातान्भभास्वत्करविराजिता । (इत्यभक्तः)

प्रभातसन्धेवास्वापफललुब्धे हितप्रदा (४३) ॥ (इति सभक्तः)

-इति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुप-पन्नं, न तु आद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषयः, यत् शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना । यथा,-

शोकेनोन्नतिमायाति शोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

न च (४४), अयमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरपमा । तथाहि (४५) यथा,

‘कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्’ । इत्यादौ

(४३) पार्श्वतीपले अस्त्रापं (न मुखेन आप्यते इति व्युत्पत्त्या) सुदुर्लभं यत् फलं मोक्षादि, तत्कुल्यानामोहितस्य वाष्पितस्य प्रदात्रीत्यर्थः । प्रभातसन्ध्यापक्षे अस्त्रापम् निश्राभावः, अन्यत्-समानम् ।

(४४) पूर्वपक्षस्य द्वितीयमंशं निराकरोति न चेति । उपमाया वा प्रतिभा ज्ञाया आपाततः प्रतीतिः, तस्या उत्पत्तिहेतुः सम्पादकः, ह्यमेवार्थः परत्वापि सम्भवः । श्लेषवशात् आपाततः उपमादीनां ‘प्रतीतावपि न तेषामवधारत्वं’ किन्तु श्लेषस्यैवावधारत्वमिति पूर्वपक्षस्य सारः । यथा चात्र उपमावा एवावधारत्वं, श्लेषस्य प्रतिभानसत्त्वं तथा ‘उपपत्तिपक्षा-लोचने तु’-इति (२१० । २५०) वक्ष्यमाणस्यन्यावसरे एव प्रति-पादयिष्यते । पञ्चवाताच्चेत्वादिशब्दसाम्येनेत्युपमा ।

(४५) ननु गुणक्रियासाध्यस्यैवोपमाप्रयोजकत्वेन शब्दसाम्यमनिकृतिर-मिति अलोपमैव नास्तीत्यदृष्टं निराकरोति ‘तथाहि’ इत्यादिना, ‘सम्भवतः’ इति-इत्यन्तेन । कचतितरां दीप्यतेतराम् । कचकचनित्यस्यं सुधैर्यविशेषे कचका कचा यस्य तत्, इत्यपक्षे कचकचेतिशब्देन सञ्ज्ञितं यत् तदिति भावः ।

गुणसाध्ये, क्रियासाध्ये, उभयसाध्ये वा उपमा; तथा,
 'सकलकालं पुरमेतज्जातं सम्मति रुधांशुविश्वमिव' ।

-इत्यादिशब्दमात्रसाध्येऽपि सायुक्तौव (४६) । तथाहि उक्तम्
 रुद्रटेन, 'रुद्रसर्वालङ्कारावेतावुपमा-समुच्चयौ, किन्तु आश्रित्य
 शब्दमात्रं सामान्यम्, इहापि (४७) सम्भवतः' इति । न
 च (४८), 'कमलमिव सुखम्'-इत्यादिः साधारणधर्म-
 ग्रयोगन्तु उपमाविषय इति वक्तुं युक्तम्, पूर्णोपमाया
 निर्विषयत्वापत्तेः (४९) ।

देव त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकतयात्मकः (५०) ॥

(४६) गुणक्रिययोरेव वाचकतासम्बन्धेन समानशब्दस्य, समानशब्द-
 वाच्यत्वस्य वा साधारणधर्मत्वस्य सम्भवेन गुणक्रिययोरेव उपमाप्रयोजकत्वे
 आभावावदिति शेषः ।

(४७) इहापि शब्दाङ्कारमध्येऽपीत्युक्तं ।

(४८) ननु उपमाद्यसंकीर्णस्य ज्ञेयसाधकत्वात्, उपमादीनाञ्च ज्ञेयं
 विनापि सम्भवात्-सामान्यविशेषन्यायेन ज्ञेयस्यैवोपमादिवाचकत्वमिति, 'कमल-
 मिव सुखं मनोसम्'-इत्यादावपि अर्थज्ञेय एवाङ्कारः, मनोसत्वत्, उपमाभो-
 गमेवोक्तस्य चोर्मदेन भिन्नतया स्मृतत्वात् । यत् त्वं न साधारणधर्मो-
 पादानं, तत् ज्ञेयाभावादुपमैवाङ्कार इत्याद्येवं समाधाते नयेति ।

(४९) तस्याः साधारणधर्माद्युपादाननियतत्वादिति शेषः ।

(५०) उपमाद्यङ्काराणां ज्ञेयस्य च सामान्यविशेषभारं, ज्ञेयस्य
 निर्विश्वत्वव्याख्यापनेन ज्ञेयसांख्यीयोदाहरणं दर्शयति हेनेति । एक-
 किन्तुषे, 'आशानां' दिग्, 'निबन्धनं' निवेगमस्यानं, 'लोकं' इति वाच्यं,
 'भूमिः' इव अर्थमन्ता दिग्वाच्यत्वात् । 'अमरमरुद्भूमिः' 'च' 'अमराणां'
 रेकानां, 'अमरा' 'अमर' 'अमराणां' 'भूमिः', 'आवाच्यत्वान्', 'अर्थी' इति वाच्यं ।

-इत्यादिः श्लेषस्य च उपमाद्वयलङ्कारविविक्तोऽसि विषय इति ; द्वयोर्दोषे (५१) सङ्कर एव । उपपत्तिपर्यालोचने (५२) तु उपमाया एवायं युक्तो विषयः, अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् ।

न च, अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यविन्दुका ।

-इत्यादौ (५३) विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु

प्रधानत्वे च 'अल' (अल्यथे) 'पाता', 'आशानाम्' (अभिज्ञापाणां) 'निबन्धन' (कारणं), 'वासरमरुताञ्च भूमिः' (पालम्) इति । अत्र उपमाया असंकीर्णोदाहरणप्रदर्शनस्यैव प्रकृतोपयोगितया सदपि रूपकं न दोषाय । तेनासंकीर्णोदाहरणन्तु 'येन अलम्' इत्यादि ; अतएव 'इत्यादिः'-इत्यादिपदम् प्रयुक्तं ।

(५१) एवञ्च श्लेषस्य उपमादसंकीर्णविषयसत्त्वात् सामान्यविशेषभावो नास्तीति गोपभाषाधकत्वं श्लेषस्य, परमलङ्कारान्तरयोरिवानयोरप्येकलोप-निपातेन सङ्कर एव युक्त इत्याह हयोरिति ।

(५२) नन्वेवं चेत् 'स्त्रयञ्च पञ्चवा'-इत्यादावपि श्लेषोपमायाच सत्त्वात् सङ्कर एवास्ति नतूपमा, -इत्याद्येव आह उपपत्तीति । इयमलोपपत्तिः, प्रधानयोर्द्वयोरेकस्य समावेशो हि सङ्करः, न चात्र द्वयोरेव प्राधान्यं, येन सङ्करः स्यात्, प्राधान्यञ्चात्र उपमायाः, श्लेषश्च तन्निर्वाहकतया तदङ्गमित्य-प्रधानमेव, न हि श्लेषं विना साधारणधर्मसंश्लेषः, न च तं विना उपमा सम्भवति ; यच्च तन्निर्वाहकं, तत्तदङ्गम्, अङ्गञ्चाप्रधानमेव ; न चाप्रधानेन व्यपदेशः, 'प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्ति'-इति निवृत्त्यात्, अत्र उपमेव प्रधान-भूता व्यपदेशहेतुरिति । 'अन्यथा' उपपत्तिषत्त्वेऽपि सङ्करस्वीकारे । 'स्यात्'-इति, अविशेषेण 'कमलमिव सुखं मनोऽम्' इत्यादौ श्लेषमूलकपूर्वो-पमास्येऽपि सङ्करस्वीकारप्रसङ्गः, सङ्करवाचकान्तरम्, इति सङ्करेणैव तत्र तलापि व्यपदेश आस्ताम्, न तु पूर्णोपमयेति भावः ।

(५३) एवमलङ्कारान्तराद्यामपि श्लेषाधकत्वं दर्शयति न चेति । अविन्दु-रपि चावस्थविन्दुकेति विरोधः, अप्यु प्रतिविम्बित इन्दुरिति विरोधभङ्गः ।

शेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः, न हि अत्र अर्थद्वयप्रतिपादकः
(५४) शब्दशेषः, द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोचाभावात् ।
न च (५५), विरोधाभास इव विरोधः, शेषाभासः शेषः ;
तदेवमादिषु वाक्येषु शेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव ।
तथा च, सर्वश्रुतामणिः (५६) । [१]
नाल्यः कविरिव स्वल्पश्लोको देव, मज्जान् भवान् (५७) । [२]

(५४) 'अर्थद्वयप्रतिपादकः' उभयविधार्थस्यान्वयबोधकतया अभिप्रेतः ।
'द्वितीयार्थस्य' विन्दुरहितविन्दुवहितरूपार्थस्य । 'प्रतिभातमात्रस्य' शब्दशक्ति-
सहिष्णुता आपातत उपस्थितमात्रस्य । 'प्ररोचाभावात्' प्रसङ्गत्वाभावात्
प्रकृतान्वयाप्रवेशात् । अयं भावः, उभयविधार्थस्य विवक्षितत्वे एव 'अर्थभेदेन
शब्दभेदः'—इति नियमात् शब्दयोः श्लेषः स्वीक्रियते, न चात्र, उभय-
विधार्थान्वयो विवक्षितः, द्वितीयार्थस्यापि अन्वये प्रवेशे वास्तविकविरोध-
प्रसङ्गादिति तात्त्विकः प्रलेख एवात्र नास्ति, दूरे वास्तव्यस्य विरोधितेति ।

(५५) नतु विरोधाभासस्य विरोधालङ्कारत्वमिव शेषाभासस्यापि
शेषालङ्कारत्वमस्तु इत्यालोपे समादधाति न चेति । अयं भावः, वास्तविक-
विरोधस्य दोषतया विरोधाभासस्यैव विरोधालङ्कारत्वं स्वीक्रियते, श्लेषस्य तु
वास्तविकस्य सम्बन्धेन तस्यैवालङ्कारत्वं युक्तम् न तु तदाभासस्यापीति ।

(५६) 'सर्वश्रुतः' सत्कृतमेव सर्वश्रुतात् 'सुतामणिः', एवञ्चालं वंशशब्दे
श्लेषप्रयुक्तं श्रेयश्रुतयोः रूपकमेव राजनि' सुतामणित्वारोपे हेतुरिति अलङ्कार-
परम्परितरूपकम्, इदमेव एकदेशविवर्तिरूपकमित्युच्यते । श्लेषस्तु
वर्जितवृत्ततया तदङ्गत्वेन न प्रधानमिति ।

(५७) 'श्लोकः' पद्यं यद्यपि । 'मज्जान् भवान्', अल्यः कविरिव
न स्वल्पश्लोको रत्नवर्धः । अत्र व्यतिरेकः श्लोकशब्दश्लेषप्रयुक्त इति
श्लेषव्यतिरेकोऽवम् । श्लेषस्तु तदङ्गतया अप्रधानमेव ।

अहुरागवती सन्धा द्विचसत्पुनःसरः ।

अहो दैवगतिश्चिता तथापि न समागमः (५८) ॥ [१]

आदाय चापमचलं, कृत्वाऽहीनं गुणं, विषमदृष्टिः ।

यच्चित्तमद्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गीन्मसखौ (५९) ॥ [४]

-इत्यादौ एकदेशविवर्तिरूपक-श्लेषव्यतिरेक-समासोक्ति-
विरोधत्वमुचितम्, न तु श्लेषत्वम् (६०) ।

शब्दश्लेषः-(६१) इति च उच्यते, अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते
इति कोऽयं नयः । किञ्च (६२) वैचित्र्यमलङ्कार इति, य

(५८) 'अहुरागः' प्रणयविशेषः, लौकित्यानुगतश्च । 'पुनःसरो'ऽप्यनाभी
सम्मुखश्च । 'समागमो' भिन्नं स्त्रीपुंसकृतम् । अन्ताभिधया निवसनेनार्थ-
इवान्वयबोधस्याभावात् न श्लेषः, किन्तु द्विष्टविशेषणमहिम्ना नाटक-
उत्तान्तेप्रतीतिमालमिति समासोक्तिरेवालङ्कारः ।

(५९) लिखोपनः, हिमाचलं धनुः, वासुकिं कर्षा, विष्णुं शरश्च विषाख
निपुणसुरं जघानेति प्रकृतोऽर्थः । चसन्मृग्यं धनुः, हीनो जीर्णः, अथवा
अहीनो धनुर्दण्डादन्यत्रो गुणः, विषमा लक्ष्यादन्यत्र निहिता दृष्टिः, तथापि
अलक्ष्यमङ्ग इति विरोधाभासः, स एव प्रधानं श्लेषस्य प्ररोहाभावादित्युक्तमेव ।

(६०) अलङ्कारश्लेषेति शेषः ।

(६१) पूर्वपक्षस्य तृतीयमंशं दूषयति शब्दश्लेष इति ।

(६२) ननु शब्दालङ्कारतया न शब्दश्लेषव्यपदेशः, किन्तु विजातीययोः
शब्दयोः श्लेषरूपतया तस्या व्यपदेशः, अर्थालङ्काररूपतया च अलङ्कार-
मध्ये गण्यते इति को दोष इत्यत आह किञ्चेति । य एव (शब्दो वा
अर्थो वा) 'कविप्रतिभायाः' कवित्वयुक्तोः 'संरम्भः' स्फुरणं, तस्य 'मोचरो'ः
विषयः, तत्रैव (शब्दो वा अर्थो वा) विचित्रता, इति हेतोः, सैव (शब्दो वा
अर्थो वा) 'अलङ्कारधूमिः' अलङ्कारस्यान्वयः । विचित्रताया एवालङ्कारतया
यत्र विचित्रता, तत्रैव सुतरामलङ्कार इति फलितार्थः । एवञ्च श्लेषोभ्यविष-

एव कविप्रतिभासंरम्भगोचरसत्वेन विचित्रता इति सेवा-
कङ्कारभूमिः ।

अर्थमुखप्रेक्षितत्वमेतेषां शब्दानामिति चेत् (६३),
अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽपि अर्थालङ्काराः किं
नोच्यन्ते ? रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वेऽपि
हि अनुप्रासादीनामलङ्कारता (६४) । शब्दगुणदोषाणा-
मपि अर्थालङ्कारतयैव गुणदोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां
शब्दापेक्षयैव (६५) व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ।
'विधौ (६६) वक्त्रे मूर्ध्नि'-इत्यादौ च वर्णादिस्त्रोत्रे एकप्रयत्नो-
च्चार्यत्वेऽर्थस्त्रोत्रत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं
विचार्यम् ।

तच्चित्रं यत् वर्णाणां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८॥

स्त्रोत्रस्यैव कविप्रतिभासंरम्भविषयतया स्त्रोत्रस्यैव रसिक्तमिति - तद्वत् एव तत्
स्त्रोत्र इति भावः । अलङ्कारभूमिरिति विधेयापेक्षतया सैवेत्यस्य स्त्रीभक्तिरिति ।

(६३) ननु निरर्थक्यञ्जनां स्त्रोत्ररम्भेन स्त्रोत्रार्थकामेक्षतया
अर्थालङ्कारत्वनिवृत्तमेवेति पूर्वपक्षयति अर्थसुखेति ।

(६४) रसादिव्यञ्जकं यत् स्वरूपं अनुकूलगुणादिरूपं, यच्च वाच्य-
विशेषः अर्थविशेषः, तयोः सव्यपेक्षत्वे अधोगत्वे, सतीति शेषः । अपिर्भिन्न-
कमेवास्तेति, अनुप्रासादीनामपि रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वे
सति हि अलङ्कारतत्वेत्यर्थः । अनुप्रासो हि रसादिव्यञ्जकं स्वरूपसमेतम्,
अनुप्रासव्यञ्जकं तस्यैव ('अनु' रसाद्यानुगतत्वेन 'प्रकर्मण्ये' व्याख्या-
रति) व्युत्पत्तेः । रसादयश्च अस्वत्यर्थे न सम्भवन्तीति अनुप्रासस्वाचीनेका ।
साठानुप्रासवक्त्रोच्चार्यद्वय वाच्यविशेषं साक्षादेवापेक्षते इति ।

(६५) शब्देनार्थगोचं विना तेनालङ्कारतात् ।

(६६) एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थस्त्रोत्रत्वे न निजासकनित्याह विचारयति ।

सन्निवेशविशेषेण यत् न्यस्ता वर्णाः स्वङ्ग-सुरज-पद्माद्या-
कारमुक्तासयन्ति, तच्चित्तं काव्यम् (६७) । अष्टं काव्यमेतदिति
दिष्टान्तं प्रदर्शयते । उदाहरणम्,-

मारारिश्करामेभमुखैरासाररंजसा ।

सारारब्धस्तवा, नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा ॥

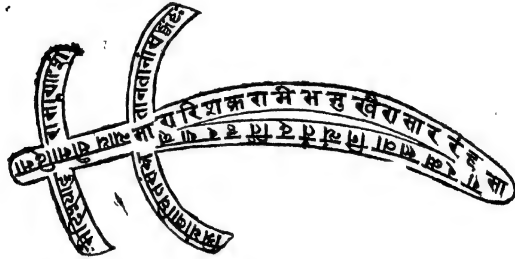
माता नतानां, सङ्कटः त्रिधा, बाधितसंभ्रमा ।

मान्याथ, सीमा रामाणां, शं मे दिश्यादुमादिमा (६८) ॥

(स्वङ्गबन्धः)

(६७) चित्तं चित्तावधारयुक्तम् ; कवित् 'चित्तमवधारः'-इत्येव
पाठः । यद्यपि शब्दात्मकानां वर्णानां खड्गाद्याकारहेतुता नास्ति, तथापि
तदुच्यङ्गकानां लिप्यात्मकवर्णानां तथात्वेन तेषु तथात्वमुपपद्यते ।

-(६८) खड्गबन्धो यथा,—

खड्गबन्धनप्रकारो यथा, सट्टेरुपरि अधोच याखाद्वयवान् खड्गो लेखः,
तत्र उपरिधास्याचतुष्पथमध्ये 'मा'-इति प्राथमिकं वर्षं विन्यस्य, तदूर्ध्व-
कारोहक्रमेण (उपरि अधो वा) एकस्मां धारायां 'रा'-इत्यादीन् 'ह'-
इत्यन्तान् चतुर्हयवर्णान् न्यसेत्, खड्गस्याधो च 'वा'-इति वर्षो लिखासः,
(तत्र च अधरः 'वा'-इति वर्षः प्रविष्टः) । ततोऽपरस्फारावाक्यरोह-
क्रमेण 'रा'-इत्यादीन् 'ख'-इत्यन्तान् चतुर्हयवर्णान् विन्यसेत् (मा-वर्णः
प्राथमिके मावर्षे प्रविष्टः) ततश्च खड्गस्य एकस्मां उपरिधास्यावां

सरला वङ्गकारन्तरलाजिवकारणा ।

वारलावङ्गलामन्दकरलावङ्गलामला (६८) ॥

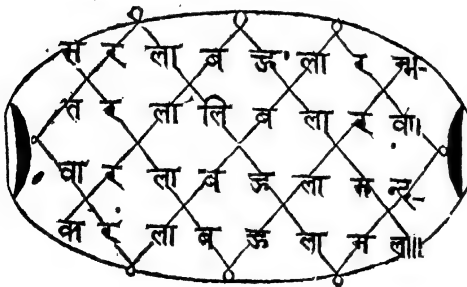
(सुरजबन्धः)

निष्क्रमणक्रमेण 'ता'-इत्यादीन् 'टुः'-इत्यन्तान् चतस्रः वर्णान् विन्यस्य, अपरस्याष्टपरिशाखायां प्रवेशक्रमेण 'त्रि'-इत्यादीन् 'भ'-इत्यन्तान् चतस्रः वर्णान् न्यसेत् । (साकारः प्राथमिके साकारे प्रविष्टः) । ततश्च खङ्गसप्तौ 'मा'-इत्यादिः क्रमेण म्या'-इत्यादि षी'-इत्यन्तं वर्णद्वयं विन्यस्य तदधस्तदग्र्ये साकारो विन्यासः । ततश्च तद्वर्ग्याख्यायां निष्क्रमणक्रमेण 'रा'-इत्यादीन् 'यम्'-इत्यन्तान् चतस्रो वर्णान् विन्यस्य अपरशाखायां प्रवेशक्रमेण 'मे'-इत्यादि 'डु'-इत्यन्तं वर्णचतुष्टयं विन्यसेत् । (साकारोऽवचस्तदग्र्यस्य साकारे प्रविष्टः) ।

ततश्च सप्तैर्ब्रूकभागे साकारस्याधःक्रमेण 'दिवा'-इति वर्णद्वयं न्यसेत् ।

श्लोकयोरवसर्गः, सारस्य कन्दर्पस्य अरिः शिवः, यक्र इन्द्रः, रामो रघुनन्दनः परशुरामो वा इभसुखो गणेशः, एतैरासाररङ्गसा भारासम्पात-तत्त्वभेगेन सारमतिशयम् सफलं वा आरब्धः स्वर्गो यस्याः सा । तेषां सारादिश्रद्धादीनां निर्वर्णं धीकृद्गुरणसमर्था । त्रियां संबद्धः संभेकनस्यानम् । बाधितो निरक्षः संश्रम उद्देशो यस्याः सा । रामाणां रत्नशीयानां मारीणां वीसा परा काशा मेख्यन्तूभिः रमणीयतमेति यावत् । आदिमा निष्ठा । अन्यत् सुगमम् ।

(६८) सुरजबन्धो यथा,—

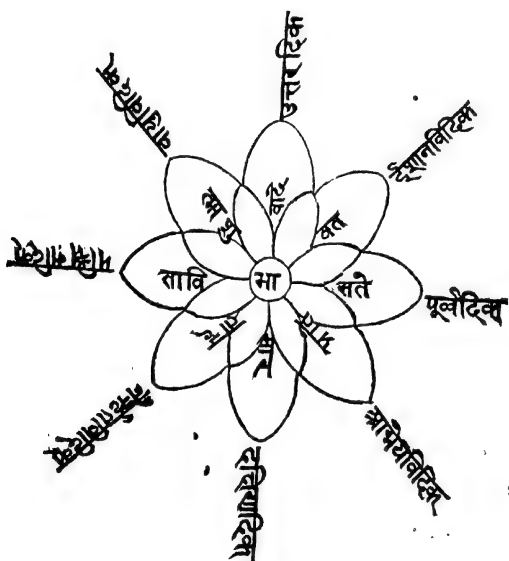

अस्य न्यासप्रकारस्त्वयम्, पञ्चक्रमेण प्रथमपादवर्णान् लिखित्वा, तेषा-
मधोऽधस्तादेवापरपादत्रयवर्णान् लिखेत्, ततश्चेव रेखाभिधेयदानेन श्लोको-
द्धारो सरजोत्पादनञ्च कार्यम्, यथा, प्रथमादिपादचतुष्टयस्य यथाक्रमं
प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थवर्णेषु अधोगत्या एका रेखा देया, ततश्च तद्रेखा-
पतः चतुर्थादिपादचतुष्टयस्य व्युत्क्रमेण पञ्चम-षष्ठ-सप्तमादनेषु ऊर्ध्वगत्या
एका रेखा देया ; एवं रेखाद्वयेन प्रथमपादोत्पत्तिः । ततश्च द्वितीयपाद-
प्रथमवर्ण-प्रथमपादद्वितीयवर्णयोरेका रेखा, तदपतः प्रथमपादतृतीयवर्ण-
द्वितीयपादचतुर्थवर्णयोरेका, तदपतः द्वितीयपादपञ्चमवर्ण-प्रथमपादषष्ठ-
वर्णयोरेका, तदपतः प्रथमपादसप्तमवर्ण-द्वितीयपादाष्टमवर्णयोर्चा-द्वयेन-
रेखाचतुष्टयेन द्वितीयपादोद्धारः । यथैव प्रथम-द्वितीयपादयोरेषु येषु वर्णेषु
रेखाचतुष्टयदानेन द्वितीयपादोद्धारः, तथैव तृतीय-चतुर्थपादयोरेषु तेषु
वर्णेषु रेखाचतुष्टयेन तृतीयपादोद्धारः कार्यः । एवं चतुर्थादिपादचतुष्टयस्य
व्युत्क्रमेण प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थवर्णेषु ऊर्ध्वगत्या एका रेखा, एका च
रेखा तदपतः प्रथमादिपादचतुष्टयस्य क्रमेणाधोगत्या पञ्चम-षष्ठ-सप्तमादन-
वर्णेषु देया, एवं रेखाद्वयेन चतुर्थपादोत्पत्तिः ।

लोकस्यायमर्थः, प्रकरणगत्या शरत् विशेष्या । सरला मेघादिकौटिल्य-
रक्षिता । 'बहुवैरनेकैरारम्भैष्टाभिस्तरलागाम् चञ्चलानाम् अखिवहानां
असरसमूहानाम् आरवः कोलाहलो वरुण, सा । वारुणा हंसः बहुला
यस्याम्, सा । अमन्दा उद्योगिनः' (अर्थात् रणांश्च) करुणा (वरं
राजप्राप्त्यभावं ज्ञानि गृह्णन्तीति) राजानः वरुणा सा, शरदेव युद्धा-
रम्भोपयोगी कर्तुरिति । अवकुले गुरुपक्षे अमला निर्मला, (बहुवे
मन्त्राद्येऽपि अमला इति वार्थः) । शरत्सेत्स शरत्सेतिपाठे (शरं शरबाणं
ज्ञाति आदत्ते इति व्युत्पत्त्या) शरकाण्डोद्भवतीति महेन्द्रः ।

भासते प्रतिभासार ! रसाभाताहताविभा ।
 . भावितात्मा, शुभा वादे, देवाभा वत ते सभा (६८) ॥
 (पद्मवन्धः)

(६८) पद्मवन्धो यथा,—

यस न्यासप्रकारो यथा, अष्टदशपद्मं लेख्यम्, तत्र कर्षिकायाम् लोचन
 आदिमोन्मथः स्थाप्यः, स च अष्टधा स्मृतः । प्रतिदलं द्वौ द्वौ वर्णौ लेख्यौ,
 तत्र दिग्दलेषु निर्मलप्रवेशाभ्यां स्मृतौ वर्णौ, विदिग्दलेषु त न स्मृतौ ।
 तत्र प्राण्यदलेषां द्वौ निर्मलः लोचनो च प्रवेशः, दक्षिणोत्तरदलद्वयोर्निर्मलौ च

सम्प्रविनीऽप्यन्ये प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्य-
रूपतां दधतीति न प्रदर्शयन्ते ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव,

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेन सुखे भासनं (७१)
पुनरुक्तवदाभासः । स च,

शब्दस्य,

आवालि । एवं प्रतिपादं प्रथमादिवर्णचतुष्टयस्य पञ्चमादिवर्णचतुष्टयस्य वा
अनुसोमप्रतिकोसाभ्याम्, प्रतिकोसानुसोमाभ्यां वा त एव पादाः । एवं,
पादचतुष्टयस्य प्रथमानां अष्टमानाञ्च वर्णानां अधःक्रमेण उपरिक्रमेण वा
उच्चारणे प्रथमपादः, अथवा प्रथमवर्णचतुष्टयस्य अष्टमवर्णचतुष्टयस्य वा
केवलस्य उपर्यधःक्रमेण, अधःउपरिक्रमेण वा उच्चारणे प्रथमः पादः । एवं-
रीत्या प्रत्येकपादानां द्वितीयवर्णचतुष्टयेन सप्तमवर्णचतुष्टयेन च द्वितीयपादस्य,
तृतीयवर्णचतुष्टयेन षष्ठवर्णचतुष्टयेन च तृतीयपादस्य, एवं चतुर्थवर्णचतुष्टयेन
पञ्चमवर्णचतुष्टयेन च चतुर्थपादस्य च उत्पत्तिरित्येवं यद्विधं भ्रमणमूलात् ।

रक्तः तु अस्तु अतस्तर इति गृह्यपदच्छेदः । श्लोकस्यावयवैः, 'हे
रसासार (पृथ्वीश्रेष्ठ), रक्तस्त्वन रसा (पृथ्वी) अतायवा (अतः नाशितः
अयः शुभावहविधियैः, तान् स्यति अस्तु प्रापयति या, वा, सोऽनकर्मवि-
रत्यस्य रूपम्), अतावा (अनुपजया, तच्च उपजये-रक्तस्य रूपम्) तु
(च) अस्तु-रत्यवयवः । हे सारवायताज, (सारवत् पद्मवत्
आयते, अस्त्रिणी वस्य वा), हे सातावात, (साते सुखे अवात अचञ्चल,
अनासक्त), हे अतस्तर, (अनलद, तज्ज तनूकरणे, रा दाने
रत्यवयोः रूपम्) ।

(७१) सुखे आपाततः । भासनम् प्रतीतिः, तथा च अतस्तरस्य

सभङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः । सदाहरणम्, -

अरिवधदेहशरीरः, सहसा रश्मिस्तुतुरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः (७२) ॥

अकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राक्षस्युमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः (७३) ॥

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ८ ॥

एकार्थतेवेतिपदम् एकार्थतया व्यापाततो भासनपरमित्येवमर्थम् । विभिन्न-
रूपयोर्वस्तुतो भिन्नार्थयोरपि शब्दयोरप्रापतत एकार्थतया प्रतीतिः पुनस्त-
वदाभासः ।

(७१) 'अरिवधदेहशरीरः' अरिवधदा रक्षा (चेष्टा) येषाम्, तान्
अरिभिः (शत्रुनाम्न योधान्) रिरयति (प्रेरयति) यः सः । 'सहसारधि-
स्तुतुरगपादतः' सहसा रश्मिभिः स्तुताः (सुष्ठु कृताः सम्बद्धाः) तुरगा पादा-
ताश्च (पदातिकाः) वस्य, सः । 'स्थिरतायाम्' 'अगः' (पश्चत एव) 'अवनि-
तलतिलकः', 'सदानत्या' सताम् विषये आनत्या (अतिमजभावेन सन्तोष-
जननेन वा) 'भाति' योभते इत्यर्थः ।

(७२) 'अङ्गनारामाः' अङ्गने एव आ (सम्यक्) रमन्ते इति अङ्गनारामाः
(अप्रवासिनः) । 'कौतुकानन्दहेतवः', कौतुकेन (सत्कर्मणि अभिलाषेण
नृत्तगीतादिना वा) अस्य (विष्णोः) मन्दस्य सन्तोषस्य, हेतवः । (कौतुकेन
आनन्दहेतवः-इति यथास्तुतार्थकरणे आनन्दशब्दस्य परिदृष्टिसङ्कल्पेन अस्य
शब्दमौलालङ्कारोदाहरणत्वावकृतिः) । 'सुमनसः' 'सु' (योभनानि) अनादि
वेषां ते । 'विबुधाः' पण्डिताः ।

अत्र श्लोकद्वये पदगत एवायमलङ्कारः, तथाहि देहशरीर-इति द्वारेण
शब्दो सार्थको सभङ्गो न । सारधि-स्तुत-इति द्वयोराद्यो निरर्थकः, अन्वय-
सार्थकः, अभावेन सभङ्गो । दान-त्याग-इति अभावेऽपि निरर्थको सभङ्गो न ।
अङ्गनारामाशब्दोः पूर्वः सभङ्गः निरर्थकश्च, सतरस्तु अमङ्गः सार्थकश्च ।

उदाहरणम्-

तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जरवधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः (७४) ॥

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नालङ्कार इति शब्दान्वयः,
अपरस्मिंस्तु परिवर्तितेऽपि स न हीयते-इत्यर्थनिष्ठ इत्युभया-
लङ्कारोऽयम् ॥

॥ इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाग

नवम उक्तासः ॥

कोटकानन्दशब्दयोः पूर्वोऽभङ्गः, उत्तरस्तु सभङ्गः, उभावपि सार्धौ ।
सुमनसो विवधा इति द्वौवैव अभङ्गौ सार्धौ चेति शब्दगतस्यास्य प्रसिद्ध-
त्वम् । एतेषां शब्दानां परिदृश्यवहत्वात् शब्दालङ्कारत्वम् ।

(७४) असौ हरिः (सिंहः), तनुवपुरपि (जीष्णरीरोऽपि) अजघन्यः
(श्रेष्ठः) इति विधेयम् । स किम्भूतः ?—करिकुञ्जराणाम् (पृथ्वीनाम्)
वधिरण रक्ताः (लोहिताः) खराः (नीष्णाः) च नखरा यस्य सः, तेजसाम्
धाम (आश्रयः), महसा (तेजसा) पृथुमनसाम् (विपुलान्तःकरणानाम्)
इन्द्रः (प्रभुः), जिष्णुश्च (जयशोक्तश्च) इति । अत्र तनु-कुञ्जर-रक्त-धाम-हरि-
पदानि परिदृश्यवहानि, नखरादिपदानि तु तत्त्वहासोत्पन्नमयालङ्कारत्वम् ।
धाम-महः-इत्यत्र हरिर्जिष्णुः-इत्यत्र च शब्दगतत्वमेव, उभावोरेव शब्दयोः
परिदृश्यवहत्वादिति । एवं करिवाचकाः सर्वे एव शब्दा उत्तरत्वे स्थिताः
असार्धकाचका इति मते 'करिकुञ्जर' इत्यत्र अर्थगतोऽयमलङ्कारः सभङ्ग-
पदयोरेव परिदृश्यवहत्वादिति तु विभावनीयम् ।

साधर्म्यमुपमा भेदे,

(१) “उपमाऽनन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः । उभेष्टाऽयं सवन्देहो
रूपकापस्तुति तथा । श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
अपस्तुतप्रशंसाऽतिशयोक्ती परिकीर्त्तिते । प्रतिबन्तूपमा तद्वद्वदालो
दीपकं तथा । तुल्यबोधितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्त्तितः । आक्षेपो
विभाषना च विशेषोक्तिस्तथैव च । यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्थातां
विरोधवत् । स्वभावोक्तस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् । विनोक्ति-
परिहृती च भाविकं काव्यचिह्नवत् । पर्यायोक्तमुदात्तञ्च समञ्जस्य उदी-
रितः । पर्यायचानुमानञ्च प्रोक्तः परिकरस्तथा । व्याजोक्तिपरिसंख्ये च
विज्ञेये हेतुमात्रवत् । अन्योन्यसुत्तरं सूत्राधारौ तद्वद्वक्तृतिः । समाधिश्च
रूपेण स्थातृ त्रिषसख्यभिज्ञेन च । प्रत्यनीकं सीलितञ्च स्थातामेकावली क्षृती ।
आन्विमांश्च प्रतीयेन सामान्यञ्च विशेषवत् । तदुपात्तद्वृणौ चैव व्याघातः
परिकीर्त्तितः । संख्यद्विषयौ चैवैकवद्विषयद्विरताः” इति प्रदीपः ।

(२) ननु साधर्म्या हि सादृश्यापरनामकः सम्बन्धविशेषः, सम्बन्धस्य एकप्रतियोगिकोऽप्यनुव्ययिक एव नियतः, (यथा बल यः सम्बन्धः, यथाशक्त्यं तो तथा सम्बन्धस्य प्रतियोग्यनुव्ययिकतो, यथा, अणुर्यो कृष्ण संयोगः, दण्डस्य कश्चिन्नाश्रित्य सम्बन्ध इति तथा तथा सम्बन्धस्य यथाशक्त्यं तो अणुर्यो प्रतियोगिनी तावपि कृष्णप्रकाशो अणुव्य-

साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानधर्म्येण (३) सम्बन्ध उपमा ।
भेदग्रहणमनन्वयव्याख्यादाय (४) ।

गिनाविति) एवञ्च अत्र, साधर्म्यसम्बन्धस्य कौ प्रतियोग्यतुयोगिनाविति ।
यदि यौक्त्वोपदिष्टौ तौ कल्योते-इत्युच्यते, तदा कार्यकारणादिरूपौ तौ
त्रिमिति न कल्योते १-इत्याशङ्क्य निराकरोति उपमानेति । इदमत्र
निराकरणम्, सर्व्व एव न सर्व्वेषां सम्बन्धानां प्रतियोग्यतुयोगिनः, किन्तु
कौचित् कस्यचित् इति कार्यत्वादिसम्बन्धस्य प्रतियोग्यतुयोगिनामपि कार्य-
कारणादिकौ न साधर्म्यसम्बन्धस्य तथा सम्भवत इति न तौ अत्र कल्योते,
किन्तु योग्यतया उपमानोपमेये एव प्रतियोग्यतुयोगितया नियतधर्माकल्योते
इति तदनुपादानं न दोषायेति ।

(३) समानः (एकः तुल्यो वा) धर्मः (गुणक्रियादिरूपः) ययोः
(अर्थात् उपमानोपमेययोः) तौ साधर्म्याणौ, तयोर्भावः (तेन समानेन धर्म्येण
सम्बन्धः) साधर्म्यमिति व्युत्पत्तिसिद्धं साधर्म्यपदार्थमाह समानेति । साधर्म्यमेव
परं सादृश्यपदेनोच्यते ।

(४) अनन्वये उपमानस्योपमेयतया तयोर्भेदाभावादिति भाः ४
अत्राहकारत्वे सतीति विशेषणमनुक्तमपि प्रकरणात् प्राप्तमेव, तेन
गौरिव नवम् इत्यादौ सदपि साधर्म्यां नोपमाहकारः वैचित्र्याभावात् । एवं
कण्ठे क्षेत्रसर्ग्वेवेत्यादौ उपमायाः प्रजननसाधुपकारकतया अहङ्कारत्वेन
नास्ति, तथापि तद्व्यापहारो भाक्त एवेति । ततश्चोक्तरीत्येव अनन्वयव्याख्ये-
सम्बन्धे भेदग्रहणमनर्थकमिव प्रतिभाति अनन्वयस्यैव चतुकारजनकत्वेन
अहङ्कारत्वात् ननुपमाया इति । अतएव रसगङ्गाधरकविप्रसन्नस्य अन्वयस्य
दूषणान्तरे “भेदग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः”-इत्युक्तम् । एवञ्चाहङ्कारत्वे इति
साधर्म्योपमेयत्वेन बध्यम् । उपमास्यत्वे च उपमानम्, उपमेयं, साधा-
रणो धर्मः, साधर्म्यमिति ननु उपमेयमिति । साधारणधर्म्यत्वेन प्रसिद्धः
पदार्थः उपमानं तद्वत्तया वर्णनीयः पदार्थोपमेयः, उपमेय (उपमाने
उपमेये च) वक्तव्यो धर्मः साधारणो धर्मः, यस्य धर्मोक्त सम्बन्धात् तेन क्व
वदपनीयते, च साधारणो धर्मः, तद् उपमानम्, तच्च उपमेयमिति तं
परमार्थः, यथा, कमलमिव कलं मनोज्ञमित्यादौ मनोज्ञत्वधर्म्यसम्बन्धात् तद्-
तदा प्रसिद्धेन कमलेन क्व उपमेयमीयते इति मनोज्ञत्व-साधारणो धर्मः,

पूर्णां लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मीयमा-प्रतिपादकानालुपादाने
पूर्णा, एकस्य द्वयोरन्ययाणां वा कोपे लुप्ता ।

साऽग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा(५) ॥१॥

अग्रिमा पूर्णा ।

उपमानोपमेयसम्, सुखरुपमेयमिति । उपमानादिषु तदुच्यञ्च सदुच्यसदपि,
वाच्यं प्रतीयमानमपि च भवति । अतएव त्वयि कोपो समाभाति सुधां-
शविष पावक इत्यादौ सुधांशौ पावकस्यासतोऽपि उपमानत्वसिद्धिः, कमल-
मित्र सुखमित्यादौ लुप्तोपमास्थले प्रसिद्धतया साधारणधर्मीयानुपात्तत्वेऽपि
उपमासिद्धिरिति । अतएव उपमाकलने वाच्यपदप्रक्षेपो दर्पणकृतमनु-
वृत्तिरूपं प्रतिभाति प्रतीयमानाया अपि उपमायाः उपमात्वानुपायात्,
एवं रीत्या सर्वत्रापि अलङ्कारकलनेषु वाच्यपदप्रक्षेपप्रसङ्गाच्च । किञ्च
प्रतीयमानाया उपमायाः व्यङ्ग्यरूपत्वेनालङ्कारत्वाभावादेव उपमात्वा-
भावः सिद्धयेति ।

(५) उपमानादिपदानि चत्वार्यपि यद्युपसक्तानि तदा वाक्यमा,
तेषु कचोरपि समस्तत्वे समासमा तद्धितप्रत्ययान्तस्य न वाक्यत्वम् न वा
समासत्वमिति पृथगुक्तिः । त्रिविधाऽपि पूर्णाप्रमा, श्रौती आधी चेति
प्रत्येकं विधा भूत्वा पञ्चविधेति । उपमायाः श्रौतत्वञ्च यद्व्यगम्यत्वम्,
वचनत्वमिति वास्तव्यं, तच्च यथेवमादिवद्भोपादाने रसाद्यैविकृतवतेषो-
पादाने भवति, यथादिशब्दानां साधर्म्यसम्बन्धरूपधर्मिणाचकतया तद्वद्भावे
अवगम्यमानेनैव साधर्म्यसम्बन्धस्य मुख्यतवोपस्थितेः । आद्यत्वम्, अर्ध-
पक्षत्वम् तच्च तुल्यादिशब्दानां तुल्यार्थविकृतवतेषोपादाने भवति,
तुल्यादिशब्दानाम् सधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धरूपधर्मिणाचकतया तद्वद्भावे
तादृशधर्मिणः (उपमानस्य, उपमेयस्य, समसस्य वा) एव मुख्यतवोपस्थितेः
साधर्म्यस्य अर्थाभिप्रायात् । एतत् सर्ववस्तुवस्तुमेव कुटीर्मेवमिति ।

यथेवमादिशब्दा (६) यत्परास्वयैवोपमानताप्रतीतिरिति । यद्युपमानविशेषणान्वेति; तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना स्तुत्यैव षष्ठीवत्सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्गावे औती उपमा । तथैव, “तत्र तस्यैव”-[पृ ११।११६ पा० सू०]-इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

(६) यथादिशब्दानां साधर्म्यसम्बन्धवाचकत्वं प्रतिपादयन् तत्सङ्गावे औतत्वं प्रतिपादयति यथेवेति । ‘यत्पराः’ यदनन्तररुपासाः । तस्यैव तदर्थ-स्यैव । ‘स्तुत्यैव’ श्रवणभालेखैव । ‘सम्बन्ध’ प्रकृते उपमानोपमेययोः साधर्म्य-रणधर्मसम्बन्धरूपं साधर्म्यम् । अयमत्र पूर्वः पक्षः यद्धि यदां यत्पराविशेषं प्रतिपादयति तत् तद्विशेषणं, एकविशेषणञ्च नापरत्वं स्तुत्यैव प्रत्याययतीति नियमः, यथा, गीष्मस्तत्त्वमित्यादौ गीष्मपदम् उत्पलपदार्थं स्तुत्यैव प्रत्याययत् उत्पलपदस्य विशेषणं भवति, ततश्च नाम्न्यत्र स्तुत्यैव प्रत्याययति, तथा, ‘सुखं मनोऽं मनसं यथैतत्’ इत्यादौ यथाशब्दः कमलपदोत्तररुपास्तत्वेन कमलपदार्थं उपमानतां प्रत्याययतीति कमलपदस्य विशेषणमिति उपमान-भूते कमले एव साधारणधर्मसम्बन्धं बोधयत्, तदन्वयिन्नु उपमेये सुखे कथं तद्वगमयेत् ? इति उपमानोपमेययोः साधर्म्यात् शब्दागम्यत्वात् कथं औतत्वमिति । सिद्धान्तस्त्वयम्, राज्ञो राज्यमित्यादौ स्वप्रकृत्यनन्तररुपास्त-षष्ठीविभक्तिः स्वप्रकृत्यर्थे राजनि स्तुत्यैव प्रत्याययन्ती तद्विशेषणं भवन्त्यपि यथा राजराज्ययोः स्वस्वामिभावं सम्बन्धं प्रत्याययति, तथा उपमाने उपमानतां प्रत्याययन्तीऽपि यथादिशब्दा उपमानोपमेययोः साधर्म्यसम्बन्धं श्रवणभालेख उपस्थापयन्त्येवेति, अत्र तु, हेतुः शब्दशक्तैर्वैचित्त्यमेव । विशेषणत्वमभ्युपेक्षायां सिद्धान्तः, वस्तुतः यथादयः शब्दा नोपमानविशेषणानि, न हि, ‘अत् वदर्थे धर्मविशेषं प्रत्याययति, तत् तद्विशेषणम्, -इति नियमः, किन्तु वृद्धस्य वृद्धेऽन्यबोधः, तत् तद्विशेषणमित्येव सिद्धान्तः, न च यथादयः शब्दा उपमानतार्थकाः, येन उपमाने तदन्वयबोधं जनयन्ती उपमानविशेषणानि स्तुः, यथादिशब्दरुपमानताप्रतीतिस्तु नाम्न्यबोधरूपं, किमर्थं वदसम्बन्धेति न इवशब्द उपमानविशेषणम् ।

‘तेन तुल्यम्’(७)सुखम्’ इत्यादावुपमेये एव, ‘तत्तुल्यमस्व-’
इत्यादौ चोपमाने एव, ‘इदञ्च तच्च तुल्यम्’ इत्युपवत्ताप्रति-
तुल्यादिशब्दानां विभ्रान्तिरिति साध्यपर्यालोचनया तुल्यता-
प्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यतादिपदोपादाने आर्यी ।
तद्वत्, “तेन तुल्यम् क्रिया चेत् वतिः-” [५।१।११५ पा० सू०]-
इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ।

‘इवेन नित्यसमासो (८) विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च’ इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

(७) तुल्यतादिशब्दानां धर्मिवाचकत्वं प्रतिपादयन् तत्तुल्यत्वे आर्यत्वं
अवस्थापयति तेन तुल्यमिति । अत्र सर्वत्र तत्पदार्थः कमलम्, इदमपदार्थश्च
सुखम् । उपमेये इति, उपमाने इति च विभ्रान्तिरित्यनेनामेति । उभयत्र
उपमाने उपमेये च । विभ्रान्तिः पर्यवसानम्, तात्पर्यमिति कथितार्थः ।
वाच्यस्य साधर्म्यात् । पर्यालोचना अतुल्यमानम् । तुल्यता साधर्म्यसम्बन्ध-
सम्बन्धिता, ता च तेन तुल्यं सुखमित्यादौ उपमेयतारूपा, तत्तुल्यमस्वे-
त्यादौ उपमानतारूपा, इदञ्च तच्च तुल्यमित्यादौ उभयरूपैव पर्यावस्यतीति
न साधर्म्यमेव तुल्यता । अयं भावः, तुल्यतादिशब्दानां उक्तद्वयधर्मिवाचकतया
अद्यापि तत्तुल्यत्वे साधर्म्यं यद्वा न प्रतीयते, तथापि अर्थादाकियेते एव
तदिति आर्यत्वम्, तथाहि कमलेन तुल्यं सुखमित्यत्र प्रथमत एव, यद्वात्
तुल्यसुखयोरभेदान्मवबोधः, ततश्च सुखस्य कमलतुल्यताप्रतीतिरिति निर्णय-
वादम्, सा तु प्रतीतिः कमलसुखयोः साधर्म्यात्तुल्यमानं विनाऽनुपपन्ना,
कमलसुखयोः साधर्म्यां विना कमलेन सुखस्य तुल्यतायाः (साधर्म्यसम्बन्ध-
सम्बन्धितारूपायाः) एवान्वितेति तुल्यताप्रतीत्यन्यथाऽनुपपन्ना अर्था-
दाकियते एव साधर्म्यमिति ।

(८) अत्र “सुप्तो भातप्रातिपदिकयोः” (२।४।७१) पा० इति
कलकल्याणानावधरे “इवेन वसावः विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं”

चमत्कारम्, तथा, जयन्तीस्वदासेवनेनेत्यादिनां प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेवैचित्त्यं, वैचित्त्यश्चाणुकारः, तथापि (१०) न अनिरुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः, न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरा-मर्थादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्त्यप्रतिभासा-देव । रसादिस्तु (११) व्यङ्ग्योऽर्थोऽणुकारान्तरञ्च सम्भवेत्

इत्यभिहितम्, तन्नाभिधानं तदेवावितथं स्यात्, यद्यलङ्कारप्रभेदेषु विद्यमानेषु चित्काव्यत्वस्य सम्भवः स्यात्; स एव न, उपमादीनामणीलङ्काराणां व्यङ्ग्यस्वरूपतया तत्त्वज्ञाने (तादृग्व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनित्वस्य, अप्राधान्ये) शुष्णीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य वा सम्भवेन व्यङ्ग्यस्वरूपस्य चित्काव्यत्वस्य दुरुपपाद-त्वात् ; तथाहि स्मरप्रेम्णीत्यादावुदाहरणे, 'स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारविषयः, तथा जयलक्ष्मीस्वदासेवनेन'-इत्यादि व्यङ्ग्यरूपैवोपमा वाच्यार्थस्य उत्कर्षाधायकतया अलङ्कारः, तथा विना वैचित्त्यान्तरस्यासत्त्वादिति उक्तोपमाद्यलङ्कारसत्त्वे न चित्काव्यत्वस्य सम्भव इति पूर्वोपिधानेनालोपमालङ्काराभिधानं निरुद्धमिति पूर्वोपपन्नमिति स्वाधीनपतिकैति ।

(१०) अत्र वैचित्त्यान्तरस्यासत्त्वमेषासत्, वाच्यस्यैव उपमादिरूपवैचि-त्तयस्य सत्त्वात्, तच्च श्रुतिमालेण प्रतीतं सौ वक्तव्यमर्थं सातिशयसत्त्वार्थयत् प्रथमत एषालङ्कारपदबीजमधिकरोति, उक्तव्यङ्ग्यरूपं वैचित्त्यम् अनुसन्धान-साधितं भवदपि पश्चात्प्रतीततया व्यस्तुतया च सदव्यक्तिवृत्तकरमेवेति, एतदुपेक्षाद्यलङ्काराणां वाच्यस्वरूपतया तत्त्वज्ञाने चित्काव्यत्वं नासम्भवीति विज्ञानवति तथाप्रतीतिः । 'संस्पर्शः' सम्बन्धः 'परामर्थो'ऽनुसन्धानम् । अत्र उपमाद्यलङ्कारस्यैव । 'चारुता' उत्कर्षः ।

(११) यत् तथापि पूर्वोपरविज्ञानाभिधानद्वयमस्ति, तथाहि "ते चालङ्कारनिर्णये मिथोऽप्यन्ते" (६ उल्ला०)-इत्यनेन, दान्तेनालङ्कारोदाहरणतया चमत्कारस्यानि, तान्तेन चित्काव्यलङ्कारोदाहरणतयाऽनवगतस्यानीलमिहितम्,

अत एव बाभिः खत्रेऽपीत्यादीनि उपभोदाहरणतयाऽभिहितानि, ताभ्ये-
तानि चित्तकाव्योदाहरणानि भवितुं नार्हन्ति, एतेषु राजविषय-
भावादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सन्त्येगाव्यङ्ग्यत्वव्यपञ्चस्य चित्तकाव्यतयासम्भवा-
दित्येकं पूर्वोपरविद्वाभिधानम् । तथा अलङ्कारद्वयस्य एतत्त्व उपनिपाते,-

“एषा संसृष्टिरितेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥११॥

अविभक्त्यन्विता समात्मव्यङ्गाङ्गित्वन्तु सङ्करः” । (१०७०)

-इत्यनेन संसृष्टिसङ्कररूपं सतन्त्रमलङ्कारद्वयं वक्ष्यते, तदनुसारेण
खत्रेऽपीत्यादौ प्रभावप्रभवेत्याद्यनुप्रासस्यापि सन्त्येन उपसर्गानुप्रासयोः
संसृष्टिसङ्करयोरन्यतर एवास्तु अलङ्कारो न तु उपमेति अस्वातन्त्र्योदाहरण-
त्वाभिधानमसङ्गतमित्यपरं पूर्वोपरविद्वाभिधानमिति । [पूर्वोपलब्धवर्ण-
यतोऽङ्गीकृत्य समाधानकाङ्क्षयादिरिति । ‘व्यव्यभिचारि’ नियतावस्थिति-
कम् । ‘अगणयित्वा’ (अनावश्यकतया) अनालोच्य । ‘तदलङ्काराः’ काव्या-
लङ्काराः । अत्रेदं समाधानम्, इहालङ्कारस्यैव प्रकृततया तस्यैव विवेचनसम-
यितम्, रसादिरूपस्तु व्यङ्ग्योऽर्थः (अन्ततः) अलङ्कारद्वयस्य सर्वशिक्षेण काव्ये
सम्भवति, तत् खत्रेऽपीत्यादौ राजविषयकभावादेवेदि स्फुटत्वमङ्गीकरोमि,
तदा ध्वनितं, शुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं वा अस्तु, अथास्फुटत्वं चेत्, तद्वा चित्तत्वमस्तु
(व्यङ्ग्यं त्वरं स्रुतमिति चित्तकाव्यतन्त्रे व्यङ्ग्यपदस्य अस्फुटव्यङ्ग्य-
परत्वादिति) । एतद्विवेचनसत्त्वाप्रकृततया उपेक्ष्य, प्रस्तुताः काव्यालङ्कार-
भूता उपमादयः केवलं प्रदर्शिताः, न तु चित्तकाव्यप्रभेदा अपीति । “ते
चालङ्कारनिर्णये निषेध्यन्ते”-इत्यनेन तु नैवमभिहितम्, ‘वाग्येवालङ्कारोदा-
हरणानि, ताभ्यो चित्तकाव्यप्रभेदोदाहरणानीति, किन्तु यद्देशालङ्कार-
निरूपणं, तद्देव चित्तकाव्यप्रभेदनिरूपणमित्येवोक्तम्, (अत एव, निषेध्यन्ते-
इत्युक्तम्, न तदाहरित्यन्ते-इति), अलङ्कारप्रभेदे हि निरूपिते चित्त-
काव्यप्रभेदनिरूपणाय नापरं किञ्चिदपेक्षितं स्यात्, तथाहि अनुप्रासचित्त-
उपमाचित्तमित्येवमादयचित्तकाव्यप्रभेदाः अनिरूपण्याव केवलमनुप्रासोप-
मादिनिरूपणमेषां देयन्ते, इतराण्यस्य विज्ञातत्वात् ; ततश्च खत्रेऽपीत्यादौ
चित्तकाव्यत्वाभावेऽपि न प्रार्थनिकं पूर्वोपरविद्वाभिधानमिति ।

अस्यभिचारीत्वगन्धयित्वैव तद्वत्कारा उदाहृताः । तद्वृत्तित्वेन (१२) तु उदाक्रियमाणा विरसताभाववृत्तीति पूर्वोपपत्तिरविश्वविधानमिति न चोदनीयम् ॥

तद्वत् धर्मस्य लोपे स्यात्,

न श्रौती तद्विते पुनः [१३] । [५]

एवं हि द्वितीयमपि, तथाहि सत्त्वमेवोपमायां तथा सच्च अपरस्य संवृष्टिः सङ्करो वा सम्भवतीति शुद्धोपमास्यस्य एव संवृष्ट्यादिसंवेष्टिः उपमावत्त्वमावच्छेदकमेव, इवांस्तु विशेषः, चमत्कारितावां यद्वत्कारान्तरस्य उपमया तुल्यकत्वत्वादि, तदा संवृष्टा संकीर्णा वा उपमा भवति, तुल्यकत्वत्वादिषु चेत्, शुद्धैव उपमा भवतीति; एतद्विवेचनं तु अत्राप्राप्ततया उपमेय, प्रकृतत्वात् काव्यावच्छादकभूता उपमैव केवलं प्रदर्शिता इति । यतश्च अत्रोपमेयत्वादेौ अतुल्यकत्वस्य यद्युपमातुल्यकत्वमङ्गीकरोमि, तदाङ्गीक्रियताम् नाम संवृष्टा संकीर्णा वा उपमा, अथ न तुल्यकत्वत्वं, तदा शुद्धैव उपमेति न पूर्वोपरविश्वविधानमिति । वस्तुतस्तु अलोपमाकृतचमत्कारेण सातिशयेन अतुल्यकत्वचमत्कारस्य तिरोधानात् शुद्धोपमेवावच्छादक इति अत्रसंशयेन ।

(१२) ननु चित्तकाव्योदाहरणयोग्यतया रसादिरङ्गितान्वेष उपकोदाहरणानि किमिति नोपम्यस्तानीति अत आह तद्वृत्तित्वेनेति ।

(१३) अत्रात्रलभिवन्तिः, इवाचं विहितवतिरूप एव हि तद्विते श्रौती भवेत्, च च वतिप्रत्ययः “तल तलेव” (५/१/११११) इति सूत्रेण षष्ठीसम्बन्धादेवोपमावत्त्वात् विहिततया साधारणधर्मो एव आर्थात्म्यबोधजननं नियतमेव साधारणधर्मसाक्षात् इति साधारणधर्मोपादानं विना तादृशस्य तद्वितव्यावृत्त्यात् न तद्वत्त्व उपमाभेद इति ।

धर्मः साधारणः, तद्विते कल्पनादौ (१४) आर्थेन ।
तेन पञ्च (१५) । उदाहरणम् ॥

धन्यस्थानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वच्येतः, सत्यं तस्यावर्तं यथा ॥ [वा० श्री०]

आल्लष्टकरवालोऽसौ सम्पराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया हृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ [वा० आ०]

करबाल इवाचारः [स० श्री०]

तस्य वागवृतोपमा (१६) । [स० आ०]

विषकल्पं मनो वेत्सि, [त० आ०]

यदि जीवसि तत् सखे ॥

उपमानानुपादाने

वाक्यगाऽथ समासगा [१७] ॥ २ ॥ [२] ।

(१४) तुल्यार्थवतिर्हि, “तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः”-(५।१।१।१५)
इत्यनेन विहित इति तदर्थस्य साधारणधर्मरूपायां तुल्यक्रियायामेव पर्याव-
सानात् साधारणधर्मोपादानं विना नैव तुल्यार्थवतेः सम्भव इति तद्वितान्ते
दर्शयति कल्पनादाविति ।

(१५) वाक्यगा समासगेति द्विविधा अतीति, वाक्य-समास-तद्वित-
नेति त्रिविधा आधीति निश्चित्वा धर्मकोपे कृत्वा पञ्चविधा ।

(१६) अवृतोपमेति अवृतेनोपसीयते वा, अवृतोपमा (उपमानं)
यस्या इति वा समासः । विषकल्पमिति कल्प “ईषदसमाप्नो कल्पेऽप्यदे-
यीयतः”-(५।१।६७ पा०)-इति सूत्रेण विहितस्य कल्पप्रत्ययस्य (विष-
कल्पं मन इति सामानाधिकरत्येन निर्द्देशात्) ईषदसमाप्तिविधितो धर्मो
अर्थः, ईषदसमाप्तिश्च किञ्चिन्नमसकल्पधर्मसम्बद्धा उपमेति कल्प कल्प-
मायाः (तुल्यार्थवत्त्वम्) विशेषणतया वाच्यत्वात् आधीति ।

(१७) उपमानपदार्थ उपमाप्रतिपादकस्य वतिप्रभृतितद्वितस्य

सञ्चल-करण पर-वीसाम-सिरि-विभरर्थं च सरसकल्पम् ॥

दीप्तम् अथ वा शिसम्भम् सरिसं संसंसेनेण (१८) ।

कल्पस्येत्यत्र कल्पसममिति, सरिसमित्यत्र शूणमिति
पाठे एषैव समासगा ॥

वादेर्लोपे [१६] समासे सा कर्माधारक्यच्चि क्यङि]

कर्मकर्त्रीर्णमुलि [२०],

[६]

विधानात् तदनुपादाने तद्विगतस्यासम्भवेनात् न तद्विगता सम्भवति, नापि
श्रौतो, इत्यादीनां उपमानान्विततयैव स्वार्यबोधकत्वनियमेन उपमानानु-
पादाने तेषामनुपादानासम्भवात्, अतो द्विविधैव । एवमेव प्रदीपः, अतश्च
दर्पणलङ्कावितं श्रौत्यादीभिर्देन चाद्विविध्यं न विचरम् ।

(१८) सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाल्यम् ।

इत्येतोऽथ वा नियम्यते सहस्रमंशंयमात्रेणेति सं० ।

— “अत्राकाङ्क्ष्यमन्त्रव्याविषयत्वेन दुर्लभतया उत्कृष्टगुणम् अकदगोचरं
किञ्चित् उपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुप्तेयमुपमा” इति
उद्योतकम् । “उपमानवाचकात् वत्पदादन्तरम् इवादेः सम्भवत्तदनु-
पादानमवोपमानानुपादानम्, तेनात् सहस्रपदेन सामान्यत उपमानोक्तावपि
न कतिः सहस्रपदादिवाद्यप्रयोगात्” इति तु सङ्केतः ।

(१९) अत्र उपमा वाक्यानां सम्भवति, सुखं चन्द्रकाशते इत्येता-
वन्मालेष उपमाया अप्रतीतेः, नापि तद्विगता श्रौती वा सम्भवति, वत्सा-
दीनां तद्विगतानाम्, इत्यादीनाञ्च औपम्यप्रतिपादकतया तद्विद्योने औपम्य-
प्रतिपादकतोपासम्भवादित्यन्वया विभजते वादेरिति एवमेव प्रदीपः । उप-
मानादाचारे—इति—(१।१।१० पा०)—कृतेण कर्मपदात्, “अधिकरणाच्च”
इति तत्त्वव्याप्तिर्ज्ञेन च अधिकरणपदात् च क्यञ्च विहितः । एवं “कर्तुः
क्यञ्चस्योपच” इति (१।१।११ पा०) इति कृतेण कर्तृपदात् क्यञ्च विहितः ।
तथा “उपमाने कर्मणि च” इति (१।४।३५ पा०) इति कृतेण कर्मणि
कर्तरि उपपदे नञ्च विहितः । ततश्च यद्यपि क्यञ्चक्यञ्चस्यस्य प्रयोगे
उपमा प्रतीयते, तथापि चेदां यथा नोपमावाचकत्वं, तथोदाहरण-
व्याख्यानावसरे एव प्रतिपादयिष्याम ।

(२०) “कर्मकर्त्रीर्णमुलि तद्विद्योने किञ्चसावगा” इति शब्दवत्त्वात्
नात् कर्मोपपन्नत्वा कार्या ।

वायम् उपमादयोतक इति वादे उपमाप्रतिपादकस्य लोपे
पद-समासेन, कर्मणोऽधिकारणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः
क्यङा, कर्मकर्तोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् । उदाहरणम्,-
ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥ [द्वयोः स०]
तथा,

असितभुजगभीषणासिपत्नो

रुहरुद्धिकाहितचित्तद्वर्णचारः ।

पुलकिततनुवत्कपोलकान्तिः

प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ [बहूनां स०]

पौरं सुतीयति जनं, समरान्तरेऽसौ [क०क्यच्]

अन्तःपुरीयति विचित्रचरितचक्षुः । [अ०क्यच्]

नारीयते समरसीम्नि छपाणपायोः [क्यङ्]

आलोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥

सधे निदाषवर्भांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे । [कर्म०णमुल्]

स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः (२१) ॥ [कर्तृ०णमुल्]

(२१) क्यच्क्यङ्णसुख/उपमावाचकत्वाभावेन एष उपमाप्रतिपादकस्य
लोपः, तथाहि क्यच्क्यङ्कोः केवल आचारस्तुल्याचारो वा सामान्यतोऽर्थः,
विशेषाचारस्तु तत्तत्पदवाचिभ्याम् प्रतीयते, यथा, 'पौरं जनं सुतीयति'-
इत्यस्य, सुतकर्मकाचारद्वयपौरजनकर्मकाचारकर्मत्वर्थः, अत्राचारः
केवलावगादिः । 'समरान्तरेऽन्तःपुरीयति' इत्यस्य अन्तःपुराधिकारणकाचार-
द्वयसमरान्तकाधिकारणकाचारकर्मत्वर्थः, अत्राचारः अन्तर्विहारादिः ।
एवं 'नारीयते' इत्यस्य नारीवर्तकाचारद्वयानारीवर्तकत्वर्थः, अत्राचारः
वकातव्यविनयादिः । ततश्च क्यच्क्यङ्कोराचारगतद्वयताप्रतिपादकत्व-

एतद्-

द्विलोपे किप्समासगा [२२] ॥ १ ॥ [२] .

एतयोर्धर्मावाद्योः । उदाहरणम्,-

सविता विधवति, विधुरपि

सवितरति, तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च-

सुखदुःखवशीकृते मनसि (२३) ॥ [किप्]

मेवास्ति, न तु प्रकृतोदाहरणतया विधत्तायाः सुतादिना (उपमानेन) पौरजनादेः (उपमेयस्य) उपमायाः प्रतिपादकत्वमिति । सा च उपमा तुल्यारूपप्रतीत्यनन्तरं (तुल्यारूपं साधारणधर्मांस्तु) प्रतीयते । एवं षष्ठ्यलोऽपि क्रियागततुल्यत्वसर्थः, तथाहि 'निदावधर्मांशुदर्श' पश्यन्ति तं परे' इत्यस्य निदावधर्मांशुदर्शनक्रियातुल्यतात्कर्मकदर्शनकर्तारः परे इत्येवमर्थः, 'पार्थसञ्चारं सञ्चरति' इत्यस्य पार्थक्यकसञ्चारक्रियातुल्य-सञ्चरणकत्वार्थः, ततश्च षष्ठ्यः क्रियागततुल्यप्रतिपादकत्वेऽपि प्रकृताया (निदावधर्मांशुपाथीभ्याम् उपमानाभ्याम् अवनीपतेरुपमेयस्य) उपमायाः प्रतिपादकत्वं नास्ति, उत्तरकालन्तु तुल्यक्रियाप्रतीतिमूला तत्प्रतीतिर्भवति । एवं च दर्पणे यदत्र दोषदर्शनम्, तत् स्वच्छेऽपि सुखे भविष्येति, दर्शयमाश्विन्यविवृन्मत्तमेवेति प्रतिभाति ।

(२२) 'अथ द्विलोपे विभजनीया, तल धर्मावाद्योर्लोपे वाक्यगता न सम्भवति, शिष्टयोरुपमानोपमेययोर्मुखं चेद् इत्येतावन्मालयोरुपादाने उपमाया अवगममात् । नापि तद्वितगा, वृद्धितत्वे कलनादिरूपस्य उपमाद्योतकत्वेन तत्त्वत्वे द्विलोपासम्भवात् । नापि त्रौती, इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते एतदिति' इति प्रदीपः ।

(२३) अत्र 'कर्तुः क्यङ्सङ्क्षोपस' (११।११) इति छलव्याख्यानाद-
सरे "सर्वप्रतिपदिकेभ्यः किप् वा वक्तव्यः" इति वार्तिकेन विहितः किप्-
प्रत्यय एव तुल्यारूपसाधारणधर्मासाचक इति । तस्मात् "वेरपृक्तस्य"
(६।१।६७) इति छलेन नित्यं लुप्तत्वात् धर्माङ्क्षोपः ।

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।

सम्परायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः (२४) ॥ [स०]

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते (२५) । [२]

ठुण्डुण्यन्तो भरिहिसि कण्ठककलिभाङ्गं केअइवणाङ्गं ।

मालङ्कुसुमसरिक्कं भमर, भमन्तो विण पाविहिसि (२६) ॥

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यग्रा ।

कचि वाद्यप्रमेयासे,

[१]

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः १

लपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्राबुधीयति (२७) ॥

अत्रात्रा उपमेयः ।

(२४) राजा कुञ्जर इति “उपमितं व्याघ्रादिभिः सासान्याप्रयोगे”-
(२११।५६। पा०) इति सूत्रेण समासः । दुराधर्मत्वस्य साधारणधर्मास्माति-
प्रसिद्धतया तदनुपादानेऽपि नोपमाप्रतीतिव्याघातः ।

(२५) तद्धिते तु नेयं, उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि
त्रौती उपमानाप्रयोगे इवादेरप्रयोगादिति प्रदीपः । वृत्तौ समासे ।

(२६) ठुण्डुण्ययमामो भरिष्ये कण्ठककलितानि जेतकीवनानि ।

मालतीकुसुमसरिक्कं भमर, भमन्तपि न प्राप्तासीति सं० ।

ठुण्डुण्ययमानः ठुण्डुण्यित्याकारशब्देन प्रार्थयमान इति निर्दयनकम् ।
अत्र प्रकृतत्वात् अस्मिन्तो उपमेया, कुसुमान्तरस्याप्राप्तापदेशेन तदप्राप्त्युक्तम् ।
हृणमस्योपमानमिति प्रतीतेरस्योपमिति क्रियानिष्पत्तिरिति उद्योतकम् ।

(२७) सहस्रमायुधानि यस्य, तन्निवात्मानमाचरणीयत्वात् कर्मत्वेनोप-
मेयभूत आत्मा कर्मत्वेन नोदात्तः । प्रदीपे तु सहस्राबुधीयतीति पाठः,
तस्य, सहस्रारं चक्रमायुधं यस्य (विष्णोः), तन्निवाचरतीत्यर्थः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥ [१]

तयाणां वादिधर्मीपमानानाम् । उदाहरणम्,-
तंशिमनि कृतावलोकना ललितविलासविलम्बविग्रहा ।

अरशरविसराचितान्तरा नृगनयना हरति मुनेर्मनः ॥
अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा 'समासलोपौ' भवतः,
तदोदाहरणम् (२८) ।

क्रूरस्य (२६) आचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसयात्, अयः-
शूलेनान्विच्छति, 'आयःशूलिकः'-इत्यतिशयोक्तिर्नतु क्रूरा-
चारोपमेय-तैश्चाधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा ।

(२८) “अत्र यदि नृगशब्देन लक्षणया तन्मयने विवक्ष्यते, तदा नेद-
उदाहरणं [नृगपदस्यैव उपमानप्रतिपादकस्य सत्त्वप्रसङ्गात्], यदा तु नृग-
नयने इव (चञ्चले) नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा सप्तम्युपमानपूर्व-
पदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च इति (२।२।२४। पा० सू०) वार्तिकेन
उपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहौ उपमानवाचिनृगलोचनेतिपूर्वपदे
उत्तरपदभूतस्य नयनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानात् इद-
उदाहरणम्” इति प्रदीपः । त्रिलोपे प्रकारानुसारसम्भवात् एकविधोक्ता ।

(२९) अत्र 'उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपे सम्भवति, यथा 'आयः-
शूलिकः' इति, अत्र हि क्रूराचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिरूपः साधारणो
धर्मः, इवादिश्च नोपास्यः, केवलमुपमानभूतमयःशूलेऽन्योपास्यम्' इति
केचिदाहुः, तन्निराकरोति क्रूरस्येति । अन्विच्छति व्यवहरति । इदमत्र
निराकरणम्, नेह उपमानोपमेयभावः प्रतीयते, तद्वोधकाभावात्, किन्तु
क्रूराचार एव निगोर्णरूपः अयःशूलतादात्म्येन (सारोपात्) निर्दिष्ट
इत्यतिशयोक्तिरत्रावहृत् इति ।

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः (३०), पूर्णाभिः सप्त पञ्चविंशतिः ॥

‘अनयेनेव (३१) राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।

मन्त्री साय विषादेन, पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥

-इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेष नयनानन्दः, सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसंख्यलोका नितम्बिनी ॥

-इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा,

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे, पूर्ववदभिन्नेभिन्नेधर्मत्वे,

अनवरतकनकवितरण-

जललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव

चेष्टा, चेष्टेव कीर्त्तिरतिविमला ॥ [अभि० ध०]

(३०) धर्मलोपे पञ्च, उपमानलोपे द्वौ, इवादिलोपे षट्, धर्मोवादि-
लोपे द्वौ, धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ, इवोपमेययोर्लोपे एकः, त्रिलोपे च एक
इति भिन्नित्वैकोनविंशतिर्लुप्ताः प्रमाप्रभेदाः । उपमानोपमेयादीनां लोपे
उपमेव न सम्भवतीति तत्कृतप्रभेदो गौक्तः ।

(३१) ननु अन्येऽपि उपमाप्रभेदाः प्राचीनैरुक्ताः, तथाहि एकस्य
उपमेयस्य बहूपमानसम्बन्धे मालोपमा, पूर्व-पूर्वस्य उपमेयस्य उत्तरोत्तरमु-
पमानत्वे रसनोपमा इति द्वौ भेदौ, तयोरपि यथाक्रमं बहूपमानानामु-
त्तरोत्तरोपमानानाम् साधारणधर्मस्य एकत्वेन भिन्नत्वेन च प्रत्येकं द्वैविध्य-
मिति भिन्नित्वा चत्वारो भेदाः, -इत्येवं प्राचीनप्रदर्शितवस्तुभेदसत्त्वे कथं पञ्च-
विंशतिविधत्वमित्याशङ्काम् उक्तवस्तुप्रभेदप्रदर्शनपूर्वकम् (एवंविधवस्तुविशिष्ट-
वैचित्र्याभावात् प्रभेदकरणे आनन्वयदोषप्रसङ्गेन, पूर्वोक्तप्रभेदेन यथासम्भव-
भेदेषामन्तर्भावेण च) निराकरोति अन्येनेति ।

मतिरिव मूर्त्तिर्मधुरा, मूर्त्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्रीः यस्या जेतुं हृदस्य, न परेषाम् ॥ [भि०ध०]
-इत्यादिका रसनोपमा च न लक्षिता, एवंविधवैचित्त्य-
सहस्रसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्च ॥

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः,

उपमानान्तरसम्बन्धाभावो-(३२)-अनन्वयः । उदाहरणम्,-
न केवलं भाति नितान्तकान्ति-
निर्तस्विनी सैव नितस्विनीव ।
यावद्द्विलासाद्युधलास्यवासा-
स्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥

विपर्ययास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोरुपमानोपमेययोः, (३३) परिवृत्तिः (अर्थात्) वाक्य-
द्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा कृति) उप-
मेयोपमा ।

(३२) अत्र वक्तव्यीष्टिः समाप्तः । एतच्चानन्वयपदव्युत्पादनं,
लक्षणन्तु कारिकोक्तम्-एकस्मिन् वाक्ये एकस्य (तत्पदयवस्वनरासत्त्व-
प्रतिपादनाय) उपमानोपमेयभावोऽनन्वय इत्येव शास्त्रम् । उपमायां न
एकस्यैव उपमानोपमेयभावः, उपमेयोपमायान्तु वाक्यद्वये च इति तयो-
र्व्यवच्छेदः । स्तेन स्तस्य उपमाऽनन्वय इति तु निष्कर्षः ।

(३३) परिवृत्तिरिति विपर्ययापदस्यार्थः । एकवाक्ये भेदवर्त्तना-
सम्भवात्, 'अर्थात्' 'वाक्यद्वये' इति उक्तम् । इतरोपमानेति विशेषणम्,
एकस्य उभयत्र साधारणधर्मत्वे सतीति विशेषणं यादृशंति, एकैव हि
धर्मेण तस्य सास्येऽपरत्वं वर्णिते, तेन धर्मेण अपरस्य तत्र सास्यस्यैवप्राप्तमपि

उदाहरणम्,

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला,

तत्पुत्रिव विभा, विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति वत यस्य ॥

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् (३४) ।

पुनः शब्देनोच्यमानं तेन धर्मेण तयोः सदृशं तृतीयं वस्तु व्यक्त्विजनत्वात्
उद्योतकत्वं प्राङ्गम् । अत एव सविता विधवतीत्यादौ सत्यपि उपमानोप-
मेययोर्वाक्यद्वये विपर्यासे साधारणधर्मस्य भिन्नतया नोपमेयोपमा, तत्र हि
सविता विधवतीत्यत्र शीतकरत्वादिः साधारणो धर्मः, विधुरपि सवितर-
तीत्यत्र तु उष्णकरणत्वादिः साधारणो धर्मः इति । अथमत्र निष्कर्षः,
पूर्ववाक्योक्तसाधारणधर्ममेव साधारणधर्मोक्तस्य पूर्ववाक्योक्तेन उपमेयेन
पूर्ववाक्योक्तस्य उपमानस्य उपमा उपमेयोपमेति ।

(३४) उत्कटैककोटिः संशयः सम्भावनं । संशये हि कोटिद्वयं
(पञ्चद्वयं) वर्त्तते यथा 'अयं पुरषो न वा ?' इत्यत्र एका कोटिः पुरुषस्य
विधिः अपरात्र 'न वा' इति पुरुषस्य निषेधः । यस्मिन् संशये कोटिद्वयमध्ये
एकस्याः कोटिः उत्कटत्वं (निश्चितप्रायत्वम्) स एव संशयः सम्भावन-
मिच्छुच्यते । यद्योदाहरणे पञ्चलक्षणाः पादलक्षणत्वं निश्चितप्रायमिच्छोक्तम् ।
प्रकृतस्य (उपमेयस्य) समेन समात्मतया । उपमेयस्य उपमानत्वेन
सम्भावना उत्प्रेक्षा इति तु निष्कर्षः, यद्योदाहरणे उपमेयभूता पादशोभा
उपमानभूत-यद्योक्तार्थहेतुपादपतित-पद्मशोभात्वेन सम्भाविता । अला-
बङ्कारत्वे सतीतिविशेषः प्रकरणप्राप्तमस्येव, तेन प्रतिभातुत्वापितायाः
वास्तविकसम्भावनायाः अस्तुत्तरसाधारणधर्मस्वरूपायाः सम्भावनायाश्च
चमत्काराजनकतया अलङ्कारत्वाभावेन नोत्प्रेक्षात्वप्रसङ्गः, रसणीय-
धर्मनिबन्धनात्प्रतिभोत्यापितैव हि सम्भावना चमत्करोतीति सैवालङ्कारः ।
तदाचकार ध्रुवम्-प्रायो-तनम्-मन्ये-शङ्के-अरैमि-जह्ने-तर्कयासि-जाने-
उन्मोदे-इत्येवमादयो वङ्गवः, एवं 'उपमानस्य अलोकसिद्धत्वे इवशब्दोऽपि'
-इति चक्रवर्ती । 'तिष्ठन्लसमभिव्याहृत इवशब्दः सर्वत्रैवोत्प्रेक्षावाचकः,
नामसमभिव्याहृतस्य इवशब्दस्यैव उत्प्रेक्षाबोधकः, यत्र सम्भावनोपयुक्त-
विशेषणदानं ।

समेन उपमानेन । उदाहरणम्,-

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशायाम्,

इन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्ता कान्थेति हर्षात्

लग्नां मन्ये ललिततनु, ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्जनं नभः (३५) ।

-इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितम् (३६) ।

• यथा,-

वासेन्दुवक्रागयविकाशभावात् वधुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्योवसन्नेन समागतानां मखलतानीव वनस्थलीनाम् ॥

-इत्यादौ यत्-काचित् स्थितैरपि मखलतैर्वक्रत्वलौहित्यादिना
उपमाया वक्तुं शक्यत्वेऽपि सद्योवसन्नायकसमागत-वनस्थलीसम्बन्धित्व-
रूपविशेषणकल्पनम् उत्प्रेक्षागमकं । तदन्यस्थले इवशब्दः उपमाबोधकः
इति तु उद्योतकत्वं । दर्पणकतस्तु, -तुशब्दोऽपि उत्प्रेक्षावाचक इति, येषु
उत्प्रेक्षावाचकानामेषां सम्भावनावोधकत्वाभावे नायमलङ्कारः, यथा,-

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवल्लीनां वितनुते,

तदाचष्ट लोकः शयक इति नो मां प्रति तथा ।

अहन्निन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्तवल्ली-

कटाक्षोल्लापातम्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

इत्यादौ (निश्चयार्थकतया) नायमलङ्कार इति, तथा उत्प्रेक्षाबोधकैव-
शब्दश्च कश्चित् प्रतीयमानोऽपि भवति, यथा,

तन्वक्राङ्गानयुग्मेन सुखं न प्रकटीकृतम् ।

हृदराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति ज्ञेयम् ।

इत्यत्र लज्जयेवेत्युपेक्षाबोधक इवशब्दो भट्टिति प्रतीयते, अन्वयोल्लापा
व्यसम्भावात्, इवशब्दं विना वाक्यार्थस्याप्रतीतिः -इति च व्याख्या ।

(३५) असत्पुङ्गवस्यैव दृष्टिनिष्कलतां गतेति चम्पकस्य । अत्राशेषपणा ।

(३६) न तु, 'तमसो लेपनकर्तृत्वमलोत्प्रेक्षा' -इत्यलङ्कारस्य अकारो-
क्तम् युक्तम्, व्यापनस्य लेपनतयोत्प्रेक्षयेनैव चमत्कारपर्यवसानात् तत्क-
र्तृत्वपर्यन्तोत्प्रेक्षये प्रयोजनविरहेण तस्यात्राविवक्षितत्वादिति शेषः ।

ससन्देहस्तु (भेदोक्तौ तदनुक्तौ च) संशयः (३७) ॥६॥

भेदोक्तौ यथा,-

अयं मार्त्तण्डः किं ? स खलु तुरगैः सप्तभिरिति ;

ऊशानुः किं ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

स्ततान्तः किं ? साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्ष्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥

(३७) अत्र प्रकृतस्य समेनेति पूर्वोक्तादनुवर्त्तते, तेन, उपमेयस्य उप-
मानरूपतया संशयः ससन्देहालङ्कार इति लक्षणम् । अत्रापि अलङ्कारत्वे
सतीति विशेषणस्य सत्त्वात् प्रतिभासुत्यापितेऽचमत्कारिणि 'स्याणुर्वा पुच्छो
वा' इति संशये न संशयालङ्कारत्वप्रसङ्गः । संशयश्च उभयस्मिन् पक्षे तत्त्वरूपो
पाह्यः, तेन सम्भावनाया अपि संशयविशेषरूपतया नोद्वेगालङ्कारे ससन्दे-
हालङ्कारत्वप्रसङ्गः, सम्भावनाया एकस्मिन् पक्षे आधिक्येन उभयत्र तत्त्व-
रूपत्वाभावादिति । अस्य च ससन्देह इति नाम सहेचरं विना प्रायः
सर्व एवाङ्गीचक्रुः, ततश्च (विद्वन्) सन्देहानां प्रायशः सत्त्वात्) सन्देहेन
सह वर्त्तमानः सन्देहः ससन्देह इति यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः कार्या ।
अयमेव सन्देहालङ्कारसंशयालङ्कारयन्त्राभ्यां व्यवहियते ।

स वायं भेदोक्त्यनुक्तिभ्यां द्विविधः । भेदो वैधर्म्यात्, तच्च उपमानोप-
मेययोरेकस्मिन् अवर्त्तमानस्य वर्त्तमानं धर्मविशेषरूपम् पाह्यं, यद्योदा-
हरणद्वये, यथाक्रमं सप्ताहसम्बन्ध उपमेये राजनि अवर्त्तमानः उपमाने
सूर्य एव वर्त्तते, एवं उचितसंविदासुचनं उपमाने चन्द्रादाववर्त्तमानं
उपमेये सूर्ये एव वर्त्तते इति तयोद्वक्तिरत्र वैधर्म्योक्तिरिति । अयमाद्यः
प्रभेदोऽपि द्विविधः, निश्चयगर्भो निश्चयान्तरेति । निश्चयः गर्भो (मध्ये)
वस्येति अस्मिन्ना यादृशसंशयानन्तरं निश्चये जातेऽपि पुनः संशयः, स
निश्चयगर्भः । निश्चयस्यात्र उपमानभिन्नत्वेन उपमेयावधारणरूपो पाह्यः,
एकोपमानभिन्नत्वेनावधारणेऽपि उपमानान्तररूपेण संशयोद्वयसम्भावत्,
धर्मयस्य निश्चयगर्भत्वं नास्मिन्नि । यद्योदाहरणे, सूर्ये सप्ताहसम्बन्ध-

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भं, यावन्निश्चया-
न्तोऽपि सन्देहः खीलतः । यथा,-

ब्रून्तुः किं ? क कलङ्कः, सरसिजमेतत् किमस्तु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासयचनैर्मुष्मिति, हरिणाक्षि, निश्चितं परतः ॥

किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति
उपेक्षितो भट्टोज्झटेन । तदनुक्तौ यथा,-

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ?

शुङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो? मासो नु पुष्पाकरः ? ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु (३८) विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ? ॥

रूपवैधर्मादर्शनेन राक्षः सूर्यभिक्षत्वावधारणेऽपि कथानुत्तररूपेणापि
पुनः संशयः संभवत्येव, इत्यमेव निश्चयगर्भत्वसुपपद्यते । निश्चयः खल्वे
(समाप्तौ) यद्येतिव्युत्पत्त्या यादृशसंशयानन्तरं निश्चये जाते (निश्चयस्यैव
संशयनिवर्त्तकतया) पुनः संशयानुदयः स निश्चयान्तः । उपमेयस्वरूपेण
उपमेयावधारणमेव उपमेये उपमानसंशयनिवर्त्तकमिति तदेवात्र निश्चय-
पदेनोच्यते, तादृशनिश्चयानन्तरमेव हि संशयानुदयेन निश्चयान्तत्वसुपपद्यते,
यथोदाहरणे, ललितसविलासयचनादिरूपवैधर्मादर्शनात् सुखस्वरूपेण
सुखस्य निश्चये पुनः केनापि उपमान-रूपेण संशयः ? परन्तु 'वाच्यस्य
संशयस्य वाच्येनैव निश्चयेन निवृत्तिवर्णनमुचितमिति निश्चयान्तस्यैव निश्चयस्य
वाच्यत्वावश्यकम्, तस्य वाच्यत्वे च न तादृशसंशयकारित्वम्'-इति मन्य-
मानेन भट्टोज्झटेनायं निश्चयान्तप्रभेद उपेक्षितः, परन्तु प्रत्यक्षतया;
ततश्च निश्चयगर्भस्यैव निश्चयपदेन पूर्वोक्तोपमानभिक्षत्वेन निश्चयः वाच्यो
वा प्रतीयमानो वा पाद्यः । निश्चयान्तस्यैव हि निश्चयपदेन उपमेय-
रूपेणैव निश्चयो पाद्यः, स च वाच्य एव नियतः इति । एतत्सर्वं वृत्तौ स्पष्टम् ।

(३८) कथं नु प्रभवेत्, नैव प्रभवेदित्यर्थाः, एवञ्चात्र उत्तरार्द्धे सम्भवे-
ऽसम्भवरूपा अतिशयोक्तिः ।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

• अतिसाध्यात् (अनपङ्कृतभेदयोः) अभेदः (३६) ।

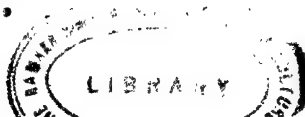
समस्तवस्तुविषयम्, श्रूयता आरोपिता यदा ॥७॥

आरोपविषया इव(४०) आरोप्यमाणा यदा शब्दोपात्ताः,

(३६) परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेन उपस्थिततया प्रकाशितविभिन्नस्वरूपयो-
रपि उपमानोपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय काल्पनिकोऽभेदारोपेद्रूपकमिति
निर्गन्धः, यथा 'सुखचन्द्रपश्य'-इत्यादौ सुखत्व-चन्द्रत्वरूपपरस्परविरुद्धधर्म-
वत्तया उपस्थितयोर्मुखचन्द्रयोरभेदारोप इति । अतिशयोक्तौ उपमेयस्य न
उपमेयगतधर्मवत्तया उपस्थितिरिति ततो भेदः, अपङ्कृतौ तु उपमेयगोप-
नेन भेदस्याप्यपङ्कताः, अत्र तु न स इति ततोऽपि भेदः । आरोपलक्षणासम्भ-
वस्थले रूपकम्, साध्यवसानलक्षणासम्भवस्थले तु अतिशयोक्तिः । एतं
सुखपद्मेत्यादिसमासस्थले विशेषणस्य मुख्यतया, उपमानगतत्वे रूपकम्,
उपमेयगतत्वे उपमा, उभयत्र तुल्यरूपत्वे त्वनयोः सङ्करः, अत्र यथाक्रम-
सुदाहरणत्वयम्, विकसितं सुखपद्ममिति, सङ्कासं सुखपद्ममिति, रमणीयं
सुखपद्ममिति चेति ।

तत्र रूपकं तावत् त्रिविधं, साङ्गं, निरङ्गं, परस्परितञ्जेति । तत्रापि
साङ्गं समस्तवस्तुविषयम्, एकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । निरङ्गञ्च केवलं
मालारूपञ्चेति द्विविधम् । परस्परितन्तु स्तिष्ठतिष्ठदण्डनिबन्धनतया
द्विविधं सत् प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधमिति मिलित्वा रूप-
कस्यादौ भेदाः । तत्र प्रथमं समकोत्यादिना साङ्गमेतदित्यन्तेन साङ्गस्य
प्रभेदद्वयं क्रमेण प्रदर्शयता साङ्गं निरूपितम् ।

(४०) आरोपविषयाः आरोपाधिकरणानि उपमेयाः । आरोप-
विषयस्यानुपादानेऽतिशयोक्तेरेव प्रसङ्गः, अतः रूपके आरोपविषयस्यो-
पादानं नियतमेवेति आरोपविषया इमेति दृष्टान्ततया उक्तम् । आरोप-
साध्याः उपमानानि ।

तदा (समस्तानि वस्तूनि (४१) विषयोऽस्येति) समस्तवस्तु-
विषयम् । आरोपिता इति-वञ्जकचनमविवक्षितम् । यथा-

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चद्रसुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन (४२) ॥

अत्र (४३) पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म-
एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्कराशङ्का न कार्या ।

(४१) वस्तूनि आरोप्यमाणानि । विषयः शब्दप्रतिपादः । अविवक्षित-
मिति अन्यथा आरोप्यमाणस्य एकत्वे द्वित्वे वाऽस्यासम्भवः स्यादिति
शेषः ।

(४२) छुरणमङ्गलेपः । व्यसनं कौतुकम् क्रीडा वा । कापालिकी तत्त्वरूपा
विशेषयोगिनी । सुद्राकपालं दीक्षाकालगृहीतोपकरणम् । परिमलचूर्णम् ।
अत्र आरोप्याणां भस्मादीनां सर्वेषां शब्दोपात्तत्वात् समस्तवस्तुविषयरूपकम्,
एवं कापालिक्या आरोप इव तदङ्गानां (तदुपकरणानां तदावुपक्रियाणां)
भस्मादीनामप्यारोपात्तस्य साङ्गत्वम् । 'भस्माभिश्चा ज्योत्स्ना इत्यादिरीत्या
उपमानविशेषणक एव मयूरव्यंसकादित्वात् समासः कार्य इति नोपमान-
पदस्य प्राग्भावनिमित्तः, मयूरव्यंसकादिपदेन संस्पर्शमेव रूपकोदाहरणानि
नृहन्ते'-इत्युद्योतकतामाशयः । अथ तत् पदस्य तत्सुखपादेऽप्युक्तिः ।

(४३) ननु ज्योत्स्ना भस्मेवेत्यादिरीत्या उपमिते समासस्यापि सम्भवेन
अत्र उपमा वा स्यात् रूपकं वेति संशयोदयेन उपमया रूपकस्यासन्देह-
सङ्कर एव स्यात्, न तु रूपकमित्याशङ्कं निराकरोति अत्रेति । इदमत्र
निराकरणम्, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं हि कापालिक्या एव सम्भवति, न तु
रात्रिः, उपमापरिकल्पने तु उपमेयभूताया रात्रिरेव प्राधान्येन तत्र नान्त-
र्धानव्यसनरसिकत्वस्य सङ्ख्यतयाऽन्वयः स्यादिति रूपकमेवास्वीयते । अत्र

श्रौता आर्याश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्ति तत् ।

, केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्या-
दवसेयाः-इत्येकदेशविवर्त्तनात् (४४) एकदेशविवर्त्ति । यथा,-
जस्य रणंतत्तरणं करे कुणंतस्य मण्डलागलणं ।

रससंसुह्री वि सहसा परंसुह्री होइ रिउसेणा (४५) ॥

अत्र रणस्थान्तःपुरत्वमारोप्यमाणां शब्दोपात्तं, मण्डलाग्र-
लताया नायिकात्वं, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थ-
सामर्थ्यात् (४६) अवसीयते-इत्येकदेशे विशेषेण वृत्तनात्
एकदेशविवर्त्ति ।

साङ्गमेतत्,

उक्तद्विभेदं सावयवम् (४७) ॥

‘न काव्या’-इत्यनन्तरम् “अथ वा न्यस्तं लाङ्कनमञ्जनं कुसुदिनोप्रोक्षास-
विद्विप्रदमिति पठ्यते पादः, एवं रूपकेणैव निर्व्याहः”-इति कश्चित् पाठः ।

स च बहुभिष्टीकाकङ्गिरहृततया अनाकर इवाभाति ।

(४४) ‘एकदेशविवर्त्तनात्’ एकस्मिन् देशे एकस्मिन् व्यंशे विवर्त्तनात्
विशेषेण वृत्तनात् । अर्थात् आरोप्यमाणस्य सर्वत्र वाच्यत्वे एकांशे प्रतीय-
मानत्वरूपस्य विशेषस्य सत्त्वात् एकदेशविवर्त्ति इति नाम सार्थकं ।

(४५) यस्य रणांतःपुरे करे कुण्वतो मण्डलागलताम् ।

रससंसुह्रियि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेनेति सं० ।

मण्डलागलः खड्गः ।

(४६) पाणिपङ्क्तोरपि बोधकं करे-कुर्वतः-इति, विशेषणं, रससंसुह्री-
त्यादिस्त्रीलिङ्गं, रथेऽन्तःपुरतारोपयेति त्वयजल अर्थसामर्थ्यम् ।

(४७) स्तत्र एव वर्त्तनीयतया अङ्गिनः (प्रधानस्य) अवयवानां (मुख्यत-
त्वावर्णनीयतया अप्रधानानां तत्त्वसमर्पिकां) रूपणैः सहितं यत् अङ्गिनः

निरङ्गन्तु ।

शुद्धम् (४८),

यथा,-

कुरङ्गीवाङ्गानि स्मितयति गीतध्वनिषु यत्,
 सखीं कान्तोदत्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्रयति यत् ।
 अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति, तदहो वेदप्रभिनवां
 प्रवृत्तोऽस्याः सेतुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥

माला तु पूर्व्ववत् (४९) ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः । यथा, -
 सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य कर्षोद्गमः,
 कान्तेः कार्मण्यकर्म, नर्म्मरहसामुल्लासनावसम्भूः ।
 विद्या वक्रगिरां, विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया,
 वाणाः पञ्चशिलीमुखस्य, ललनाचूडामणिः सा प्रिया (५०) ॥
 नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
 तत्परम्परितं श्रिलष्टे वाचके भेदभाजि वा (५१) ॥ ९ ॥

रूपणं, तत् सावयवं रूपकम्, अङ्गरूपकसहितम् अङ्गिनो, रूपणमिति यावत् ।

(४८) निरङ्गम् अङ्गानामारोपरहितं केवलसाराङ्गिनो यद्रूपणम् ।

(४९) पूर्व्ववत् पूर्व्वोक्तमालोपमायामिव । एतेन य एव कारिका-
 कारः स एव वृत्तिकार इत्यायाति, अन्यथा कारिकाकृता, वृत्ति-
 कल्पदर्शितायाः मालोपमाया अवलम्बितत्वेन, अत्र कारिकायां पूर्व्ववदिति
 तस्मा दष्टान्तयोद्भावनमतुपपन्नं स्यादिति ।

(५०) कार्मण्यकर्मं वयोकरणक्रिया । नर्म्मरहसाम् रहस्यपरिहा-
 सानाम् । उल्लासना विजृम्भणम् ।

(५१) नियतं वर्णनीयतया अवस्थापेक्षणीयं यत् आरोपणम्, तस्य
 उपायः (साधारणधर्मसम्मादकतया) निमित्तं यः परस्य (अन्यस्य)

यथा,-

विद्वन्मानसैर्हंस, वैरिकमलासङ्कोचदीप्तदुग्धे,
दुर्गामार्गणीललोहित, समित्स्त्रीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष, विजयप्रभावभीम, प्रभो,
साम्बाज्यं धरवीर, वत्सरयतं वैरिचमुच्चैः क्रियाः (५२) ॥

[स्त्रि०प०सा०]

अतः, मानसमेव मानसम्, कमलायाः सङ्कोच एव कमला-
नामसङ्कोचः, दुर्गायाम् अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं, समितां
स्त्रीकार एव समिधां स्त्रीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः,
विजयः (परपराभवः) एव विजयः (अर्जुनः)-एवमारोपण-
निमित्तो हंसादेरारोपः ।

आरोपः तत् परस्परितम्, (कार्यकारणभावरूपा आरोपपरस्मरा जाता
अस्तेति व्युत्पत्तेः) । यत्नं वर्णनीयारोपणं प्रति अन्यारोपणमेव शेषं कारण-
तया विवक्षितं, तत् परस्परितमिति तु निश्कर्षः । तच्च द्विविधम्, उपायभूते
रूपके आरोपारोपविषययोर्वाचकस्य स्त्रियत्वात् भिन्नरूपत्वाच्चेति । साङ्ग-
रूपके तु वर्णनीयस्य अङ्गिनः रूपणं सुप्रसिद्धसाधर्म्यनिमित्तकमेव, न तु
तत्तत् अङ्गरूपणमेव निमित्तं, तस्य तद्, विनापि उपपत्तेः, तत्तत् अङ्गरूपकम्
सुप्रसिद्धसाधर्म्यनिमित्तकस्य अङ्गरूपकस्य परिपोषकमात्ममिति साङ्गरूप-
कादस्य भेदः ।

(५२) मानसमेव मानसं मानसधरः । कमलायाः लब्धाः । दुर्गायां
कोट्टानां (गढ़, Fort) अमार्गणं अनन्वेक्षणम्, समितां युक्तानां । समिधां
काष्ठानां । सत्यां दुर्गायां ।

यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तं (५३) वक्ष्यते च,
तथापि प्रसिद्धानुरोधादुक्तः । एकदेशविवर्त्तिर्नैदमन्यैर-
भिधीयते (५४) । .

भेदभाजि यथा,

आलानं जयकुञ्जरस्य (५५), दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः,
पूर्वाद्भिः करवालचण्डमहसो, लीलोपधानं श्रियः ।

संग्रामान्त-सागर-प्रमथन-क्रीडा-विधौ मन्दरः,
राजन्, राजति वीरवैरिनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥[अस्ति० प० मा०]

(५३) मानवादिपदस्य परिवृत्त्यसङ्गत्वात् हंसादिपदस्य च तत्सङ्गत्वाद्-
भयालङ्कारत्वमिति । ‘उक्त’ श्लेषनिरूपणप्रस्तावे (२०७४ प०) ‘इह दोष-
प्रस्तावः शब्दालङ्काराणाम्’ इत्यादिना उक्तमायम् । ‘वक्ष्यते’ शब्दालङ्कारनिरूपण-
प्रस्तावे ‘उक्तमत्र यथा काव्ये’-इत्यादिना, ‘एवञ्च यथा पुनरुक्तवदाभासः
परस्परितरूपकश्चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालङ्कारौ’-इत्यन्तेन,
व्यवस्थायते । प्रसिद्धिरत्र अन्येषामालङ्कारिकाणामर्थालङ्कारमध्ये नष्टरूपा
याज्ञा ।

(५४) ‘यथा रण्येऽन्तःपुरत्वारोमे तद्विशिष्टसम्बन्धस्य मण्डलाप्यतादौ
अयोग्यतया तद्वत्त्वादेव नाविकात्वारोपः, तथा राजनि हंसात्वारोमे
तद्विशिष्टस्यान्तःकरणसम्बन्धायोग्यतया तद्वत्त्वात् मानसे मानससरस्वारोप
इत्येकदेशविवर्त्ति’-इति परैरुच्यते, यदीदम् अथालङ्कार एव न स्यात्
तदा अर्थालङ्कारविशेषस्य एकदेशवर्त्तिरूपकस्य इदमुदाहरणमेव न
स्यादिति तेषामुक्तिरसङ्गता स्यादिति भावः ।

(५५) अत्र जयं कुञ्जरत्वारोमे भुजे आलानत्वारोपो निमित्तमै, भुजे
च आलानत्वारोमे जयं कुञ्जरत्वारोपो निमित्तमिति परस्परसापेक्ष-
विशिष्टरूपपरस्परव्यतिरेकमात्राधीनस्थितिकाभिरिष्टकाभिर्गैर्विशेषनिर्माय-
सिध न दोषाय इत्युद्योतकम् ।

अथ अयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्नादयारोपे भुवस्य
आलानत्वदयारोपो युज्यते ।

अलौकिक-महालोक-प्रकाशित-जगत्त्रयः ।

सूयते देव सर्वशुक्लारत्नं न कैर्भवान् (५८) ॥ [अष्टि० प० के०]

निरवधि च निराश्रयश्च यस्य

स्थितमनिवर्त्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्त्ति-

र्जयति चतुर्दशलोकवस्तिकन्दः (५९) ॥ [अष्टि० प० के०]

-इति च अमाखारूपकमपि (६०) परम्परितं द्रष्टव्यम् ॥

(५८) अलौकिकस्य महेश (उदयेश) आलोकः (प्रदग्धनं) देव अलौकिको
महान् आलोकश्चेन प्रकाशितं (प्रकृतपक्षे सन्तोषितम्) जगत्त्रयं देव
स भवान् । शुक्लारत्नप्रभया जगत्त्रयप्रकाशावस्थावात्, नेदं राजनि शुक्लारत्न-
त्वारोपे निमित्ततयोपात्तम्, किन्तु तदपेक्षया उत्कर्षप्रदर्शनायैवोक्तमिति,
वस्तुमेवेणत्वारोप एव तन्निमित्तमिति ।

(५९) निरवधि काष्ठपरिच्छेदमन्यम् । निराश्रयश्च सर्वोपःस्थित-
त्वाद् आश्रयमन्यम् । स्थितम् अवस्थानम् । अतएव अनिवर्त्तितः कौतुकस्तु
आश्चर्यस्य प्रपञ्चो विस्तारो यस्मात् सः । विश्वं प्रति भक्तस्योत्ति-
रिवमिति चन्द्रिका ।

(६०) अथ महाशब्दव्यप्रीति पाठं मन्यमानेन, 'प्रकृतारोपं प्रति
यदि महोत्तारोपाः साक्षात् परम्परया वा निमित्ततया उपात्तास्तदापि
साक्षात्परकम्'-इत्यङ्गीकुर्वीतेन अक्षेत्रेण अक्रोदादुरण्यमेतादृशमाका-
शवक्त्रविषयमिति प्रतिपादितम्, तच्च तत एवावगतव्यम् ।

उदाहरणम्-

उदयमयते, दिङ्माक्षिण्यं निराकुर्वतेतराम्,
नयति निधनं निद्रासुप्तां, प्रवर्त्तयति क्रिदां ।
रचयतितरां स्वैराचार-प्रवर्त्तन-कर्मणम्
वत वत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः (६५) ॥
अत्राभिधाया अभियन्तयात् द्वावप्यर्थभूयो वाच्यौ ।
परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः ॥

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन क्षिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (६६)
(न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्य अर्थस्य अभिधानं,
सा (समासेन सङ्क्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः ।

वाचकानाम् । अनेकोऽर्थः विशेषरूपो माना अव्ययः । यथोदाहरणे उदय-
रूपेण सामान्योदयवाक्यादुदयपदादर्थोदयराजोदययोः उदयविशेषरूपयो-
रर्थयोः प्रतीतिरिति आहुः ।

(६५) राजपक्षे दिङ्माक्षिण्यं दारिद्र्येण । निद्रासुप्ता निद्रा एव सुप्ता
(निद्रासुप्ता) । स्वैराचारो यथेष्टाचारः । विभाकरस्तन्नामकभूयः । एतच्च
विभाकरशब्दस्य परिहृत्यसङ्गतया अस्मिन्नेव शब्दोऽयं एव । अन्यत्र तु
सर्व्वार्थसङ्क्षेपः इति विभावनीयम् । केचित्तु विभं नीत्वा राजस्य प्रकाशं
ध्वार्ति, उदयतिम्, करोतीति व्युत्पत्तिसवख्यया विभाकरपदमपि परिहृतिसह
निघण्टवमिति सर्व्वत्रैव अर्थसङ्क्षेप इति प्राहुः ।

(६६) क्षिष्टम् प्रकृताप्रकृतार्थोभयसङ्गतम् । प्रकृतार्थमव्ययविशेषणमात्र-
मस्मिन्ना यदप्रकृतार्थस्य बोधनं, सा समासोक्तिरिति । विशेष्यस्यापि
उभयार्थसङ्गतत्वे तु ज्ञेय इति । तन्नाम विशेषः, -प्रकरणादीनां निबन्धो
ज्ञेयो व्यङ्गाः, अनिबन्धो वाच्य इति ॥

उदाहरणम्,-

लङ्घयन् तुम्हा वाङ्मयसं जीए स को वि उक्तासो ।

अथलङ्घी तुम्हा विरहे न लङ्घयन्ता दुष्कलां सा (६७) ॥

अथ अथलङ्घीयन्तु केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्धे उपमापरिकल्पकः [६८] ॥११॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्,-

क सूर्यप्रभवो वंशः, क चात्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्ति सागरम् ॥ [वा०नि०]

अथ उडुपेन सागरतरणमिव सम्भ्रम्या सूर्यवंशवर्णन-

मित्युपमायां पर्यवस्यति । अथा वा,-

उदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरञ्जौ

अहिमरुचौ, हिमयान्ति याति चासम् ।

बहति गिरिरयं (६९) विलम्बिषण्टा-

हयपरिवारितधारणेन्दुलीलाम् ॥ [प०नि०]

(६७) उक्तासो तव वाङ्मयस्य, यस्याः स कोऽप्युक्तासः ।

अथलङ्घीयन् विरहे न लङ्घयन्ता दुष्कलां सेति स० ।

(६८) 'अभवन्' अवस्थानम्, अनुपपद्यमानः, तात्पर्याविषय इति वाच्यम् । वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा सम्बन्धोऽन्वयः । अथोदाहरणे सूर्यवंशवर्णनेऽङ्गे सागरं तितीर्षुर्लङ्घीति सम्बन्धोऽनुपपन्नो वक्ष्यमाणानुपपन्नो भवत्यति ।

(६९) गिरिः दैवतपर्वतः । अत्र सप्तकोकपदुद्योनेन वारणेन्दुलीला-पदार्थेन गिरिपदार्थस्यान्वयोऽनुपपन्न इति अथोदाहरणस्य कथनम् ।

अत्र कथमन्यस्य स्त्रीकामन्यो वदतीति तत्पट्टयौमित्युक्तत्वात्
पर्यवसानम् ।

दोभ्यौ तितौर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गम्,
आदातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविम्बम् ।
मेघं लिलङ्घयिषति भुवमेघ देव,
यस्य गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥

-इत्यादौ मालारूपाद्येषा दृष्ट्या ॥

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूप-स्वकारणयोः सम्बन्धो यदवगम्यते, सा
अपरा निदर्शना (७०) । यथा,-

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुः, हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो हृषत्कणश्चास्माकमतधुतः पतत्यधः (७१) ॥
अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च
सम्बन्धः लक्ष्यते ।

(७०) क्रियारूपेण केनैव कार्येण स्वस्य (क्रियारूपस्य कार्यस्य) स्वकारणेन
सम्बन्धस्य (कार्यकारणभावरूपस्य) यत् प्रतिपादनं, सा अपरा निदर्शनेत्यर्थः ।

(७१) ब्रुवन् प्रतिपादयन् । अत्र हि पततीतिपतनक्रियारूपेण
कार्येण केनैव, पतेत्यदप्रतिपाद्यस्य स्वस्य (पतनरूपकार्यस्य) स्वकारणेन
(बन्धोक्त उन्नतपदप्राप्तिरूपेण) सम्बन्धः (कार्यकारणभावभावः) प्रति-
पाद्यते । तत्रैव लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुः, अत्रा हृषत्कणस्येति
हृष्टान्तपर्यवसानमिदमपि निदर्शनम् ।

अप्रस्तुतप्रशंसा सा, या सैव प्रस्तुताश्रया [७२] ॥१२॥

अप्राकरयिकस्याभिधानेन प्राकरयिकस्याश्रयोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

कार्यं निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा [७३] ॥१३॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्,-

याताः, किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते

नो कार्या, नितरां हृशासि, कथयत्येवं सवासे मयि ।

लज्जामन्यरतारकेण निपतत्प्रीताश्रुणा चक्षुषा .

हृदा मां, हसितेन भाविसरणोत्साहस्तया सूचितः ॥

अत्र प्रस्थानात् किमिति (७४) निवृत्तोऽसीति कार्यं उदे

कारणमभिहितम् ।

राजन्, राजसुता न पाटवति मां, दैव्योऽपि दूषणीं स्थिताः,

कुजे, भीजव मां, कुमारसचिवैर्नीत्यापि किं भुज्यते ? ।

(७२) सैव अप्रस्तुतप्रशंसा । प्रस्तुताश्रया प्राकरयिककार्यप्रतिपत्तिपदा ।
प्राकरयिकेनाप्राकरयिकाश्रयः समासोक्तिः, इवन्तु अप्राकरयिकेन
प्राकरयिककार्यस्याश्रये इति भेदः ।

(७३) निमित्ते कारणे । कार्यं प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य, कारणे
कार्यस्य, सामान्ये विशेषस्य, विशेषे सामान्यस्य, एवं तस्ये तुल्यस्येति पञ्च ।

(७४) किमिति प्रश्ने, किं प्रस्थानात् निवृत्तोऽसि ? इति प्रश्नः ।
तत्र प्रस्थाननिवृत्तिप्रश्ने, अथ किं, प्रस्थानात् निवृत्तोऽसि इति प्रश्नोत्तरं
युक्तं । अत्र तु प्रस्थाननिवृत्तिकारणमभिहितं, तेनापि च प्रस्थानात्
निवृत्तोऽसि इत्युत्तरं अस्मिन् प्रतीयते ।

इत्थं नाथ, शुक्लवारिभवने सुतोऽध्वगैः पञ्चरात्
चित्तस्थानबलोक्य न्युत्थबलभावेकैकमाभाषते ॥
अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सङ्गसैव त्वद्वयः प्रलाभ्य गता
इति कारणे (७५) प्रस्तुते कार्यसुक्तम् ।

एतत् तस्य सुखात्कियत्, कमलिनीपत्ने कथं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंसा स जडः, 'अदृक्त्ववत्स्मादपि ।

अङ्गुल्यग्र-लघु-क्रिया-प्रविलिन्व्यादीयमाने शनैः

कुलोद्भूय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नार्त्तः शुचा (७६) ॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये
प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

सुहृद्बधू-बाष्प-जल-प्रमार्जनं

करोति बैर प्रतियातनेन अः ।

स एव पूज्यः, स पुमान्, स नीतिमान्,

सुजीवनं तस्य, स भाजनं त्रियः ॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि,
तत् त्वमेव ज्ञाप्यः-इतिविशेषे प्रकृते, सामान्यमभिहितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः,-शेषः, समासोक्तिः,

साहचर्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य हि आक्षेपे हेतुः (७७) ।

(७५) कारणे यत्पुत्रावनर्कम् । कार्यं, पत्रिकसुक्तशुभाभाषणकथम् ।

(७६) सुखादिति सुतमिति शेषः । अत्र जडवासान्प्रकाशे जड-
विशेषकत्वमुक्तम् ।

(७७) अप्रकृतोक्ता प्रकृतोपपत्त्युक्ते उक्तयोः शेषवसासोक्तवद्द्वारयो-
रवस्थायां अत्र शेषपदम् विशेषणविशेषवाचिष्यद्वानां सर्वेषामेव उभ-
यार्थबोधकपदम्, समासोक्तिपदञ्च विशेषणमात्रस्य उभयार्थबोधकपदमिति ।

क्रमेणोदाहरणम्,-

• पुंस्त्वादपि प्रविचलेत् यदि, यद्यधोऽपि
यायात्, यदि प्रणयने न मञ्जानपि स्यात् ।
अभ्युद्वरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन (७८) ॥ [स्त्रे० ह्रे०]
येनास्यभ्युदितेन चन्द्र, गमितः क्लान्तिं, रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव, न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

(७८) अप्रस्तुतविष्णुपक्षे पुंस्त्वं पुंस्विह, (नारीभूयान्तराख्यात्) ।
अधः पातालं, (पृथ्वीरक्षणाय कूर्ममूर्त्या पातालगमनात्) । प्रणयने
याचने, 'न मञ्जान्' वाचनः, (बलिहकायात् प्रार्थनसमये तथाभावात्) ।
पुरुषोत्तमः नारायणः । राजपक्षे पुंस्त्वं पौंसम् । अधः क्षपदम्भः । अन्यत्
सुगमम् । उभयपक्षे दिक् पन्थाः रीतिरिति यावत् । ननु प्रकरणेन राजरूपः
प्रस्तुतोऽर्थ एव प्रथमसुप्रस्थीयते, - इति कथमत अप्रस्तुतप्रशंसा, अप्रस्तुतार्थस्य
प्रथमत उपस्थित्यामेव तत्सम्भवात् । उच्यते, पुरुषोत्तमादिशब्दानां
सत्पुरुषादिरूपे प्रस्तुतेऽर्थे यौगिकी (प्रकृतिप्रत्ययसंभ्या) यत्तिरिति
प्रकरणादिसङ्हितामपि तां बाधित्वा अभिधायाक्तिर्गारायणादिरूपसप्रस्तुतमर्थं
प्रथममेषोपस्थापयति, ततश्च प्रस्तुतार्थबोध इति । यत्त हि उभयस्मिन्नपि
अर्थे अभिधावृत्तेः सम्भवत्तत्रैव प्रकरणादिकं नियामकम्, यत्त पुनरेकस्मिन्
अभिधा, अपरस्मिन् यौगिकी शक्तिः, तत्र अभिधेय बलवती अपरां
प्रकरणादिसङ्हितामपि बाधते, अतः च मूलं "अवयवशक्तेः सहृदायशक्तिर्वैधी-
यसी" इति नियमः । अतएव ताल स्त्रेभ्योऽपि उभयपक्षानभिधेयत्वाद्,
प्रकरणाद्यनियमाभावाच्चेति ।

क्षीयेनैतदमुष्ठितं यदि, ततः किं लज्जसे नो मनाक् ?

अखेवं जडधामता तु भवतो यद्वोन्नि विस्तुर्ज्जसे (७१) ॥ [सा० हे०]

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः,

किं तावदर्ज्जितमनेन दुरर्क्षवेन ।

क्षारीकृतं च, वड्वादहने ऊतञ्च

पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितञ्च ॥ [सा० हे०]

इयञ्च काचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति (८०) ।

यथा,-

अंश्चे रन्मः-स्थगित-भुवनाभोग-पातालकुक्षेः

योतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।

आहो ! रिक्तः कथमपि भवेत्तदेव देवात्, तद्दानीं

को नामं स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ! (८१) ॥

(७१) पादो रज्जिः चरणस्य (सूर्यकिरणपातेनैव चन्द्रस्य तेजस्वितमिति) । जडजलं जडधामता हिमान्वयता, सूर्यता च (जडपदस्य भावप्राधान्येन निर्हेयात्) इति चन्द्रिका ।

(८०) वाच्यस्य अप्राकरण्यार्थस्य सम्भविते न तत्र प्रतीयमानस्य प्राकरण्यार्थस्य आरोपः, तस्य असम्भविते तु तदारोपः आवश्यक एव, अन्यथा असौम्यत्वबुद्ध्या अर्थबोध एव न स्यात् । एतच्च उदाहरणेन समुदीभविष्यति ।

(८१) अन्मवा स्थगितो भुवनस्य आभोगः (विस्तारः) पातालस्य कुक्षिः (मध्यम्) च वेन, तस्य अवटो गर्तः खातः । कुहरः क्षिप्तं गभीरभागः । अत्र उपमर्द्दनीयस्य प्रभोः पूर्णतैव वरम्, न निःसृता, अत्यन्तोपमर्द्दना-पत्तेरिति प्रस्तुतम् प्रतीयमानम् । अत्र वाच्यार्थस्य स्मृत एव सम्भवितया न तत्र प्रतीयमानार्थानध्यारोपः आवश्यकः ।

काचिदध्यारोपेणैव । यथा,-

कखं भोः ? कथयामि, दैवदुतकं मां विद्धि शाकोटकम्,
वैराग्यादिव वद्धि ? साधु विदितं, कुस्मादिहं ? कथ्यते ।
वामेनात्र षट्समध्वगजनः सर्वात्मना सेवते,
न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे (८२)॥
कच्चित् अंशेष्वध्यारीपेण । यथा,-

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलम्,
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्, किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे, यद्वारणोऽद्याप्यसौ
अन्तःसून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः, क एष ग्रहः ? (८३) ॥
अत्र रसनाविपर्यासः सून्यकरत्वञ्च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः,
कर्णचापलन्तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् (८४) ॥

(८२) अत्र षट्पात्रेण खदत्तस्नानङ्गीकारात् अतीवनिर्विण्णः अधम-
जातिर्हितुः कचित् पुरुषः प्रस्तुतः प्रतीयते । अचेतनेन वाच्यार्थेन
शाकोटकेन सह उक्तिप्रत्युत्पन्नसम्भवात् वाक्यार्थे शाकोटकादिहमे प्रतीय-
मानार्थस्य अधमजाति-दित्तु-प्रभृतेः आरोपः आवश्यकः ।

(८३) रसनाविपर्यासः जिह्वापरिदृष्टिः, (अग्निपापात् करीणाम्
उपकृष्टं रसनायम् इति), पूर्वविपरीताभिधानञ्च । चापलं
चापल्यं अस्थिरता, अश्रममात्रेण मतपरिवर्तनञ्च । स्वपरदिक् निज-
परमार्थः, आत्मीयानात्मीयविभागश्च । सून्यकरः सन्निष्कृष्टपुण्यद्वयः,
धनशून्यहृत्सह । ग्रहः आपग्रहः ।

(८४) तथाच कर्णचापलार्थे न प्रतीयमानार्थस्य अध्यारोपः
आवश्यकः, तदन्वयत्वं तु रसनाविपर्ययादिकर्णयत्नमेव आरोपः आवश्यक एव
इति ।

निगौर्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं, यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥१३॥

कार्यकारण्योर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयातिशयोक्तिः सा, (८५)

उपमानेनान्तर्निर्गीर्णस्य (८६) उपमेयस्य यदध्यवसानं
सैका । यथा,-

कमलमनम्भसि, कमले च कुवले, तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र मुख्यादि कमलादिरूपतया अध्यवसितम् ।

(८५) अतिशयः अतिशयिता प्रसिद्धिसतिक्कान्ता लोकातीता उक्तिः
अतिशयोक्तिः, सा च एतेषु परस्परमत्यन्तं-विलक्षणेऽपि चतुर्षु प्रभेदेषु
अस्तीति एतेषां प्रभेदानामतिशयोक्तिरिति साधारणं नाम नाशङ्कतम् ।
कमलानामेव यथा पङ्कजनाम, तथा एतेषामेव अतिशयोक्तिरिति नाम
योगरूढमिति न कोऽपि दोषः ।

(८६) अन्तर्निर्गीर्णस्य अन्तर्गलितस्यैव स्वरूपेणानुपस्थितस्य
(स्वभावकशब्देन अनुपात्तस्य) । अध्यवसानम् (स्वरूपेणानुपस्थिततया)
सर्ववैषम्यभेदप्रतीतिरूप उत्कटारोपः । अथञ्च प्रभेदः साध्यवसानालक्षणा-
सम्भवस्यैव एव भवतीत्युक्तम् प्राक् । दर्पणकतस्तु, अन्तर्निर्गीर्णपदस्य
अप्रधानोक्तस्य-इत्यर्थं सम्यमानः 'सुखं द्वितीयचन्द्रः' इत्यादौ विषयस्य
सुखस्योपादानेऽपि एनमतिशयोक्तेः प्रभेदमाहुः ।

यश्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा । यथा,-
 अक्षं ललङ्घनशब्दं असम्बन्धं काङ्क्षन् वक्ष्यताम् ।
 सामा सामास्यपञ्चावहणो रेहम्बि अण होइ ॥ (८७)
 'यद्यर्थस्य' यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम्,
 (अर्थात् असम्बन्धिनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा,-
 राकायामकलङ्कश्चेदृष्टतांशोर्भवेद्वपुः ।
 तस्या सुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥
 कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ (८८)
 चतुर्थी । यथा,-
 हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।
 चरमं रमणीवल्लभ, लोचनविषयं त्वया भजता ॥
 प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥
 सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

(८७) अन्यत् सौकुमार्यम् अन्यैव च कापि वर्त्तनश्रया ।
 श्यामा सामान्यलज्जापतेः रेखैव च न भवतीति स- ।
 ललङ्घनशब्द-शब्दः सौकुमार्ये देयी । वर्त्तनं शरीरम् ।
 'शीतकाले भवेदुष्णं शीतं च सुखशीतता ।
 सर्वावयवशोभाया सा श्यामा परिकीर्तिता' ॥
 रेखा निर्माणपरिपाटीलेखसम्बन्धा निर्माणार्थं प्रथमं कठिनीकृतो वा ।
 (८८) पूर्वं कार्योत्पत्त्यप्युक्तकालात् पूर्वम्, तच्च कार्यस्य कारण-
 सङ्भावेन वर्णनेऽपि भवति । यथा-
 सममेव समक्रान्तं हयं द्विरदगामिना ।
 तेन विह्वलं पितृं मण्डलं मङ्गीकृताम् ॥-इति दर्पणकम् ।

साधारणो धर्म उपमेयवाक्ये, उपमानवाक्ये च (कथितपदस्य
दुष्टतयाऽभिहितत्वात् (८६) शब्दभेदेन यत् उपादीयते,
सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा,-

देवीभावकृमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥

यदि दृश्यनलोऽत्र किमद्भुतम्, यदि च गौरयमद्विषु किं ततः ।

खणमम्बुसदैव महोदधेः, प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥

-इत्यादि माहाप्रतिवस्तूपमा दृष्टव्या । एवमन्यत्रापि अनु-
सर्तव्यम् (६०) ।

(८६) तत्रात्र शब्दभेदेनेति विशेषणमुक्तमपि स्वर्धवशकभ्यम् बोध्यम् ।

“अत्र (कारिकायाम्) द्विरिति द्वये इति च पदे अनेकोपलक्षणे, साक्षात्-
रोधात्”-इति प्रदीपः । तेन वाक्यार्थयोर्व्याख्यानां वा उपमासम्पादकस्य
एकस्यैव धर्मस्य विभिन्नशब्दोपासत्त्वं प्रतिवस्तूपमा इति फलितम् ।
उपमायान्तु पदार्थयोः सास्यं, तच्च वाच्यं, अत्र तु वाक्यार्थयोः, तदपि
गम्यमेवेति ततो भेदः । सास्यप्रतिपादकानामिवादीनाम् पदत्वेन तैः
पदार्थयोरेव सास्यं बोध्यते, ‘पदार्थः पदार्थेन अन्येति’-इति नियमात्,
वाक्यार्थयोः सास्यं गम्यमेव निवर्तयति अत्र दर्पणकृतो वाच्यसास्यव्यावर्तकं
गम्यसास्येति विशेषणदानं किमर्थमिति न जानीमहे ।

(६०) अन्यत्रापि वैधर्म्यस्थलेऽपि । यथा,

चकोर्य एव चतुराचन्द्रिकापानकर्म्मणि ।

विनावन्तीन निवृण्णाः सहयो रतकर्म्मणि ॥-इति । ‘दर्पणेऽन्येवम् ।

दृष्टान्तः पुनररेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् (६१)॥१६॥

एतेषां साधारणधर्मादीनां । दृष्टोऽन्तः (निश्चयः) यत्न स
दृष्टान्तः (६२) ।

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वीति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुसुद्वयाः ॥

एष साधर्म्येण (६३) । वैधर्म्येण तु,-

तवाहवे साहसकर्म्मधर्म्याः

करं क्षपाणान्तिकमानिनीषतः ५

(६१) अत्र वाक्यद्वये इति पूर्वोक्तादनुवर्तते । एतेषां साधारण-
धर्मोपमानोपमेयानां । प्रतिविम्बनं विम्बप्रतिविम्बभावः, उपमानोपमेयभाव
इति यावत् । प्रतिवाक्यं विभिन्नस्यापि साधारणधर्म्यस्य तुल्यरूपतया
वाक्यार्थयोरुपमाशब्दादकत्वे दृष्टान्त इति फलितम् । प्रतिवस्तूपमायां
धर्मस्य ऐक्यम्, अत्र तु विभिन्नता इति प्रतिवस्तूपमातो भेदः । यथा,
प्रथमोदाहरणे, एकदा उज्ज्वलाधिरुदयान्तरितुचितेति उज्ज्वलाधि-
रुदयानन्तरनौचित्यं साधारणो धर्मः । एवं द्वितीयोदाहरणे आभावि-
कार्यदर्शनं न विज्ञायकमिति आभाविककार्यदर्शनस्य विज्ञायकजनकत्वं
साधारणो धर्मः शब्दभेदेन निर्दिष्टः ।

(६२) निश्चयः प्रस्तुतस्य अर्थस्य निःसन्देहा (निश्चितप्राप्ताख्या)
प्रतीतिः, सोदाहरणवाक्येन प्रतिपाद्यमानो ह्यर्थः केषांकाङ्क्षानिष्ठत्वा
असंशयमेव प्रतीयते । तद्विषयं संज्ञां योगवृद्धिः ।

(६३) मनोविकारनिष्ठाण्यस्य कुसुमविकाशस्य च धर्मस्य परस्परं
भेदः । तथापि मनःकुसुमयोरुत्पन्नतत्त्वनिवारणादिरूपः साधारणो धर्मो-
ऽस्तीति तत्त्ववस्तुस्य वाक्यार्थयोः सादृश्यम् । अत्र दृष्टान्तो न व्यतिरेकेण
दत्त इति साधर्म्योदाहरणम् ।

भटाः परेषां विश्वराहतामरुः

दधत्थवाते स्थिरतां हि पांशवः (६४) ॥

सकृद्भूतिसु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव (६५) क्रियासु वङ्गीषु कारकसेति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थात् (६६) उपमानोप-
मेयानां) धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यदुपादीयते, तत्
(एकस्यस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम् । यथा,-

किवणाणं धनं ग्राह्याणं फणमणी केसराइं सीहाणम् ।
कुलवालिआणं च त्यणा कदो छिप्यन्ति अमिआणं ॥ (६७)

(६४) वि-श्वराहतां विशेषताम् पलायमानतां । वाते ते स्थिरतां न
दधतीति व्यतिरेकेण साधर्म्यं पर्यवसानात् दृष्टान्तोपपत्तिरिति चन्द्रिका ।
पलायनास्थिरत्वयो धर्मयोर्भेदः । परन्तु देशान्तरसंयोगजनकत्वरूपस्य
साधारणधर्मस्य सत्त्वात् अन्ययोरुपमा, ततश्च प्रकृतवाक्यार्थयोरुपमेति ।

(६५) सैव सकृद्भूतिरेव । तथाच दीपकं द्विविधं, एकस्य धर्मस्य
एकवारं प्रस्तुताप्रस्तुतोभयदृष्टित्वे एकम्, अपरञ्च एकस्य कारकस्य एकवार-
मेवानेकासु क्रियासु सम्बन्धे इति । अत्र प्रथमप्रभेदस्यैव उपमाप्रतीतिं
विनापि वाक्यार्थस्य पर्यवसानात् नोपमा प्रथमं बोध्यते, किन्तु व्यज्यते
इति नातोपमा । एकस्यापि धर्मस्य द्विरुक्तेः वाक्यद्वयाभावेन च न
प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तौ ।

(६६) यस्य धर्मस्य प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयदृष्टित्वम्, तमेव
साधारणधर्ममात्रस्य तयोरुपमानोपमेयभावः प्राप्नोतीत्यर्थादित्युक्तम् ।

(६७) जपणाणं धनं नागानां फणसणिः केसराः सिंहानाम् ।

कुलवालिकाणाञ्च जनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽन्धतानामिति सं० ।

कुलवालिकाणामित्यपि भवति ।

कारकस्य च बन्धीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा,-

खिद्यति कृणति वेक्षति विवक्षति

निमिषति विलोकयति तिर्ष्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितमिच्छति

नवपरिणया बधूः शयने (१८) ॥

मालादीपकमाद्यञ्चेद् यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण (१९) वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत्
मालादीपकम् । यथा,-

सङ्ग्रामाङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते,

देवाकर्णय, येन येन सहसा यत् यत् समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः, शरैररिगिरस्तेनापि भूमण्डलम्,

तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुला, कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

नियतानां सकृद्वर्त्मः (१००), सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥१८॥

(१८) कृणति सङ्गृह्णति । वेक्षति परिदृश्यते । विवक्षति विशेषतः
चपलावते । मिमिक्षते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१९) कारिकायां यथोत्तरमिति' बोधान्तराद्यमित्यत्रापि बोधा
वक्तव्येति प्रतिपादयति पूर्वेण पूर्वेणेति । उपक्रियते उपरञ्जते, विशेष्यते,
सविशेषणीक्रियते । यथोदाहरणे पूर्वोक्तेन कोदण्डेन समासादन्क्रियाद्वारा
परोक्ताः शराः सविशेषणीक्रियन्ते, तैश्चरिगिरिः एवं परत्वापि । 'तत्'
तदा । मालादीपकमिदम् न मालोपमादीनामिति पृथगुक्तम् ।

(१००) बहुपादीयते इति शेषः । सा धर्मस्य सकृदुपादानरूपा ।
प्रकृताप्रकृतयोर्बभूवोरेव एकदा सकृद्वर्त्मस्त्वन्मे दीपकम्, तयोरेकस्य (प्रकृतस्यैव
अप्रकृतस्यैव वा) तत्काले तुल्ययोगितेत्यनयोऽर्थः ।

नियतानां प्राकरणिकाणामेव, अप्राकरणिकाणामेव वा ।
क्रमेणोदाहरणम्,-

पाण्डु क्षामं वदनं, हृदयं सरसं, तवालसञ्च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेतियरोगं सखि, हृदन्तः ॥ [प्रा०]

कुमुद-कमल-नीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।

अमृतममृततरश्मिरम्बुजम् प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ [अप्रा०]

उपमानादयदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः (१०१) ।

अन्यस्य उपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

क्षीणः क्षीणोऽपि यशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते सत्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि, यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु ॥

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत्केनचिदुक्तम् (१०२),

तदयुक्तम्, अत्र यौवनगतास्यैर्व्याधिक्यं हि विवक्षितम् (१०३) ।

(१०१) यदित्यव्ययं व्यतिरेकपदान्वयि । व्यतिरेकः आधिक्यम्
उत्कर्षः । स इव व्यतिरेक एव । स व्यतिरेकः व्यतिरेकनामाङ्कारः ।

(१०२) अत्र हि उपमानस्य यशिनः क्षीणोऽपि पुनर्भूतिरित्युक्तम्,
उपमेयं यौवनन्तु न पुनरावर्त्तते इत्यपक्षम् । केनचित्, 'उपमानात्
उपमेयस्य आधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः' इत्यङ्गीकृता अलङ्कार-
सर्वस्वोपजीव्येन । एतस्मिन् उपमानात् उपमेयस्य न्यूनतायामपि
व्यतिरेकः ।

(१०३) अवमभिसन्धिः, उत्कर्षापकर्षौ हि प्रकरणासुधारिणौ न त्वत्-
गतौ, तथाहि यदेव कृत्रिदपकर्षकं तदेवान्त्र उत्कर्षकमपि भवति, यथा,
ज्ञानिभिरेवने वर्षे ज्ञानरहितत्वपकर्षकं भवदपि कूर्खनिरूपणे तदेवोत्कर्षकं
भवति । ततश्च प्रकृतेः मानापनोदनासुक्ष्मतया यौवनस्यैवैवैव उत्कर्षो

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये, साम्ये निवेदिते ॥१६॥

शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते, श्लिष्टे तद्वत्तिरष्ट तत् ।

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमान-
गतमपकर्षनिमित्तं, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्ति-
रित्यनुक्तित्रयम् (१०४), एतद्वेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे
शब्देन प्रतिपादिते ; आर्थेन च क्रमेणोक्तौ चत्वार एव भेदाः ;
आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव ; एवं द्वादश । एते श्लेषेऽपि
भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्,-

अस्मिन्मात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्यादोऽस्य महाधृतेः ॥ [अक्षे०शा०]

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्थ्यायेण युगपद्वा ।

वक्तव्यः, अस्यैव्यंशोत्कर्षस्तु पुनरावृत्तिराहित्यमेव, अपकर्षश्च तत्प्राहित्य-
मिति, यौवनस्यास्यैव्यमपुनरावृत्तमित्युक्तम् । एवं

हूममदाद्यैव्यमसा मया पुनर्द्विषां हर्मैर्द्वैतपथः सितैरुक्तः ॥

-इत्यपि नञाक्षेपो नोपमेयस्य न्यूनतोदाहरणम्, अत्र हि आत्माव-
माननस्यैव प्रकृततया आत्मनो दूतापेक्षदत्वमेव विवक्षितम्, तदुत्कर्षश्च
आत्मनः शत्रूपहसनीयत्वेनेति । वस्तुतः उपमानात् उपमेयस्य न्यूनत्वं
चण्डापयवत् सार्वजन्यमेवेति न तत्कृतम् अमत्कारान्तरमिति तत्प्राज्ञावे
उपमादिरेव अलङ्कारः ।

(१०४) एकतरस्य उत्कर्षनिमित्तमात्रस्य, अपकर्षनिमित्तमात्रस्य वा,
एतयोर्द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम् । शब्देन उदाहरणम् । आर्थेन क्रमेण
तत्प्रादिपदेन । चत्वार इति पूर्ववत् हेत्वोरुक्तावनुक्तिव्यवहारा इति शेषः ।
तावन्तचत्वारः । एते द्वादश । श्लेषेऽपीत्यपिना अक्षेपसमुच्चयः ।

अनुपादानेऽन्यत् भेदत्वम्; एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र
इवशब्दस्य सङ्गावाच्छाब्दमौपस्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महादृतिः ॥ [अस्ते आ०]

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यर्थमौपस्यम् ।

इयं सुनयना क्लासीकृत-तामरसत्रिया ।

आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥ [अस्ते आशि०]

अत्रेवादि-तुल्यादिपदविरहेन आक्षिप्तैवोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्राष्टृनिषेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाजवङ्गङ्गुरा गुणाः ॥ [स्ते शा०]

अत्रेवार्थे वतिः, गुणशब्दः स्निष्टः, शाब्दमौपस्यम् ।

अतुण्डमण्डलः श्रीमान् पश्येष्टं पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥ [स्ते आ०]

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः स्निष्टः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावन्मालाव्यतिरेकोऽपि सम्भवति, तस्यापि
भेदा एवमूह्याः (१०५) । दिङ्मात्रबोधाक्रियते,

(१०५) इवञ्च पाठप्रणाली विस्तारिकाप्रदीपजन्यमज्ञेयरादिवस्तुवादि-
सम्मततया अङ्गीकृता । निदर्शनकतस्तु क्रमप्राप्ततया स्तेपे आक्षिप्तौपस्य-
प्रदर्शनमेव प्रथमसूचितमिति सम्यग्मानाः, 'मालाप्रतिवस्तूपमावत्' इत्यादि
'विषमादवयव शब्दाः स्निष्टाः' इत्यनेन सन्दर्भः, 'स्निष्टविशेषणाक्षिप्तौपस्य-
प्रतीयते' इत्यनन्तरं बाधु पठन्ति । अन्यत्रात्रान्यविधं पाठमङ्गीचकार ।

यथा,-

हरवन् विषमदृष्टिर्हरिवन्, विभो, विधूतविततदृष्टः ।

रवियन् चातिदुःसह-कर-तापितभूः कदाचिदसि ॥

[सं० भा० भा०]

अत्र तुल्यार्थे वतिः, विषमादयश्च शब्दाः स्त्रियाः (१०६) ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।

भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥ [सं० भा० भा०]

अत्र हि आक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति स्त्रियः । यथा वा,-

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं

विम्बप्रभाधरमल्लविमल्लदृगन्धम् ।

यूनामतीव पिवतां रजनीषु यत्र

दृष्ट्वां जहार मधु, नाननमङ्गनानाम् (१०७) ॥

अत्रेवादीनां तुल्यादीनाञ्च पदानामभावेऽपि स्त्रियविशेषणा-

क्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । एवञ्चातीयकाः स्त्रियोक्तियोग्यस्य

पदस्य पृथक् (१०८) उपादानेऽन्येऽपि भेदाः सम्भवन्ति, तेऽपि

अनयेव दिशा द्रष्टव्याः ॥

(१०६) एकत्र विषम-दृष्ट-करशब्दाः यथाक्रमम् अयुक्त-दृष्टनामासुर-

किरणार्थकाः, अपरत्र असम-धर्म-राजयोग्यांशपराः ।

(१०७) मधुपाने विदृष्ट्वा आसन्, नलङ्कनाननपाने इति भावः ।

अत्र उक्तवर्षाकर्षहेतु उपभोगेऽपि वैरस्यावृत्तानावृत्त्ये इति सहेचरः ।

(१०८) पृथक् स्थातन्मैत्रेण उपमानविशेषणतया उपमेयविशेषण-

तया च ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य गो विशेषाभिधित्वया (१०६) ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः । .

विवक्षितस्य प्राकरणीकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य (११०), अथवा

वक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव)

यः, स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः ।

क्रमेणोदाहरणम्,-

ए, एहि किं वि कीदृ वि कए

णिक्किय, भणामि अलमइ वा ।

अ-विचारिअ-कज्जारम्भ-

आरिणी मरउ ण भणिस्स' (१११) ॥ [व० व्य०]

- (१०६) अथवा वक्तव्यस्यार्थस्य विधितात्म्यार्थं विशेषप्रतिपत्तये निषेधा-
भिधानम् आक्षेपः । 'केचित्तु, वक्तुमित्युपलक्षणं करिष्यमाणस्यापि निषेध
आक्षेपः । यथा,-

तां सुन्दरीं वर्णयिषु' न मे वाणी प्रवर्त्तते ।

-इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्ते निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यतां व्यनक्तिति
आहुः' इति उद्योतकत् । 'अनिष्टस्यार्थस्य निषेधतात्म्यार्थं विशेषप्रतिपत्तये
विधानमपरे आक्षेपः । यथा,-

गच्छ गच्छसि चेत् कालं पन्थानः सन्तु ते शुभाः ।

समापि जन्म तत्रैव भूयादु यत्र गतो भवान् ॥' इति दर्पणकत् ।

(११०) अनुपसर्जनीकार्यस्य अनुपेक्षणीयस्य । अनुपेक्षणीयापि
निषेधो विशेषबोधनायैव भवतीति ज्ञापनार्थं विशेषणमिदं । अति-
प्रसिद्धत्वमिति इदमुपलक्षणं, दर्पणकस्य अन्यस्यापि विशेषस्य सम्भवात् ।

(१११) ए, एहि किमपि कस्या अपि जने निष्कप, भणामि अलमइ वा ।

अविचारितकार्यारम्भकारिणी स्त्रियतां न भणिष्यामीति व० ।

ज्योत्स्ना भौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्वयः
 कर्पूरं कदली चणालवलयान्यभोजिनीपल्लवाः ।
 अन्तर्मानसमाख्यया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
 व्यापाराय भवन्ति, हन्त, किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ [उ० अति०]
 क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना (११२) ॥ २१ ॥
 हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा,-
 कुसुमितलताभिरहता-प्यधत्त रुजमलिकुलैरदृष्टाणि ।
 परिवर्तते स्म, नलिनी-लहरीभिरलोलिताप्यधूर्णते सा ॥
 विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।
 मिलितेष्वपि कारणेषु (११३) कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः ।

(११२) क्रियतेऽनयेति क्रियाशब्दः प्रसिद्धहेतुपरः । विभावयति कारणा-
 न्तरं कल्पयतीति विभावना कारणान्तरकल्पना, प्रसिद्धकारणाभावेऽपि
 कार्योत्पत्तिर्हि कार्यस्य कारणान्तरं कल्पयति । विरोधाभासे उभयमेव परस्परं
 बाध्यतया प्रतीयते, इह तु कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यतया प्रतीयते,
 नतु कार्येण प्रमाणनिश्चितः कारणाभावोऽपि बाध्यतया प्रतीयते इति
 भेदः । इत्यमेव उद्योतकम् । कारणाभावश्च क्वचित् नञादिना साक्षात्
 क्वचिच्च कारणाभावविरोधिना उक्त्या परस्परतया प्रतिपाद्यते, यथा 'यः
 कोमारहरः' (४८०) इत्यादौ उत्कण्ठकारणविरोधिनासक्तिः ।

(११३) कारणेषु प्रसिद्धहेतुषु । अत्र बहुत्वमविवक्षितम् । अकथनम्
 अभावप्रतिपादनमिति यावत्, तच्च क्वचित् नञादिना साक्षात्, क्वचिच्च
 कार्यविरोधिना उक्त्या परस्परतया, यथा द्वितीयादौ दृष्टे यत्किञ्चैव रूपकार्यस्य
 विरोधिनी यत्किञ्चैव इति । साक्षादुक्तौ स्फुटत्वम् परस्परयोक्तौ अस्फुटत्वमिति

सा अतुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च (११४) ।

क्रमेणोदाहरणम्,-

निद्रानिद्रतावुदिते दुरत्ने सखीजने हारपदं पराप्ते ।

सखीकृतास्तेष्वरसे भुजङ्गे चचास नासिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥

[अ० नि]

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्ववार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ [उ० नि०]

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसमायुधः ।

हरतापि भनूं यस्य शम्भुना न बलं हृतम् ॥ अवि० नि०]

यथासङ्ख्यां क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः (११५) ॥ २२ ॥

यथा,-

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्तमत

देव, द्विषाञ्च विदुषाञ्च षड्गीदृशाञ्च ।

तापञ्च सन्मदभरञ्च रतिञ्च पुष्पान्

शौर्व्याश्रया च विनयेन च लीलया च ॥

विशेषः । यथा, 'यः कौमारहरः' इत्यादौ अतुक्तगुणाविरोधिन्या अतुक्तगुणायाम् उक्तिः । कारणप्रतिषेध-फलावचनयोः साक्षादुक्तौ यथाक्रमं विभावनाविशेषोक्ती स्फुटे भवतः, परस्परया उक्तिस्यत्वे तु ते अस्फुटे । अतएव 'यः कौमारहरः' इत्यादौ उभयोरेव अस्फुटत्वम् । अतएव यन्मन्त्रैव उक्तम् (४५०) "अत स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः" इति ।

(११४) मकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यावचने अतुक्तनिमित्तता, दुरधिगमस्य तस्य अवचने अचिन्त्यनिमित्तता, यथा अन्वोदाहरणे तदुदाहरता हरेषु कथं बलं न हृतमित्यत्र हेतुः सहसा चित्तवित्तं न यक्यते इति उद्योतप्रदीपौ ।

(११५) येन क्रमेण वाच्यसङ्ख्यायां ये प्रथमसङ्ख्याकोनैव क्रमेण प्रसादपि तेषां तावत्सङ्ख्याकेषु पदार्थेषु समन्वयो यथासङ्ख्यासङ्कारः ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

.यत्तु, सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणैतरेण वा ॥२३॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत्समर्थ्यते (११६),
विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्,-
निजदोषाहतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शशिपुष्पं शङ्कमपि पीतम् ॥ [सा० सा० वि०]

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कोमुदीः

महसि सुहृदि स्वैरं यान्त्र्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्त्तिः केनाप्यगीयत, येन सा

प्रियमृदुमगान्धुतायङ्गा, क नासि शुभप्रदः ॥ [सा० वि० सा०]

गुणानामेव दौरात्म्यात् धुरि धुर्या नियुज्यते ।

असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः (११७) ॥

[वे० सा० वि०]

(११६) समर्थ्यते सोपपत्तिक्रियते निःसन्देहं प्रतीयते । अतुल्यपद-
मानतया सम्भाव्यमानयोः सामान्यविशेषयोरुपपादनार्थं तयोरन्यतररूपो-
दाहरणोपन्यास आसीन्नरन्यासः । कार्यकारणयोः परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
भावविरहात् नैव तयोः समर्थ्यसमर्थकभावः सम्भवतीति न तद्वृत्तप्रभेदः
कीदृशः ।

(११७) गलिः कुक्षित इति चन्द्रिका । समर्थोऽप्यधुर्व्यङ्गो दुष्ट इति
महेन्द्रः । अङ्गः (गङ्गे) इति तु वयं । गुणानामात् गलिर्गौर्न धुरि
नियुज्यते इति वैयर्थ्यात् ।

अथो हि मे बहुपराह्मणानाम् ।

यदप्रियं नास्मिन् मनेहयम् ।

त एव धन्याः सुहृदः पराभवं

अगत्यहद्वैवं हि ये क्षयं गताः (११८) ॥ [१० वि. वा.]

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुवृत्तेन (११९) अविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं,
स विरोधः ।

(११८) पूर्वोक्तप्रदर्शितस्य सुहृद्वचवर्धनस्य विपरीतं सुहृद्वचवा-
दर्शनमिति वैधर्म्याम् ।

(११९) वस्तुवृत्तेन वस्तुगत्या याचार्थेन । विरुद्धार्थप्रतिपादकस्य
पदादेरर्थान्तरपरत्वादिना वस्तुतो विरोधाभावेऽपि व्यापाततः विरोध-
प्रतीतिर्विरोधनामा अलङ्कारः, अत्रमेव विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्च
भिन्नदेयतया प्रविश्योरेकदेशसम्बन्धादिरूपः पर्यवस्यति, यद्योदाहरणे,
नलिनीकिञ्चयादि दशदहनरागिरिति कथनात् नलिनीकिञ्चयत्वादि-
जात्या दशदहनत्वजातेर्विरोधः । एकदेशस्योर्भिन्नदेयतायाम् अलङ्कृतिः
अलङ्कारो वक्ष्यते । प्रकृतस्य वाक्यार्थस्य विरोधे एव विरोधालङ्कारः,
व्यङ्ग्यार्थस्य विरोधे तु नायमलङ्कारः किन्तु विरोधालङ्कारश्च निः, यथा
“तिन्महचिरप्रतापः” (५१ पृ०) इत्यादौ ।

विरोधश्च तत्रैव स्फुटं प्रतीयते यत्र विरोधलङ्कारकोऽपि यच्छः, यथा
द्वितीयादिषु उदाहरणेषु; यत्र तु द्विवचोर्विरोधे तयोः वस्तुवचवोध-
लङ्कारः, यथा अष्टमे उदाहरणे; यत्र वा, ‘अनृतं भवति मविच्छति’ इत्यादिभिः
क्रियापदैः विरुद्धयोरेकं बाध्यतया प्रतीयते, यथा प्रथम-पञ्चम-सप्तमे
उदाहरणेषु । सप्तमे अनृतं इति क्रियापदमस्ति, अन्वयोस्तु यन्मयनामार्थं
बबोचिदपि क्रियापदवीरुद्धत्वम् । अत एव प्रथमसप्तमोऽुदाहरणयोर्

जातिशुभिर्जात्याद्यैर्विद्वद्वा साद्रुणस्त्रिभिः ॥२४॥

क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश(१२०)।

अभिनवनलिनोक्तिसलय-

अणालवलायादि द्रवद्रव्यनराशिः ।

सुभग, कुरङ्गकहयोऽस्याः

विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ (१) [जा० जा०]

गिरयोऽप्यनुव्रतिसुजो मरुदप्यचलोऽप्ययोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वभराप्यतिलसुनैरनाथ, तद्वान्तिके नियतम् ॥ (२) [जा० पु०]

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधरः

तीक्ष्णः सोऽप्यगुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च (१२१) ।

तेषां सङ्गररङ्गसक्तमनसां राक्षां त्वया भूपते,

यान्भूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कीतुकम् ॥ (३) [जा० क्रि०]

रूपकम्, आरोपकं बाध्यत्वात्, तस्य सिद्धत्वे एव रूपकजातियवोक्तोः
लोकारात्, सत्यवन्मिथ्यादाहरणे तु तथैव दर्शनात् । अतएव
दर्शयन्तता “विद्वत्वेऽध्यवसायजातियवोक्तिर्निर्गद्यते” इत्युक्तम् । अपि
यन्दादेरभावे विरोधस्यासुष्ठुत्वं, यथा नवमोदाहरणे इति ।

(१२०) जात्याद्यैः जातिगुणक्रियाश्रयैः । त्रिभिः गुणक्रियाश्रयैः ।
गुणेन जातेर्विरोध एव जात्या गुणद्वय विरोध इति न पुनर्गुणक्रियाः ।
परत्वात्पेक्षम् । जात्यादयो द्वितीयोक्ताश्च दर्शिताः ।

(१२१) ‘बालधाराधरत्वं-अङ्गत्वं-जातेरुत्तरागकेष्टपराप्रतिविधाभ्यां
विरोधः, कीदृशत्व-विद्वत्त्वात्वंकत्वादेर्विरोधः’ इति प्रदीपः । ‘तीक्ष्णः
सोऽपि’ इत्युक्तं-तीक्ष्णत्वगुणेनापि विरोधः स्फुटं प्रतीयते इति विभाज्यम् ।

सृजति च जगद्विभवति च ।

संहरति च देवकैव सो मिथतम् ।

अवसरवशतः सृष्टरो

जगार्दनः सोऽपि चिन्महिम् (१२२) ॥ (४) [भा०३०]

सततं सुसलासता

वञ्जतरगृहकर्मावटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनः

सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ (५) [य०४०]

पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सुतत्त्वविदाम् ।

परुषमपि सृजनवाक्यं मलयजर सवत्प्रमोदयति ॥ (६) [य०क्रि०]

कौञ्चाद्रिषदामदृषद्दोऽयं

यन्मार्गणानर्गलयातपाते ।

अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः,

स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः (१२३) ॥ (७) [य०३०]

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्नुभयपथं यो न गतवान् ।

(१२२) अत्र शफरत्वजातेर्जगार्दनेन द्व्येव विरोधः ।

(१२३) नवाम्भोजदलस्य अभिजातः नूतनकमलवर्णीयः, तच्छा-
तीयः, तत्सदृशः, तद्वत्कोमल इति फलितार्थः । कोमलत्वेन युषेन
कौञ्चाद्रिव्यस्य विरोधः ।

विवेकप्रज्ञासाधुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यनर्जयति च तापश्च कुर्वते (१२४) ॥ (८)

[क्रि० क्रि०]

अयं वारामेको निश्चय इति रत्नाकर इति

त्रितोऽस्याभिसृष्टातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनंताम्यस्तिमिमकरमापास्यतिसुनिः (१२५) ॥ (९) [क्रि० प्र०]

समद-मतङ्गज-मदजल-

निस्सन्दतरङ्गिणीपरिषङ्गात् ।

क्षितितिलक, स्वयि तटजुषि

शङ्करचूडापगापि कालिन्दी (१२६) ॥ (१०) [प्र० प्र०]

स्वभावोक्तितु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥ (१२७)

(१२४) वृ-वयोरेक्यात् जडयति जडयति, यीतजयति ।

(१२५) छनिरंगम्यः । पानक्रियायाः अगम्येन कर्तृ, सद्यश्च कर्मणा च द्वयेषु विरोधः, नरविशेषस्य अगम्यस्य सद्यश्च पानासम्भवात् ।

(१२६) शङ्करचूडापगा गङ्गा । कालिन्दी यमुना । मदजलनीबिम्बा गङ्गाया नीलता, तेन इदं विरोधापादनम् ।

(१२७) डिम्भादेरित्यादिना विवेकशक्तिरहितानां तिर्यगादीनां पश्यन्मिति सचेन्नरोद्योतोः वस्तुतः उपलक्षणस्यैतत्, एवं क्रियारूपेणैव उपलक्षणम्, तेन यस्य कस्यचित् वस्तुनोऽसाधारणधर्मवर्णनमेव स्वभावोक्तिः, यथा वस्तुनः स्वभावस्य तन्मात्रगतस्य प्रकृतिविद्वत् धर्मस्य प्रकाशो भवेत् तादृशोऽङ्गिरिति यावत् ।

स्वयोलदेकाग्रययोः । कर्म वर्गः संस्थानम् (१२८) ।

उदाहरणम्,-

पश्चादङ्गी प्रसार्य त्रिक-नतिविततं द्वावयित्वाङ्गसुचैः,

आसज्याभुग्नकण्ठो मुखसुरसि सटां धूलिधूनां विधूय ।

वासपासाभिलाषादनवरतचक्षुप्रोद्यतलसुरङ्गो

मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनाडुखितः क्षां पुरेण (१२९) ।

वराजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा कूटिरन्यथा (१३०) ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्,-

हित्वा त्वामुपरोधवन्धमनसां मन्धे न मौलिः परः,

लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र सन्दृश्यते ।

यस्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः,

प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ [सु०]

(१२८) तदेकाग्रययोः तन्मात्रदण्डोः । संस्थानं अङ्गप्रत्यङ्ग-
विश्रामः, आकारो वा ।

(१२९) त्रिकस्य कोटिप्रदेशस्य नतिमर्शनं, विततं विस्तारश्च यथा स्यात्
तथा अङ्गम् उच्यते । द्वावयित्वा दीर्घं कृत्वा, मुखं सुरसि-आसज्जं संयुज्य
आभुग्नकण्ठः नवीकृतकण्ठः । अनवरतं चक्षुः प्रोद्यो नाविका यत्न ताडयं
तच्छं मुखं यस्य सः ।

(१३०) मुखे व्यापाततः । कूटिः पर्यवसाने प्रतीतिः । अन्यथा (यथाक्रमं)
स्तुत्या निन्द्या वा । स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, निन्दापर्यवसायिनी वा
स्तुतिव्याजस्तुतिरिति कथितम् । व्याजस्तुतिपदसम्भवं एतदर्थं इत्युक्तौ स्पष्टम् ।

विनोक्तिः सा, विनान्येन, यन्नान्यः सन्न, नेतरः (१३३) ।

कचिदशोभनः, कचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्,-

अरुचिर्निशया विना शशी,

शशिना सापि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोभव-

स्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ [अशो०]

अगलोचनया विना विचित्र व्यवहार-प्रतिभा-प्रभा-प्रगल्भः ।

अस्यतदुत्तिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसुसुः ॥

[यो०]

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥२७॥

परिवृत्तिरलङ्कारः (१३४) । उदाहरणम्,-

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं

मतं लास्यं दत्त्वा अयति भ्रममामोदमसमम् ।

लतास्त्वध्वन्यानामहह ! दृशमादाय सहसा

‘दहात्याधिव्याधिभ्रमिर्दितमोहव्यतिकरम् ॥

अत्र, प्रथमेऽर्धे समेन समस्य ; द्वितीये उक्तमेन न्यूनस्य ।

(१३३) वज्र शोभनः, इतरः अशोभनः । शोभन इति वक्तव्येऽपि ‘अशोभनो न’ इत्यभावसंज्ञेनाभिधानस्यालङ्कारमिप्रायः, यद् वर्णनीयवस्तुनो अशोभनत्वं प्रतीयते, तत् परवृत्तिविशेषविज्ञानात्तमेव, वर्णनीयस्य वस्तुनः हनः क्षामाधिकमेव शोभनत्वमिति दर्शयामिप्रायः ।

(१३४) कारिकायाम्, विनिमयः किञ्चित् वस्तु दत्त्वा कदाचित् वस्तुन आदानम् । समाससदोरन्वयतरङ्गा दानपूर्वकसमन्तरङ्गादानं कविकल्पितम् । परिवृत्तिरलङ्कारः । समत्वावसत्वे उपादेयत्वाहुपादेयत्वाभ्यां योष्ये ।

नानाविधप्रहरणैर्दृष्टं, सम्महारे

स्वीकृत्य दारुणनिनादयतः प्रहारान् ।

हृत्पारिवीरविसरेण वस्तुन्वदेयं

निर्व्विप्रलम्भपरिरम्भविधिवितीर्णा ॥

अथ न्यूनेनोक्तमस्य ॥

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम्,

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायः (१३५)

अस्तीति भाविकम् । उदाहरणम्,-

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥

अत्राद्ये भूतस्य, द्वितये भाविनो दर्शनम् ॥

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यप्रदार्थता (१३६) ॥२८॥

(१३५) अभिप्रायः भूतभाविनोरपि प्रत्यक्षतवेव प्रतिपादनेच्छा । यद्योदाहरणे, 'अत्र अञ्जनम् आसीत्' इति पश्यामि, 'भाविभूषण-सम्भारां तवाकृतिं साक्षात् कुर्वे' इत्यनेन भूतस्यापि अञ्जनस्य भविष्य-तोऽपि च भूषणसम्भारस्य दर्शनक्रिययाऽन्यथा वस्तुमानतया प्रतिपादनं, वर्त्तमानस्यैव दर्शनयोग्यत्वात् । भूतभविष्यतोरप्यनयोः कोऽपि भेदेऽहो नास्तीति प्रतिपत्त्यर्थं वर्त्तमानतवेव प्रतिपादनम् ।

(१३६) हेतोः, प्रतिपाद्यभावं कस्यार्थं प्रति कारणस्य । वाक्यप्रदार्थत्वे अक्षरपत्र एव (हेतुत्वप्रतिपादनं विनैव) वाक्यस्य पदस्य वा प्रतिपाद्यत्वे । हेतुत्वस्य तु द्विपद-प्रत्यक्षोविभक्त्यादिना वाक्यत्वेऽगूढत्वेन अक्षरप्रकारितया

वाक्यार्थता यथा,-

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं, जम्बानि पुरा,
पुरारे, न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्,
महेष्ट, क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि (१३७) ॥

अनेकपदार्थता यथा,-

प्रणयसखीसखीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशरीरपुष्पहननैरपि तास्यति यत् ।
वपुंषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः (१३८) ॥

एकपदार्थता यथा,-

भस्मोद्धूनन, भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले, शुभम्,
हा सोपानपरम्परां गिरिस्तुताकान्तालयालङ्कतिम् ।
अद्वाराधनतोषितेन विभुना युष्मात्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥

नायमलङ्कारः, किन्तु उपात्तयोः कार्यहेत्वोरनुपात्तापि हेतुता वाक्य-
वैशिष्ट्यादिना वाक्यात् यत्र स्फुटं प्रतीयते, तत्रैवायमलङ्कार इति बहवः ।
लेखितु, हेतुत्वस्य वाक्यत्वेऽपि इममलङ्कारमङ्गीकुर्वन्ति एवमेव सङ्कीर्णतया ।
(१३७) अपराधः दण्डार्हत्वम् । अत्र भूतभाविजम्बानोरनमनरूपहेत्वोः,
'न प्रणतवान्' इति 'अनतिभाग' इति च क्रियाद्वयेन समाप्रयोः वाक्ययो-
रर्थता ।

(१३८) 'वपुषि हस्तमुपक्षिपतः' इति प्रातिपदिकानां क्रियासाक्षात्-
तया वाक्यभावमनामानामनेकपदानामर्थः यस्मिन्पक्षेपक्षयो हेतुः ।

एषु, अपराधद्वये पूर्वापरजन्मवीरनमनं, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः
महाभोगे, सुखालोकोच्छेदित्वञ्च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ॥

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन, यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेन अवगमनव्यापारेण (१३६) यत्
प्रतिपादनं, तत् (पर्यायेण भङ्गान्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् ।
उदाहरणम्,-

यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरज्ज्भिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥

अत्र ऐरावणशक्तौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देन

(१३६) अवगमनं व्यङ्ग्यम् । प्रतिपादनम् बोधनम्, अर्थात् वक्तव्यस्य
अर्थस्य । भङ्गः प्रकारः । विवक्षितमर्थं साक्षात् (स्वाचक्षपदेन) व्यकथयित्वा
(वैचित्र्यविशेषाय) प्रकारान्तरेण कथनम् पर्यायोक्तमिति । तदुक्तं दण्डिना,-

‘अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्, तस्यैव विद्वये ।

यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तद्व्यते’ ॥ इति ।

यत्र वाक्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः पर्यायशाने ऐक्यम्, तेषां उक्तिप्रतीत्योः
प्रकारभेदः, तत्र पर्यायोक्तमिति फलितार्थः, यथोदाहरणे, ऐरावणशक्तौ
मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यार्थ एव ‘यं प्रेक्ष्य’ इत्यादिना शब्देन प्रकार-
भेदेन उच्यते; यथा, ‘जनो गच्छति’ ‘जनेन गम्यते’ इति, ‘आत्मा गम्यता’,
‘गमनेनालङ्कियतामिदं’ इत्यादि । ततश्च य एवार्थः अभिधत्तुमभिप्रेक्षते,
स एवार्थः व्यङ्ग्यतया प्रतीयते, परन्तु येन प्रकारेणाद्यौ व्यज्यते, न
तेन प्रकारेण उच्यते इति प्रकारभेदः । वैचित्र्यविशेषाय साक्षादनुज्ञा
प्रकारान्तरेण कथनं न दोषायेति । अत्र सप्तपि व्यङ्ग्योद्भूतः अतिस्फुटतया न
तथा अतिशये यथा उक्तैर्वैचित्र्यामिति न ध्वनितुं, नापि शुष्णीभूत-
व्यङ्ग्यत्वमिति, किन्तु चित्तकाव्यत्वमिति विभावनीयम् ।

अच्यते, तेन, यदेवोच्यते, तदेव व्यञ्ज्यं, यथा तु व्यञ्ज्यं न तथो-
च्यते; यथा (१४०) गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गौः शुक्लचलति'-
इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं
तथा, यतोऽभिज्ञासंख्यत्वेन दृष्टम्, भेदसंस्पर्शाभ्यां विकल्पयति ॥

(१४०) एकेन प्रकारेण अवगतस्यापि अर्थस्य प्रकारान्तरेण प्रतिपत्तो
दृष्टान्तमाह, 'यथा गवि' इति । 'वस्त्रिदमिति इन्द्रियेण चक्षुरादिना
सामान्यतः प्रथमसाक्षोक्तयति, ततश्च 'इदमेतं, इदं नैव' इत्यादिरीत्या
विशेषेण विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धादिना मनसा सत्यक् कल्पयति,
विशेषयति इति मनः विकल्पकं संकल्पकमिति चोच्यते' इति साङ्ख्यानियमेन
चक्षुरादिना प्रथमस्त एव, गौः शुक्लचलतीतिरीत्या विशेषणविशेष्यभावेन
गो-शुक्ल-चलनानां बोधो न जायते, किन्तु परस्परसम्बन्धानवगाहनेन
तेषां ज्ञानं जायते, पश्चात् मनः विशेषणविशेष्यभावेन गोः शुक्लगुण-
चलनक्रियाभ्यां सम्बन्धावधारणात्मकं 'गौः शुक्लचलति' इत्याकारकं
विकल्पज्ञानं जनयति इति ।

विकल्पे च ज्ञाने, गोः शुक्लगुण-चलनक्रियाभ्यां भिद्यत्वेन तयोः आधार-
रूपसम्बन्धित्वेन च प्रकारेण भासते, (गौः शुक्लः चलतीति विशिष्टज्ञानानन्तरं
गवि शुक्लगुणादेर्भेदसम्बन्धयोः संशयाद्यनुदयात्), प्राथमिके तु ज्ञाने
भेदसम्बन्धौ न प्रकाराविति । यथा पूर्वे दृष्टानामपि गमादीनां विकल्पज्ञाने
प्रकारान्तरेण पुनः-प्रतीतिः, तथा प्रकृते वाच्यस्यापि प्रकारभेदेन व्यञ्जनवा
पुनः-प्रतीतिरिति । यथा दृष्टं, येन प्रकारेण दृष्टम् । तथा तेनैव
रूपेणेत्यर्थः । अभिज्ञासंख्यत्वेन दृष्टमित्यस्य भेदेन सम्बन्धेन च प्रकारेण
अदृष्टमिति कथितोऽर्थः ।

प्राथमिके दर्शने गो-शुक्ल-चलनानामभेद एव प्रतीयते, न तु भेदः,
परस्परं संस्पर्शो वा प्रतीयते, तेषां भेदसंस्पर्शौ तु मनसा पश्चात् कल्पयति
इति तु वचाज्जुगानुसारणः आचक्षिरे ।

उदात्तं वस्तुनः सम्यत्,

सम्यत् सच्चिद्वियोगः । यथा,-

मुक्ताः केलिविस्तृतशरणागताः सन्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्मणसीनि मन्वरचक्षुःशालाङ्गुलान्नादृणाः ।
दूराहाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विहङ्गवनेषु, भोजवृषतेस्तत् त्यागशीलायितम् ॥

मूढतां चोपलक्षणम् (१४१) ॥२६॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्,-
तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन् बाहुसहायस्वकार रक्षः-क्षयं रामः ।

नचात्र वीरो रसः (१४२), तस्येहाङ्गत्वात् ॥

तस्मिद्विहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्कारं भवेत् ।

समञ्चयोऽसौ (१४३),

(१४१) उपलक्षणीयेऽङ्गिनि वर्णनीये वर्णनीयस्यार्थेण विशेषणतया
अङ्गत उपादानेऽपरसदात्तमित्यर्थः ।

(१४२) बाहुसहायवाक्यात् रक्षःस्यकरणरूपेण अतुभावेन अभि-
व्यक्तत्वात् उदाहरणैव चमत्कारित्वादिति शेषः । तथा च वीररसध्वनिरेवायं
गद्गदात्तचित्तध्वनिरिति पूर्वपक्षः । अङ्गत्वात् परस्परमा-उत्कर्षकत्वेन
उपकारकत्वात्, उदाहरेण उत्कर्षितो हि रामः वर्णनीयसरस्यहृत्कुर्षयति ।
अवफल विद्वान्, नात्र वीरो रसो वर्णनीयः, किन्तु अरण्यम्, अतो न
वीररसध्वनिरिति ।

(१४३) काव्यचिह्ने हेतुत्वमात्रं विवक्षितम्, नञ्प्रमाथसमाध्यककारे
एकेन हेतुना कार्यं निष्पाद्यमाने आगन्तुकेनापरेण कार्यस्य शौक्यकरणं

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधका-
न्तराणि यत्र सम्भवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्,-

दुर्व्याराः स्मरमार्गणाः, प्रियतमो दूरे, मनोऽत्युत्सुकं,
गाढम् प्रेम, नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः, कुलं निर्मलम् ।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि, मन्मथसुहृत्कालः, कृतान्तोऽक्षमी,
नो सख्यश्चतुराः, कथं तु विरहः सोढव्य इत्वं शठः॥ (अगो०)

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतम-
दूरस्थित्यादि उपान्तम् । एष एव समुच्चयः सद्व्योगेऽसद्व्योगे
सदसद्व्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि,

कुलममलिनं, भद्रा मूर्त्तिर्मतिः श्रुतशालिनी,
भुजबलमलं, स्त्रीता लक्ष्मीः, प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगाः ह्येते भावाः, अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं, राजन्, त एव तवाङ्कुशाः ॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे तु असतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो, गलितयौवना कामिनी,
सरो विगतवारिजं, सुखमनश्चरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः, सततदुर्गतः सज्जनो,

वृषाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त थलयानि मे ॥

विवक्षितं, अत्र तु वङ्गवां कार्यकरणक्रमाणां साहित्यं विवक्षितमिति
परस्परमेवां भेदः ।

अत्र, शशिन धूसरे शलेषु, शलान्तराणीति (१४४) ।

शोभनाशोभनयोगः (१४५) ॥

स त्वन्यो, युगपद् या गुणक्रियाः ॥३०॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च, गुणक्रियाः (१४६) ।

क्रमेणोदाहरणम्,-

विदलितसकलारिकुलं

तव बलमिदमभवदाशु विमलञ्च ।

प्रखलमुखानि नराधिप,

मलिनानि च यातानि ॥ [गु० गु०]

(१४४) धूसरशशिरूपगच्छमेव सर्मभेदं करोति, तदुपरि गलित-
यौवनादीनि उपात्तानीति समुच्चयस्य सामान्यलक्षणसमन्वय इति शेषः ।

(१४५) शशिनः स्वतःशोभनस्यापि दिवसधूसरत्वाद् अशोभनत्वेन
शोभनाशोभनरूपस्य, तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः स्वतःशोभनैः गलित-
यौवनत्वादिना अशोभनैः समुच्चयः । 'नृपाङ्गनगतः खलः'-इत्यत्र तु नृपाङ्ग-
गतत्वेन शोभनत्वम्, खलत्वेन तु अशोभनत्वमिति रीत्या सदसद्रूपतासमर्थ-
नेऽपि अस्मिन्नांशे नायमलङ्कारः, किन्तु स्वतःशोभनस्य धर्मविशेषवत्पक्षात्
अशोभनरूपस्य सदसतः प्रकरणे स्वतोऽशोभनरूपस्य खलस्य पाठात्, सहचर-
भिन्नत्वप्रक्रमभङ्गत्वदोषावेव स्तः । इह सदसत्त्वम् उपादेयानुपादेयतया
वक्तुमिमेतत्त्वम्, 'दुर्वारा' इत्यत्र प्रियतमादयः स्वतःशोभना अपि वक्त्राः
विरहिण्याः दुःखहेतुतया तदानीमनुपादेयतया विवक्षिता इत्युपपत्त्यम् ।
इह तु शशिप्रभृतय उभयरूपतया विवक्षिता इति सदसत्त्वम् । एवमेव
चन्द्रिकायां ।

(१४६) तथाच स्वतःस्य 'गुणक्रियाः' इति भेदम् एकशेषनिष्पन्नम्,
तथा, गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः, गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये, गुणक्रियाश्च

अयमेकपदे तथा वियोगः

प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभि-

र्भषितव्यञ्जं निरातपत्व-रस्यैः ॥ [क्रि० क्रि०]

कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्

सितपङ्केरुहसोदरञ्चि चक्षुः ।

पतितञ्च महीपतीन्द्र, तेषां

वपुषि प्रस्फुटमापदाङ्कटाद्यैः ॥ [शु० क्रि०]

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्’ इत्यादेः,

‘क्षपाणपाणिञ्च भवान् रणक्षितौ

स-साधुवादाञ्च सुराः सुरालये।’-

इत्यादेश दर्शनात्, (१४७) ‘व्यधिकरणे’ इति, ‘एकस्मिन्देहे’

इति च न वाच्यम् (१४८) ।

गुणक्रिये च गुणक्रिया इति । गुणक्रियासाहित्यं सत्तत्त्वः । दीपके तु
सतीत्यपि बह्वीष क्रियासु साहित्यं न विवक्षितमिति ततो भेदः ।

(१४७) एषु कार्यकारणयोरेककार्त्वात्कविपर्यवहपातिशयोक्ति-
शून्यं न तु स एवावधारः, तस्यैवाकृतात् ।

(१४८) न वाच्यं सत्तत्त्वे न निवेद्यम्, तथा निवेद्ये एवावसंयजः
स्यात्, यतः ‘धुनोति, तनुते’ इत्येतद्वीः एक एव कर्त्ता इति न क्रिययोः
व्यधिकरणता, तथा ‘रणक्षितौ भवान्, देवाः सुरादये’ इति कथनात्, न
पाणौ-क्षपाणकरणसाधुवादकरणयोः क्रिययोरेकदेशता इति । तथाच
गुणक्रियासाहित्यमात्रं सत्तत्त्व इत्यङ्गीकार्यम् ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पथ्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा (१४८) सं
पथ्यायः । क्रमेणोदाहरणम् (१५०),-

नन्वात्रयस्थितिरिदं तव कालकूट,

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्ट ।

प्रागर्णवस्य हृदये, वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ [भ०]

यथा वा,-

विम्बौष्ठ एव रागसो तन्मि, पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष ऋगशावाजि, लक्ष्यते ॥ [भ०]

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतया अध्यवसितत्वादेकत्वम्
अविरुद्धम् (१५१) ।

(१४८) एकस्य वस्तुतोऽनेकत्वं सम्बन्धो यत्, 'निर्देशितः कृतः समा-
रोपितः' इत्यादिद्वयेण नोक्तः, तत्र एकं वस्तु अनेकत्वं भवति, यत् तत्र तत्र
उक्तः तत्र क्रियते इति विशेषः ।

(१५०) 'ओषीभारुख्यजति तनुतां, सेवते मध्यभागः,

गङ्गां सक्तास्तरुणैतयः संश्रिता ओषनाभ्याम् ।

धत्ते वक्षः कुवससिवतामद्वितीयञ्च वक्षसम्,

तद्वातायां गुणविनिमयः कल्पितो योवनेन ॥'

-इति पद्यम् प्रदीपोद्योतनिदर्शनलङ्घित नोदाहृतम्, क्रमभङ्गनीरूपं
मङ्गेश्वरेण च विम्बौष्ठ एवेति पद्याख्यानम्, 'क्रियते' इत्यस्य उदाहरणतया
अध्यादि, चन्द्रिकायान्तु प्रथममेवेदमुदाहरणतया व्याख्यातम् । प्रयोजना-
भावात् प्रदीपाद्यनुसरणमेव श्रेयः इति कत्वा इदं नोद्धृतम् ।

(१५१) तद्यथा स्नेहमूलकातिप्रयोजितरेवात्मासम्भूतं बोध्यम् ।

तत्ताथं सिरिसहोदररत्नाहरणम् विषयमेकरसं ।

विवाहरे प्रियायां निवेशितम् कुसुमवाणेन (१५२) ॥ [क्रि०]

अन्यस्ततोऽन्यथा (१५३) ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा सोऽन्यः । क्रमेण
उदाहरणम्,-

मधुरिमश्चिरं वचः खलानाम्

अचतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्त-

गतिमिव जालाजलं विषं तदेव ॥ [भ०]

तज्जेहं नतमिति, मन्दिरगिदं लब्धावकाशं दिवः,

सा धेनुर्जरती, नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

स क्षुद्रो मुशलध्वनिः, कलमिदं सङ्गीतकं योषिताम्

आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमिं समारोपितः ॥ [क्रि०]

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥३१॥

पक्षधर्माश्रयव्यतिरेकित्वेन (१५४) त्रिरूपो हेतुः साधनं,

धर्माणि अयोग्यवच्छेदो व्यापकस्य, साध्यत्वम् । यथा,-

(१५२) तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।

विवाहरे प्रियायां निवेशितम् कुसुमवाणेन ॥ इति सं० ।

श्रीसहोदररत्नम् कौस्तुभः, तदाभरणे हरौ इति उद्योतचन्द्रिका-
कञ्चुकीदायाः । रत्नाहरणम् इत्यस्य रत्नाहरण इति केचिदुक्तवदन्ति ।

(१५३) “पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा” इति शब्धेः सत्त्वात् काव्ये कन्दोभङ्गः ।

(१५४) पक्षधर्मत्वम्, पक्षे (यत्नानुमिति स पक्षः, ‘पर्वतो
वर्द्धमान् भूमात्’ इत्यादौ पर्वतादिः) हेतौ हेतुत्वम् । साध्यत्वम्, सपक्षे

यलैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भुवं,
यत् तलैव पतन्ति सन्ततममी मर्मसूयो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृत-चापमञ्चितशर-प्रेङ्गत्कारः क्रोधनो
धावत्प्रयत एव शासनधरः सत्यं सदासां कारः ॥

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किञ्चिद्वैचित्यमिति
न तथा दर्शितम् (१५५) ॥

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्,-

(निश्चितसाध्यवति सङ्गानसादौ) हेतोर्दत्तित्वम् । व्यतिरेकित्वम्, विषये
(निश्चितसाध्यवद्भिन्ने जलादौ) हेतोरदत्तित्वम् । धर्मिणि, हेतुमति पक्षे
(पर्यतादौ) व्यापकस्य, हेत्वपेक्षया अन्यूनदेशस्थितस्य (वङ्गरादे) अयोग्यव्य-
प्येदः निवृतः सम्भवः । यथा 'पर्यतो वङ्गिमान् भूमात्' इत्यादौ पर्यते
पक्षे भूमस्य हेतोर्दत्तित्वमस्ति, एवं वङ्गिरूपसाध्यमिच्छयवति सङ्गानसादौपि
भूमस्य हेतोर्दत्तित्वमस्ति, तथा वङ्गिरूपस्य साध्यस्याभावमिच्छययुति जला-
धारे भूमस्य हेतोर्दत्तित्वं नास्तीति लिख्येण भूमेन हेतुना पर्यति पक्षे
साध्यस्य वङ्गेरुत्तमानं भवति । परन्तु 'पर्यतो वङ्गिमान् भूमात्'-इत्यादौ
वसत्काराभावादावमङ्गहार इति कविप्रतिभाकल्पितम् यत् एकस्मिन् धर्मिणि
साधनेन साध्यस्य उल्लेखनम् तदनुमानमिति तु निष्कर्षः । यथोदाहरणे
नारीदृष्टिवातप्रदेये वाणप्रक्षेपवक्तृत्वेन हेतुना एकस्मिन् धर्मिणि कैन्दर्पे
नारीणामप्यतो धावनमनुमीयते ।

(१५५) ननु साध्यस्य पूर्वसक्तौ एकः, साध्यस्य चरनसक्तौ चैव
इति भेदद्वयसादावकं विभागो न कृत इत्यत आह साध्यसाधनयोरिति ।

महीजसो मानधना धनार्चिता

धनुर्भृतः संवति लब्धकौर्त्तवः ।

न संवतास्तस्य न भेददृश्यतः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितम् ॥

यद्यपि अपुष्टार्थस्य दोषतानिधानान्तनिराकरणेन पुष्टार्थ-
स्वीकारः कृतः, तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुप-
न्यासे वैचित्त्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः (१५६) ।

व्याजोक्तिश्च नोद्भिन्न-वस्तु-रूपनिगूहनम् ॥३२॥

निगूढमपि (१५७) वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि
व्यपदेशेन यदपङ्क्यते, सा व्याजोक्तिः । न चैषा अपङ्क्यतिः,
प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येवासम्भवात् ।

(१५६) अपुष्टार्थः अपुष्टार्थता । पुष्टार्थः पुष्टार्थता । अत्रार्थ-
भावः, न अपुष्टार्थत्वदोषाभावेन परिकरस्य वैफल्यं । निर्विशेषणतास्यै-
सत्त्वमपि अपुष्टार्थत्वदोषाभावे सार्थकवस्तुविशेषणोपादानकृतचमत्काराभावेन
परिकराभावादिति । तथाच सार्थकवस्तुविशेषणैरर्थैश्च परिपोषणं परिकर-
इति फलितम् । एकस्मिन्नपि सार्थके विशेषणै चमत्कारानुभवाच्च तत्तात्पर्यम-
लङ्कारः- इति तु प्रदीपः ।

(१५७) निगूढमपि, गुप्तमपि परैः अनुज्ञावगीयमपि अनुपलक्षित-
मपि । रूपं लभायः प्रकृतावस्था । कथमपि चिह्नविशेषादिना (इडात्) ।
प्रभिन्नं, उद्भिन्नं स्फुटं परैरनुज्ञाश्रीयं उपलक्षितम् । केनापि व्यपदेशेन,
येन केनचित् अतान्त्वककारणाद्युपन्यासेन । साम्यमलङ्कारोऽपङ्क्यो-
ऽपङ्क्यतिः, अत्र तु न साम्यविवेकिते भेदः । इदमपङ्क्यणम्, ततोपमान-
निषेधपूर्वकमप्यव्यवस्थापनम्, अत्र तु किञ्चिदभिहितं इडादुद्भिन्नव-
स्तुनः निमित्तान्तरप्रयुक्तलक्षणापनमित्यपि बोध्यमिति ज्ञेयम् ।

उदाहरणम्,-

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानमिरिजा-वसोपगूढोद्भव-

रोमाश्वादिविसंशुक्लाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

आः शैलं ठडिनाचकस्य करयोरित्पूषिवान्, सङ्कितं

शैलान्तःपुरमाहमण्डलगणैर्हृष्टोऽवताहः शिवः ॥

अत्र पुलकवेपथू सान्त्विकरूपतया प्रकृतौ शैल्यकारणतया
प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ॥

किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यथ्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा च्युता ॥२३॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजना-
न्तराभावात्) सहशवस्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्व्ववस्यति,
सा भवेत्परिसङ्ख्या (१५८) । अत्र च कथनं प्रज्ञपूर्व्वकं तद्व्यवस्था
च परिहृष्टं, तथा उभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता,
वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्,-

किमावेद्यं पुंसां ? सविधमनवदं दुःसरितः,

किमेकान्ते ध्येयं ? चरणद्वगलं कौस्तुभस्तः ।

किमारारब्धं ? पुष्पं, किमनिलपणीयम् ? कदम्बा,

यदासक्त्या चेतो निरवधि विस्तृतौ प्रभवति ॥ [प्र० प्र०]

(१५८) तद्व्यवस्था निषेधाय तस्योक्तिः परिसङ्ख्येति कथितम् ।

कौस्तुभादिवरे, गङ्गातीरादेः सेव्यत्वादि चर्चावनतमेवेति न तद्व्यवस्थानावेवं
परासङ्गम्, किञ्च गङ्गाभिजनदीतीरादेरसेव्यत्वादिप्रतिपादनाय गङ्गातीरस्य
सेव्यत्वसङ्गतिः । उभयत्र प्रज्ञपूर्व्वकाप्रज्ञपूर्व्वकव्यवस्था ।

किं भूषणं ? सुहृदमत्र यशो, न रत्नं,

किं कार्यमर्थचरितं सुकृतं, न होषः ।

किं चक्षुरप्रतिष्ठतं क्षिप्रया, न नेत्रं,

जानाति कस्यदपरः संदसद्विवेकम् ॥ [प्र० ५१०]

कौटिल्यं कचनिचये, करचरणाचरदलेषु रागक्षो ।

काटिग्यं कुचयुगले तरलात् नयनयोर्बसति (१५८) ॥ [च० प्र०]

भक्तिर्भवे, न विभवे, व्यसनं शास्त्रे, न सुवति-कामाक्षे ।

चिन्ता यशस्वि, न वपुषि, प्रायः परिदृश्यते मञ्जताम् ॥ [प्र० ५१०]

यथोत्तरं ज्ञेत् पूर्वस्य-पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरम् उत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्,-

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं,

शुश्रूषकर्मो विनयादवाप्यते ।

शुश्रूषकर्मण्य ज्ञानोऽसुरज्यते,

जानातुभानप्रभवा हि सम्यग्दः (१६०) ॥

‘हेतुमता सकृद् हेतोर्भिधानमभेदतो हेतुः’ इति हेत्व-
लङ्कारो (१६१) न सञ्ज्ञितः आयुर्वृत्तमित्यादिरूपो ह्येव न
भूषणतां कदाचिदर्हति, वैश्वित्याभावात् ।

(१५८) न सुहृदादिषु इति व्यङ्ग्यम् । अत्र ज्ञेयभूषणम् ।

(१६०) ‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्’ इत्युपक्रम्य ‘विनया-
दवाप्यते’ इत्युपसंख्यानं भग्नप्रकृत्यादौ बोद्धव्यं विभावनीयम् ।
‘जानातुभानप्रभवा’ ज्ञानोऽपि प्रकृतमज्ञो न दोषावेति कश्चित् ।

(१६१) भङ्गोद्घाटप्रदर्शितः ।

अविरलकमलविकासः सकलाक्षिमहस कोकिलानन्दः ।

रस्योऽयमेति सम्प्रति शोकोत्कण्ठाकरः वासः ॥

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलासुप्रासमहिम्नैव समाम्नायिषुः
न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनयेति, पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गमेव हेतुः (१६१) ।

क्रियया तु परस्परम् ॥३४॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्,

अर्थयोरेकक्रियासुखेन (१६१) परस्परं कारणत्वे सति
अन्योन्यनामा अलङ्कारः । उदाहरणम्:-

हंसायं सरोहिं सिरी सारिज्जइ अइ सरायं हंसिहिं ।

असोखं विअ एए अय्यायं णवर गरुअन्ति (१६४) ॥

अत्र उभयेषामपि परस्परजनकता मिथः-असारता-
सम्पादनद्वारेण ॥

(१६२) अयं भावः, प्राचीना अस्य लोकास्य साजङ्कारतया यत् काव्यत्व-
मूषुः, तत् न अलङ्कारहेत्वलङ्कारवत्तया, येन एतत्सोकार व्याप्यकः, किन्तु
अनुप्रासादिसत्तयेति । हेतुरिति नाम च काव्यलिङ्गस्यैवेति ।

(१६३) एकक्रियासुखेन एकजातीयक्रियाजननद्वारा । कारणत्वे
कारणत्वकल्पने । परस्परं जन्यजनकभावभावेऽपि परस्परगतक्रियाजनन-
मादाय परस्परं जन्यजनकभावः कल्प्यते इत्यर्थः । परस्परं परस्परगतको-
रेकजातीयक्रियवयोर्जननेऽन्योन्यमिति, फलितोऽयं । अत्र क्रियतेति शुभ्य-
स्यापि उपलक्षणमिति उद्योतकम् ।

(१६४) हंसायं सरोभिः ओः साय्यते, अथ सरवां हंसैः ।

अन्योन्यमिव एते आत्मनः केवलं सरवन्ति ॥ इति सं० ।

नरयन्ति, गुरुवर्जन्ति ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योनयनं यत्र क्रियते, तत्र वा सति ॥१५॥

असकृद् बद्धसम्भाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् (१६५) ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् । उदाहरणम्,-

वाणिज्यं, इतिदन्ता कुतो अह्मायं वग्धकत्तीय ।

आव ललिपालप्रसुही धरन्नि परिसकृद् सोष्णः (१६६)॥

इतिदन्तव्याम्रकत्तीनामहमर्थी, ताः मृत्येन प्रवच्छेति
क्रौर्ध्वचनम् (१६७) असुना वाक्येन समुच्चयते । नचैतत्
काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य तादृष्यानुपपत्तेः (१६८), न हि प्रश्नस्य
प्रतिवचनं जनको हेतुः, नापीदमनुमानम्, एकधर्म्मिनिष्ठतया
साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

(१६५) असम्भाव्यम् सर्वैरेव सम्भावितमयमर्थं दुर्लभम् ।

(१६६) वाणिज्यं इतिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याम्रकत्तयः ।

आवत् ललिपालकसुही मृच्छे परिषङ्गते क्षुवा ॥ इति वं० ।

मधूःसासक्तो मे सुतः मृगयार्थं न मृच्छतीति व्यञ्जते ।

(१६७) अस्य प्रश्नरूपत्वाभावेऽपि प्रश्नपदं पूर्ववाक्यसामपरमित्त-
दोषः । यद्वा इतिदन्तव्याम्रकत्तयः किं तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोद्येय-
मिति प्रदीपम् ।

(१६८) उत्तरस्य उत्तरालङ्कारत्वं । तादृष्यं काव्यलिङ्गरूपता । प्रश्नस्य
प्रतिवचनं न जनको हेतुः किन्तु सापक्षः सापक्षहेतोश्च न काव्यलिङ्ग-
विषयतेति भावः । एकधर्म्मिनिष्ठतया एकव्यक्तिवृत्तितया । प्रकृते साध्यं प्रश्नः
क्रौर्ध्वचिन्मनतया उच्यते, साधनम् उत्तरम् विमोक्षवचिन्मनतमिति
मानयोरेकधर्म्मिनिष्ठतया निर्द्देशः ।

प्रन्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असम्भाव्यरूपं
प्रतिवचनं स्यात् तत् अपरमुत्तरम् । अनयोश्च (१६६) सङ्गदु-
पादाने न आहताप्रतीतिरित्यसङ्गदित्युक्तम् । उदाहरणम्,-
का विसमा ? देवगर्ह, किं दुःखं ? अंजनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं ? सुकलत्तं, किं दुःखं ? अं खलो लोभो (१७०)॥

प्रन्प्रसिद्धायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यम्, इह त वाच्य
एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः (१७१) ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥३६॥
धर्मेण केनचिद्व्यत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकाराद् इङ्गिताद्वा (१७२), सूक्ष्मस्तीक्ष्णमति-
संवेद्यः । उदाहरणम्,-

वक्त्रस्यन्दिस्तेद्विन्दुप्रबन्धै-

हृद्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

(१६६) अनयोश्च प्रन्प्रतिवचनयोश्च । प्रन्प्रोत्तरयोरन्यतरस्याकृत-
गर्भत्वे सङ्गदुपादानेऽपि वसत्कारिऽस्त्वेव, यथा,

‘किमिति जयासि जयोदरि ? किं तव परकीयवचनः ?’ ।

-इत्यादौ प्रन्नेन प्रतिकारसामर्थ्यम्, उत्तरेण च पातिव्रत्यं व्यज्यते
इति, ततश्चात्रापि उत्तरमङ्गहार इत्यद्योतकत्वं ।

(१७०) का विसमा ? दोगतिः, किं दुःखं ? यत् जनो गुणग्राही ।

किं सौख्यम् ? सुकलत्तम्, किं दुःखं ? यत् खलो लोभः ॥ इति सं० ।

(१७१) विश्रान्तिः पर्यवसानं तात्पर्यम्, देवगत्यादीनामुत्तराणां
दुर्घोषत्वात् । तत्कथन एव तात्पर्यम् ।

(१७२) रूपादेरन्यथात्मकारः, चेष्टाविशेषः इङ्गितम् इति प्रदीपः ।

पुंस्त्वं तन्वया व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मिता पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥ [आ०] .

अत्राकृतिमालोक्य कयापि वितर्कितं पुरुषायितम् असि-
लतालेश्वनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतं, पुंसामेव कृपाण-
पाणिता, योग्यत्वात् । यथा वा,-

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

दूषन्नेवार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ [इ०]

अत्र, जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिङ्कितमात्रेण विदितो
निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः (१७३), अवधिर्यस्य धाराधिरोहितया
तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः । उदाहरणम्,-

राज्ये सारं वसुधा, वसुधायां पुरं, पुरे सौधम् ।

सौधे, तल्पं, तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्वर्त्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥ ३८ ॥

(१७३) पर्यन्तभागः (अर्थात् वाक्यानां) शेषांशः । अवधिः
चरमसीमा, धाराधिरोहितया प्रवाहरूपेण । विश्रान्तेः पर्यवसानात् ।
उत्तरोत्तरम् अविकतया वर्णनीयस्य उत्कर्षस्य वाक्यशेषांशे चरमसीमा-
गमिते सार इति भावः । उत्कर्षश्च स्लाध्यगुणानामस्लाध्यगुणानाञ्च
सम्भवति, तत्राद्यसुदाहृतम् । अन्यं यथा,

दृष्टान्तधुरन्धरः, दृष्टादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ ? मामयं प्रार्थयिष्यते ॥ इति उद्योतः ।

इह यद्देशङ्कारणं, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि, यत्र हेतुफलरूपयोरपि धर्मादयोः केनाप्यतिशयेन (१७४) नानादेशतया युगपदवभासनं, सा अनयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः । उदाहरणम्,-

जम्बेच वणो तम्बेच वेचणा भण्डू जणो तं अलिचं ।

दन्तक्खञ्चं कपोले वण्णए वेचणा सवत्तीणं (१७५) ॥

एषा(१७६)च विरोधवाधिनी न विरोधः, भिन्नाधरतयैव

(१७४) अतिशयेन विशेषेण । नानादेशतया भिन्नस्यानतया ।

युगपदिति स्वरूपकथनं, कार्यकारणयोः एकदा भिन्नदेशतया प्रतीतावेव असङ्गतिः स्फुटं प्रतीयते इति । विशेषप्रतिपत्तये कार्यकारणयोर्भिन्नस्यानस्थितत्वेन अभिवाने असङ्गतिः यथोदाहरणे सपत्न्याः कपोले स्वामिजत-दन्तक्षतादिः नारीणामतीवक्लेशदायकः-इत्यर्थं विशेषप्रतिपत्तये कार्यकारणयोः भिन्नदेशताभिधानमिति । स्वभावोत्पन्ना स्वाभाविकी । सङ्गतिः एकदेशत्वलक्षणः सम्बन्धः । कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, एकदेशस्थितत्वेन प्रसिद्धयोः ययोः-कयोश्चिदपीति बोध्यम् । तेन,

‘नेत्ते निरञ्जने तन्त्राः शृन्यास्तु वयमङ्गुतम् ।’

इत्यस्यापि सङ्गृहः, इति केचित् प्राहुः ।

(१७५) यस्यैव व्रणः तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् ।

दन्तक्षतं कपोले वण्णाः, वेदना सपत्नीनाम् ॥-इति सं ।

अत्र क्षतस्य एकत्र व्रणपदेन अपरत्र क्षतपदेनोपादानात् प्रक्रममङ्ग-चिन्त्यः ।

(१७६) नन्वत्र विरोधाभास एवास्तु, अतुष्टपुष्टिर्हि विरोधः, सा च भिन्नदेशयोरेकदेशत्वे न, एकदेशयोर्भिन्नदेशत्वेऽपि समानेति पूर्वपक्षं

द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्, विरोधे तु विरोधित्वम्
एकाग्रयनिष्ठमनुक्तमपि पथ्यवसितम्, अपवादविधयपरि-
हारेणोत्पन्नस्य व्यवस्थितेः, तथा चैवं निदर्शितम् ॥

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरपक्षतेन (१७७) कर्त्ता यद् अलोभेन, कार्यम्
आरब्धं, समाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्,-

मानसस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

समं योगतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥३६॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया (१७८) सम्बन्धस्य नियत-

निराकरोति एषा चेति । इदमत्र निराकरणम्, एकदेशयोर्भिन्नदेशत्वे एव
असङ्गतिः सम्भवति, विरोधस्तु अन्यत्वापीति, असत्कारान्तरविधायिनी
विशेषरूपा असङ्गतिः सामान्यविशेषन्यायेन विरोधं बाधते, सुतरां विरोधा-
भासो भिन्नदेशयोरेकदेशत्वे एव पथ्यवस्यति, अत एव विरोधाभासोदा-
हरणानि पूर्वं तथैव दत्तानीति । एकाग्रयनिष्ठं भिन्नदेशयोरेकदेशत्व-
प्रयुक्तम् अनुक्तम् विरोधलक्षणे इति शेषः । अपवादो विशेषः । उत्पन्नः
सामान्यम् । 'एवम्' भिन्नदेशयोरेकदेशत्वप्रयुक्त्या विरोधः । निदर्शितम्
विरोधोदाहरणतयेति शेषः । 'विरोधवाधिनी' इत्यत्र विरोधवाधिनीति
पाठः प्रदीपसम्मतः, तदर्थसङ्गतिश्च तत एव बोध्या ।

(१७७) तथाच यत्र एकमेव कारणं प्रधानतया विवक्षितम्,
अपरञ्च सहकारितया, तत्रैवायमलङ्कारः । उभयोः प्राधान्ये विवक्षिते
समुच्चय इति ।

(१७८) योग्यतया उपयुक्ततया, अस्य, अध्यावसानमित्यनेन
अन्वयः । सम्बन्धस्य (अनुरूपयोः) मेलनस्य । नियतविषयं निश्चयरूपम् ।

विषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्व्योगेऽसद्व्योगे च ।

उदाहरणम्,-

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा अगाक्षी,

रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।

जातं दैवात्पृथग्मनयोः सङ्गतं यत्, तदेतत्

शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ [६०]

चित्तं चित्तं वत वत महच्चित्तमेतद्विचित्तं,

जातो दैवादुक्षितरचनासंविधाता विधातां ।

यन्निम्बानां परिणतफलस्कीतिरास्वादनीया,

यश्चेतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ [अ६०]

क्वचिद्व्यदतिवैधर्म्मार्त्न श्लेषो घटनामियात्(१७६) ।

कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्वेत् ॥४०॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः ॥४१॥

अध्यवसानं प्रतीतिः । समं समनामा अलङ्कारः । अतुरूपयोर्वैमो
हि ज्ञाप्यः, स च सतोरिव असतोरपि सम्भवतीत्याह तदिति ।

(१७६) अतिवैधर्म्मार्त्न अत्यन्तवैसादृश्यात् । ज्ञेयः सम्बन्धः । घटनाम्
ज्ञाप्यत्वरूपानुपपद्यमानताम् । क्रमेणेति कार्यस्य गुणेन कारणगुणो विरुद्धः-
इत्येकः, कार्यस्य क्रियया कारणस्य क्रिया विरुद्धेत्यपर इति द्वौ । एतदु-
भेदद्वये च कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणक्रियायोग एव समत्कारी, विरोधेन
भिन्नदेशयोरेकदेशत्वम्, असङ्गतसङ्कारे एकदेशयोर्भिन्नदेशत्वमेव समत्कारीति
विशेषः ।

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते [१], यच्च किञ्चिद्धारभमाणः कर्त्ता क्रियायाः प्रणाशात् (१८०) न केवलमभीष्टं फलं न लभेत, यावद्-प्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रियेच परस्परविरुद्धतां व्रजतः [३।४।], स विपर्ययात्मा चतुर्दशो विषमः । क्रमेण उदाहरणम्,

शिरीषादपि चङ्क्री केयमायतलोचना ।

अयं क्व च कुक्कुलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥ [१]

सिंहिकासुतसन्तस्रः शयः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ [२]

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं !

रणे रणे यस्य कृपाणरेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु

यशस्वलोक्याभरणं प्रचूते ॥ [३]

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने, ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ [४]

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवं,

विपुलेन सागरयज्ञस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

(१८०) प्रणाशात् उद्देश्यफलजननाधामर्थात् । कारणरूपानुकारे इति जनकानुरूपमेव तन्मयमिति नियमात्, न हि कदाचिदपि भेकघृतो गतनोज्ञयनाय प्रभवति, काकशिशुरां शुक्लीभविष्यम् ।

मद्विभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥

-इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् (१८१) ॥

महत्तोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात्(१८२)॥

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकन्तु तत्॥४२॥

आश्रितमाश्रयम् आश्रयस्तदाधारः तयोर्महत्तोरपि विषये(१८३),
तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया
यथाक्रमं यत् अधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधम् अधिकं
नाम । क्रमेणोदाहरणम्,

अहो विशालं भूपाल, भुवनवितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्त ते ॥ [आश्र०त०]

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

(१८१) जगत्पानकर्तृव्यवस्थ कुलिषः असमपक्षीवृष्टिपीतेन अवय-
विना (विष्णुना) अवयवावयविभावः सम्बन्धोऽनुपपद्यमान इति प्रथमप्रका-
रोऽत्र विषम इति प्रदीपामिप्रायः । उपादानकारणरूपस्य कुलिषः जग-
त्पानक्रिया उपादेयस्य (विष्णुशरीरस्य) एकतमपक्षीकर्तृकपानक्रियया
विच्छेदोक्तिः अतुष्टप्रकारो विषम इति तु सुहेतुरः ।

(१८२) महत्तोर्यन्महीतोः । महीयांसौ महत्तया विवक्षितौ । क्रमादिति
वस्तुतोऽसम्मानपि महत्तः आश्रितस्याश्रयत्वेन महत्तया विवक्षितः आश्रयः
इत्येकः, वस्तुतोऽसम्मानपि महदाश्रयाश्रितत्वेन महत्तया विवक्षितः आश्रितः
इत्यपर इति ।

(१८३) विषये सम्बन्धे सतीति शेषः । अस्य अधिकतरतां व्रजत इत्यनेनान्वयः ।

तनौ ममुखात् न कैटभद्विष-

सपोधनाभ्यागमसम्भवा सुदः ॥ [आन्त्रि० त०]

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्त्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्सुख्यै प्रत्यनौकं तदुच्यते ॥४३॥

न्यक्तिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि
यत्, तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणं, तत्
(अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्) प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीके
अभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मृदतया केनचिदभियुज्यते
तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः ।

उदाहरणम्,

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः, सा च सुन्दर, भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥

यथा वा,

यस्य क्लिप्तिदपकर्त्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः (१८४) ।

कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राज्जुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥

इन्दोरत्र तदीयता सम्बन्धिसम्बन्धात् (१८५) ॥

(१८४) यस्य श्रीकण्ठस्य । कायनिग्रहगृहीतविग्रहः, कायस्य शिरसः
निपक्षेण निराकरणेन गृहीतोऽङ्गभेदतः विग्रहः युद्धं शत्रुता येन घः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं, कान्तं कमनीयं यत् वक्त्रं (नार्थात् श्रीकण्ठस्य) तेन
सदृशी आकृतिर्यस्य (इन्दोः) तम् । कृतो क्षमतावान् । विष्णुः राज्ञ-
शिरसिच्छेदेति पुराणगीता ।

(१८५) श्रीकण्ठसम्बन्धिनो मुखस्य सादृश्यवक्ष्यणसम्बन्धात् ।

समेन लक्षणणा वस्तु वस्तुना यत् निगूह्यते ।
निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥४४॥

सहजम् (१८६) आगन्तुकं वा किम्पि साधारणं यत्
लक्षणं, तद्वारेण, यत्, किञ्चित्केनचिद्वस्तु वस्तुस्थित्यैव बलीय-
ज्ञावा तिरोधीयते, तत्, मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेण
उदाहरणम्,

अपाङ्ग-तरले दृशौ, मधुर-वक्र-वर्णा गिरः,

विलासभरमन्यरा गतिरतीव कान्तं सुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः क्षतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ [४०]

अत्र हृत्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकं, साधारणञ्च
मदोदयेन, तत्प्राप्येतस्य दर्शनात् ।

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-

स्वत्पातशङ्कितधियो विषया द्विषसे ।

अप्यङ्ग-सुत्पुलक-सुद्वहतां सकम्पं

तेषामहो वत,भियां न बुधोऽप्यभिन्नः ॥ [आ०]

(१८६) सहजं वस्तुस्वभावविशेषम् । आगन्तुकं निमित्तविशेषसम्पर्क-
जनितम् । साधारणम् तिरोधीयमानतिरोधायकयोर्बन्धोरेवातुगतम् ।
लक्षणम् विशिष्टम् । वस्तुस्थित्या वस्तुगत्या, स्वभावतः । समानलक्षणयोरपि
वस्तुनोरेकस्य स्वभावतः प्रवृत्ततया, तेन यदि अपरस्य तिरोधानम् अन्तर्धानं
अनुबोधोऽप्रकाशो भवेत् तदा मिश्रितम् । व्याजोक्तौ तिरोधानं न
वस्तुस्वभावजनितं किन्तु लक्षणविशेषजनितं वस्तु कश्चित् तिरोधातुं यतते इति
विवक्षितम्, इह तु वस्तु नोद्विष्यम् । तथापि च तिरोधानं वास्तविकतया
विवक्षितमिति भेदः ।

अतः तु सामर्थ्यात् (१८७) अवसितस्य शैत्यस्यागन्तुकत्वात्
तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्ताद्रूप्यं, समानता च, भवेज्जपि
तयोरुपलक्षितत्वात् ॥

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परम्परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु, सैकावली द्विधा ॥४५॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया (१८८) विशेषण-
भावेन यत् स्थापनं निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैः
एकावली भव्यते । क्रमेणोदाहरणम्,-

पुराणि यस्यां सवराङ्गानि,

वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासम्,

अस्त्रं विलासाः कुसुमावुधस्य ॥ [स्वा०]

न तज्जलं, यन्न सुचारुपङ्कजं,

न पङ्कजं तत्, यदलीनपट्पदम् ।

(१८७) सामर्थ्यात् हिमाद्रिकन्दरनिवासवद्वात् । अवसितस्य अधिगतस्य ।
ताद्रूप्यम् आगन्तुकत्वम् । समानता शैत्यभयोभयसाधारणता । उपलक्षित-
त्वात् अतुल्यत्वात् ।

(१८८) वीप्सया बाहुल्येन । स्थापनं विधानम् । विशेषणतयैस्तुप-
सङ्गपम्, विशेष्यतयैस्तपि बोध्यम्, यथा,-

वर्ष्मण बुद्धिस्तव देव यद्वा, बुद्ध्या निबद्धा सकृदैव बद्धीः ।

लक्ष्म्या च तदुत्पुभिः सख्यलोकाः, लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥

इति उद्योतः । दर्पणेऽप्येवम् ।

न षट्पदोऽसौ, कलगुञ्जितो न यः,

न गुञ्जितं तत्, न जहार यन्मनः ॥ [नि०]

पूर्वतः, पुराणां वराङ्गनाः, तासाम् अङ्गविशेषणमुखेन
(१८६) रूपं, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्ममित्यमुना क्रमेण
विशेषणं विधीयते । उत्तरतः प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ॥

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

कारणम्,

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः (१९०) यदा-कदा-
चित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि
तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत्, तथैव स्मर्यते, तत् भवेत्
कारणम् ।

(१८६) अङ्गस्य विशेषणभावद्वारा ।

(१९०) नियतः निर्धारितः विशेषितः । स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि स्मृतेः
कारणस्य अनुगुणः यः प्रतिबोधः (संस्कारोद्बोधः) तदाधायिनि (तज्जनके)
तत्समाने तत्सदृशे । अत्रावं सारः, यादृशं वस्तु एकदा, अनुभूयते,
तादृशमेव तत् अन्यदा स्मर्यते इति नियमात् स्मृतौ अनुभवः कारणम् ।
अनुभवोऽपि न साक्षादेव कारणम्, (अन्यमन्त्रस्तस्य पठि दृष्ट्यादेरकारणात्)
किन्तु संस्कारद्वारा, (ततश्च तत्प्रोक्षया दृष्ट्यादेर्दर्शनात् न संस्कारः,
अनुप्रोक्ष्यात्मक एव अनुभवः संस्कारं जनयतीति न स्मृतिः), संस्कारश्च
उद्बुद्ध एव स्मृतिं जनयति, न त्वनुद्बुद्धः (अतएव संस्कारस्य सर्वदा
सत्त्वेऽपि न सर्वदा स्मृतिप्रसङ्गः) । उद्बोधकाश्च सम्बन्धिषानादिरूपानाना,
यथा हस्तिदर्शनात् संस्कारोद्बोधद्वारा हस्तिपक्षस्य कारणमिति स्मृति-
प्रसङ्गी । एवञ्च सादृश्यसम्बन्धमूलकमेव सम्बन्धिनः कारणम् कारणावधार
इति प्रकाशाभिप्रायः । वस्तुतः वैचित्र्यजनकं कारणमात्रमेव कारणावधार
इति युक्तम् ।

सदाश्रयम्,-

निम्ननाभिकुङ्करेषु यदम्भः-

सावितं चक्षुःशृङ्गां लङ्घरीभिः ।

तद्भवैः कुङ्करतैः सुरनार्यैः

स्मारिताः सुरतकण्ठस्तनानाम् ॥

यथा वा,

करजुञ्जगद्भिश्च-जसोन्मा-त्यणमुह-विणिवेसिष्वाहरपुण्ड्रम् ।

समरिष्ण-पञ्चजस्रस्य गामह कण्ठस्य रोमस्रम् (१८१) ॥

० भ्रान्तिमानन्य-संवित्तत्तुल्यदर्शने ॥४६॥

तदिति (१८२) अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत्, अप्राकरणिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान्, न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा (१८३), तत्

(१८१) करयुगलद्वीतयशोदास्तनस्रविणिवेसिताघरपुण्ड्रम् ।

० कृतपञ्चजन्यस्य गमते कण्ठस्य रोमस्रम् ॥ इति कं० ।

(१८२) 'तत्तुल्यदर्शने' इत्यत्र तत्पदेन पूर्वोक्तम् अन्यपदबोध्यम् अप्राकरणिकमेव परान्वक्ष्यते इत्यर्थः । तेन अप्राकरणिकेन । तस्य प्राकरणिकस्य । तथाविधस्य अप्राकरणिकसमानस्य । दृष्टौ दर्शने । अप्राकरणिकतया अप्राकरणिकस्वरूपेण । संवेदनम् अवधारणम् । तथाच बाह्यसूत्रः प्रकृत्यर्थे अप्रकृत्यर्थस्य असौ भ्रान्तिमानिति फलितम् । वस्तुतः, वस्तुसमावसिद्ध-रङ्गरजतादिभ्रमविलक्षणः चमत्कृतिमान् कविकल्पितः उपमेयस्य उपमानतया भ्रम एव तथेति युक्तम् ।

(१८३) प्रथमातिशयोक्तिः निगोप्याध्यवसानरूपा । अर्थस्य भ्रान्तिमदिति शब्दार्थस्य भ्रमसम्बन्धस्य । अतुल्यमनेन अन्येन । संज्ञायाः भ्रान्तिमदिति नाम्नः । नस्य भ्रमस्य ।

वस्तुतो भ्रमस्याभावात्, इह च (अर्थासुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः) तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् । उदाहरणम्,—

कपाले मार्जारः पय इति करान् लेदि शशिनः,
तरुच्छिद्रप्रोतान् विसमिति करी सङ्कलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यङ्गुकमिति,
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विस्मययति ॥

आक्षेप उपमानस्य, प्रतीपमुपमेयतां ।

तस्यैव यदि वा कल्पया तिरस्कारनिबन्धनम् ॥४७॥

अस्य (१८४) धुरं सुतरामुपमेयमेव बोद्धुं प्रौढमिति कैमर्थेन, यत्, उपमानमाक्षिप्यते, यदपि, तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्त्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्,—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनाम्,
— देव, त्वय्यवनीभरक्षमभुजे जिह्वादिते वेधसा ।

(१८४) अस्य उपमानस्य । धुरम् प्रयोजनम् । प्रौढं समर्थम् । कैमर्थेन किमर्थमिदमिति न्यायेन प्रयोजनविरहेण वा । आक्षिप्यते निन्द्यते । उपमेयसत्त्वे उपमानस्य वैफल्येन निन्दा एकं प्रतीपमित्यर्थः । तस्यैव उपमानस्यैव । उपमानान्तरमत्र वर्णनीयम् उपमेयमेव । उपमाननिन्दार्थम् उपमानस्य उपमेयेन उपमाकल्पनम् अपरं प्रतीपमिति फलितम् । द्वितीये उपमानतिरस्कारश्च कश्चित् कल्पिताया उपमाया अनिष्पत्तिद्वारा, कश्चिच्च निष्पत्त्या उपमेयैवेति उदाहरणेनैतत् समुदीभविव्यति ।

इन्दुः किं वटितः, किमेष विहितः पूषा, किमुत्पादितं
 चित्त्वारत्नमदो, सुधैव किममी दृष्टाः कुलव्याभतः (१८५) ॥
 ए एहि दाव सुन्दरि, कसं दाज्जण सुणसु वचणिज्जं ।
 तुम्ह सुहेण किसोअरि, चंदो उअमिज्जइ जणेष (१८६) ॥
 अत्र सुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वात्
 उपमित्यनिष्पत्त्या 'वचणिज्जम्' - इतिवचनीयमदाभिष्वङ्गस्तिर-
 स्कारः (१८७) । क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादर-
 निबन्धनम् । यथा,
 गर्वमसंवाच्यामिमं लोचनयुगलेन किं वहसि सुग्धे ।
 सस्तीदृशानि दिशि-दिशि सरःसु ननु नील-नलिनानि ॥
 इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः (१८८) । अनयैव
 रीत्या, यत् (१८९), असामान्यगुणयोगात्, न, उपमानभावमपि

(१८५) चित्त्वारत्नम् चित्तामणिनामा मणिः । अत्र यथासंख्यमप्यस्ति ।

(१८६) अयि एहि तावत् सुन्दरि, कथं दत्वा दृष्टुं वचनीयम् ।
 तव सुखेन जयोदरि, चन्द्र उपमीयते जनेन ॥ इति सं० ।

वचनीयम् निन्दाम् । तवेति वचनीयमित्यत्र सुखेनेत्यत्र च अन्येति ।

(१८७) वचणिज्जमित्यनेन उपमित्यनिष्पत्तिः, तथा च शशिनः
 स्वल्पगुणत्वरूपस्तिरस्कार इति तात्पर्यार्थः ।

(१८८) न्यूनगुणस्यैव उपमेयत्वात् ।

(१८९) अहमुत्पलपुष्पमपि उपमानमात्रं, यत्, असामान्यगुणयोगात्
 (असाधारणगुणसम्बन्धात् अर्थात् अमिहितार्थं) न सङ्गते इत्यन्वयः ।
 उपमानवत्वेन प्रसिद्धस्यापि (अद्वितीयत्वप्रतीतिर्बोध्यम्) असाधारणगुणसम्बन्ध-

अनुभूतपूर्वं सहते, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति
प्रत्येतव्यम् । यथा,

अहमेव गुरुः सुदारुणानाम् ।

-इति हालाहल, तात, मा ख दृष्यः ।

ननु सन्ति भवाद्दृशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

अतः, हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यम् (२००) एवोपनिबद्धम् ॥

प्रस्तुतस्य यदन्येन (२०१) गुणसाम्यविवक्षया ।

एकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

अतादृशमपि (२०२) तादृशतया विवक्षितं, यत्, अप्रस्तुता-
र्येण संघट्टमपरित्यक्तनिजगुणमेव (२०३) तदेकात्मतया
निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्) सामान्यम् ।

अभिधाय उपमानत्वकल्पनम् (उपमेयस्यापि तादृशगुणसम्बन्धः, एवमप्यु-
क्तस्यासाधारण्यं व्याहन्तीति) उपमानप्रतिकूलतया प्रतीपमिति तात्पर्यम् ।
—तर्थाच्च ज्ञारिकार्या 'उपमेयता'-इत्युपलक्षणम्, 'उपमानतापि बोध्या ।

(२००) पूर्वम् अहमेवेत्यादिना असाधारण्याभिधानेन, सम्भावमानम् ।

(२०१) अन्येन अप्रस्तुतेन । एकात्म्यम् ऐक्यव्यम् । बध्यते निबध्यते प्रति-
पाद्यते । योगात् सम्बन्धात् । तद्व्यतया विवक्षितयोर्वस्तुगोर्भेदनात् तयो-
रुभयोरेव एकतया प्रतीतौ सामान्यमिति क्वचित्तर्थाः । मोक्षिते तु ऐक्यैव
प्रतीतिः अन्यस्य तु तिरोधानमिति ततो भेदः । रूपकारिणयोस्तु उपमेयस्य
उपमानतया प्रतीतिः, अत्र तु न तथेति ततोऽपि भेद इति उच्यते ।

(२०२) अतादृशमपि वस्तुतोऽप्रस्तुतायां समानमपि ।

(२०३) तेन वक्ष्यमाणात् तदुपाकृष्टात् भेदः ।

उदाहरणम्,-

मलयज-रस-विलिप्त-तनवो नव-हार-लता-विभूषिताः
सिततर-दन्तपत्र-स्त-वक्त्र-रचो रचिरामलांशुकाः ।
यशश्च विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥
अत्र प्रस्तुततदन्ययोः (२०४) अन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं
धवलत्वमेकात्मताहेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोः
उपलक्षणम् । यथा वा (२०५),
वेत्तृत्वा तुल्यरूपां बधूनां कर्णायतो गण्डतलागतानि ।
भङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् को वेदयिष्यन्नावचम्पकानि ॥
अत्र निमित्तान्तरजनितापि (२०६) नानात्वप्रतीतिः
प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितमुत्पद्यते, प्रतीबत्वात्तस्य,
प्रतीतेश्च बाधयोगात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः (२०७) ।

एकात्मा यगपदवृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥४६॥

(२०४) प्रस्तुताप्रस्तुतयोः अभिसारिकाचन्द्रिकयोः । उपलक्षणम् प्रतीतिः ।

(२०५) उत्तरकालं भेदप्रतीत्या पूर्वकाविकाया ऐक्यप्रतीतेरुच्चीय-
मानत्वेऽपि एतत् सम्भवतीत्याह, यथा वेति ।

(२०६) निमित्तान्तरं भङ्गपतनम् । 'प्रतीतेः' इत्यस्य उत्पन्नाया इति
आदिः । अर्थः भावः, बाधोऽनुत्पादः उत्पन्नायाश्च नानुत्पादः सम्भवतीति
पूर्वम् उत्पन्नाया ऐक्यप्रतीत्या एव सामान्यालङ्कारस्य सम्भव इति ।

(२०७) आर्धरान्तरगतत्वे नाधेयवर्णनेऽप्यर्थः, यथा,-

गतेऽपि सूर्ये दीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्कराः । इति उद्योतः ।

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यान्यस्य वस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥५०॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण, यत्, आधेयस्य विशिष्टा स्थितिः
अभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्,-

दिवसपुत्रपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥
एकमपि वस्तु, यत्, एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्त्तते,
स द्वितीयः । उदाहरणम्,-

सा वसद् तुम्ह हिअए, सा चेअ अक्कीसु, सा अ वअणेसु ।

अम्हारिसाणं सुन्दर, ओआसो णत्थि पावाणं (२०८) ॥

यदपि किञ्चिद्भवेन्नारभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्या-
न्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्,-

स्फुरद्भुतरूपमुत्पत्ताप-ज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभू-र्भुवि, सत्यं, सविता बृहस्पतिश्च ॥

—यथा वा,

गृहिणी सचिवः सखी मिथः, प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन सत्युना हरता त्वां वद किन्व मे हृतम् ॥

एकाल्लेति एक आत्मा स्वभावो वशां सा, तेन यथावङ्गात् भेदः ।
युगपदिति पठ्यांस्त्रिवारणाय । तथैवेति 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिसु'
इत्यादिवस्तुव्यावर्त्तनायेति प्रदीपः ।

(२०८) सा वसति तव हृदये सा चैवालिषु सा च वचनेषु ।

अस्मादयानां, सुन्दर, अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥ इति सं० ।

सर्वत्र (२०८) एतद्विधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेन
अवतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगात् ; अत एवोक्तं,
सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः, अनयाऽर्थो विभाव्यते (२१०) ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः, कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥-इति ॥

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणतामेति, भण्यते स तु तद्गुणः ॥५१॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया
स्वरुणसम्पदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव (२११), यत् समासादयति,
स तद्गुणः, (तस्य अप्रकृतस्य गुणोऽवासीति) । उदाहरणम्,-
विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः, परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशफरीरनीलैः ॥

(२०८) ननु आधारं विना आधेयस्यावस्थानम्, एकस्य एकदा
अनेकत्वावस्थानम्, एतेन यत्नेन कार्यद्वयकरणञ्च वस्तुतो नोपपन्नमिति
कथमेतेषामलङ्कारत्वमिति पूर्वपक्षे उत्तरम् सर्वत्रेति । अथमत्र
उत्तराभिप्रायः, वाक्प्रविकानामेतेषामनुपपद्यमानत्वमस्तु, वैचित्र्यविशेषप्रति-
पत्तये प्रतिभाकल्पितानामेतेषामलङ्कारत्वे का हानिः, कविर्हि गिरां वास्त-
विको नाधारः, किन्तु आधारतया कविसमयसिद्ध इति तादृशाधारं
विना आधेयानां गिरासवस्थितिर्नानुपपद्येति । अतिशयोक्तिः अतिशयेन
(वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये) लोकसीमातिक्रमेण उक्तिः कथनम् । स्वभावो-
क्त्यादौ व्यस्या अवस्थावात् प्रावेणेति उक्तम् ।

(२१०) वक्रोक्तिः वक्रा वैचित्र्याधायिका लोकातिशायिणी उक्तिः
कथनम् । विभाव्यते अलङ्कियते ।

(२११) तत्प्रतिभासं तद्रूपताम् । नीलिते धर्मिणोऽपि तिरस्कारः,
सामान्ये अपरित्यक्तनिजगुणस्याष्टयकप्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैव

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडायग्रजस्य, तदपेक्षया च हरि-
न्मणीनां प्रगुणवर्णता (२१२) ॥

तद्रूपाननुचारश्चेदस्य, तत् स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं (२१३) वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं
न्यूनगुणं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्,-
धवलोऽसि जहवि सुन्दर, तहवि तुए मञ्जरंजिचं हिचचं ।
राजभरिए वि हिचंए सुहच, निहितो ण रक्तोऽसि (२१४) ॥
अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः ।
किञ्च तदिति अप्रकृतम्, अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते,
तेन, यत्, अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् न
अनुविधीयते, सोऽतद्गुणः इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् (२१५) ।

तिरस्कारः, धर्मिणश्च पृथग्वशास इति भेदः, -इति उद्योतः । गुणभेदा-
देव भेद इति तु वयम् ।

(२१२) तथाचात्र गरुडायग्रजवर्णस्याग्निः, नीलरत्नवर्णस्याग्निश्चेति
तद्गुणद्वयं बोध्यम् ।

(२१३) तदीयं प्रस्तुतसम्बन्धि । योग्यतायां तद्वर्णपङ्क्त्योपाये ।
इदम् अप्रस्तुतम् कर्तुं । गुणपङ्क्त्यरूपविच्छित्तिविशेषाद्वयणात् विशेषोक्ते-
र्भेद इति दर्शयन्तम् ।

(२१४) धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर, तथापि त्वया रञ्जितं मम हृदयम् ।

रागभरितोऽपि हृदये, सुभग, निहितो न रक्तोऽसि ॥ -इति सं० ।

उत्तरार्द्धमेवौदाहरणम् । तत्र स्वहृदयप्रापनमेवाभिप्रेतमिति हृदयं
प्रकृतम् । श्लेषोऽत्र सूत्रम् ।

(२१५) तथा च कारिकायां तद्रूपेत्थत्वं तद्वर्णः, अस्येत्थत्वं चेदंशद्वयः
प्रस्तुताप्रस्तुतोभयपरो बोध्यः ।

यथा,

गङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मञ्जतः ।

राजहंस, तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव यद्विधीयेत, स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितं, तस्यान्येन जिगीषुतया
तदुपायकमेव, यत् अन्यथाकरणं, स (स्वसांधितवस्तुव्याहृति-
हेतुत्वात् (२१६)) व्याघातः । उदाहरणम्,-

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव वाः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणां यथासम्भवमन्योन्य-
निरपेक्षतया, यत्, एकत्र (शब्दभागे एव, अथैविषये एव,
उभयत्रापि वा) अवस्थानं, सा एकार्थसमवायस्वभावा (२१७)
संसृष्टिः । तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा,-

वदनसौरभ-लोभ-परिभ्रसद्भ्रमर-सभ्रम-सन्मृतशोभया ।

चलितया विदधे कल-मेखला-कलकलोलकलोलदृशान्वया ॥

(२१६) अत्र सशब्दः उपाकारः । हेतुत्वादिति उपायस्येति शेषः ।

(२१७) एकस्मिन् अर्थे शब्दभागादौ, समवायः (अर्थात् अल-
ङ्कारयोः) सम्बन्धः एव स्वभावः स्वरूपं यस्याः सा, संसृष्टिरलङ्कार-
इत्यर्थः । अलङ्कारयोः समवधानं समकारान्तरमादधत्तलङ्कारान्तरमेव
भवतीत्यभिप्रायः ।

अर्थालङ्कारसंघटिस्तु,-

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः । [उत्०]

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्कलतां गता ॥ [उप०]

पूर्वत परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संघटिं प्रयोजयतः ;
उत्तरत तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालङ्कारयोस्तु
संघटिः,-

सो णत्वि एत्थ गामे जो एवं महमहत्तलाअसं ।

तरुणाणं हिअअलुडिं परिसक्कन्तीं शिंवारिइ (२१८) ॥

अत्रानुप्रासो रूपकस्यान्योन्यानपेक्षे, संसर्गश्च तयोरेकत्र वा केच
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वेन्तु सङ्करः ।

एते एव (२१८) यत्रात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परम् ।

अनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स (एषां सङ्कीर्त्यमाणस्वरूपत्वात्)
सङ्करः ।

(२१८) स नाप्यत्र गामे य एनां महमह्तीयमाणवायस्याम् ।

तरुणानां हृदयलुगुठाकीं परिष्वङ्गमाण्याम् निवारयति ॥-इति सं०

महमह्तीयमाणम् उल्लेखोक्तवायमाणम् । परिष्वङ्गमाण्यां सङ्गच्छन्तीम् ।

निवारयति उपभोगेच्छात इति शेषः । हृदयलुगुठाकीमित्यत्र रूपकम् ।

(२१९) एते अलङ्काराः । स्वतन्त्रभावः इतरानपेक्षिता । परस्परम्

अनुप्रासादनुप्राहकता अन्योन्यसुप्रकार्योपकारकभावः, तेन यत्र एकः

अलङ्कारः आसादितस्वतन्त्रभावः इतरमलङ्कारसुप्रकरोति तत्र नायं सङ्करः,

यथा, “सङ्गं यत्तुक्तामणिः” इत्यादौ वंशशब्दे श्लेषः शब्दसाध्यात् स्वतःसिद्धः

रूपकसुप्रकरोतीति नायं सङ्करः, किन्तु रूपकमेव । तत्रालङ्काराणां

यथाकथञ्चित् परस्परसुप्रकार्योपकारकभावः सङ्करः एकस्य स्वतःसिद्धस्य

अपराधालङ्कारोपकारत्वे तु एकमूलकोऽपरोऽलङ्कार इति फलितम् ।

उदाहरणम्,-

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि, हृते हेमताटङ्कपत्ने,
लुप्तायां मेखलायां, भ्रष्टिति मणि-तुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं विम्बौष्ठकान्त्या, त्वदरिष्टगृहशमित्वरीणामरण्ये,
राजन्, गुञ्जाफलानां स्तज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥[इयोः]
अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतं, तदाश्रयेण च
तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गि-
भावः (२२०) । यथा वा,

• जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो

वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।

परिप्रेक्ष्यन्तारापरिकर-कपालाङ्किततले

शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति (२२१) ॥

[वङ्क०]

(२२०) विम्बौष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणः 'गुञ्जाफलानां स्तजः'
इतिभ्रान्तिमन्तम् स्वरूपनिष्पत्तावस्तुमृच्छाति, तद्गुणस्य च अमजनकतया
भ्रान्तिमत्ताद्वायेन चारुत्वातिशय इत्यभिप्रायः ।

(२२१) भाभिरूपलक्षितः । करः किरणम् हस्तश्च । वियोगी विरहिः
(वियोक्तुं शीलमस्येति) विषयश्च । व्यापत्तिर्विनाशः । वैराग्यम् विगत-
रक्तता विषयस्मृत्तिहारार्हित्यञ्च । विशदः शुभः शुद्धश्च । पितृवनम्
'शमयानम् । अत्र योगिधर्मसमादोपात् स्थितापि समासोक्तिरतिस्फुटत्वात्
प्रकाशकता नोक्तेति प्रदीपः । वस्तुतः व्योम्नीति भाभिरिति च विशेषणम्
व्योमिनि न सम्भवतीति नात्र समासोक्तिरिति । पितृवन इव व्योम्नीपि
आधारवोरुपमासत्त्वात् तारापरिकरकपालोत्पत्त्यापि आधेयवोरुपमेव नष्ट
रूपकम् । अत्र प्रथमचरणे उपमावरुपकबोधनवोरेषोपादानं न समीचीन-
मिति विभावनीयम् ।

उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र मुख्यवत्
अङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते (२१२) । कलङ्क एवाक्षयलयमिति-
रूपकपरिग्रहे (२२३) करष्टतत्त्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते,
अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपम् अक्षयलयमेव मुख्य-
तयाऽवगम्यते, तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी

(२२२) कलितवैराग्यविषय इति श्लेषः, विद्योगिव्यापरोरिवेतुमेकासुप-
करोति, उक्तश्लेषसमधिगतविषयनिस्सृष्टरूपद्वितीयार्थसम्बन्धेऽत्र उल्लेखायाः
प्रवृत्तेः । तथा च उल्लेखायां स श्लेषः उपक्रियते, तथा श्लेषस्य समर्थनेन श्लेष-
कृतवचनत्कारस्यातिशयनात् । एवं जटाभाभिर्भाभिरिति पितृव्येन इव
व्योम्नीति च उपमा, करष्टतत्त्वज्ञानवलय इति रूपकं, ते च श्लेषोत्प्रेक्षे-
इति चत्वार एवाङ्गाराचन्द्रस्य योगित्वप्रत्यायने परस्परसुपकुर्वन्ति, सका-
रणवैराग्यसहितेन जटादिधारणेन, जटादिधारणसहितेन वा सकारणेन
वैराग्येण चन्द्रस्य योगित्वं सुष्ठु समर्पितं भवतीति । पितृव्येन इव
व्योम्नीत्युपमायां तारापरिकरकपालेत्युपमा अङ्गमिति अत्र उपमासूत्रै-
वोपमानं सङ्कर इति । केचित्तु अत्रापि इममेव सङ्करमाहुः ।

(२२३) कलङ्क एवाक्षयलयमिति कलङ्कोऽक्षयलयमिवेति बोधयैरूपस्यापि
समासस्य सम्भवेन किम् करष्टतत्त्वज्ञानवलयमित्यत्रांशे वक्ष्यमाणोऽनयोः
सन्देहसङ्करः उत रूपकमेवेति संशयं निराकरोति कलङ्क इति । इदमत्र
निराकरणम्, अङ्गङ्गाराचमेकतरसाधकसाधकप्रमाणाभावे एव सन्देह-
सङ्करो भवति, न चात्र तथा, करष्टतेतिविशेषणस्यैव रूपकसाधकत्वात्,
तथा हि उपमायाम् (चन्द्रसदृशं सुखम् इति शीत्या) सादृश्यांशे उपमानं
विशेषणीकत्वं उपमेयमेव प्राधान्येन विशेष्यत्वेन निर्दिश्यते इति उपमेये
सुखतया सम्भवदेव विशेषणसुपादीयते, रूपको ह (चन्द्र एव सुखमिति शीत्या)
उपमेयाभादेन उपमेयं तिरोधाय उपमानमेव प्राधान्येन विशेष्यतया
निर्दिश्यते इति उपमाने सुखतया अन्यवययोग्यमेव विशेषणसुपादीयते,
तत्र विशेषणम् उपमेये कथञ्चिदुपचर्यते इति निबन्धः, एवञ्च प्रकृते

प्रसिद्धिः; श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव
प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते, शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य
मूर्त्यैव उद्धहनात्; 'कलङ्कोऽश्वलयमिवेति तु उपमायां
कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः, नचास्य करधृतत्वं तत्त्वतो-
ऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्थात् ।

एवंरूपस्य सङ्करः शब्दालङ्कारयोरपि परिदृश्यते । यथा,-
राजति तट्टीयमभिहत-दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।
गजता च यूथमविरत-दान-वरा साऽतिपाति सारा वनदा॥(२२४)

करधृतत्वविशेषणम् उपमानोभूतेऽश्वलये एव मुख्यतया सम्भवत् रूपकमेव
याच्यते । तथा सति हि अश्वलये उपमाने मुख्ये अर्थे करधृतत्वं मुख्यतयैव
अन्वेति । उपमाङ्गीकारे तु कलङ्कस्य मुख्यतया प्रतीतौ तस्य करधृतत्वं
नासम्भवीति कदापि मुख्यतयाऽन्वयो न स्थात् । इत्येवम् अश्वलये कर-
धृतत्वस्य मुख्यतयान्वयविज्ञौ पश्चात् कलङ्के उपचारात् कथञ्चित् कर-
धृत्वसुपपादनीयं, तथाहि, करयद्श्लेषवशादुपस्थितस्य किरणस्य कलङ्का-
धारमण्डलसाम्प्रिध्यसम्बन्धेन कलङ्काधारत्वसुपचर्यते इति । श्लेषच्छायेति,
किरणधृतरूपद्वितीयार्थस्य असङ्गपतया प्ररोहाभावात् वास्तविको नातः श्लेष
इति श्लेषच्छायेत्युक्तम् । प्रत्यासत्त्यां कलङ्काधारमण्डलस्य साम्प्रिध्यसम्बन्धेन ।
उपचर्य आरोप्य । मूर्त्या मण्डलात्मकेन शरीरेण । उत्कटतया मुख्यतया
प्राधान्येन ।

(२२४) अभिहतोऽभिघातं प्राप्तः दानवानां रासः सिंहनादशब्दो
यस्मात् सा अभिहतदानवरासा । अतिपाती शीघ्रगामी सारावच
(आरावेण शब्देन सहितः) नदो यस्यास् सा अतिपाति-साराव-नदा । सा
गजता (गजसङ्घः) यूथम् (सङ्घसङ्घः) अतिपाति (अतिशयम् रणति)
चेत्यन्वयः । अविरतेन दानेन (मदजलेन) वरा (श्रेष्ठा) अविरतदान-
वरा । सारा वल्लिवा । वनदा (वनं द्युतिं प्रशङ्कयति) वनच्छिखिका ।

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च (२२५) चित्तभेदः पादद्वय-
गते परस्परामेक्षे ॥

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनित्यः ॥५४॥

द्वयोर्वह्नीनां वा अलङ्काराणाम् एकल समावेशेऽपि
विरोधात् न (२२६) यत् युगपदवस्थानं, नचैकतरस्य परिग्रहे
साधकं, तदितरस्य परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परि-
गृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करः, समुच्चयेन
सङ्करस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्,-

जह गहिरो जह रञ्जणगिम्भरो

जह अ गिम्भलच्छाओ ।

(२२५) अत्र द्वितीयवर्त्यपादयोः प्रथमाक्षरभारभ्य अनुलोमेन
(अनुक्रमेण) पाठे यादृशी पदावली, तयोरन्याक्षरमादाय प्रतिलोमेन
(व्युत्क्रमेण) पाठेऽपि तादृश्येवायातीति । पादद्वयगतश्च पादद्वयगतश्चेति-
रीत्या एकशेषे 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्वतरस्याम्' (१।२।६६ पा० सू०),
इत्यङ्गेन लोपमेव सिध्यते, अतः पादद्वयगते इति नपुंसकतोपपत्तिः, एवं
परम् । पादद्वयकानुलोमप्रतिलोमयोः प्रत्येकमेव दुष्करतया विदग्धमनोऽनु-
रञ्जकम्, तयोः साहित्यन्तु सुतरामतिशयेन विदग्धमनोऽनुरञ्जकमिति
परस्परसादृश्यातिशये परस्परामेक्षेते इत्यभिप्रायः ।

(२२६) विरोधात् अहिनकुलद्वयोरिव एकतावस्थानासङ्गसमावृत्तात् ।
समुच्चयेन 'एकस्य च' इत्यत्र चकारेण । आक्षेपात् पूर्वकारिकातोऽनुवृत्तेः ।
तथाच 'एकस्य च' इत्यत्र चकारः 'अक्षिप्तः' इत्यनेनापि ।

तच्च किं विधिना एसो

‘सरसवाणिअभो जहणिही वा किअो (२१७) ॥

अत्र, समुद्धे प्रस्तुते, (विशेषणसाध्याहप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किम् (अभेरप्रस्तुतस्य सुखेन, कस्यापि लब्धमगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशंसा?—इति सन्देहः । यथा वा,

नयनानन्ददायीन्द्रोर्विष्वमेतत्प्रसीदति ।

अधुना विनिवृत्ताश्रमविशीर्थमिदन्तमः ? ॥

अत्र, किं, (कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्गान्तरेण अभिधानात् (२१८)) पर्यायोक्तम्, उत, (वदनस्येन्दुविष्वतया अभ्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकं, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां (२१८))

(२१७) यथा नभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलः ॥

यथा किं विधिना एवः सरसपानीयको जहनिर्भरे कृतः ? ॥

इति वं० । इदमप्यसौ सरसपानीययन्त्रेण परोपभोग्यस्तुल्यम् जहति इति भवेत्तरः ।

(२१८) कामस्य उद्दीपकोऽयं कावः इत्युक्त्वा अस्मिन् कावे चन्द्र-विष्वं नयनानन्ददायित्वमेव भङ्गान्तरेण कथनात् ; नयनानन्ददायिचन्द्र-विष्वन्तं कामोद्दीपकत्वनिवृत्तचित्ति एकतरस्य प्रतिपादने अन्यतरस्य प्रतीति-र्भवतीति । एतेन ईदृशमपि पर्यायोक्तं भवतीत्यावाति ।

(२१९) वृत्तञ्चवार्धक-वकारादिकल्पनया विष्वं प्रसीदति, एतद्वज्रञ्च प्रसीदतीति विवक्षायाम् एकतरस्यैव प्रकृतत्वे दीपकम्, कमरीरेव प्रकृतत्वे तत्त्वव्यतिरेकः । प्रकोपवचने वर्धनीये इति वचः । विष्वपक्षे कावा विष्, तनोऽन्वकारः । वज्रपक्षे कावा अभिधानः, तनो विरहजन्यपूदना ।

दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किन्तु (प्रदोषसमये विशेषण-
साध्यादाननस्यावगतौ) समासोक्तिः, (आशोखितं सुख-
नैर्मल्यप्रस्थावात्) अपस्तुतप्रशंसा?—इति वद्वनां सन्देहादयमेव
सङ्करः ।

यत्तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य
निश्चयात् न संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) ।
दोषोऽपि बाधकत्वं (प्रतिकूलता) । तत्र .

सौभाग्यं वितनोति वक्ता यशिनो ज्योत्स्नेः हासद्युतिः ।
—इत्यत्र सुखतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे (२३०)
एवानुकूलं भवति इत्युपमायाः साधकं, यशिनि तु न तथा
प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्य अपाधकता ।

वक्त्रेन्दो तव सत्यं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ।

—इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं (२३१) न तु वक्त्रस्य प्रतिकूल-
मिति रूपकस्य साधकता प्रतिपद्यते, न उपमाया बाधकताम् ।

(२३०) वक्त्रे विशेष्यतया वक्त्रे प्रतीते, वक्त्रस्य प्रधानतया प्रतीक्षा-
विति वाच्यं, एवं 'यशिनि' इत्यत्रापि 'बोध्य' । तथा आनुकूल्याद्वक्ष्येण ।
हासद्युतेः वक्त्रे सुखतयैवान्वयसम्भवात् हासद्युतिर्वक्त्रस्य प्रतीतौ यथा
अनुकूलता, न तथा यशिनः प्रतीतौ प्रतिकूलता, हासपदस्य निरुपपन्न-
परिचयस्य कथञ्चित् यशिन्यपि अन्वयसम्भवात् ।

(२३१) यथा 'अपरः पण्डितः' इत्यत्र पण्डितस्य विशेषणम्
अपरत्वं पण्डितान्तरस्य पूर्वोक्ततां प्रत्यावयति, तथा 'अपरः शीतांशुः'—
इत्यत्र चन्द्रस्य विशेषणतया उपात्तम् अपरत्वं चन्द्रान्तरस्य पूर्वोक्ततां प्रत्याव-
यति ; चन्द्राक्षरस्य पूर्वोक्तत्वस्य 'वक्त्रेन्दो' इत्यत्र रूपकं इव भवति,

राजनारक्षणं कश्चीत्यामपि कृतिः निर्भरम् ।

-इत्थत्वं पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सहृदयं प्रति परमेष्वस्य-
प्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासम्भवात् ।

पादाभ्युच्चं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमभिकायाः ।

-इत्थत्वं मञ्जीरशिञ्जितम् अभ्युच्चं प्रतिकूलम्, असम्भवादिति
रूपकस्य बाधकं, न तु (२३२), पादेऽनुकूलमित्युपमायाः
साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षया उत्कट-
त्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् #
स्तुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्घ्युतिद्वयम् ।

व्यवस्थितञ्च,

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया, यत्, उभावपि शब्दार्था-

तत्रैव उपमानस्य चन्द्रस्य प्रधानतया प्रतीतिरिति । न च चन्द्रस्य प्रति-
कूलमिति, सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमभ्युपगम्य वक्तृपदसामिध्यात् अपर-
शब्दस्य प्रामाण्येनैव अपर इति सहृदित्वस्यार्थस्यापि कल्पनसम्भवात् ।

(२३२) ननु मञ्जीरशिञ्जितं यथा अभ्युच्चप्रतिकूलत्वेन बाधकतया
व्यपदिश्यते, तथा पादेऽनुकूलत्वेन साधकतयापि कथं न व्यपदिश्यते इति
यद्वा निराकरणेति नत्विति । इदमत्र निराकरणम्, प्राधान्यं हि व्यपदेश-
नियामकं, प्राधान्येन व्यपदेशो भवन्मिति नियमात्, प्राधान्यस्य वक्तव्यम्,
प्रकृते च (स्वपरत्वरूपत्वात् परपक्षनिराकरणत्वेन) व्यपदेशसाधनात् रूपक-
बाधनस्यैव वक्तव्यत्वमिति बाधकतयैव व्यपदेशो युक्त इति । विशेषे विधानस्य
(प्रकृते पादेऽनुकूलत्वविधुनरूपस्य रूपकस्य) । इत्यपमर्दिनः निराकर्तुः ।
तदपेक्षया उपमासाधकपेक्षया । उत्कटत्वेन वक्तव्यस्य ।

सङ्कारो (२३३) व्यवस्थां समसादयतः, सोऽव्ययः सङ्कारः ।
उदाहरणम्,-

स्फोटोत्सवत्किरण-केसर-सूर्यविक्र-
विशीर्ष-कर्णिकमधो दिवसारविन्दम् ।
शिष्टाष्टदिन्दल-कलाप-मुषावतार-
ब्रह्मान्वत्कारमधुपावलि सद्युकोच ॥
अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकादुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥५५॥

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया, सन्देहेन, एकपदप्रतिपाद्य-
तया च व्यवस्थितत्वाच्चिप्रकार एव सङ्कारो व्याकृतः । प्रकारा-
न्तरेण तु (२३४) न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रभेदाना-
मिति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलङ्काराः ॥

(२३३) शब्दार्थालङ्कारावित्युपलक्षणम्, 'बालकस्योऽलङ्कारोऽसंज्ञः' इत्यादौ शब्दालङ्कारयोरनुपासयसकयोः, 'वत्तारविन्दमधुलव्यसमुप्रास-
धावन्वमी वकुलवकुलकुलमध्ये' इत्यादावर्थाङ्कारयोः रूपकातिशयोक्त्यो-
पक्रमेण सङ्कारोऽवधेयः ।

(२३४) "संखडिरिति चिन्तेया सर्वाङ्गकारसङ्कारः ।

सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिविधा ॥ १ ॥

विभक्तव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यता काश्चिदर्थोऽर्थेव 'च' ।

व्यङ्ग्यता कीदृशवत्प्रांशुपानीयवत् सो

व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यता संखडिरिति संखडिर्व्यङ्ग्यते ।

विभक्तव्यङ्ग्यवत्तन् नात्रालङ्कारसंखडिः ।

-इति भोलरानोक्तप्रकारेण ।

कुतः पुनरेव निवृत्तौ तदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाति-
शयहेतुत्वे कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्च उभ-
यस्य ?—इति चेत् । उक्तम् [२०७४०] अत्र, यथा काव्ये दोष-
गुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यति-
रेकावेव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात्, ततश्च योऽलङ्कारो
यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यते-
इति, एवञ्च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकञ्च उभयो-
र्भावाभावानुविधायितया उभयालङ्कारौ, तथा शब्दहेतुका-
र्थान्तरभ्यासप्रभृतयोऽपि (२३५) द्रष्टव्याः, अर्थस्य तु तत्र
वैचित्त्यम् उक्ततया प्रतिभासते इति वाच्यालङ्कारमध्ये
वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः । ‘योऽलङ्कारो यदाश्रितः
स तदलङ्कारः’ इत्यपि कल्पनायाम् (२३६) अन्वयव्यतिरेकावेव
समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-
भावस्याभावादित्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्पर-
व्यतिरेको ज्यायान् ॥

(२३५) उक्तादवति शोभञ्च प्रीतिं सञ्चयनाश्रितः ।

ननु दालिप्यसम्पन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ इति दालिप्यशब्द-
सूत्रोऽर्थान्तरम्भासः । प्रभृतिपदात् ‘सकलकथं दुरमेतत् जातम्’-इत्युपमा-
दीनां संयुक्तः ।

(२३६) अलङ्कारवर्त्यलङ्काराद्यनिवृत्तयाम् । तद्वान्वयम्, यत् तादर्थ्यं
अन्वयव्यतिरेकस्य यत् आश्रयणम् । विशिष्टस्य विशेषणतः निवृत्तस्य
प्रविष्टमेति वाच्यम् । आश्रयणाश्रयिभावस्य आश्रयणोपेक्षमाणस्य । अभावा-
दिति सम्भावनाविच्छिन्नस्य उल्लेखादेरात्मादिगतत्वेनाश्रयिभावविच्छेदात् ।
परस्परव्यतिरेकोऽन्वयभेदः ।

एषां दोषा यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन ।

उक्तोऽन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः ॥५६॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्धभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधः
(२३७) इति ये त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धताम्,
अपुष्टार्थत्वं, प्रतिशूलवर्ण्यताश्च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति,
तत्स्वभावत्वात् ।

क्रमेणोदाहरणम्,-

चक्री चक्रारपङ्क्तिं, हरिरपि च हरीन्, धूर्जटिर्धूर्जजान्ताम्,
अर्धं नक्षत्रनायोऽरुणमपि वरुणः, कूबरारं कुबेरः ।

रंघः सङ्घः सुराणां, जगदुपलतये नित्ययुक्तस्य यस्य
सौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः (२३८) ॥

अत्र कर्तृकर्म्मप्रतिनियमेन (२३९) स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव
कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

भण्य, तद्वणि, रमणमन्दिर, -मानन्दस्यन्दि-सुन्दरेन्दुसुखि ।

यदि सखीलोकापिनि, गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥

अनुरणमणिमेषल, -मविरलमिच्छान-मञ्जु-मञ्जीरम् ।

परिसरणमरणचरणे, रणरणकमकारणं कुरुते (२४०) ॥

(२३७) वृत्तेः उपनागरिकादेः (१८५ पृ०), विरोधः प्रतिशूलता ।

(२३८) अत्र चक्र-चक्र-चक्र-चक्र-रंघः-सङ्घः क्रमेण श्रीवच-
वानुवच-चक्र-जगन्वर-वेगार्थकाः । हरिरिन्द्रः । हरीन् चक्रान् ।

(२३९) चक्री चक्रारपङ्क्तिं सौतीति टीका ।

(२४०) मानन्दमननाव कृतावधारणां प्रति उपनावकसौक्तिरिवम् ।
उगमिदं । हे तद्वणि, यदि रमणमन्दिरं गच्छसि, तत् (तदा) त्वदीयं

अत्र वाच्यस्य त्रिजिह्वाभावं न किञ्चिदपि आशयं कर्तव्यते
-इत्यपुष्टार्थतया नुप्रासस्य वैफल्यम् (२४१) ।

अकण्ठोत्कण्ठयेति [१२६ पृ०], अत्र शृङ्गारे पशुष-
वणीडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या (२४२) विरुध्यते इति पशुषानु-
प्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्ण्यतैव वृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्वयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा,
भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भाः, ग्राहावकीर्ण्येव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेत्, प्रसभं स-दम्भाः (२४३) ॥

उपमायाम्, उपमानस्य जाति-प्रमाण-गतन्यूनत्वम्,
अधिकता वा तादृशी अनुव्रितार्थत्वं दोषः ; धर्माश्रये तु
न्यूनाधिक्ये यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वञ्च न व्यभिचरतः ।
क्रमेणोदाहरणम्,-

आण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् । [जा० न्य०]

वक्रिस्तुलिङ्ग इव भानुरयं चक्राक्षि । [प्र० न्य०]

परिसरणम् (गमनम्) मे (सम) अकारणं (निमित्तं विना) रणरणकम्
(उत्कण्ठाम्) किम् (कथं) कुरुते, (तत्) भण (वद) इत्यन्वय इति चन्द्रिका ।

(२४१) अत्र विरुध्यविशेषाणि अत्रोत्पन्नविशेषादिविज्ञा-
दीनि, 'त्वदीयं परिसरणमकारणं रणरणकं कुरुते'-इति-वाच्यार्थस्य,
तेन व्याख्या भाविविरुद्धस्य च न किञ्चिदप्युक्तरे पक्षे, केवलमनुप्रासार्थमेव
तानुप्रासातीति भावः ।

(२४२) अटमोऽज्ञासोऽनुसारेण ।

(२४३) सदम्भा इति पदजनस्य यथाक्रमसिद्धस्य कृतम्, -तेजोविशेष-
वर्ण्यः, वसीचीनजडा, दुष्टमित्रजनकृष्णकृष्णवेति ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

सुगादौ भगवान् वेधा विनिर्मितुरिव प्रजाः ॥ [जा० अ०]

पातालमिव ते नाभिः सनौ स्थितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥ [प्र० अ०]

अत्र चाण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थितः
(२४४) इत्यनुचितार्थता ।

संमुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागास्त्रिष्ट इवांशुमान् ॥ [ध० न्य०]

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयसङ्घिञ्जणो धर्मः केनापि
पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

सपीतवासाः प्रगृहीतशङ्को

मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतक्रदेन्द्रायुधवान्निशायां

संलज्जमानः शशिनेव मेघः ॥ [ध० अ०]

अत्रोपमेयस्य (२४५) शङ्कादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमति-
रिच्यते इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि (२४६) उपमानोपमेययोः साधारणं

चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वया-

(२४४) निन्दोपहासादिप्रतीतेरिति प्रदीपः ।

(२४५) उपमेयस्य श्रीकृष्णस्य ।

(२४६) साधारणधर्मवाचकपदस्य, विभिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोप-
मेयवाचकपदयोरेकतरानुसारिलिङ्गवचनत्वे, विभिन्नलिङ्गं भिन्नवचनञ्चेति
दोषद्वयं भोजराजादिरुम्भतम्, तद्हीनता, यद्वाचकलिङ्गवचनानुसारि

वगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीय-
मानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमभिर्वाहाद्
अस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा,

चिन्तारत्नमिव चुरतोऽपि करतो धिक् मन्दभाग्यस्तु मे । [चि० भ०]

यत्तवो भविता देव, शुद्धाः, कुलबधूरिष । [व० भ०]

यत् तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः, सामान्याभिधायि पदं
स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्तैतद्दूषणावतारः, उभयत्रापि
अस्य अनुगमश्चमस्वभावत्वात् (२४७) ।

साधर्म्यवाचकं यत् पदं स्यात्, तेनैव तस्यान्वयः स्यात्, न तूभाभ्यामपि ;
विशेषणविशेष्यभावान्वये समानलिङ्गवचनयोस्तन्त्रत्वात्, उभयत्र (उपमानो-
पमेययोः) अन्वयाभावे च तस्य साधर्म्यत्वमेव व्याज्येत, तत्स्वरूपत्वात्
तस्य, तदभावे च कष्टमुपमा ? उपमास्तस्य साधारणधर्मस्य एकत्र (उपमेये
उपमाने वा) अन्वयवशेन, अपरत्र च प्रतीतिवशेन सम्बन्धमङ्गीकृत्य
उपमानिर्व्याप्तुं न सम्यक्, सर्वत्र भ्रष्टिति प्रतीत्यनुदयादिति । एतच्च
दोषद्वयं भग्नप्रक्रमतायामेवान्भवति, उक्तरीत्या उपमाने प्रतीयमानतया
वाच्यतया वा उपक्रान्तस्य साधर्म्यस्य उपमेये तदन्यथा (वाच्यतया
प्रतीयमानतया वा) उपसंहार इति प्रकाशयन्माम् ।

(२४७) भोजराजादयस्तु, पर्यायान्तराभावे लिङ्गवचनभेदोऽपि
न दोषाय इत्याहुः, यथा,

यस्य त्रिवर्गं चानि दिनान्यदयानि यानि च ।

स कोऽकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

एतत् भस्त्रायाः पर्यायान्तराभावादिति । इष्टिनापि

“न लिङ्गवचने भिन्ने न स्त्रीनाधिकतापि वा ।

उपमादूषणायात्वं यत्रोद्देशे न भीकताम् ॥

प्राणा इव प्रविश्यां मे, विद्या धनमिवाप्यर्जिता ।

यथा,-

गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः । [वि० भे०]

तद्देशोऽसहयोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभ्यतः (२४८) ।

दधते च परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ [व० भे०]

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा (२४९) प्रतीतिरस्त्वलित-
रूपतया विभ्रमन्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव
व्याप्तः । यथा,-

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुसुदत्तौ ।

पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुरा आपेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तमूर्त्तिः

कौस्तुभरागश्चिरस्मरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥

अत्र, लता विभ्राजते नतु विभ्राजसे इति संश्लोध्यमान-

भवानिव मङ्गीपाल, देवराजी विराजते ॥

अलङ्कारपतः कलामारोढुं तेजसा नृप ।” इत्यनेनैवोऽर्थोऽङ्गीकृतः ।

(२४८) मधुरतया भूतः पूरितः, पक्षे मधुरतां धारयन्ति वे, वे
मधुरताभ्यतः । दधते इति दध-घाञ्-धात्वोरेकवचनबहुवचनद्विप्रत्ययम् ।

(२४९) काको भूतमविध्यदर्शनानुरूपः । पुरुषः प्रथममध्यमोत्तम-
रूपः । विधिः प्रवर्तनादिरूपः विष्णोर्दिप्रत्ययार्थः । तथा कालादीनामैकस्यैव
इव । अस्त्वलितरूपतया अपरिवर्तितस्वरूपेण । विभ्रान्तिं परिसमाप्तिम् ।
प्रथमं यथा रूपमानं प्रतीयते, चरमं तथा भोपमेवं प्रतीयते इति स्थूलार्थः ।

निष्ठस्य परभागस्य (२५०) असम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासात्
पुरुषभेदः ।

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ।-इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न
तु प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विभेः । एयञ्जातीयकस्य
च अन्यस्यार्थस्य (२५१) उपमानगतस्यासम्भवाद्विध्यादिभेदः ॥

‘ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं धर्मान्तरम् उपादाय
पर्यवसितायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्धान्
कश्चित्कालभेदोऽस्ति (२५२) । यत्राप्युपात्तेनैव (२५३)
सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा, युधिष्ठिर इवायं
सत्यं वदतीति, तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवादप्रयं सत्यं वदतीति
प्रतिपत्त्यग्रामहे (२५४) । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न
पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम्, रैपोधं पुष्पातीतिवत् युधिष्ठिर इव

(२५०) परभागस्य विभ्राजसे इति क्रियाशेषांशभूतस्य से-प्रत्ययस्य
व्यत्यासात् परिवर्त्तनात् ।

(२५१) ‘चिरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयो मुनिर्विधा’ इत्याशीर्वादादि-
रूपस्य ।

(२५२) काम इव सुन्दरः स रराज इत्यादौ, काम इव स रराजे-
त्यादौ च यथाक्रमं उच्चारितं प्रतीयमानञ्च सौन्दर्यरूपं धर्मान्तरमवलम्ब्य
उपमा प्रतीयते, रराजेति क्रिया च उपमेये तस्मिन्नेव अन्वेति, न तदुप-
मानिभूते नामोऽपीति सप्तदायार्थः ।

(२५३) यत्र साधारणधर्मान्तरासत्त्वस्ये । उपात्तेनैव भिन्नकाळादि-
तया प्रतिपादितेनैव ।

(२५४) तथा च सत्यं वदतीति न साधारणधर्मावयवम् किन्तु
प्रतीयमानं सत्यवादीति पदम् ।

सत्यवदमेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात् (२५५) । सत्यम्
एतत्, किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा
निरवद्यम्, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिविधातात् (२५६) इति,
सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासम्भवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव
पर्यवस्यतः । यथा,-

ग्रथाति काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् । [वृषा०]

अत्र काव्यस्य शशिना, अर्थानाञ्च रश्मिभिः साधर्म्यं
कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः

शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वलप्रमाना इव वारिधारा

दिनार्द्धभाजः परिवेशिणोऽर्कात् ॥ [अस०]

अत्रापि ज्वलन्त्योऽसुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न
सम्भवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ॥

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं भ्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं

(२५५) रंपोषं पुष्पातीत्यत्र यथा (काशिकान्यासकारादिमते) धनु-
करणक्रपोषणाभिन्ना पुष्टिरितरीत्या धात्वर्थस्य सामा यविशेषभावेन विशेषे-
षणविशेष्यभावाच्च पौनरुक्त्यम्, तथात्वापीति । एवमेव निदर्शनम् । अत्र
युधिष्ठिर इवेत्यनेन सत्यवदनस्यभावत्वं प्रतीयते ।

(२५६) प्रस्तुतस्य प्राकरणिकस्य वस्तुनः उपमायाः । साधर्म्यस्य
भेदतिप्रतीत्यनुदयेन प्रतीतेरित्यस्य रूपो विधातः ।

सहन्ते, न यथाशब्दोऽपि, केवलस्य (२५७) अस्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा,-

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् सुकुलं मेचकोपमम् ।

नारीलोचनचातुर्य-शङ्कासङ्कुचितं यथा ॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यं (२५८), तत्त्वमर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं, तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य, अनुचितार्थतैव दोषः । यथा,-

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने समत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न सम्भवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्विणा परिव्राणं, सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्त्वमर्थनार्यां यत्नः (२५९) ।

(२५७) केवलस्य पदान्तरावसृष्टस्य, समसस्य तु यथोचितवचार्थादुप-
लब्धार्थत्वमप्येवेति सहेचरः ।

(२५८) निरुपाख्यम् अखीकम् गगनकुसुमादि, तत्प्रख्यं तत्तद्व्यस्यम् ।
निर्विषयत्वम् (अनन्तरोक्तस्वरूपम्) निर्विषयत्वं नाम दूषणम् । एतस्य
अर्थान्तरव्यासस्य ।

(२५९) अनुपपत्तिनिवारणार्थं हि अर्थान्तरमुपगच्छते, न आलातुप-
पत्तिः अनवधारितस्वरूपत्वादस्य ; निश्चितस्वरूपस्यैव हि उपपादनं संज्ञित-
मिति । यत्नं तु अतात्त्विकमपि कविप्रौढोक्त्वा निश्चितस्वरूपम्, तत्र
“सुचितवक्त्रालङ्कारार्थम्” (१०८४०) इत्यादौ अतात्त्विकस्यापि समर्थनं
न दोषावेति बोध्यम् ।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमान-
विशेषं प्रकाशयतीति तस्यात् पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात्
अनुपादेयत्वं यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा (२६०)
दोषः । यथा,-

सृशति तिग्मरुचौ ककुभः करै-

दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अ-तनु-मान-परिग्रहया स्थितम्

रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया ॥

अत्र तिग्मरुचेः ककुभाश्च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्ति-
विशेषपरिग्रहेण (२६१) च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः,
तथा ग्रीष्मादिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वं भविष्यतीति
किं दयितवेति स्वशब्दोपादानेन । श्लेषोपमायास्तु (२६२) स
विषयः, यत्र उपमानस्योपादानमन्तरेण, साधारण्येऽपि
विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः, यथा,

स्वयञ्च पल्लवातान्त्रभास्त्करविराजिता ।

प्रभातसन्धेवास्त्रापफललुब्धे हितप्रदा ॥ -इति ॥

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनयैव रीत्या प्रतीतं न
पुनःप्रयोगेण कदर्थतां नेयम् ।

(२६१) प्रतीतस्यापि पुनरुपादानं, न प्रस्तुतार्थं पुष्पातीत्यपुष्टार्थत्वम् ।
“यदि अर्थतः प्रतीतस्यापि उपादाने पुनरुक्तिस्तदा अर्थपुनरुक्तत्वं दोषः”
इति प्रदीपः ।

(२६३) व्यक्तिविशेषः पुंस्त्रीलिङ्गविशेषः । व्यक्तिः प्रतीतिः ।

(२६२) नन्वत्र श्लेषोपमाव स्यादित्यत्र आह ‘श्लेषेति । साधारण्य-
विशेषणवशात् कुत्र तथा उपमाप्रतीतिः कुत्र नेत्यत्र सङ्गदय एव प्रमायम् ।

यथा,-

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते,

मध्ये-वारिधि वा वसंसृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिक् सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानावृष्टतत्त्वान्तरम् (२६३) ॥

अत्र, अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत-विशिष्ट-सामान्य-द्वारेण (२६४)

अभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनः कथनम् ।

तदेतेऽलङ्कारदोषाः यथासम्भविनोऽन्येऽप्येवञ्चातीयकाः

(२६५) पूर्वोक्तयैव दोषजात्या अन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रति-

पादनमर्हतीति "

सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम

दशम उल्लासः ॥

॥ समाप्तश्चायं श्रीमम्मटभट्टकतः काव्यप्रकाशः ॥

(२६३) गृणमणिः काचादिमणिः प्रवालं वा । इवेत्यस्य सामान्य-
मित्यनेनान्वयः । मध्ये वा धुरि वेति कचित् पाठः ।

(२६४) अप्रस्तुतं यद् विशिष्टम् (अःकृतेष्वित्यादिप्रियेषणयुक्तम्)
सामान्यं, तद्वारेण तन्मुखेन ; धिक् सामान्यमित्यनेनैवेत्यर्थः ।

(२६५) समासोक्तौ न युक्ते नायकव्याहारसमारोपः, उपमायां
उपमाविच्छेदोक्तिः, एवं विशेषे निन्नाधारयोर्विरोधवर्णनमित्यलङ्कारातीयकाः ।
एतेऽनुविधायार्थत्वाद्वा अन्तर्भावमर्हन्ति । इत्यास्तां विहरः ।

अत्रैव शिवम् ।

सम्पूर्णमिदं श्रीमद्देशचन्द्रन्यायरत्नसङ्कलिततात्पर्यविवरणम् ॥

कलिकातासंस्कृतविद्यालयः

संवत् १८४२ । खृ० अब्दः १८८६ ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२४	विभावादि सम्मलन	विभावादिसम्मलन
४	१८	एतन्मूलकसन्देह	एतन्मूलकसन्देह
४	२२	प्राधानीभूत	प्राधानीभूत
४	२३	निर्यासः	निर्यासः
८	६	अतर्भेदो	अतर्भेदो
८	८	खड्ग	खड्ग
१०	१५	व्यावृत्तिदर्शनाच्च	व्यावृत्तिदर्शनाच्च
११	२१	असम्भवादिति	असम्भवादिति
१२	२३	स्वरूपसुव्यायं	स्वरूपसुव्यायं
१२	२३	ताटस्थं	ताटस्थम्
१३	१३	असत्याश्चाभेद	असत्याश्चाभेद
१४	२४	जायादि	जाड्यादि
१५	१८	इदं यन्देन	इदं यन्देन
१८	२२	विषयेन	विषयेण
२३	१५	अमखेद	अमखेद
२५	१०	भणामि	भणामि
२५	२०	गुरुजन परवश	गुरुजनपरवश
२५	२०	भनामि	भणामि
२६	१८	द्वयोः	द्वयोः
२७	५	तिरस्कृतम्	तिरस्कृतम्
२७	७	यत् सः	यत् सः
२८	१	परितामितम्	परिणामितम्

ट्टस्थ	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८	१०	सुखित्मास्त्र	सुखित्मास्त्र
२८	११	अनुपयुज्यमानत्वान्	अनुपयुज्यमानत्वाङ्
२९	४	क्रमव्यङ्ग्यो	क्रमव्यङ्ग्यो
३०	१३	तैर्विभावाद्यैः	तैर्विभावाद्यैः
३३	२	शब्द	शब्द
३३	१६	चर्व्यभाणः	चर्व्यभाणः
३३	२०	च मत्कार	चमत्कार
३५	८	पाठवं	पाठवं
३५	१०	परित्यागः	परित्यागः
३५	२५	खकीयत्वेन	खकीयत्वेन
३६	५	ह्रीरेवोदीयात्	ह्रीरेवोदीयात्
३६	९०	खीकर्सव्यः	खीकर्सव्यः
३६	१८	प्रभाता	प्रभाता
३६	२६	कत्त्रां	कत्त्रां
३७	१२	खाकाग	खाकार
३८	१६	रतेरास्त्रादः	रतेरास्त्रादः
३८	१६	स्थितायाः	स्थितायाः
३८	१६	एवेत्यनयोर्भेदः	एवेत्यनयोर्भेदः
३९	२२	निर्विकल्पमत्त्व	निर्विकल्पकत्व
४०	२१	पाषाणभेदकास्त्रं	पाषाणभेदकास्त्रं
४०	२१	यस्या सा	यस्याः सा
४१	१७	निर्दिष्टः	निर्दिष्टः
४३	१०	इत्वं	इत्वं
४५	१५	दिवासाः	दिवासाः
४६	३	कान्ताविषया	कान्ताविषया
४६	१९	काककूटस्य	कालकूटस्य
४८	२	॥ ३५ ॥	॥ ३६ ॥
५०	१९	जठरं	जरठं

पृष्ठसंख्या	पङ्क्तौ	अशुबन्तु	शुबन्तु
५६	१५	सम्पसरति	सम्पसरति
५६	२५	निवृत्तु	निवृत्तु
५७	४	सौर्द्ध	सौर्द्ध
५७	१७	आर्द्राद्रि	आर्द्राद्रि
५७	१८	नखक्षतादि	नखक्षतादि
५८	१८	सङ्ख्यात्	सङ्ख्यात्
६०	७	सुगन्धतथैव	सुगन्धतथैव
६२	५	सुद्धर्मज्जः	सुद्धर्मज्जः
६३	२१	स्क्रन्धप्राप्तेः	स्क्रन्धप्राप्तेः
६८	१२	तच्छस्वत्वेन	तत्सम्बन्धेन
७०	५	स्त्रिजगति	स्त्रिजगति
७१	२१	प्रातिपादिक	प्रातिपादिक
७४	४	चतुर्भिर्गुणैः	चतुर्भिर्गुणैः
७५	२	खेन्द्वः	खेन्द्वः
७५	१२	अपकर्षा	अपकर्षा
७७	१	एव	एवं
७८	१८	कम्पने	कम्पने
८६	२१	निवृत्तमानः	निवृत्तमानः
८८	४	तच्चैष्टया	तच्चैष्टया
८९	२३	त्विति	त्विति
८९	१८	कारकानां	कारकाणां
८९	२३	'मा चास्ये'	'मा चास्ये'
८९	१०	जैमिनिता	जैमिनिता
८५	१	वावदे	वावदे
८५	१	विधे	विधे
८५	१३	अपेक्षन्ती	अपेक्षमाणा
८६	३	'द्वयं गतं	'द्वयं गतं
८६	४	कपालिनः	कपालिनः

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८८	२४	वाच्यत्वादिना	वाच्यत्वादिना
१००	१४	निर्ग्राह्यो	निर्ग्राह्यो
१०३	८	॥ २ ॥	॥ १ ॥
१०५	३	॥ २ ॥	॥ १ ॥
१०६	१८	द्वान्वतमत्वं	द्वान्वतमत्वं
११२	१०	मौर्वीहितीया	मौर्वीहितीया
११२	२४	प्रयत्निर्द्देशः	प्रयत्निर्द्देशः
११६	५	प्रकट	प्रकट
११८	२३	भावानवगम	भावानवगम
१२१	४	इत्यत्र	इत्यत्र
१२१	२३	वीप्सयां	वीप्सयां
१२४	११	च्युतसंस्कृतं	च्युतसंस्कृतं
१२४	२१	परशुना	परशुना
१२५	२१	सामान्यतो	सामान्यतो
१२७	२१	इत्यत्रैच्छिको	इत्यत्रैच्छिकः
१३०	१०	खिन्ने	खिन्ने
१३०	२३	माकाङ्क्षति	माकाङ्क्षति
१३०	२७	साकाङ्क्षस्यले	साकाङ्क्षस्यले
१३४	१	त्वमेवं सौन्दर्या	त्वमेवं सौन्दर्या
१३५	१२	यच्छब्दस्य	यच्छब्दस्य
१३६	८	प्रत्यया	प्रत्यया
१३६	२३	किसम्यर्थ	किसम्यर्थ
१३६	२४	प्रयक्त्वाक्य	प्रयक्त्वाक्य
१४४	२०	हेतुगर्भ	हेतुगर्भ
१४४	२०	स्वरूप	स्वरूप
१४४	२३	प्रयोजनान्तराभावात्	प्रयोजनान्तराभावात्
१४७	१	८३ पृ०	८३ पृ०
१४८	२०	संश्रवाः	संश्रवाः

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५१	८	आज्ञा	आज्ञा
१५१	११	केटुश्चरो	केटुश्चरो
१५३	८	१३८ पृ०	१३८ पृ०
१५३	८	विदितं	विदितं
१५३	२२	व्याक्ये	वाक्ये
१५५	१६	खिद्यते	खिद्यते
१५६	८	श्रुतिकटु	श्रुतिकटु
१५६	१७	दानार्थं	दानार्थं
१५७	१३	स्फुरति	स्फुरति
१५७	१४	कङ्कति	किङ्कति च
१५८	२४	उद्धृत	उद्धृत
१६६	२१	आखादा	आखादा
१७१	६	६४ पृ०	४८ पृ०
१७१	१२	अमरकवि	अमरकवि
१७४	२२	प्रधानः	प्रधानम्
१७५	२४	प्रधानः	प्रधानम्
१७६	८	क्रोडति	क्रोडति
१७८	१७	त्यग्निमेना	त्यग्निमेणा
१८५	६	यथोजो	यथोजो
१८६	२५	अष्टार्थत्व	अष्टार्थत्वं
१८७	२०	निदर्शकतस्तु	निदर्शनादर्शकतस्तु
१८८	९	गणः	गणः
१८८	१०	वृत्तिर्वा	वृत्तिर्वा
१८८	११	नैपुण्येन	नैपुण्येन
१८८	४	इत्याहः	इत्याहः
१८८	३	२२२ पृ० १२ पृ० ११ पृ०	१८८ पृ० ५ पृ० ११ पृ०
१८८	८	पादद्वयस्या वृत्ति	पादद्वयस्या वृत्ति
१८८	२०	यथ	यथा

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८६	२१	सानससर	सानससर
२०३	१	अवस्थेयं	अवस्थेयं
२०३	२६	अनयो	अनयोः
२०४	७	तत्प्रसादात्	तत्प्रसादात्
२०४	८	स्यान्नन्दिता	स्यान्नन्दिता
२०४	१४	यत्ने	यत्न
२०७	१०	विभक्तितया	विभक्तितया
२०८	१	क्रियासाम्य	क्रियासाम्ये
२०८	१८	समाधात्ते	समाधात्ते
२१३	१	स्तव	स्तव
२१३	८	व्यवस्थिति	व्यवस्थिति
२१३	१७	अनुकूल	अनुकूल
२१३	२५	एकप्रयत्नोच्चार्यत्व	एकप्रयत्नोच्चार्यत्व
२१४	१	खङ्ग	खङ्ग
२१५	३	सुरजबन्धः	सुरजबन्धः
२१६	३	प्रथमादि	प्रथमादि
२१६	८	वर्णयोरैका	वर्णयोरैका
२१८	१०	मत्तिसत्	मत्तिसन्
२२०	२५	सभङ्गः	सभङ्गः
२२२	१	अर्थास्तङ्कारानाह	अर्थास्तङ्कारानाह
२२३	८	कल्पेते	कल्पेते
२२३	१२	सधर्माणौ	सधर्माणौ
२२३	१२	व्युत्पत्तिर्लभ्यं	व्युत्पत्तिर्लभ्यं
२२३	१४	परैः	परैः
२२३	२८	कमलमिव	कमलमिव
२२५	२५	जनयन्तो	जनयन्तः
२२८	२५	ऽगवन्तव्या	ऽगवन्तव्या
२३१	२१	विपिष्टो	विपिष्टो

वृत्तस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३२	१६	मयोपमाना	मेयोपमाना
२३२	२६	नसुल्	णसुल्
२३२	२८	प्रतिपादयिष्याम	प्रतिपादयिष्यामः
२३४	१६	तत्प्रतीतिर्भवति	तत्प्रतीतिर्भवति
२३५	६	कुसुमेण	कुसुमेण
२३६	७	ऽथवसयात्	ऽथवसायात्
२३६	८	तैल्लधर्मा	तैल्लप्रधर्मा
२३८	७	शब्देनोच्यमानु	शब्देनोच्यमानं
२३८	१५	पुरपो	फुरपो
२४०	५	पद्मलक्ष्मीः	पद्मलक्ष्मीम्
२४०	१२	ससागत	ससागत
२४२	२	स्वीकृतः	स्वीकृतः
२४४	३	ज्योत्स्नाभस्म	ज्योत्स्नाभस्म
२४४	५	चन्द्रसूत्रा	चन्द्रसूत्रा
२४५	४	जस्म	जस्म
२४५	४	कुणं तस्म	कुणं तस्म
२४६	१२	साक्षात्	साक्षात्
२४७	२	कमलासङ्कोच	कमलासङ्कोच
२४७	४	विजयप्रगभाव	विजयप्राग्भाव
२४७	५	वैरिश्च	वैरिश्च
२४७	१३	व्युत्सत्ते	व्युत्सत्तेः
२४८	३	अलौकिक	अलौकिक
२५१	८	असुप्तिक्लावयया	असुप्तिक्लावयया
२५२	१४	दारिद्रेण	दारिद्रेण
२५२	१८	विशेषणमिति	विशेषणमिति
२५३	१२	विततोद्धरणश्चि	विततोद्धरणश्चि
२५३	१३	हिमधाम्नि	हिमधाम्नि
२५८	२	विष्कूर्जसे	विष्कूर्जसे

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५६	१७	करीणाम्	करिणाम्
२५६	२०	सच्छिन्द्र	सच्छिद्र
२६०	१३	तथा	तथा
२६०	१६	सम्यमानः	सम्यमानाः
२६१	१३	यत्न	यातु
२६३	१	पुनररेतेषां	पुनरेतेषां
२६३	११	साधारणधर्माग्रस्य	साधारणधर्मास्य
२६४	१७	रूपमेति	रूपमेति
२६४	२५	रूपमानोपमेय	रूपमानोपमेय
२६६	१५	रित्युत्कर्षः	रित्युत्कर्षः
२७०	२०	अनुपेक्षणीयापि	अनुपेक्षणीयस्यापि
२७१	१८	(४८०)	(३८०)
२७३	७	कौसुदी	कौसुदी
२७३	१४	प्रताय्यते	प्रत्याय्यते
२८८	१५	बह्वीषु	बह्वीषु
२९०	१५	पक्षधर्मान्वय	पक्षधर्मान्वयि
२९५	१७	आत्मान	आत्मानं
२९७	१६	वचनेः	वचनेः
२९६	७	भिन्नाधारतयैव	भिन्नाधारतयैव
३१०	१५	न, उपमान	न उपमान
३११	१५	कारिकायां	कारिकायां
३१७	१५	सहसह्यमान	सहसह्यमान
३१७	१७	सहसह्यमानम्	सहसह्यमानम्
३१४	२४	३०८८०	२७३८०

द्वितीयसंस्करणस्य

विज्ञापन ।

अद्यादध्यापकानामन्यतमैर्महामहोपाध्यायैः श्रीयुक्तमहेश-
चन्द्रन्यायरत्नमहाशयैः सहैव तात्पर्यविवरणेन मुद्रितस्य
काव्यप्रकाशग्रन्थस्य निःशेषतामवलोक्य विद्यार्थिभिविशेषतो
बोस्वे-माद्राज्-प्रदेशवासिभिः पुनःसंस्करणाय वक्तव्योऽनुरुद्धाः
न्यायरत्नमहाशयाः स्वपुत्रं श्रीनम्रयनाथविद्यारत्नभट्टाचार्यमस्य
पुनःसंस्कारकर्मणि नियुञ्जत । स च संशोध्य कियतएक
उल्लासानङ्कापयित्वा राजकर्मणि नियुक्तः समयं नालभत ।
ततश्चात्राधिकृतेन मया यथामति संशोधनपुरःसरं पुनः
संस्क्रत्यायं ग्रन्थः प्रचारि ।

अस्मिंश्च संस्करणे कुत्रापि किमपि परिवर्तनं नास्माभिः
रकारि, नवमदशमयोस्तु पुनरुल्लासयोस्तात्पर्यविवरणे क्वचित्
क्वचित् कश्चित् कश्चित् प्राठव्यतयो गुरुभिरेव व्यधायि । आ
दृष्टीयादुल्लासात्, तात्पर्यविवरणं संक्षिप्तमिति छात्राणां
नांतीवोपकाराय वर्त्तते इत्याकलैव्य प्राथमिकस्यापि उल्लास-
तयस्य विशदविवरणचिकीर्षामचिरादेव गुरवः सफलता-
मानेय्यन्तीत्यलम् ।

कलिकाता

निउड्डण्डियान् स्कूल । श्रीश्यामाचरणदेवशर्मा ।

संवत् १८४४ । खृष्टाब्दः १८८७ ।

एकधा जानिती तुमि
भारतगर्भ
भोजाष्टात आवेव

808/MAM/S(MAH)/R(5)

174785

